

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 17

На пошану професора В.П.Газіна

Кам'янець-Подільський
2007

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3 (4 Укр.)
Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
В.П.Газін, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік
УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);
О.М.Завальнюк, академік АНВШ, кандидат історичних наук, професор;
А.О.Копилов, академік УАІН, професор; **С.А.Копилов**, доктор істо-
ричних наук, професор (заступник відповідального редактора); **М.Б.Пе-
тров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанінов**, кандидат
історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, про-
фесор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний
секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський державний університет
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ресєт О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Марчук В.В. – доктор історичних наук,
професор (м. Івано-Франківськ)

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.17: На пошану професора В.П.Газіна. – 480 с.
ISBN 978-966-7975-89-0

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету*

ISBN 978-966-7975-89-0

Handwritten signature

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Степанков В.С. Відомий вчений, щира людина та патріот 9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

<i>Блануца А.В.</i> Владні еліти Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст.: соціально-політичний статус волинських князів	19
<i>Борисевич С.О.</i> Політико-правове розв’язання поземельного становища “вільних людей”	27
<i>Завальнюк О.М.</i> Ідея українського університету і студентські віча в Західній Україні (1880–1905 рр.)	32
<i>Михайлик А.О.</i> Інтенсифікація торгівлі і товарно-грошових відносин у Правобережній Україні на початку XX ст.	41
<i>Гончарова Н.О.</i> Співпраця політичних партій та учнівської молоді в Україні у 1906–1914 рр.	54

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Комарницький О.Б.</i> Українське населення містечок Правобережної України і окупаційні режими (1919–1920 рр.)	63
<i>Алещенко М.І., Радіоненко В.А., Суровий А.Ф.</i> Участь комнезамів України у розвитку культури і соціально-побутової сфери села (1920–1933 рр.)	73
<i>Нестеренко В.А.</i> КП(б)У та УКП(б): історія їхніх взаємовідносин	85
<i>Мельничук О.А.</i> Становлення та розвиток органів соціального страхування в УСРР (1922–1929 рр.)	94
<i>Вавринчук М.П.</i> Партизанська боротьба проти фашистських загарбників в Україні у 1941–1945 роках та роль органів держбезпеки у її організації та проведенні	107
<i>Войналович В.А.</i> Інститут державного управління і політичного контролю в сфері релігії: досвід становлення (середина 40-х років XX ст.)	115
<i>Рибак І.В., Олійник О.С.</i> Розвиток житлово-комунальної інфраструктури західноукраїнського села (1945–1955 рр.)	130

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Петров М.Б.</i> Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янець-Подільського у XIV–XVIII ст.	140
<i>Блажевич Ю.І., Філінюк А.Г.</i> До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII–XIX ст.	160
<i>Богачик Т.С.</i> Функціонування органів судово-поліцейської влади Північної Бессарабії в дореформений період (1812–1868 рр.)	179
<i>Шевчук А.В.</i> Волинський дворянський комітет: турбота про майбутнє кріпаків чи захист інтересів поміщиків (1858–1859)?	186
<i>Каюн В.О.</i> Селянські повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях як фактор еволюції аграрної політики царату	194
<i>Кенц О.А.</i> Криза імперії та міжетнічні відносини на Поділлі на початку XX століття	202
<i>Глушковецький А.Л.</i> Політичні партії в Подільській губернії під час виборів до II-ї Державної Думи	212
<i>Рекрут В.П.</i> Кооперація Поділля в добу Директорії Української Народної Республіки (1919–1920 рр.)	226
<i>Олійник Ю.В.</i> Українське село в роки нацистської окупації (за матеріалами генеральної округи Волинь-Поділля)	235
<i>Ковалик В.В.</i> Становлення та діяльність органів НКВС і робітничо-селянської міліції на теренах Станіславської області в 1939–1941 роках	244
<i>Безносок О.П.</i> Діяльність винищувальних батальйонів на теренах Станіславської області в другій половині 1945 – першій половині 1946 року	254

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ачкіназі Б.О.</i> Уряд Р.Пуанкаре і Генуезька конференція 1922 р.	264
<i>Косяк С.М.</i> Колоніально-товариський рух у Німеччині в 60–70-х рр. XIX ст.	273
<i>Трубчанінов С.В.</i> Авантюристи і мандрівники з Російської імперії в Ефіопії наприкінці XIX – на початку XX ст.	277
<i>Ботушанський В.М., Чайка Г.В.</i> З історії церковно-релігійного життя буковинських переселенців у перший період заокеанської еміграції (кінець XIX – початок XX ст.)	290

Троян С.С. Концептуалізація німецької “Міттельєвропи” на початку ХХ ст.	299
Нетреба Ю.Б. Передумови відкриття українських представництв у Німеччині на початку 1920-х рр.	307
Боровець І.І. Боротьба в словацькому владному таборі в контексті політичного розвитку Словаччини (1939–1942 рр.)	319
Нечитайло В.В. Природна основа соціальної та політичної ідентичності фермерства: спроба порівняльного аналізу українського та американського досвіду	331
Кабачинський М.І. Розбудова прикордонних відомств суміжних з Україною держав (1991–2003 рр.)	339

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Копилов С.А. Професор Л.А.Коваленко як історіограф (із неопублікованої наукової спадщини)	351
Баженов Л.В., Кошель О.М. Протоієрей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини ХІХ ст. (До 200-річчя від дня народження та 145-річчя першої друкованої історичної праці)	363
Коцюк В.Д. Документальні матеріали про професора О.Котляревського в архівосховищах України і Російської Федерації	373
Охрімчук Л.А. Проблема становища Правобережної України в складі Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. у дослідженнях ВУАН 20-х рр. ХХ ст.	380
Лозовий В.С. Дослідження селянства революційної доби 1917–1921 рр. як політико-соціокультурного феномену в сучасній українській історіографії	393
Ярмошик І.І. Дослідження історії Волині вченими української діаспори (1917–1990 рр.)	409
Стопчак М.В. Повстанський рух в контексті військової політики Директорії УНР в новітній вітчизняній історіографії	421
Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. ХХ століття: історіографія проблеми	437
Станіславський В.В. Українсько-польське суперництво за правобережне Подніпров’я в кінці ХVІІ ст. в епістолярній спадщині Івана Мазепи	454

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Ващук Д.П.</i> Первый Литовский Статут (1529 г.) / С.Лазутка, И.Валиконите, Э.Гудавичюс. – Вильнюс: Margi gaštai, 2004. – 522 с. – Библиография в сносках и в конце книги, 77 илл.	467
<i>Блануца А.В.</i> Нова книга Метрики Великого князівства Литовського: Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Книга 46. 1562–1565. Книга запісаў 46 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С.Мянжынскі. – Мінськ.: БелЭн, 2006. – 280 с.: 9 іл.	470
<i>Лозовий В.С.</i> Якубовський В.І. Музеезнавство. Навчальний посібник-практикум. – Кам’янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 272 с.	473
Коротко про авторів	476

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

В.С.Степанков

ВІДОМИЙ ВЧЕНИЙ, ЩИРА ЛЮДИНА ТА ПАТРІОТ

Відомий в Україні та за її межами історик-германіст й водночас обдарований педагог Володимир Прокопович Газін народився 24 серпня 1936 р. у мальовничому подільському селі Нове Поріччя Городоцького району Хмельницької області (тоді Кам'янець-Подільської) у сім'ї колгоспників. Його батько – Газін Прокіп Васильович – уродженець Брянської області (хутір Золотарьово) після смерті тата й матері подався на Донбас, де у 14-річному віці почав працювати конононом у шахті. Проробивши у ній 7 років, пішов на військову службу. Після її завершення Прокопа, як бувшого шахтаря й кращого молодшого командира, направили на Поділля для зміцнення колгоспного ладу. Так опинився у Новому Поріччі, де познайомився з місцевою дівчиною Параскою Грицик, котра працювала у колгоспній ланці. Молоді люди побралися і в їхньому шлюбі народилося двійко дітей: старша донька Віра (1934 р.) і молодший син Володимир.

Прокіп Васильович відзначався твердим характером, суворістю, справедливістю, дбайливістю про людей й винятковою чесністю. Щиро вірячи в комуністичну ідею побудови справедливого (соціалістичного) суспільства, він, очоливши з часом колгосп, не дозволяв собі взяти хоча б зернини. А відтак сім'я жила, як і переважна більшість односельчан, у нестатках. Мати – Параска Іванівна – була дуже працьовитою, скромною, чуйною, доброю й не по літах мудрою жінкою.

Власне атмосфера у сім'ї, як правило, відіграє вирішальну роль у формуванні духовного світу дитини, її характеру, засад світобачення. Вона сотнями невидимих оку шпарин огортає душу, викарбовуючи у ній матрицю сприймання Добра чи Зла, що ведуть непримиренну боротьбу у світі. Наділений природою гострим розумом й надзвичайно сильною па-

м'яттю, хлопчик зростав допитливою, кмітливою, енергійною, запальною й дещо замкненою в собі дитиною.

Назавжди у свідомість врзалися події грізного літа 1941 р. Як нині згадує Володимир Прокопович, “був очевидцем того, як війна котилася на Схід нескінченними возами з пораненими бійцями. Інколи проїжджали колони двобаштових танків й автомобілів з молодими солдатами, на обличчях яких блукали винуваті болісні посмішки...”. Залишаючись вірним священному обов’язку захищати Батьківщину, батько добровільно пішов на фронт, приєднавшись до частин 6 і 12 армій, доля яких в оборонних боях під Києвом склалася трагічно. Як і сотні тисяч інших вояків, Прокіп Васильович потрапив до полону. На його щастя, він опинився серед тих червоноармійців, котрих німці відпустили (як правило ними були жителі окупованих теренів України) й повернувся до дому. Проте у травні наступного року його силоміць вивезли на роботу до Німеччини. Як стало пізніше відомо від односельчан, працював на одному з військових заводів м. Кьольна й за вчинену на ньому диверсію був схоплений і розстріляний.

Разом із сестричкою Володі доводилося поратися по господарству, допомагаючи матері, котра по-старому працювала у колгоспі. Німці їх не розпустили, вбачаючи і цьому винаходи комуністичного тоталітарного режиму дуже вдалий засіб утримування селян у невільництві й безперешкодної викачки продовольства та іншої сільськогосподарської продукції для потреб райху. У кінці березня 1944 р. після бою село звільнили червоноармійці. Страхітлива війна покотилася на Захід. Розпочалося поновлення радянського способу життя. У вересні цього ж року пішов до першого класу. Запамяталося йому відзначення Перемоги над фашизмом, здобутої кров’ю й життям десятків мільйонів людей. “День Перемоги, звістку про яку привезли з райцентру, – згадує Володимир Прокопович, – оскільки радіо ні в кого в селі не було, святкували й ми – першокласники”.

Невдовзі з війни й примусових робіт почали повертатися батьки його ровесників. Проте їх виявилось дуже мало. Не діждалася повернення чоловіка й батька сім’я Газіних. Таких виявилася більшість у селі, жителі якого чекали перемирін. Демобілізовані вояки приносили чутки про прийдешній розпуск колгоспів, можливість вільного господарювання на власній землі. Проте не так сталося, як гадалося. Мало цього, недорід 1946 р. й вивезення радянським урядом з України сотень тисяч тон зерна за кордон “братерським країнам по табору” зумовили страхітливий голод 1947 р. Жах перед постійним привидом голодної смерті потряс ество підлітка. Сім’ї, дякуючи матері, вдалося вижити. Однак й до нині Володимир

Прокопович залишається абсолютно переконаним у тому, що найбільшою цінністю у світі є хліб і про це при нагоді сотні разів щиро говорив учням і студентам.

У важкі повоєнні роки, як і його ровесники, навчився виконувати чоловічу роботу, виживати в екстремальних обставинах, обходитися мінімальними зручностями й при цьому не втрачати людської гідності. Навчався блискуче, мав яскраво виражені здібності до засвоєння дисциплін математичного циклу, одним ізлюбимих занять стало розв'язування наперед задач підручника. Був товариським, але вибагливим до друзів, бо дружбу вважав моральною цінністю, якій не можна зраджувати. Таким другом дитинства у нього й нині залишається Анатолій Семенович Джума. Ця риса стала прикметною його вдачі.

1951 року закінчив з похвальною грамотою семирічку. Попри матеріальну скруту, мати, зважаючи на його успіхи й у душі пишаючись сином, хотіла аби той продовжив навчатися для здобуття фаху вчителя, що користувався тоді не лише серед селян великою повагою й слугував ознакою високого статусу особи у суспільстві. Володимир не заперечував і поступив до Хотинського педучилища (Чернівецька область). В ньому, як і в школі, віддавав перевагу дисциплінам фізико-математичного циклу, хоча захоплювався також історією й літературою. Закінчив навчання з червоним дипломом. Викладачі училища запам'яталися йому дуже порядними, чесними, справедливими людьми, котрі прекрасно знали свій фах і щиро ділилися своїми знаннями з студентами. Особливо часто згадує викладача української мови й літератури Снігура Степана Олексійовича (котрий з часом став знаним письменником України) – чудового педагога, великого оптиміста, простого й щирого у спілкуванні зі студентами.

Відразу ж у 1955 р. почав працювати – спочатку два місяці вчителем праці у Кузьминській середній школі, а пізніше – математики Мудроголовської семирічної школи (Городоцький район Хмельницької області). Горів бажанням здобути вищу освіту. І якщо раніше уявляв себе лише фізиком чи математиком, то тепер, будучи молодим педагогом, все більше цікавився життям суспільства, намагався осмислити механізм його функціонування, зрозуміти сутність політичних явищ і процесів. А тому, після певних вагань, врешті-решт зробив вибір: поступати на історичний факультет Чернівецького університету. Після тривалої копії підготовки у серпні 1956 р. блискуче склав вступні іспити й став студентом.

Розпочалася нова яскрава сторінка у житті Володимира. Гострий аналітичний розум, виняткова пам'ять, цілеспрямованість й наполегливість в опануванні знань стали запорукою відмінного навчання. Окрім нього, зай-

мався спортом (гімнастика), кохався в поезії й сам писав вірші. Доброзичливий, товариський і демократичний у спілкуванні з товаришами, він завжди проявляв непохитну принциповість у відстоюванні власних моральних цінностей і поглядів. Володіючи сильним інстинктом свободи, цінував її понад усе й намагався будь-що зберегти, а це виявлялося далеко не просто в атмосфері тоталітарного режиму, який за своєю природою не терпів проявів непокірності з боку особистості. Відчуваючи це, вочевидь, ще на рівні підсвідомості (еством), прагнув дистанціюватися від активної участі в громадсько-політичному житті з його тогочасними атрибутами показового вірогідданства, прославлення вождів й удаваною добродесністю. Відтак навчався стриманості у проявах вільнодумства, що для оточуючих осіб зовнішньо набирало незрозумілих рис холодності, а закута в її панцир гострота критичного сприймання дійсності проявилася в гуморі, інколи досить таки їдкому, що балансував на межі з сарказмом.

Важливе діяння на формування світоглядних засад вчиняла творча атмосфера, створена викладачами історичного факультету. З великою шанобливістю та вдячністю й нині згадує Володимир Прокопович любимоих викладачів-фронтників: М.О.Ліценка, Г.С.Габа, Є.В.Черезова, І.А.Гриценка, О.М.Пономарьова, К.Г.Ципка й ін. Це була плеяда високоморальних, відданих справі навчання й виховання студентів-наставників, котрі прищеплювали повагу й любов до обраного фаху, навчали об'єктивно оцінювати суспільно-політичні процеси та явища. Особливо великий вплив на нього (як до речі й багатьох інших студентів) мала особистість талановитого педагога й дослідника Івана Михайловича Теодоровича, котрий володів даром розпізнавання у студентах майбутніх вчених. Саме він відкрив шлях у науку таким нині відомим історикам як А.І.Чорній, М.О.Мунтян, А.О.Копилов, О.І.Сич, В.П.Фісанов й багатьом іншим. Іван Михайлович мав не тільки високий рівень фахової кваліфікації, добру й щедру душу, але й особливу методу роботи з перспективними студентами, аспірантами. За спогадами Володимира Прокоповича, він завжди давав широкий простір для осмислення наукової ідеї; коли ж вона розпочинала вимальовуватися, багатозначно зауважував: "Це потрібно обгризти" ("Это надо обглодать"). Що це означало, знали лише ті, котрі мали щастя працювати з ним. Саме під керівництвом Івана Михайловича підготував дипломну роботу "Боротьба НДР за возз'єднання Німеччини (1949–1955 рр.)", яку захистив на "відмінно".

Навчаючись на V курсі, випадково в університетській бібліотеці познайомився з чарівною дівчиною Ніною Івлевою, котра заочно навчалася на українському відділенні філологічного факультету Одеського університету. Взаємні симпатії переросли у кохання, а відтак вони побралися. Во-

лодимиру з обраницею долі явно пощастило: Ніна Опанасівна виявилася ніжною, люблячою й турботливою дружиною; душевна чистота, інтелігентність й тактовність, скромність й доброта згладжували гострі кути характеру чоловіка, вносячи в сімейну атмосферу злагоду й затишок. Після закінчення у 1961 р. з відзнакою університету, Володимир з Ніною поїхали у серпні влаштуватися на роботу на Івано-Франківщину. Після кількатижневих митарств зупинили вибір на середній школі у Ворохті – селищі міського типу Яремчанського району, розташованого в серці Карпат. Спочатку було важко: по-перше, виникла проблема з пошуком квартири (довелося навіть 2–3 тижні ночувати в одному з класів); по-друге, відчувалася гостра нестача коштів для налагодження побутових умов життя; по-третє, в силу ряду причин колектив школи (хто працював у школі, той знає, які інколи пристрасті вирують у цих невеликих корпоративно замкнених громадах) прийняв їх не особливо доброзичливо. Невипадково, мабуть нового вчителя історії призначили класним керівником найскладнішого контингенту учнів.

У цей скрутний час їм на допомогу прийшов директор вечірньої школи Вівчарук Петро Петрович, котрий посприяв у розв'язанні побутових проблем, за що вони залишилися вдячними на все життя. А перший рік роботи не тільки розв'язав прохолоду у взаєминах з колективом, але переконав міспевих вчителів у тому, що молоді колеги – скромні й порядні люди, а їх фахова підготовка відповідає самому високому рівню. Промайнуло 5–6 років і Володимир Прокопович стає одним з кращих вчителів не лише школи, але й району. Сповна розкрився його талант блискучого педагога. На уроках завжди намагався досягти найголовнішого – навчати учнів самостійно мислити, аналізувати події, процеси та явища й формувати щодо них власну думку. Завідуючий обласним відділом народної освіти Федорів, побувавши на одному з уроків, настільки був вражений високим науково-методичним рівнем його проведення, що дозволив не писати (чи не єдиному в районі) поурочних планів. З цього часу на базі Ворохтянської школи почали проводитися методичні семінари з відкритими уроками Володимира Прокоповича для учителів історії й суспільствознавства області. Тому зрозуміло чому чимало випускників школи ставало студентами історичних факультетів педінститутів й університетів. Зростав авторитет серед вчительського колективу і батьків. 1966 р. призначається на посаду організатора позакласної й позашкільної роботи, на якій працював до 1970 р.

Легко знаходив він і взаєморозуміння з учнями, серед яких зростало чимало талановитих спортсменів з різних видів лижного спорту (окремі з них ставали навіть чемпіонами України та Радянського Союзу). Цьому

сприяло, окрім всього іншого й те, що Володимир Прокопович сам любив спорт, став заядлигим лижником, що не могло не зближувати з учнями, особливо старших класів. Вивчивши добре Карпати, під час канікул влаштувався інструктором у туристичний табір, водячи дітей, котрі приїжджали на екскурсії, в гори.

Сім'я “вросла” у соціокультурну атмосферу життя громади Ворохти; з “чужинців” Володимир Прокопович і Ніна Опанасівна перетворилися у “своїх”. Тут народилися й росли їхні діти – Олександр (1962 р.) та Володимир (1969 р.). Вони серцем і душею полюбили Карпати, з великою повагою ставилися до працьовитих, дотепних, справедливих і гордих горян, до їхніх звичаїв і традицій. У відповідь – знаходили шану й взаєморозуміння. Володимира Прокоповича неодноразово обирали депутатом до селищної ради. Однією з прикметних рис Ворохтянської громади слугував факт активної участі її частини у визвольних змаганнях проти радянського тоталітарного режиму (члени УПА та її прихильники), котрі після відбуття покарань (різних термінів ув'язнення) повернулися до домівок й тепер працювали на різних роботах. Навчаючи їхніх дітей і постійно спілкуючись з ними, вдумливий вчитель історії, незважаючи на те, що був комуністом (член КППРС з 1963 р.), спочатку помітив, що вся лавина комуністичної ідеології, що зображувала “бендерівців” немудрами, вбивцями, ворогами є неправдивою, бо це були такі ж, як і інші їх земляки, люди зі своїми достоїнствами і вадами. Потім зрозумів – їх покарали не за те, що були злочинцями, а за те, що понад усе любили Україну, яку хотіли бачити незалежною. Це відкриття внесло ще більше відчуження до офіційної ідеології та влади. Тому делікатно відмовився від спокусливих пропозицій стати директором однієї із середніх шкіл Надвірнянського району, піти на роботу у райком партії, міськом партії Івано-Франківська, в органи КДБ. Волів залишатися рядовим вчителем.

У кінці 60-х рр. визріла ідея зайнятися наукою. Чому вона не з'явилася раніше, сказати важко. Ймовірніше всього, що після закінчення університету не мріяв стати ні вченим, ні викладачем ВНЗ. Лише з роками, працюючи в школі, усвідомив внутрішню потребу у дослідницькій роботі, яка, по-перше, дозволяла реалізувати інтелектуальний потенціал, а, по-друге, зберігати внутрішню свободу. Після розмови з І.Теодоровичем вирішив поступати до аспірантури Чернівецького університету заочної форми навчання із спеціальності “Всесвітня історія”. 1971 р. став аспірантом. Разом з науковим керівником Іваном Михайловичем зупинилися на розробці теми “Боротьба німецького імперіалізму за відновлення втрачених позицій в Центральній Європі після Версальського договору (1919–1933 рр.)”. З метою зібрання джерельного матеріалу й опрацювання нау-

кової літератури під час канікул неодноразово їздив у бібліотеки й архіви Москви, Києва, Львова, Чернівців та ін. міст. На час завершення аспірантури (1975 р.) підготував “чорновий” варіант дисертації й здійснив кілька публікацій.

І тут трапилася подія, що істотно вплинула на подальше життя сім’ї Газіних. Він випадково у Чернівцях зустрівся весною 1976 р. із добре знайомим зі студентських років Анатолієм Олексійовичем Копиловим, котрий обіймав тоді посаду проректора з наукової роботи Кам’янець-Подільського педінституту. Дізнавшись, що Володимир Прокопович закінчив аспірантуру й завершив написання дисертації, запросив перейти на роботу на історичний факультет інституту. Пропозиція виявилася настільки неочікуваною, що, заскочений зненацька, Володимир Прокопович не зміг відразу прийняти її чи відхилити. Домовилися, що поміркує над нею й у найближчий час повідомить про своє рішення. Нелегко було зриватися з уже обжитого місця, де прожив 16 років, тим паче, що ніхто отримання відразу ж квартири у Кам’янці не обіцяв. З другого боку, спокусливою виглядала можливість працювати у ВНЗ. Дружина, розуміючи складність вибору, порадила поїхати й спробувати свої сили на новій роботі, погоджуючись залишитися з дітьми у Ворохті. Так і вирішили.

Не без внутрішніх хвилювань Володимир Прокопович на початку вересня приїхав до Кам’янця. Насамперед пішов на співбесіду до завкафедри “Всесвітньої історії” проф. Леоніда Антоновича Коваленка, котрого викладачі й співробітники люб’язно називали “дідом Леонідом”. Після нетривалої бесіди той промовив: “Ви нам підходите”. Так розпочалася його викладацька кар’єра на посаді асистента (у 40 років!). Як згадує Володимир Прокопович, Л.Коваленко залучав до читання лекцій по-дружньому, без настанов і менторства. Наприклад, міг буденно й спокійно промовити: “Завтра прочитаєте лекцію Малі країни Європи у другій половині ХХ ст.”. Після кількох прочитаних тем, завкафедри раптом заявив: “Хотів би посидіти у Вас на лекції”. Після її відвідання, запросив на перерві до лекторської членів кафедри й у їх присутності промовив всього два слова: “Він досвідчений”. Це прозвучало як верх похвали, вище якої не буває.

Колектив кафедри зустрів нового колегу доброзичливо. На ній панувала демократична атмосфера стосунків, як між викладачами і співробітниками, так і між ними й студентами. Не існувало позерства, пихатості, зазнайства, лицемірства, ханжества й зневажливого ставлення до людей. Кожен знав свою справу й чесно виконував належні обов’язки, ніхто нікому не заважав займатися науково-дослідницькою роботою. Відчуваючи, що знайшов себе, Володимир Газін наступного року перевіз до

міста сім'ю. Просто пощастило: випала нагода отримати кооперативну квартиру. В інституті доручили вести курс “Новітньої історії Європи та Америки” (ч.2). Його лекції відзначалися логічною стрункістю сюжетних ліній, чіткістю формування суджень, теоретичних положень і висновків, залізною аргументацією, дохідливістю й легкістю сприймання студентами навчального матеріалу (давався взнаки позитивний досвід тривалої праці у школі). Усіх, хто відвідував їх, вражало дві обставини: він читав лекцію, не дивлячись у конспект й тримав у пам'яті десятки хронологічних дат, прізвищ, цифрових даних, що торкалися економічних аспектів, яким вільно і безпомилково оперував тощо. Семінарські заняття відзначалися творчістю, старанною роботою студентів з джерелами й прагненням навчити їх самостійно мислити, осягати сутність явищ і процесів. Переробивши кілька разів первісний варіант тексту дисертації, в 1979 р. успішно захистив її в Ужгородському університеті. Так в Україні народився германіст, якому з часом судилося стати одним із провідних фахівців у даній ділянці історичної науки.

Приступив, за порадою Івана Михайловича, до розробки теми докторської дисертації “Австро-Німецька політика на Сході 1914–1918 рр.”. Проте зіштовхнувся із застарілою проблемою, що торкалася наукових досліджень багатьох учених, а саме: її актуальності. Адже надрукувати статтю у журналах чи збірниках (їх кількість у СРСР була мізерною й вважалося за щастя зробити на рік кілька публікацій тез доповідей на наукових конференціях), в якій би не прославлялася діяльність КППС, було вкрай важко. А відтак кількість публікацій зростала черепашими темпами. Лише в 1987 р. отримав вчене звання доцента кафедри загальної історії. Інколи пропонували йому поміняти тематику на більш актуальну – писати про діяльність Комінтерну, міжнародний комуністичний і робітничий рух, соціалістичні перетворення в країнах Центрально-Східної Європи. На що завжди спокійно відповідав, що не є фахівцем з даної проблематики.

На час перебудови Володимир Газін уже повністю сформувався як вчений і викладач ВНЗ. Прекрасний лектор, талановитий науковець, чесний, принциповий, стриманий, ввічливий, демократичний у поглядах і стосунках з колегами й студентами він представляв собою зразок класичного інтелігента. Тому не випадково користувався у колективі інституту високим авторитетом. Під час демократизації політичного життя в СРСР, як і більшість викладачів історичного факультету, підтримав цей процес, хоча відверто висловлював скептицизм щодо можливості проведення КППС глибоких перетворень, її відмови від головніших постулатів більшовизму, що слугували ідеологічною підвалиною тоталітаризму. Дові-

давшись про масштаби вчинених останнім злочинів проти народів СРСР, 1990 р. вийшов із лав КПРС. На цей час відбуваються зміни і в житті сім'ї. Старший син Олександр закінчив Львівський політехнічний інститут, одружився і в 1988 р. у нього народився син Юрій. Таким чином Володимир Прокопович та Ніна Опанасівна стали дідусям і бабусею. Молодший син Володимир пішов шляхом батька – поступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту.

Щиро вітав Володимир Прокопович здобуття Україною незалежності, хоча не мав ейфорії щодо її швидкого процвітання. В пресі, у виступах по радіо й телебаченню чесно й відверто засвідчував свою підтримку демократичним силам, піддавав нищівній критиці прорахунки політики Л.Кравчука й Л.Кучми, корупцію, бюрократизм, бездарність перефарбованої під національні кольори старої компартійної номенклатури. Вбачаючи майбутнє України у євроінтеграції, ратував за розбудову за західноєвропейським зразком демократичного громадянського суспільства. Тому без вагань підтримав події “Помаранчевої революції” 2004 р.

Саме у незалежній Україні сповна розкрився його талант вченого й педагога. В 1994 р. виходить з друку монографія “Економіка і зовнішня політика Ваймарської республіки (1925–1933 рр.)”. Її друге, доповнене й перероблене видання, побачило світ 1999 р. Пришвиджується написання докторської дисертації “Східна політика Ваймарської республіки в 1919–1933 рр.”, яку успішно захисти 2001 р. у рідному для нього Чернівецькому університеті. Ставши одним із провідних германістів України, друкує низку статей з актуальних проблем історії Німеччини 20–30-х рр. ХХ ст.

Відсутність навчальних посібників для студентів з новітньої історії країн Європи та Америки підштовхує Володимира Прокоповича до розробки власного. В 1995 р. виходить з друку посібник “Новітня історія країн Європи та Америки 1945–1994” (320 с., 20 др. арк.), що став першим у незалежній Україні. 1997 р. у співавторстві з доцентом Сергієм Копиловим публікує посібник “Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр.” (388 с., 24,5 др. арк.). Їх творча співпраця дозволила до 2004 р., врахувавши критичні зауваження й побажання фахівців, тричі видрукувати дані посібники. Вичитувала їх, аби не було граматичних помилок, дружина Володимира Прокоповича Ніна Опанасівна, котра, перебуваючи на пенсії, як і раніше, у всьому допомагала чоловіку. Вони стали кращими у своїй номінації й успішно використовуються у навчальному процесі як України, так і за її межами. 2004 р. отримав заслужене вчене звання “професор”.

Наперекір рокам (у серпні 2006 р. виповнилося 70 літ), Володимир Прокопович залишається таким же сухорлявим, енергійним, підтягнутим, дотепним, пунктуальним, принциповим. Як і раніше, читає лекції без

конспекту й дивує студентів і молодих колег феноменальною пам'яттю, блискуче проводить семінарські заняття. Понад усе продовжує цінувати особисту свободу, право на власну думку, демократичні цінності. Безжально критикує владу за допущені помилки. Пишається синами (Володимир 2001 р. захистив кандидатську дисертацію й працює на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського державного університету), онуком Юрієм (навчається в одному з престижних ВНЗ Києва) та онучкою Катрусею (1996 р. народження), котра домоглася великих успіхів у вокалі.

Одержано 6 березня 2007 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477.82)“15-16”:323

А.В.Блануца

ВЛАДНІ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

Автор статті на основі багатьох джерел зробив спробу висвітлити соціально-політичне становище волинських князів у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Ключові слова: Волинь, князі, пани, шляхта, земельне володіння.

У даній статті автор намагатиметься дати відповідь на три блоки проблем, що мають з'ясувати сутність соціально-політичного статусу волинських князів: економічні позиції, соціальний статус та службова і політична кар'єра представників даної групи. Попередні студії дозволяють розпочати дане дослідження із твердження, що соціально-політичний статус волинських князів не був однаковим.

Вперше таку розбіжність можна вбачати в титулах князів, якими вони були позначені в ревізії Луцького замку 1545 р. Так, найпотужніших князів в ревізії названо “княжатами головними”, а решта отримали назву “княжат-повітників”¹. В ревізії Луцького замку 1545 р. ревізор вперше вжив до означення князівської верстви вказані титули, котрими позначався статус, який в даному регіоні закріпився за тим чи іншим князівським родом. Серед “княжат головних” згадуються Федір Андрійович Сангушкович, Андрій Михайлович Коширський, Олександр та Іван Федоровичі Чорторійські, Дубровицький менший², тобто представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чорторійських та Гольшанських-Дубровицьких. Н.Яковенко до цієї князівської групи відносить, окрім згаданих, ще шість родів: Острозьких, Заславських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських, “усі інші – відмічає дослідниця – віднесені до княжат-повітників”³. Проте в ревізії деякі з них відмічені поіменно, наприклад, до луцьких повітників ревізор зарахував наступних князів: Федора Головно-Острожецького, Вороницьких, Максима, Остафія

і Богдана Соколинських, Івана Масальського, Якова Крокотку, Юрія і Войну Вороницьких, Стефана Ружицького, Богдана Любецького, Велецького, а також, віднесених Н.Яковенко до “княжат головних”, Андрія, Матвія та Івана Четвертенських⁴. Тут зазначимо, що ревізор відніс Четвертенських до князів-повітників помилково.

Чи були економічні позиції князів однаковими і чи мали вони перевагу над іншими привілейованими суспільними групами, наприклад панським прошарком і рештою нетитулованої шляхти, умовно яких можна віднести до групи шляхти-зем'ян? Відповідь на ці питання можуть дати джерела фіскально-реєстрового характеру, опрацювання яких дозволить встановити наближене до дійсності співвідношення земельних володінь зазначених груп шляхетського стану. Для XVI ст. – це Попис війська ВКЛ 1528 р., а також Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р.⁵, для першої ж половини XVII ст. – Подимний тариф Волині 1629 р.⁶. По інших територіях українських земель, що в означений період входили до складу ВКЛ та Польщі, паралельних джерел такого типу, на жаль, не збереглося.

Таблиця 1. Структура шляхетського землеволодіння на Волині за матеріалами Попису війська ВКЛ 1528 р.⁷

<i>Групи</i>	<i>власників</i>		<i>у них землі</i>	
	<i>кількість</i>	<i>%</i>	<i>волок</i>	<i>%</i>
князі	38 ⁸	13	6390	44
пани	77	27	4446	30
шляхта-зем'яни	173	60	3834	26
всього	288 ⁹	100	14670	100

Станом на 1528 р. у руках князів, які становили найменший відсоток всіх землевласників на Волині (13%), сконцентрувалася найбільша кількість волок (44%). 77 представників панського прошарку (27% від загальної кількості шляхтичів-землевласників Волині) володіли 30% землі. Найчисельнішу групу землевласників регіону склали шляхтичі-зем'яни (60%), однак у їхньому розпорядженні знаходилося лише 26% землі. Натомість один представник панського прошарку в середньому володів 57 волоками землі, шляхти-зем'ян – лише 22 волоками, а один представник князівської групи в своїх руках концентрував аж 168 волок землі.

Станом на 1570 р. у структурі шляхетського землеволодіння на Волині відбулися суттєві зміни. По-перше, зросла кількість шляхтичів-землевласників і, відповідно, площа їх земельних володінь (див. таблицю 2). По-друге, набирають економічної потуги представники панського про-

Таблиця 2. Структура шляхетського землеволодіння у Волинському воєводстві за матеріалами Поборового реєстру 1570 р.¹⁰

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	42	11	7337,5	45
пани	99	27	7018	42
шляхта-зем'яни	230	62	2151	13
всього	371	100	16506,5	100

шарку. Вони, при сталому процентному співвідношенні до інших двох шляхетських груп, наращують свої земельні володіння, які майже зрівнюються з князівським (42,2% припадає на панське землеволодіння та 44,4 – князівське). По-третє, при кількісному і процентному зростанні групи шляхти-зем'ян частка їхнього землеволодіння зменшується в два рази порівняно з 1528 р. (з 26% до 13,4%).

Постає питання, чи всі князі мали однакові економічні позиції? Як видно з документів, князівський прошарок далеко не був однорідною соціальною групою. Так, маєткові позиції князів-повітників і князів головних за Пописом війська ВКЛ 1528 р. представлені 38 особами князівської верстви, серед яких 18 належать до 7 родів групи “княжат головних”, а решта 20 – до 12 родів групи “княжат-повітників”. Представники групи князів головних виставляли із своїх земельних володінь 299 коней, значно менше (56 коней) – представники групи князів-повітників.

Таблиця 3, складена на основі опрацювання Попису війська ВКЛ 1528 р., дає чітке уявлення про співвідношення землеволодінь між двома князівськими групами. Так, 12 родів “княжат-повітників”, що склали 63% від князівського прошарку, володіли 16% земель (1008 волок) від загальної величини князівського земельного фонду Волині. Водночас 7 родів (37%), віднесених до групи “княжат головних”, сконцентрували в своїх руках 84% земель Волині (5382 волок), тобто більше, ніж в п'ять разів, від “княжат-повітників”. З цього не важко перекоонатися, що беззаперечна економічна перевага була на боці князів головних.

Особливо значними розмірами своїх землеволодінь серед князів головних вирізнялися родини Сангушків-Коширських, Вишневецьких, Чорторійських, Четвертенських та Заславських, котрі виставляли із своїх володінь відповідно 126, 46, 33, 31 та 29 коней¹¹. Родини Любецьких, Козек, Курцевичів, Порецьких та Ружинських-Роговицьких, котрі були на той час найкрупнішими землевласниками серед “княжат-повітників”, виставляли із своїх володінь відповідно лише 15, 10, 8, 5 та 4 коней¹².

Таблиця 3. Співвідношення землеволодінь між
 “княжатами-повітниками” та “княжатами головними”
 на Волині станом на 1528 р.¹³

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
“княжата-повітники”	12	63	1008	16
“княжата головні”	7	37	5382	84
всього	19	100	6390	100

Станом на 1570 р. маєткові позиції князівських груп дещо змінилися, головним чином зменшенням відсоткової частки землеволодінь князів-повітників, порівняно із земельними володіннями князів головних. Дані співвідношення землеволодінь двох князівських груп на Волині представлені в таблиці 4. Так, 14 родин (відповідно 64% від загальної кількості князівського прошарку) представників групи “княжат-повітників” володіли лише 14% земель Волинського воєводства (1110 волок)¹⁴. Володіння ж “княжат головних” дещо збільшилися у порівнянні з 1528 р. Зокрема, представники 8 родин (відповідно 36%) групи князів головних зосередили в своїх руках 86% землеволодінь регіону (6944 волок)¹⁵, тобто їхні володіння збільшилися на 2% порівняно з 1528 р.

За даними Поборового реєстру, станом на 1570 р. найпотужнішими в економічному аспекті залишалися ті ж самі роди представників групи “княжат головних”, що й у 1528 р. У цьому реєстрі вже фігурує кн. К.Острозький, котрий і очолив список найзаможніших князів не лише Волині, а всієї Речі Посполитої. За ним йшли Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські, Збаразькі, Четвертенські. До “княжат головних” нами також був зарахований кн. А.Курбський, що мав особливий статус і був пожалуваний Ковельською волостю у Володимирському повіті, що, згідно з поборовим реєстром, становила 384 волоки землі¹⁶.

Найзаможніші родини “княжат-повітників” Козек, Порицьких, Масальських, Курцевичів в середньому мали 60–100 волок¹⁷, а 6 представників роду Ружинських-Роговицьких володіли лише 27 волоками землі (36 димів)¹⁸.

За майже 60 років у співвідношенні землеволодінь між двома групами князів відбулися кардинальні зміни. За даними джерел, на основі яких складена таблиця 5, “княжата-повітники” все далі втрачають і так не дуже міцні економічні позиції в регіоні. Натомість “княжата головні” остаточно закріпили своє домінування в економіці Волині – частка їхніх володінь у 1629 р. сягнула 96%, тобто збільшилася на 10% порівняно з 1570 р.

Таблиця 4. Співвідношення землеволодінь між
 “княжатами-повітниками” та “княжатами головними”
 у Волинському воєводстві станом на 1570 р.¹⁹

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
“княжата-повітники”	14	64	1110	14
“княжата головні”	8	36	6944	86
всього	22	100	8054	100

Таблиця 5. Співвідношення землеволодінь між
 “княжатами-повітниками” та “княжатами головними”
 у Волинському воєводстві станом на 1629 р.²⁰

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
“княжата-повітники”	9	47	1919	4
“княжата головні”	10	53	43433	96
всього	19	100	45352	100

Поступово князі-повітники вимушені заставляти, здавати в оренду, а то й часом продавати свої маєтності, тоді як володіння князів головних в основному залишалися стабільними, а окремі представники ще й змогли їх збільшити²¹. На другу половину XVI – початок XVII ст. навіть менш титуловані пани могли посперечатися не лише в своїй економічній потужності, а деякі з них зосередили в своїх руках величезні, порівняно з князями-повітниками, землеволодіння²². Тому основною відмінністю економічного характеру князів головних від князів-повітників було походження їхніх володінь. Якщо перші вирізнялись успадкованими землеволодіннями, то володіння других формувались в основному за рахунок отчин-вислут²³.

Окрім відмінностей економічного характеру, на статус князів впливали й такі фактори, як соціальне становище та правосвідомість. Серед цих факторів були наступні, які вирізняли князів головних від князів-повітників: суверенність землеволодіння, особисті права (виступ збройних загонів на війну окремо від загального повітового ополчення, право на персональні листи-повідомлення), право підсудності виключно великому князю²⁴. Остання теза про прерогативу князів головних над князями-повітниками видається перебільшеною. Важко погодитися з думкою, що

князі-повітники підлягали лише під юрисдикцію воевод чи місцевих старост. Таке твердження Н.Яковенко базує на відповідних формулах Волинської і Київської уставних грамот, однак не вказуючи відсилки на конкретні статті даних грамот²⁵. Проте перевід на вище право, тобто під юрисдикцію великого князя литовського, мали не те що “княжата-повітники”, а й нетитулована знать – пани і зем’яни²⁶. В Київській уставній грамоті було ще й застереження, що якщо князь, пан або зем’янин не з’явиться у певний визначений час судового розгляду справи великим князем литовським, то дана справа автоматично переходила під юрисдикцію воеводи²⁷ (“тога воевода нашъ маєть моцно его перед собою ку праву поставити бех кажьдого отзыватья перед нас и справедливост маєть тому вчинить на конецъ”).

Відповідно до економічних і соціальних важелів, якими володіли ті чи інші князівські роди, залежала і їхня службова та політична кар’єра. Так, після Люблінської унії князі формально були позбавлені права на спадкове місце у сенаті Речі Посполитої. Після такого нововведення дорогу до державної ради прокладали тільки воеводські і каштелянські уряди у своїх воеводствах. Проте воеводські уряди від Волинського воеводства і після унії знову ж таки належали тим самим головним княжатам (Острозьким, Чорторійським, Корецьким, Вишневецьким, Заславським, Сангушкам), котрі раніше входили до складу великокнязівської ради ВКЛ. Лише уряди каштелянів в цей час змогли посісти і представники панського прошарку, котрі, однак, становили видиму меншість, порівняно із представництвом князів. За підрахунками Н.Яковенко, волинська князівська верства протягом 1569–1648 рр. делегувала до сенату Речі Посполитої 21 особу від семи родів²⁸. Відзначимо, що до найвищих державних урядів цього періоду так і не змогли протиснутися представники групи “княжат-повітників”.

Як показав аналіз відповідних джерел, “княжата-повітники” суттєво поступалися “княжатам головним”, що й стало однією з головних відмінностей між їхніми статусами. Представники групи “княжат-повітників”, не маючи в більшості випадків вагомих фінансових важелів, поступово ставали слугами своїх набагато заможніших сусідів – князів головних. Наприклад, серед князів-слуг Острозьких були представники таких родин “княжат-повітників”, як Курцевичів, Войн-Воронецьких, Жижемських, Хованських, Ружинських, Вишневецьким служили Друцькі-Горські, Лики, Темрюк-Пятигорські, Ружинські, а Корецьким і Сангушкам – вже згадані Ружинські²⁹. Не поодиноким явищем ставало й те, що князі-повітники займали повітові уряди, які традиційно посідали менш титулована шляхта.

Таким чином, на підставі розглянутого матеріалу можна констатувати те, що у владних щаблях Речі Посполитої волинські князі займали найвищі сходинки. Економічні позиції і соціальний статус волинських князів робили їх беззаперечними політичними лідерами як в регіоні, так і в державі. Варто також вказати і на відмінності у статусах серед князівської верстви. Її нижчий прошарок – князі-повітники – в зв'язку із своєю економічною слабкістю не могли справляти і значний вплив на політичне життя держави.

Примітки

1. Źródła dziejowe. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A.Jabłonowski. – T.VI. – Warszawa, 1877. – S.20. Нова публікація ревізії українських замків 1545 р. нещодавно здійснена В.Кравченком у серії Литовська метрика. Див.: Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В.Кравченко. – К., 2005.

2. Źródła dziejowe... – S.20.

3. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.100.

4. Źródła dziejowe... – S.20-21. В ревізії вказані також і князі-повітники Володимирського повіту, серед них: Олександр Порицький, Андрій Козека, Богдан і Михайло Курцевичі, Василева Ружицька-Роговицька Настасія // Ibid. – S.20.

5. Поборовий реєстр 1570 р. обраний об'єктом дослідження з-поміж інших реєстрів XVI ст. (у Волинському воєводстві XVI ст. поборові реєстри проводилися ще й у 1577, 1583 та 1589 рр.), тому що автору важливо розглянути ті зміни, які відбулися в структурі шляхетського землеволодіння і що могли статися як наслідок результату судово-адміністративних реформ 1564–1566 р. у ВКЛ та Люблінської унії 1569 р.

6. Попис війська ВКЛ 1528 р. та Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р. будуть використовуватися автором за оригіналом: відповідно РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.523. – Арк.200 зв.-208 зв. та Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. – sygn.31. – nr. mikr.32745 (далі – AGAD. ASK.). – к.202-274 зв., а Подимний тариф Волині 1629 р. за публікацією О.Барановича (Див.: Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч.1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С.141-155).

7. Таблиця складена за матеріалами: РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.523. – Арк.200 зв.-208 зв.; див. також: Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года... – С.148-151.

8. Тут подано 38 князів-власників без врахування принаймні 1 власника, бо в пописі подано кн. Вороницьких без зазначення їхніх імен: РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.523. – 206 зв.; Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага... – С.150.

9. Загалом в межах Волині у пописі зафіксовано 289 власників, однак ми не зарахували до жодної групи власників Мренського владика, так як він є духовною

особою. Згідно з пописом, він виставляв зі своїх володінь 1 коня (тобто володів 18 волоками землі); РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.523. – 205 зв.; Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага... – С.150.

10. Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK. – к.202-274 зв.

11. РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.523. – Арк.200 зв.-208 зв. В “Пописе землі Вольнської” не значиться кн. Костянтин Острозький. Його ім’я було внесене в реєстр “Почет Панов-Рад их милостей”, згідно з яким князь виставляв із всіх своїх володінь 426 коней (Там же. – Арк.8 зв.). Проте в цьому реєстрі не вказана локалізація володінь кн. К.Острозького. Натомість Н.Яковенко зарахувала всіх виставлених К.Острозьким коней до його волинських володінь, як і 154 коня, що виставлялися князівською родиною Гольшанських (Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.99). Через відсутність імен зазначених князів в “Пописе землі Вольнської”, їхні володіння в даних таблиці 3 не представлені.

12. РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.523. – Арк.200 зв.-208 зв.

13. Підраховано за матеріалами: Там же.

14. Підраховано за матеріалами: AGAD. ASK. – к.202-274 зв.

15. Підраховано за матеріалами: Ibid.

16. Ibid. – к.246 зв.

17. Ibid. – к.202-274 зв.

18. Ibid. – к.237-248.

19. Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK. – к.202-274 зв.

20. Таблиця складена за матеріалами: Баранович О. Залюднення України... – С.141-155.

21. *Блануца А.* Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип.5. – С.173-182; Його ж. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.33-50.

22. Його ж. Пани і шляхта-зем’яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – С.161-178.

23. Дана теза достатньо обґрунтована в книзі: Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.100-101.

24. Див. детально: Там же. – С.100-102.

25. Там само. – С.102. Детальний аналіз і розбивку на статті Волинської та Київської уставних грамот здійснив Д.Ващук у своєму дисертаційному дослідженні. Див.: *Ващук Д.П.* Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст. // Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 238 с.

26. Lietuvos Metrika (1387–1546) (далі – LM). – Užrašymu knyga 25. – Vilnius, 1998. – P.103; LM. (1499–1514). – Užrašymu knyga 8. – Vilnius, 1995. – P.281.

27. LM. (1499–1514). – Užrašymu knyga 8. – Vilnius, 1995. – P.242; LM. (1387–1546). – Užrašymu knyga 25. – Vilnius, 1998. – P.190.

28. Див. детально: Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.108-110.

29. Там же. – С.120.

Резюме

Автор статті на основі множини джерел спробував освітити соціально-політичне положення волинських князів у другій половині XVI – першій половині XVII вв.

Ключові слова: Волинь, князья, пань, шляхта, земельне володіння.

Одержано 6 березня 2007 р.

УДК 94(477.4)“19”:349.4

С.О.Борисевич

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНОГО СТАНОВИЩА “ВІЛЬНИХ ЛЮДЕЙ”

У статті розкривається правовий статус та історія виникнення “вільних людей” – нечисельної категорії селян Правобережної України. Приділена суттєва увага законодавчому регулюванню їх приватних прав на землю внаслідок аграрної реформи в XIX ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, аграрна реформа, “вільні люди”.

У вітчизняній історіографії майже не приділялась увага такій верстві сільського населення, як “вільні люди”. Це і не дивно, адже ця категорія сільських мешканців існувала лише в Правобережній Україні. Їх питома вага, порівняно з іншими категоріями селян, була мізерною. Більш того, поява “вільних людей” була зумовлена суто політичними чинниками. Саме тому історики оминали їх своєю увагою, змішуючи з поміщицькими чи державними селянами.

Лише деякі дореволюційні державні чиновники та письменники-публіци торкнулись питання законодавчого врегулювання поземельних стосунків “вільних людей”. Історії питання стосовно “вільних людей” та аналізу законодавства, яке регулювало їх статус, вперше приділили увагу письменники-публіцисти П.А.Георгієв та Н.Смирнов¹. В цьому відношенні надзвичайно змістовна і ґрунтовна багатотомна праця міністерського чиновника П.І.Лященка, який проаналізував законодавчі акти спрямовані на втілення селянської реформи у життя, її поглиблення й поширення на

всі категорії сільського населення Російської імперії протягом 1861–1910 рр. Дослідник не лише аналізує величезний пласт законодавства з широкого спектру поземельних відносин, а й подає документальні свідчення підготовки цих законів, зокрема і довготривалі підготовки реформування поземельного становища “вільних людей”².

Питання існування “вільних людей” і взагалі застосування такої назви до певної категорії сільських мешканців було продиктовано політичними факторами, зумовленими пошуками російською верховною владою методів політико-економічного впливу на опозиційне ставлення польської земельної еліти до імперського панування в Правобережній Україні, Білорусії та Литві. Вперше офіційне визнання існування “вільних людей” було зафіксоване в сенатському указі від 19 жовтня 1807 р., а вдруге – конфірмованим положенням Комітету у справах західних губерній від 23 листопада 1837 р. На підставі цих законодавчих актів казенні палати Правобережної України розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких маєтках і ревізією 1795 р. були визнані вільними, але наступними ревізіями зараховані у кріпосний стан. У випадках, коли самі поміщики не оскаржували їх вільного ставну і у визначений положенням 1837 р. термін не подали документального підтвердження їх залежності, вони визнавалися вільними і ними розпоряджались казенні палати.

Якщо докази кріпосного стану подавалися поміщиками, тоді справу передавали до суду, який остаточно визначав їх станову приналежність. Ці справи розглядалися не на підставі позовів, а за розпорядженням уряду, який прагнув будь-якими засобами підірвати авторитет польських поміщиків, протиставляючи їм інтереси людей, котрі мали претензії щодо визнання за ними вільного стану. Цьому всіляко сприяв генерал-губернатор Д.Г.Бібіков. Уряд прагнув довести їхні права на вільний стан і підпорядкувати цю верству населення державному управлінню. 1847 р. російська влада черговий раз звернула свою увагу на властиву лише для західних губерній Російської імперії соціальну категорію сільських мешканців, які називались “вільні люди”. 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету у справах західних губерній з облаштування тих з них, які мешкали в поміщицьких маєтках. Чітко формулювались їхні права і обов’язки, тобто розписувалось оподаткування та повинності. Заборонялось відлучатись з маєтку без відома землевласника та без паспорту. Визначались правила приписки “вільних людей” до приватних земельних угідь, як поміщицьких, так і купецьких, міщанських та однодворців. Приписка до приватних земель дозволялась лише за умов укладання контракту від 6 до 12 років, зареєстрованого в земських судах. Визначалися умови переходу “вільних людей” на інші землі чи у інший стан. Пере-

селення дозволялось за розпорядженням казенних палат³. Отже, цей законодавчий акт регламентував умови перебування “вільних людей” на землях приватних осіб і обмежив їх експлуатацію польськими землевласниками. Цей закон був предтечею інвентарної реформи, батьком якої визнається генерал-губернатор Д.Г.Бібіков.

У контексті земельної реформи 1861 р. законом від 21 вересня 1861 р. припинявся розгляд прав “вільних людей” краю, розпочатий ще у 1837 р., адже вони наділялися правами і обов’язками поміщицьких селян. Але їм дозволялось відмовитись від цього стану і земельного наділу в період складання уставних грамот, що і відрізнило їх від поміщицьких селян⁴. 25 липня 1864 р. Олександр II затвердив правила облаштування “вільних людей” Правобережної України, які мешкали в поміщицьких маєтках. Їх поділили на 2 категорії: до першої долучались ті, кого зарахували кріпаками після 20 листопада 1857 р.; до другої – всі інші. “Вільні люди” 1-го розряду прирівнювались до поміщицьких селян та отримали права на обов’язковий викуп землі. “Вільні люди” 2-го розряду не отримали цих прав, а визнавались орендарями, з якими поміщики зобов’язані були укладати контракти протягом 12 років, а потім мали право їм відмовити в їх продовжені⁵. Щодо цього закону існувала суперечка між генерал-губернатором М.М.Анненковим, який пропонував перевести всіх “вільних людей” на обов’язковий викуп, і Міністерством внутрішніх справ. Це положення визнавалось владою як тимчасове, адже передбачалось узаконити правила фінансового сприяння уряду “вільним людям” 2-го розряду у добровільному викупі земельних наділів.

Законодавчий акт від 10 травня 1862 р. відновив процес переселення однодворців і “вільних людей” в Кубанський та Ставропольський краї, де їм виділялось від 20 до 30 дес. землі, з яких 5–10 дес. потрапляло в їх приватну власність. Держава фінансувала переселення. Умови для збіднілого селянства, враховуючи малоземелля, були доволі сприятливі, що вперше забезпечило інтенсивність переселення. Згідно перепису 1897 р., на Кубань переселилось 21717 осіб⁶. Закон зумовлювався не лише військово-політичними, а й соціально-економічними чинниками та вписувався у загальну концепцію аграрної реформи, коли звільнення поміщицьких і державних селян Правобережжя загостило соціальну проблему малоземелля.

Поряд з підготовкою чиншової реформи, в центрі уваги верховної влади знаходилося і впорядкування стану “вільних людей”. Комітет міністрів розглядав записку міністра юстиції Д.М.Набокова з питання підсудності суперечок землевласників з “вільними людьми”. 5 вересня 1879 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів з цього питання. Визнавалось, що ці справи не підлягали розгляду судів, а лише губернських

з селянських справ присутствій. “Вільним людям” дозволялось оскаржувати рішення судових установ, які порушували їхні матеріальні інтереси⁷. Отже, суперечки в вищих державних колах про долю “вільних людей” (переводити їх на викуп ділянок землі, котрими вони користувались, чи ні?) так і не принесли результатів. Між тим, закінчувались терміни їх контрактів з землевласниками на право користування землею. Існувала певна невизначеність у земельних відносинах між ними. Вона викликала зростаючий потік позовів землевласників стосовно їх орендних відносин з “вільними людьми”. Стан невизначеності зберігав надії “вільних людей” на отримання орендних ділянок у приватну власність за викуп, в той час як поміщики не бажали залишати оренду на попередніх умовах. Ці суперечки загострювались настільки, що влада вдавалась до військової сили для встановлення порядку та захисту прав приватних власників. Поява положення і була зумовлена цими обставинами. Воно давало “вільним людям” надію на задоволення їхніх земельних інтересів.

Тому не випадково влада змушена була вдатись до схожого з чиншовиками способу вирішення проблеми “вільних людей”. Для цього Головний комітет з впорядкування становища сільського населення розглянув подання міністра фінансів М.Х.Бунге у справі колишніх “вільних людей” та відгуки міністра внутрішніх справ М.П.Муравйова. На підставі цих документів Головний комітет підготував положення, яке 3 червня 1882 р. затвердив імператор. Запроваджувались правила, які доповнював закон від 25 липня 1864 р. Спочатку їх поширили на “вільних людей” Ковенської, Віленської та Гродненської губерній, які уклали 12-річні орендні контракти. Їм надавалось право до 23 квітня 1885 р. купити орендовані земельні ділянки або взяти їх у нову оренду на 6 років. Якщо дехто з них в цей період не погоджувався на ці умови, тоді вони мали до 23 квітня 1886 р. звільнити земельну ділянку. У випадку невиконання цієї вимоги, їх виселяла поліція. Для викупу землі їм надавалась державна викупна позика на 49 років під 6% річних у сумі 85% викупу. Вони позбавлялись права користуватись сервітутами. Особа, яка отримала право на нову 6-річну оренду, не позбавлялась протягом цього терміну права викупити орендовану земельну ділянку. Ці правила не поширювались на ті маєтки, в котрих, за віділом земельних ділянок “вільним людям”, у землевласника залишалось менше 100 дес. земельної власності. І лише у 1888 р. міністр внутрішніх справ Д.А.Толстой вніс до Державної ради проект закону, який поширював ці правила на “вільних людей” Правобережної України. Він запропонував визначати викупну суму за спеціально проведеною оцінкою зі знижкою у 35%. Державна рада погодилась оцінювати їхні земельні ділянки за практикою оцінки Селянським поземельним банком без 30%

знижки, яка поширювалась на “вільних людей” литовських і білоруських губерній. В інших питаннях ці правила земельного впорядкування поширювались на “вільних людей” Правобережної України. Цей висновок Державної ради імператор затвердив 21 березня 1888 р.⁸. Фактично на “вільних людей” поширювались норми селянської реформи з специфікою, властивою лише для цих губерній. Цей урядовий захід був черговим кроком у напрямку уніфікації становища різних верств сільського населення в Правобережній Україні.

Таким чином, в другій половині 80-х років XIX ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв’язати земельну проблему чиншовиків і “вільних людей”. Це дозволило перетворити всіх мешканців села у приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що було дозволено “вільним людям”, на відміну від чиншовиків, викуповувати земельні ділянки, якими вони користувались, на тих самих підставах, що і селянам. Це пояснювалось тим, що чисельність цієї верстви сільського населення була знано меншою, порівняно з чиншовиками (в Білорусії та Литві вона була на порядок вищою), а також тим, що чиншовики асоціювались у владних колах з колишньою бунтівливою шляхтою.

Примітки

1. *Георгиев П.А.* Вольные люди в западном крае // Русская Речь. – 1881. – №2; К вопросу о вольных людях // Там же. – 1882. – №2; *Смирнов Н.* Вольные люди западных губерний. – Ковно, 1885.

2. *Лященко П.И.* Очерки аграрной эволюции России. – Т. II. – Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика. – СПб., 1913.

3. 2ПСЗ. – СПб., 1847. – Т. 22. – Отд. 1. – №21242. – С. 477-481.

4. 2ПСЗ. – СПб., 1861. – Т. 36. – Отд. 2. – №37426. – С. 317.

5. 2ПСХ. – СПб., 1864. – Т. 39. – Отд. 1. – №41109. – С. 649-651.

6. 2ПСЗ. – СПб., 1862. – Т. 37. – Отд. 1. – №38258. – С. 411-415; *Петренко Е.Д.* Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 15.

7. 2ПСЗ. – СПб., 1879. – Т. 54. – Отделение 2. – №59989. – С. 96-97.

8. 2ПСЗ. – СПб., 1882. – Т. 2. – №937. – С. 268-271.

Summary

Legal status and history of origin of “free people” opens up in the article – unnumerical category of peasants of Right-bank Ukraine. Substantial attention is spared to the legislative adjusting them private rights on earth as a result of agrarian reform in the XIX item.

Одержано 6 березня 2007 р.

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ І СТУДЕНТСЬКІ ВІЧА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1880–1905 рр.)

Розглядається питання про українські студентські віча, підтримані львівською професурою, політиками і галицькою громадськістю, спрямовані на заснування у центрі Східної Галичини українського університету – вогнища національної освіти і культури.

Ключові слова: студентське віче, утраквізм, ідея українського університету, цісарська влада, Львівський університет.

У 60-х рр. XVIII ст., за гетьманування К.Г.Розумовського, було зроблено спробу заснувати український університет як відповідь на усвідомлену потребу підготовки національної еліти. На жаль, підготовлений проект реалізувати не вдалося. Університетську ідею відкрито підтримало шляхетство, прогресивні російські діячі, але її відкинула правляча еліта, побоюючись поширення в підмосковній Україні вільнодумства, яке, напевне, перешкодило б планам дальшого російщення українських земель. Як альтернатива, українській молоді пропонували навчатися у російських університетах. У 1804-1865 рр. в Україні було відкрито три університети, які поповнили російську університетську систему. Ідея українського університету так і не була зреалізованою.

По-іншому виглядало університетське питання українців, що проживали в складі Австро-Угорської імперії. У 1784 р. за цісаря Йосифа II у Львові відкрили університет європейського типу, у якому навчали спочатку латиною, а з 1848 р. – німецькою мовою. Саме тоді влада заявила, що має намір зробити Львівський університет руським, тобто українським, перевести з часом викладання у ньому на краєву мову (у 1900 р. у Східній Галичині 63,48% населення були українцями¹). У 40-60-х рр. в закладі з'явилися чотири українські кафедри, згодом – ще дві. Але більшість кафедр були все-таки польськими. У 1871 р. імператор відмінив викладання у цьому університеті німецькою мовою і дозволив перевести його на одну із двох крайових мов – польську або українську. З 1874 р. заклад фактично став польським².

Зростання українсько-польських суперечностей в регіоні, а також успіх чехів у боротьбі за свій національний університет (у 1882 р. Карлів-Фердинандів університет у Празі було поділено на два – чеський і німецький університети³) спонукали галицьких українців до мобілізації сил на досягнення історичної мети – створити власний університетський заклад для пришвидшеного розвитку національної інтелігенції, а відтак і подолання національного гніту з боку сильних націй.

Питання боротьби за український університет у Львові, яке було складовою частиною національно-визвольного руху кінця ХІХ – десятих років ХХ ст., привернуло увагу ряду авторів. Його по свіжих слідах піднімали сучасники тих подій – М.Грушевський⁴, С.Лозинський⁵, С.Дністрянський⁶, М.Павлик⁷, М.Залізник⁸, В.Левицький⁹, Р.Домбчевський¹⁰, М.Зобків¹¹, О.Н.¹², С.Буда¹³ та ін. Вони нагромадили великий фактичний матеріал, здебільшого суспільно-політичного звучання, який не відклався в архівних фондах. Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. зазначеною проблемою почали займатися дослідники – В.Мудрий¹⁴, Л.Винар¹⁵, М.Кугутяк¹⁶, В.Качмар, Т.Марискевич¹⁷, І.Дутчак¹⁸. Вони провели велику роботу – від введення у науковий обіг цінного історичного матеріалу до його концептуального осмислення, аналізу і періодизації. Особливе значення мають праці В.Мудрого і В.Качмара, які детально розглядають процес боротьби за український університет у контексті суспільно-політичного життя галицьких українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Не зважаючи на зазначений історіографічний доробок з проблеми боротьби за розв'язання українського університетського питання у Східній Галичині, події, пов'язані з студентськими вічами окремо ще не розглядалися. Це і спонукало нас взятися за висвітлення цього аспекту.

Одним із виявів процесу формування української нації в Галичині стала боротьба передової частини українства за створення своєї мережі шкіл – від початкової до вищої. Якщо до відкриття українських загальноосвітніх навчальних закладів центральна і крайова влада ставилися з певним розумінням (у 1912 р. в Східній Галичині нараховувалося 2510 народних і 6 середніх українських шкіл¹⁹), то щодо українського університету, який міг би готувати національно свідомі кадри для української культури, інших галузей, позиція була категоричною – українці мали навчатися у вищих школах, які належали полякам.

У 80-х рр. ХІХ ст. українці спробували збільшити своє представництво серед науково-педагогічних кадрів формально утраквістичного Львівського університету. У 1880 р. перший з'їзд студентів-українців з Галичини і Буковини ухвалив рішення про необхідність відновлення кафедри російської історії і внесли відповідну петицію до сенату закладу. Однак на це отримали негативну відповідь²⁰. 7 серпня 1884 р. інше українське студентське віче висловилося за негайне викладання українською мовою на всіх факультетах²¹. Лише у 1894 р., за рішенням австрійського уряду, українці отримали паралельну кафедру всесвітньої історії, яку посів М.Грушевський²².

Дослідник боротьби галицьких українців за створення у Львові свого національного університету В.Качмар вважає, що у 1895 р. народовський орган “Діло” чи не вперше сформулював вимогу створити окремий україн-

ський університет шляхом поділу існуючого Львівського на два – один для поляків, інший – для українців²³. Через два роки, професор М.С.Грушевський у статті “Добиваймося свого університету!” наголосив, що уряд мав би розв’язати польсько-українське суперництво в університетському питанні таким чином, щоб українці мали свій університет у Львові²⁴. Під цією вимогою підписалося 449 студентів і 57 старшокласників. Її підтримали своїми меморандумами Наукове товариство ім. Шевченка, Просвіта, Народна рада, інші українські інституції. 20 грудня 1998 р. священник Д.Танячкевич від імені всіх українських послів вніс у віденському парламенті інтерпеляцію (сучасною мовою – парламентський запит) до австрійського уряду із вимогою, аби той негайно приступив до підготовчої праці в справі заснування у Львові українського університету, піддавши гострій критиці політику утраквізму, яка привела до дискримінації українців²⁵.

Члени НТШ у своєму меморіалі на адресу уряду вимагали заснувати у Львівському університеті такі українські кафедри: класичної української філології, математики, української історії (на філософському факультеті); цивільного права, векселевого і торговельного права, історії українського права (на правничому факультеті); положництва, описової анатомії, лікарської хімії і гігієни (на медичному факультеті)²⁶.

Починаючи з липня 1899 р., коли відбулося чергове віче студентів-українців в вищих навчальних закладів Львова (у деяких виданнях воно помилково датується 1891 р.)²⁷ у суспільно-політичному житті галицьких українців появилось гасло “створення українсько-руського університету у Львові²⁸”. У резолюції віча наголошувалось, що “потребу українсько-руського університету відчуває весь народ, вся українсько-руська інтелігенція, а в першій мірі українсько-руська університетська молодіж”. Звідси формувалося адресоване австрійському уряду домагання “університету у Львові з українсько-руською викладовою мовою”, яке не мало б нічого спільного із заснуванням кількох нових українських паралельних кафедр²⁹. Підставою для цього, на думку М.Галуцінського, було те, що 9 млн. німців в Австро-Угорщині мали 6 національних університетів, 3 млн. поляків – 2, а 3,5 млн. українців – жодного. До того ж, у вищих школах імперії навчалось понад 1 тис. студентів-українців³⁰. У зверненні до української громадськості віче просило підтримати такі вимоги: заснувати у Львові окремий український університет; у Львівському утраквістичному університеті створити у повному обсязі українські паралельні кафедри; надати українській мові рівні права з польською в питаннях управління Львівським університетом³¹.

Нажаль, до голосу українців не прислухалися ні у Відні, ні у Львові. Правлячі кола робили ставку на політичну, економічну і культурну підтримку польського етносу. Збереження і підживлення гострих польсько-

українських суперечностей було гарантом проти сепаратних настроїв і дій у великому багатонаціональному регіоні Габсбургської імперії, до якого виявляла інтерес й сусідня Росія. Ескалація протистояння українців і поляків у Львівському університеті, яка мала місце при потуранні влади, призвела у березні 1900 р. до зіткнення між студентами. 23 особи, у т.ч. два десятки поляків, дістали фізичні ушкодження³².

8 жовтня 1901 р. три тисячне вічне студентів-українців, іншої молоді, у якому взяв участь і М.С.Грушевський, вимагаючи створення окремого українського університету, як тимчасовий захід запропонувало запровадити виклади українською мовою на медичному, правничому і філософському факультетах³³.

Польські кола не шукали порозуміння з українцями. Більше того, вони давали зрозуміти, що жодних поступок, зокрема в університетському питанні, від них чекати не слід. 10 жовтня 1901 р. ректор Львівського університету Л.Ридигер, немов би у відповідь на вимоги студентів, заявив, що очолюваний ним заклад має польський характер³⁴. За умов офіційного утравізму цей крок принижував національну гідність українців. І реакція не забарилася. Вже 19 листопада 1901 р., за рішенням Українського клубу послів у Відні, близько 600 студентів Львівського університету зібралися на віче, яке мало підтримати виступ у Палаті послів у Відні українського посла Ю.Романчука (він пропонував уряду внести в парламент “проект закону відносно оснування руського університету у Львові та до часу впровадження його в життя творило паралельні катедри з руським язиком викладовим, а також управилинило язик урядовий в Львівському університеті”³⁵). Учасники віча відкрито висловили обурення з приводу приниження українських студентів. У зв’язку з дискримінацією в закладі української мови вони вирішили не допускати до занять професорів-поляків в Твардовського і Фіялку. Іншому професорові – Цвіклінському висловили недовір’я за його виступ з парламентської трибуни проти політичних прав українців³⁶. Після заходу в університеті студенти влаштували демонстрацію вулицями Львова.

Щоб вгамувати пристрасті, адміністрація закладу на короткий час припинила навчальний процес. Наступного дня учасники віча звернулися до польських студентів, аби ті висловили своє ставлення до українських вимог. “Ми домагаємося самостійного українсько-руського університету у Львові, – йшлося у зверненні. – ... Ми переконані, що у вас стрінемо союзників в нашій боротьбі і [ви] дасте доказ ..., що польський нарід се нарід свободи, ... ворог насильства і гніту”³⁷.

27 листопада відбувся мітинг студентів-поляків університету і політехніки (700 осіб). Лише 224 із них підтримали домагання українців щодо створення свого національного університету. Наступне зібрання польських

студентів, яке відбулося 6 грудня за участю майже 200 осіб, висловилося на підтримку національно-культурних прагнень українців і засудило позицію університетських властей у цьому питанні. Подібні рішення ухвалили студенти-поляки Ягелонського університету, вищих шкіл Бельгії³⁸.

Адміністрація Львівського університету виключила зі складу студентів 5-х українців, які були найбільш помітними у вищезазначених подіях. У відозві до студентської молоді, виданій 30 листопада 1901 р., вона засудила демонстрацію “як зухвальство і прояв дикости”³⁹.

Відверта зневага університетських властей до вимог українців, розправа з найбільш активними із них не лише не припинили виступів української молоді, а навпаки, стала детонатором посилення їх радикальних настроїв. На початку грудні 1901 р. 440 студентів-українців (за іншими даними, 600⁴⁰ і навіть 650 осіб⁴¹) покинули навчання у Львівському університеті і переїхали до інших університетських міст Австро-Угорщини – Праги, Відня, Граца і Кракова. Вдаючись до сецесії, тобто добровільного виходу, молодь вважала, що у такий спосіб вона, по-перше, примусить уряд і адміністрацію університету задовольнити їх вимоги, по-друге, активізувати громадський рух, спрямований на заснування окремого українського університету у центрі Східної Галичини⁴². Розбіжність у кількості студентів, що подалися на сецесію, пояснюється тим, що до них 14 грудня 1901 р. приєдналися 160 студентів-богословів⁴³.

Як і передбачали студенти, їх вихід із Львівського університету викликав ще нечувану у подібних “мирних питаннях” суспільну реакцію. В краї відбувалися масові віча інтелігенції, робітників, селян. Палата послів Державної ради у Відні отримала майже 800 петицій з вимогами заснувати український університет у Львові⁴⁴. На адресу львівських студентів-українців надійшли телеграми-співчуття з Галичини, Центральної Польщі, Відня, Берліна, Цюріха, Чернівців. Студенти-українці з Варшави, Дерпта, Києва, Парижа надсилати листи-співчуття. Моральну підтримку борцям за український університет надали польські студенти з Києва, Лейпцига, Парижа, Кракова і Любліна⁴⁵. У Львові і Чернівцях були створені комітети допомоги студентам, що подалися в еміграцію. Лише за один місяць вони зібрали більше 30 тис. корон⁴⁶.

У січні 1902 р. делегація НТШ у складі І.Горбачевського, І.Пуллюя, С.Смаль-Стоцького разом із депутатами Ю.Романчуком і О.Барвінським подали міністрів освіти В.Гартлю меморандум, у якому підтримали вимогу студентів щодо заснування окремого українського університету⁴⁷. Автором документа був М.Грушевський⁴⁸.

У липні 1902 р. у Львові відбувся ще один “традиційний мітинг української молоді”, присвячений проблемі створення українського університету.

Влада розуміла, якщо не ліквідувати наслідки сецесії, то молодь буде постійно підживлювати питання про заснування вищої школи для українців. Після цього мітингу студентам-емігрантам, які добровільно покинули Львівський університет наприкінці 1901 р., дозволили повернутися назад⁴⁹.

Щодо прагнення українців мати свій університет, то польські політики в Галичині в принципі не заперечували, однак в особі виборного С. Стажинського заявляли, що “не зважаючи на певні досягнення український науковців, їх поки що недостатньо для утворення такого типу навчального закладу”. Далі він стверджував, що через низький рівень “українська спільнота в Галичині ще не дозріла до посідання власного університету”⁵⁰. Цю думку підхопила польська преса, яка вважала, що якби українці отримали свій університет, то опинилися б у скрутному становищі з огляду на незначну кількість студентів і нестачу викладацьких кадрів. Запрошувати українську професуру з Києва та Харкова можновладці Галичини не мали наміру, бо побоювались нових Грушевських⁵¹.

У жовтні 1905 р., через непорозуміння українських студентів із адміністрацією Львівського університету з приводу мовлення першокурсників під час імматрикуляції, тобто публічної присяги, відбулося нове віче, яке знаменувало зміну тактики боротьби. “Так як дотеперішній спосіб боротьби за культурні потреби українського народу і за український університет у Львові не приводять до бажаних успіхів, – йшлося у резолюції віча, – то необхідно оставити тактику з меморіялами та петиціями і вжити крайніх методів боротьби за свої права, щоби на кінець заставити відповідні крути серйозно подумати про справу й остаточно її вирішити”⁵². З цього часу у студентському русі за створення українського університету почали застосовуватись також силові методи, які, як і мирні, у підсумку, на жаль, не привели до успіху.

Таким чином, ідея українського університету, сформульована галицькими політиками і науковцями, проникла у свідомість українського студентства, широкої громадськості Західної України, викликала у них непереборне бажання втілити її у життя. Застосовуючи тактику мирних студентських віч, українці мали не меті схилити австрійський уряд, крайову владу до ухвали рішення на свою користь. Однак владні структури під різними приводами відмовляли автохтонному населенню регіону мати свій національний університет. Не змогли схилити на свій бік цісарський режим і українські послы в австрійському парламенті. Безвихідне становище заставило українське студентство вдається до силових методів боротьби. Студентські віча були виявом консолідації молоді навколо української ідеї, свідчили про зростання національної свідомості, активно впливали на патріотичні настрої галицьких українців.

Примітки

1. Довідник з історії України. А-Я. Вид.2-е, доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С.148.
2. Грушевський М. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.1. – Львів: Вид-во “Світ”, 2002. – С.496.
3. Краткая история Карлова университета. – [Прага]: Карлов ун-т, 1965. – С.213-214.
4. Observator [Грушевський М.] Справа українсько-руського університету у Львові. – Львів, 1899; Його ж. Листи з-над Полтави. Лист третій // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.1. – С.161-187; Його ж. Добиваймося свого університету! // Діло. – 1897. – 12 липня (30 червня). – №145; Його ж. Із польсько-український стосунків Галичини. – С.485-527; Його ж. Утраквізація чи розділ університету? // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.3. – Львів: Вид-во “Світ”, 2005. – С.17-19; Його ж. Невідклична справа // За український університет у Львові (Збірка статей в університетській справі). – Львів: Вид-во “Молода Україна”, 1910. – С.5-11; Твори у 50 т. – Т.3. – С.80-82.
5. Лозинський М. В університетській справі // Діло. – 1906. – Ч.258-260; Його ж. З австрійської України (з боротьби за український університет у Львові) // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т.37. – С.527-531.
6. Дністрянський С. Самостійний український університет у Львові // Діло. – 1907. – Ч.67; Його ж. О український університет // Там само. – Ч.147; Його ж. З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду // Шляхи. – 1913. – Ч.7. – С.84-86.
7. Павлик М. В справі українського університету // Шляхи. – 1913. – Ч.6. – С.73.
8. Залізник М. До боротьби! // За український університет у Львові (Збірка статей в університетській справі). – С.13-25.
9. Левіцький М. Національний характер Львівського університету (З нагоди останніх подій) // Там само. – С.27-36.
10. Домбровський Р. Десятиліття боротьби за український університету Львові // Там само. – С.54-72.
11. Зобків М. Боротьба о національний характер Львівського університету // Там само. – С.74-81.
12. О.Н. Українська академічна молодіж в борбі за самостійний український університет у Львові // Там само. – С.38-51.
13. Буда С. За український університет. – К.: Вид-во “Вік”, 1912. – 50 с.
14. Мудрик В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. – Львів: Накладом Україн. крайової студент. ради, 1923. – 132 с.; Його ж. Львів осередком боротьби за український університет // Наш Львів. Ювілейний збірник. 1252 –1952. – Нью-Йорк, 1953. –С.126-132.
15. Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет. – Мюнхен – Нью-Йорк: Укр. істор. тов-во, 1968. – 20 с.
16. Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному

русі Східної Галичини (1848-1918) // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє”. Львів, 13-14 лютого 1992 р. – Мюнхен-Львів, 1993. – С.16-20.

17. Качмар В., Марискевич Т. Михайло Грушевський і змагання за український університет у Львові // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С.25-27; Качмар В. Суспільно-політичне віддуння сепесії українських студентів з Львівського університету 1901 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – Львів: ЛДУ, 1999. – С.289-300; Його ж. Проблема українського університету у Львові в ідеології галицьких москвофілів на початку ХХ століття // Наукові записки Української академії друкарства. – Вип.1. – Львів, 1999. – С.171-175; Його ж. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Львів: ЛДУ, 1999. – 119 с.

18. Дутчак І. Проблема українського університету в Галичині напередодні і в роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віче. Чернівці, 22-24 вересня 1998 р. – Чернівці: “Рута”, 2000. – С.144.

19. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Перевид. в Укр. – Т.3. – К., 1995. – С.928, 929.

20. Левицький Кость Історія політичної думки галицьких українців. 1844-1914: На підставі споминів. – Львів: Накладом власним; з друкарні о.о.василіан у Жовкві, 1926. – С.183.

21. Мудрий В. Змагання за український університет в Галичині. – Львів. – Нью-Йорк, 1999. – С.49.

22. Грушевський М. Листи з-над Полтави. Лист третій. – С.171; Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Львів: вид-во “Світ”, 1996. – С.208.

23. Качмар В. За український університет у Львові. – С.28.

24. Грушевський М. Добиваймося свого університету!” – С.1.

25. Буда С. Зазначена праця. – С.13.

26. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури ... – С.52.

27. Див.: Львівський університет. – Львів: Вид-во при ЛДУ. Видавн. об’єдн. “Вища школа”, 1986. – С.31.

28. Н.О. Зазначена праця. – С.43.

29. Українсько-руський університет. Пам’яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх висших шкіл Австрії в справі основання українсько-руського університету / Зібрав і видав М.Крушельницький. – Львів: Накладом вічевого комітету, 1899. – С.38.

30. Там само. – С.18.

31. Там само. – С.21.

32. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури ... – С.52.

33. Гунчак Тарас. Україна: ХХ століття. – К.: Дніпро, 2005. – С.51.
34. Partacz C. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukrainskie u Galicji u latach 1888-1908. – Torun, 1996. – S.129.
35. Левицький Кость. Зазначена праця. – С.357.
36. Там само. – С.356.
37. Partacz C. Зазначена праця. – С.130.
38. Там само.
39. Левицький Кость. Зазначена праця. – С.357.
40. Буда С. Зазначена праця. – С.17; Левицький Кость. Зазначена праця. – С.359; Грушевський М. Очерки истории украинского народа. 2-е изд. – К.: “Льбидь”, 1999. – С.359; Колесник В.Ф., Рафальський О.О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Стилос, 1998. – С.18.
41. Савицький М. Зазначена праця. – С.46.
42. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – [б.м.]: Сучасність, 1983. – Т.1. – С.104-109.
43. Див.: Левицький Кость. Зазначена праця. – С.759; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – С.70.
44. Левицький Кость. Зазначена праця. – С.359.
45. Савицький М. Зазначена праця. – С.46-47; Качмар В. Суспільно-політичне відлуння сецесії... – С.299; Дорошенко Д. Мої спомини та давнє минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег, 1949. – С.12; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С.570.
46. Буда С. Зазначена праця. – С.18-19.
47. Качмар В. За український університет ... – С.46-47.
48. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – С.37.
49. Partacz. Зазначена праця. – С.133.
50. Там само.
51. Там само.
52. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури ... – С.55.

Резюме

Рассматривается вопрос об украинских студенческих вечеах, поддержанных львовской профессурой, политиками и общественностью, направленных на основании в центре Восточной Галиции украинского университета.

Ключевые слова: студенческое вече, утравквизм, идея украинского университета, Львовский университет.

Одержано 21 березня 2007 р.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ТОРГІВЛІ І ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИН У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізується вплив ринкових відносин на розвиток торгівлі й товарно-грошового обігу Київської, Волинської і Подільської губерній на початку ХХ ст., визначаються особливості входження регіону в загальноукраїнський та світовий економічні ринки в названий період.

Ключові слова: капіталізм, ринкові відносини, торгівля, економічний розвиток.

Перетворення у торгівлі і товарно-грошових відносинах Правобережної України на початку ХХ ст. багато в чому були продовженням тих змін, які відбувалися у розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва даного регіону. Зростання обсягів виробленої чи вирощеної продукції, покращення її якості та нові форми організації виробництва вимагали нових методів розподілу товарної продукції, або, принаймні, інтенсифікації вже існуючих. Сучасна історична наука відзначає особливості генезису капіталізму у Київській, Подільській і Волинській губерніях: наявність великого поміщицького землеволодіння; у зв'язку з польським рухом на Правобережжі уряд значно спростив проведення викушної операції, що дозволило раніше, ніж у більшості регіонів імперії, залучити до орбіти ринкових відносин широкі верстви населення. Дослідження генезису капіталізму на Правобережжі вимагає поглибленого наукового аналізу з урахуванням усіх особливостей економічного і соціального розвитку краю.

Вже на початку ХХ ст. з'являються перші праці, присвячені окремим аспектам економічного розвитку Правобережної України. Серед них вагомим місцем займають дослідження О.І.Ярошевича, В.І.Гурка, С.О.Загорського, Є.С.Лур'є, П.І.Ляценка¹. У добу визвольних змагань в Україні та її регіонах початку ХХ ст. продовжили М.Б.Гуревич, М.І.Яворський, І.М.Кулішер, О.П.Оглоблін, Н.Я.Григорієв-Наш, Г.А.Мебус, С.І.Городецький² та ін. Незважаючи на значний статистичний матеріал, вміщений у книгах названих дослідників, праці, яка б узагальнила й систематизувала розвиток торгівлі і товарно-грошового обігу Правобережної України та визначила її роль у всеукраїнському та міжнародному ринку напередодні першої світової війни, ними створено не було. Не з'явилась вона і в наступний період, однак дослідження таких вчених, як Л.Г.Мельник, І.О.Гуржій, Б.А.Кругляк, Т.І.Дерев'янкін, М.А.Якименко, В.В.Нечитайло, В.О.Венгерська, А.О.Гуменюк, Л.І.Гайдай³ заклали міцну основу подальшої праці над

проблемою, оскільки в статтях та монографіях названих вчених міститься не лише значна кількість фактичної інформації та статистичних викладок, але й глибокий аналіз загальних соціально-економічних змін на території України.

На розвиток торгівлі в Правобережній Україні впливали, перш за все, особливості промисловості та сільського господарства регіону. Як у другій половині XIX ст., так і на початку XX-го, в Київській, Подільській та Волинській губерніях розвивалися переважно ті галузі економіки, які займалися переробкою основних продуктів місцевого землеробства – цукрова, борошномельна і винокурна. На розвиток цих галузей позитивно впливала висока товарність виробленої продукції, яка продовжувала зростати і на початку XX ст. При аналізі показників експортних операцій Російської імперії названого періоду привертає увагу значна доля хліба, на який припадало біля 40% загального вивозу за межі країни. Біля 5% експорту імперії припадало на яйці та 2,7 – на цукор, що дозволило цим продуктам посісти провідні місця у зовнішній торгівлі⁴. Так, якщо у 1891–1895 рр. російський експорт хліба досягав в середньому 441,1 млн. пуд. за рік, то у 1900–1905 – біля 608,9 млн. пудів, а у 1911–1913 – сягнув 675,6 млн. пуд.⁵ Біля 35% всього хліба надходило в Німеччину, яка на початку XX ст. залишалась головним торговим партнером Російської імперії, 20,2% – в Голландію і 11,7% – в Англію⁶.

На території Правобережжя одним з найкраще розвинутих був хлібний ринок. Цей регіон характеризувався великим надлишком зерна, великим внутрішнім споживчим попитом, багаточисельним посередництвом, чіткою організацією дрібного скупника. На початку XX ст. збільшення попиту селян на промислові товари змушувало їх продавати все більшу кількість хліба та шукати шляхи підвищення урожайності зернових культур. Загальний збір зерна на душу населення у 1909–1913 рр. становив у регіоні біля 25,3 пудів, у той час як у 1883–1887 рр. ця цифра доходила лише до 21,6 пудів⁷. Характерною особливістю хлібної торгівлі краю була велика кількість посередників. Скуповлювання хліба у селян часто здійснювалось на місці скупниками-торгівцями, переважно євреями, які проживали у тому ж селі. Найбільше товарного хліба вирощувалось в Подільській губернії, яка, за визначенням А.І.Ярошевича, “характеризувалась розвитком зернового експорту пшениці”⁸. Показово, що напрями реалізації подільського збіжжя на початку XX ст. були сформовані у другій половині XIX ст. і майже зовсім не змінились. Південно-західні повіти Поділля реалізували зерно через чорноморські порти, північні та північно-західні – через західний суходільний кордон. Як правило, збіжжя потрапляло за кордон в непереробленому стані. Іншим експортним напрямком подільського хліба

були північно-західні губернії Російської імперії, куди вивозилось зерно, зібране з віддалених районів губернії і перероблене на борошно. На початку ХХ ст. 26,5% подільського зерна надходило в інші правобережні регіони України, 10,8% – в губернії Центральної Росії і 50% – в країні Західної Європи⁹. Найбільше збіжжя спродувалось в Польщу – біля 40%. Подільський ячмінь вивозився переважно в Московську губернію¹⁰.

Значна частина зерна перероблювалася і розподілялася безпосередньо в губернії. У 1911 р. з території Поділля було експортовано 127,7 млн. пуд. промислової та аграрної продукції, а імпортовано в межі губернії – 105,8 млн. пуд. Лише показники вивозу хліба у зерні та борошні (85,9 млн. пудів) і продукції скотарства (2,04 млн. пудів) переважали показники ввозу (48,6 та 1,9 млн. пудів відповідно). Іншої промислової та аграрної продукції більше довозилось – бакалії у 9 разів, металу та металевих виробів – у 5 разів, продукції хімічної промисловості – у 3,5 рази¹¹. У середньому за рік в період з 1905 по 1909 рр. з території Подільської губ. лише залізницею експортувалось збіжжя на 20,1 млн. руб., на 7,7 млн. продукції місцевого млинарства і на 2 млн. руб. – цукрового буряка. Таким чином, загальна вартість продукції місцевого рільництва, що потрапляла з території краю на зовнішній ринок, становила 29,8 млн. руб., що складало 65,7% загальної суми експорту краю залізничним шляхом¹². За ринки збуту подільської продукції слугували сусідні губернії Правобережжя (хліб у зерні, продукція скотарства, цукровий буряк), інші регіони колишньої Російської імперії (ячмінь, олійні культури, цукор, худоба), зарубіжні країни (ячмінь, стручкові культури, продукція скотарства, цукор, борошно)¹³.

Привертає увагу значна залежність ціни на зерновий хліб на території Поділля від іноземних цін, що свідчить про високу товарність місцевого землеробства. На вартість збіжжя також впливали й офіційні звіти про очікуваний майбутній врожай у всій Російській імперії та наявність хлібних запасів, так як від цього залежало рішення землевласників продавати хліб або відразу після молотьби, або зачекати. Однак, як для Поділля, так і для решти губерній Правобережжя, загальною була тенденція до зростання ціни на хліб. За даними Б.Н. Міронова, за період з 1707–1710 по 1910–1914 рр. хлібні ціни у південно-західних українських губерніях зросли на 1103% – більше ніж в будь-якому іншому районі європейської частини Російської імперії і на 172% більше, ніж в середньому по країні. Ціни на овес зросли в 15,1 рази, на ячмінь – в 13,4, на жито – в 12,2 і на пшеницю – в 8,8 разів¹⁴. В перше десятиліття ХХ ст. ціни на хліб в Правобережній Україні зросли на 22, а у 1910–1914 рр. – на 9%¹⁵.

Досить розповсюдженою була практика продажу майбутнього врожаю ще весною, як правило за 3/4 або 5/6 його реальної ринкової вартості. Часто

до таких угод вдавались і великі виробники зерна, які весною продавали хліб дешевше на 3–4 коп. з пуда.

На початку ХХ ст. до великих землевласників Поділля з Одеси і Миколаєва прибували комісіонери заможних торговельних фірм і безпосередньо на місці укладали угоди, враховуючи доставку збіжжя, станційні витрати та ін. Офіційних бірж чи біржових комітетів на території Подільської губернії не існувало. Було лише декілька приватних бірж у дрібних скупників, причому “цими біржами є залізничні станції в момент прибуття потягів. Купці збираються на станцію і тут, отримавши повідомлення з Одеси і Підволочиська, перекуповлюють під час зупинки потягу один у одного дублікати на хліб”¹⁶. Розуміючи зростаюче значення вирощування і реалізації хлібних культур на території краю, уряд всіляко сприяв вирішенню питань, що виникали у цій сфері. Зокрема з ініціативи одного з керівників Подільського департаменту торгівлі і мануфактур С.І.Тімашова місцевий відділ торгівлі розпочав роботу над проблемами доцільної організації внутрішньої торгівлі хлібом. На думку чиновників департаменту, в першу чергу слід було заснувати мережу дрібних елеваторів і складів в усіх більш-менш значних населених пунктах повітів¹⁷.

Основним напрямком реалізації збіжжя Київської губернії був Миколаїв, куди за період з 1900 по 1905 рр. в середньому за рік відправлялось біля 5,1 млн. пудів зерна, що становило 47% хлібного експорту губернії. Під впливом Миколаївського ринку знаходилась фастівська гілка Південно-Західної залізниці. 35% хліба – біля 3800 тис. пудів – вивозилось в Кенігсберг і 18% (1988 тис. пуд.) – в Одесу¹⁸. Зрозуміло, експорт Київщини, як і Поділля, великою мірою залежав від урожаю. Так, у 1903 р. через гарний врожай лише у Миколаїв було реалізовано 8,1 млн. пуд. зернового хліба¹⁹.

Помітну роль у торгівлі збіжжям відігравала Київська біржа. Тут лише у 1902 р. було реалізовано 256,5 тис. пудів пшениці вартістю 164,2 тис. руб., 100,4 тис. пудів жита на 47,7 тис. руб., 22 тис. пудів вівса на 10,7 тис. руб., 7,2 тис. пудів ячменю і 17,5 тис. пудів проса – на 6,7 і 7,1 тис. руб. відповідно²⁰.

Досить неоднорідною господарською зоною щодо вирощування і реалізації хлібної продукції була Волинська губернія, що насамперед пояснюється наявністю на її території двох доволі різних в економічному відношенні регіонів – лісостепового і Полісся. На початку ХХ ст., завдяки дії ринкового механізму, різниця між ними продовжувала поглиблюватися. Якщо для Полісся був характерним імпорт хліба – такі культури як жито, овес, озима пшениця постійно довозились, то лісостеповий район був в змозі не тільки забезпечити себе хлібом, але й реалізувати надлишок. Так, за період з 1905 по 1909 рр. з волинського лісостепу було вивезено зерна

і муки на 4,5 млн. руб., а зернові відправлення всієї губернії у цей період склали біля 5,7 млн. пудів в середньому за рік²¹. У 1906 р. ця цифра досягла 6,1 млн. пудів²². Значний, порівняно з Подільською і Київською губерніями, розвиток млинарства, існування на Волині великих борошномельних заводів, де широко використовувалися парові двигуни і новітнє обладнання, перетворили Волинську губернію в значного експортера борошна. Якщо у 1910 р. річний обсяг виробництва 3805 подільських млинів і крупорушок становив лише 8,3 млн. руб.²³, то на території сусідньої Волині всього 139 подібних підприємств виробили продукції на 22,5 млн. руб., що становило 43,4% загальної продуктивності підприємств краю²⁴. Це дозволяло щорічно за названий період вивозити на зовнішній ринок в середньому 7,7 млн. пудів борошна²⁵. У деяких місцевостях Волинського регіону, як наприклад у Луцькому повіті, значна скупченість великих і малих млинів навіть викликала занепокоєння серед представників уряду та громадськості²⁶. З погляду економічної науки це свідчить про певне відставання розвитку капіталізму на Поділлі, оскільки в умовах ринкових відносин надзвичайно актуальним є реалізація на зовнішній ринок саме готового продукту (в даному випадку – борошна), а не сировини (зерна).

Слід зауважити, що на території Волині також вистачало пережитків феодалізму, які були помітні на тлі хлібної торгівлі. Тут, наприклад, часто брали хліб у селян за борги та проценти, ціну купець призначав завжди низьку. Бракувало правильних ваг: з метою отримання якнайбільшого прибутку широко використовувались “хитрі” ваги тощо.

Своїми торговельними інтересами Волинська губернія значною мірою була пов'язана з Польщею, куди, крім хліба, активно збувалися місцеві висівки, яйце, птниця, масло в обмін на промислову продукцію. В Київську та Подільську губернії з території Волині, особливо поліської зони, надходив ліс. Головними торговельними пунктами губернії, де знаходилися промислові об'єкти і гуртові склади, були міста Рівне, Житомир, Луцьк, Ковель. На початку ХХ ст. східна частина волинського краю у торговому відношенні, зазвичай, тяжіла до Бердичева, південна – до Проскурова, а північно-східна – до Києва²⁷.

Західний напрямок був домінуючим і у реалізації яєць, які в перше десятиліття ХХ ст. перетворилися на важливий продукт місцевого експорту. Так, у 1908 р. лише через Гусятинську митницю було вивезено яйця на 1,2 млн. руб., що становило 62% вартості всіх товарів, експортованих через цей митний пункт²⁸. У наступні роки значення яєць у зовнішній торгівлі Подільської губернії продовжувало зростати. Якщо у 1910 р. за межі краю було реалізовано 724 тис. пудів яєць, то у 1912 р. – вже 900. Таке різке зростання обсягів їх експорту дозволило Поділлю за цим показ-

ником вийти на перше місце серед українських губерній. На другому місці знаходилась Київщина, за межі якої в 1912 р. було вивезено 700 тис. пуд. яець, що на 135 тис. пуд. більше, ніж у 1910 р. Дещо відставала Волинська губернія, з території якої експорт яець у 1912 р. становив 500 тис. пудів – на 45 тис. пудів більше, ніж у 1910 р.²⁹. Стійкою була тенденція до збільшення реалізації на зовнішній ринок подільської птиці. У 1912 р. через Гусятинську митницю було вивезено 39,5 тис. шт. птиці, тоді як у 1911 р. – 30,7, а у 1910 р. – 28 тис. шт.³⁰.

Помітне збільшення обсягів експорту продукції птахівництва Поділля було результатом запровадження якісно нових форм організації торгівлі на території краю. Прикладом таких змін може слугувати організація постійних бюро з торгівлі яйцями, птицею, пір'ям та пухом у Кам'янці, Проскуріві, Деражні, Гусятині, Сатанові та інших подільських містах. Кожна з подібних установ мала свій район діяльності та цілу армію дрібних скупників, котрі працювали на ярмарках, базарах та безпосередньо в селах. Для вивозу в Австрію, Німеччину та Бельгію (основні закордонні ринки збуту) закупівля яйця та птиці проводилась, головним чином, в Проскурівському, Кам'янецькому, Ямпільському, Ушицькому, Могилівському, Летичівському повітах та у місті Вінниці. Продукція птахівництва решти подільських повітів потрапляла, в основному, до Одеси, Николаєва та Севастополя³¹. Завдяки значному поширенню в регіоні на важливу статтю місцевого експорту на початку ХХ ст. перетворилась картопля. Якщо у 1894 р. за кордони губернії потрапило 1,4 млн. пудів цієї культури, то у 1908 р. ця цифра сягнула 3,3 млн. пудів³².

У названий період на зовнішній ринок надходила продукція Подільського тваринництва, для якої західний напрямок також був домінуючим. Так, у 1913 р. з 59,6 тис. голів свиней, що було відправлено за межі губернії залізницею, 46,5 тис. потрапило в Польщу³³. Велика рогата худоба вивозилась як в українські губернії (у 1913 р. – 8028 голів, або 69% вивозу), так і за кордон – в основному Литву та Польщу (3624 голів, або 31%)³⁴.

Про збільшення обсягів реалізації місцевої худоби свідчить та увага, що приділялася подільським губернським керівництвом стосовно обладнання залізничних станцій, розташованих в межах губернії, необхідними для навантажування і розвантажування гуртової худоби приладами. Так, у 1909 р. при станції Калинівка Волинського повіту було влаштовано окремий загін для тварин, пристосований для ветеринарного огляду. В 1910 р. такі загоны були споруджені на станціях Гнів'ань, Жмеринка, Ярошенка, Рахни і Юрківка³⁵.

Окрім подібних споруд, на станціях Ярошенка, Деражня, Вашнярка, Рибниця та Тростянець планувалось влаштувати окремі приміщення для

ветеринарних лікарів. Така необхідність обумовлювалась тим, що названі станції, на думку губернського керівництва “...відзначались значним вантажообігом, велику роль у якому відігравала худоба”³⁶.

Крім тварин, що відкрито вивозились за межі краю, досить велика кількість подільських волів і корів реалізовувалась контрабандним шляхом – в основному на територію Північної Буковини. Така практика мала місце і в другій половині XIX ст., коли майже вся худоба, відкрито і контрабандою пригнана з Російської держави, продавалась на ярмарках містечка Садгори, головним чином для подальшого відправлення в Галичину та країни східної Європи.

Найбільшою торговельною активністю на початку XX ст. відзначались Житомирський та Рівненський повіти Волинської губернії. Загальні обсяги вивозу Волині залежали від багатьох факторів і досить суттєво коливались в залежності від року. Так, війна з Японією у 1905 р. та політична криза кінця року значною мірою підірвали кредит, що призвело до скорочення торговельних операцій. Торгових документів у названому році було вибрано 25402 на 320282 руб., що на 1250 одиниць і на 58487 руб. менше, ніж у 1904 р.³⁷. В середньому ж за період з 1905 по 1909 рр. з території Волинської губернії щорічно вивозилось біля 80 тис. пуд. вантажів на суму від 18 до 25 млн. руб.³⁸.

Обсяги експорту Київської губернії більш ніж у два рази перевищували волинські. За період з 1905 по 1909 рр. в середньому за рік з цієї економічної зони вивозилось продукції на 56,7 млн. руб. З цієї суми 66,2% (на 37,6 млн. руб.) припадало на вантажі місцевого рільництва, 21,8% (на 12,3 млн. руб.) – на продукцію тваринництва і 10,7% (біля 6 млн. руб.) – на лісоматеріали³⁹. Центром лісоторгівлі було місто Черкаси, звідки деревина, в основному, надходила в степову зону, зокрема Херсонську губернію. Однак, незважаючи на експорт власних лісоматеріалів, на початку XX ст. у межі Київської губернії постійно завозилась досить значна кількість дров. Так, у 1913 р. на Київщину було імпортовано 27,2 млн. пуд. дров⁴⁰.

Продукція місцевого тваринництва збувалась в Польщу і Західний край, куди надходила й рогата худоба. Яйце, котре також становило одну з важливих статей експорту Київщини, реалізовувалося за кордон переважно через Волочиську митницю. Товарами зовнішньої торгівлі губернії на початку XX ст. була продукція городництва: лише в Миколаїв у 1900 р. надійшло 831 тис. пуд. київської картоплі і 35 тис. пуд. цибулі⁴¹. Для порівняння, у 1894 р. Південно-Західною залізницею було вивезено за межі Київщини лише 325 тис. пудів картоплі, в той час, як у 1908 р. цей показник становив вже 1,5 млн. пудів⁴².

Початок XX ст. характеризується інтенсифікацією товарно-грошового

обігу і у внутрішній торгівлі Правобережної України. Велику роль у торгівельних відносинах регіону продовжували відігравати ярмарки та базари. Подальший розвиток капіталізму та ринкових умов у промисловості й сільському господарстві сприяв збереженню їх значення в задоволенні потреб селянства та міського населення в продовольчих та промислових товарах. У названий період зберігалася тенденція до розвитку дрібних ярмарків, яка мала місце в останні десятиліття XIX ст., і деякого зменшення значення великих. Саме невеликі ярмарки та базари забезпечували ринок збуту продукції ремісничого виробництва та сільських промислів. На Волині, наприклад, з 1907 по 1912 рр. кількість дрібних ярмарків зросла з 156⁴³ до 170⁴⁴. Загальна ж кількість волинських ярмарків збільшилась з 430 у 1895 р. до 754 у 1911 р.⁴⁵ На території Подільської губернії на 1908 р. їх нараховувалось 200⁴⁶, у той час як у 1895 р. збиралось лише 183 ярмарки⁴⁷. Разом з тим, обсяги товарно-грошового обігу двох найбільших з них – Петропавлівського в Ярмолинцях і Свято-Троїцького в Балті – значно скоротились. Так, якщо в 1898 р. в Ярмолинцях було виставлено товарів на 1,5 млн. руб., то у 1908 р. – лише на 664 тис. руб. Реалізовано було на 769 тис. і 250 тис. руб. відповідно. В Балті у 1898 р. було запропоновано до продажу товарів на 540 тис. руб., (на 328 тис. руб. продано), а у 1908 р. – лише на 277 тис. руб. запропоновано і на 153 – реалізовано⁴⁸.

Обсяги торгівлі київського Контрактового ярмарку на початку XX ст. становили біля 700 тис. руб. Так, у 1902 р. на продаж було запропоновано товарів на 772 тис. руб. і реалізовано – на 209 тис. руб. Найбільше виставлялося і найкраще продавалося полотняної, льняної та шовкової тканини, найменше – парфумерних виробів, котрі вперше з'явилися на київських Контрактах у 1901 р.⁴⁹ У звіті київського Біржового комітету за 1907 р. вказувалось, що “значення “Київських Контрактів” з року в рік все більше зменшується. Київська біржа, яка стрімко розвивається з часу розповсюдження в регіоні бурякоцукрової промисловості, залишає за собою першість при умовах нормального стану цієї галузі південно-західного краю”⁵⁰.

У перші десятиліття XX ст., під впливом подальшого розвитку ринкових відносин, роздрібні ярмарки часто ставали місцем діяльності великих торгівельних фірм. Вони не тільки і не стільки продавали тут промислові товари, скільки вели гуртову купівлю сировини для реалізації в інші регіони країни. Новим явищем у ярмарковій торгівлі стала організація торгів кооперативними товариствами. Такі ярмарки були, як правило, вузько спеціалізованими. Так, за вимогою місцевих кооперативів у Житомирі в 1908 р. було відкрито ярмарок для продажу хмелю. У 1909 р. товариством було побудовано хмілесховище, що дозволило тримати ціни на хміль на досить високому рівні, успішно конкуруючи з гуртовими тор-

гівцями⁵¹. У травні 1909 р. біля залізничної станції у м.Вінниця на площі біля 5 десятин вперше розпочав діяльність ярмарок, організований подільським Товариством сільських господарів. Торги тривали 3 дні (25, 26, 27 травня). Завдяки товариству, основною метою діяльності якого було сприяння економічному і культурному розвитку Подільської губернії, ярмарок перетворився в щорічний і збирався включно до 1914 р.⁵².

На могутнього конкурента ярмаркової та базарної торгівлі перетворилася на початку ХХ ст. торгівля стаціонарна. За даними Б.А.Кругляка, темпи росту мережі постійних торгових закладів України були в 1,5 разів вищі, ніж по Російській імперії загалом, що пояснюється більш швидкими темпами її економічного розвитку⁵³. На території Правобережжя для неї були характерними як кількісні, так і якісні зміни. До якісних змін слід віднести появу таких форм стаціонарної торгівлі, як торгові дома. На 1914 р. на території правобережних губерній їх нараховувалось 620, що складало біля 40% їх кількості в Україні. Географію розташування подібних об'єднань відносно населених пунктів краю відображає таблиця 1.

Таблиця 1. Географія розташування торгових домів на Правобережній Україні (1914 р.)⁵⁴

<i>Губернії</i>	<i>В губернських центрах</i>	<i>В торгово-промисл. містах</i>	<i>В повіт. центрах</i>	<i>В інших місцевості</i>	<i>Всього</i>
Волинська	59	-	79	26	164
Київська	177	-	64	140	381
Подільська	2	1	17	55	75

Як бачимо, найбільше торгових домів існувало в Київській губернії, що пояснюється як порівняно високим рівнем її економічного розвитку, так і наявністю міста Київ, в якому була зосереджена значна частина домів. На території Волині лише в Луцьку з 1909 по 1913 рр. виникло 5 таких об'єднань, які займались торгівлею мануфактурою, меблями, посудом⁵⁵.

Важливою ланкою стаціонарної торгівлі продовжувала залишатись торгівля алкогольними виробами. На території Київської губернії в 1902 р. існувало 2157 закладів подібної спеціалізації. З них 1113 припадало на казенні винні лавки і 474 – на привні. Найбільше пунктів продажу міцних напоїв було в Київському повіті, де їх діяло 756, за ним йшов Васильківський – 188 та Бердичівський – 170 закладів⁵⁶. Тогочасні економісти відзначали помітне збільшення надходжень акцизу з казенної торгівлі алкоголем. Лише за рік, з 1 січня 1901 до 1 січня 1902 рр., вони зросли з 7,2 млн. до 18,8 млн. руб.⁵⁷.

Для регіону на початку ХХ ст. було характерним й помітне збільшення кількості шинків, погребів, лавок і корчем. Лише за 5 років (з 1902 до 1908) їх кількість зросла на 1953 і досягла 4110 одиниць⁵⁸.

На території Волинської губернії кількість пунктів торгівлі винно-горілочаними виробами у названий період коливалась у межах від 1750 до 2154⁵⁹. Приблизно стільки подібних установ було й на Поділлі. Так, у 1909 р. на території губернії існувало 1933 місця продажу алкоголю, в 1910 – 2042. Приміщення під них, як правило, орендувались. Річна орендна плата в містах становила від 120 до 800 руб. (в залежності як від самого міста, так і від місця розташування), та від 56 до 425 руб. у не міських селищах⁶⁰.

Отже, на початку ХХ ст. значення торгівлі у розвитку ринкових відносин та подальшої розбудови на їх основі капіталістичного способу виробництва продовжувало зростати. Особливо помітно така тенденція проявилася на території Правобережної України, де торгівлею традиційно займалась велика частина місцевого населення. Перші роки нового століття характеризувались більш широким застосуванням сільгосптехніки, посиленням сільської буржуазії, ростом товарності селянських господарств, широким розповсюдженням кооперативного руху. Слід відзначити сприятливу економічну політику уряду, спрямовану на утвердження ринкової економіки, кульмінацією якої була столипінська аграрна реформа.

Зміни у торгівлі на початку ХХ ст. великою мірою були обумовлені проникненням у торгівельні відносини монополістичного капіталу, котрий через торгові і посередницькі фірми зв'язував промислові підприємства з ринком. Трести, синдикати та інші фінансово-виробничі об'єднання, представники заможних верств населення все частіше звертали увагу на торгівельну діяльність як об'єкт вигідного інвестування капіталу.

Ріст промислового та сільськогосподарського виробництва призвів до інтенсифікації торгівельного обігу ярмарків і базарів, особливо дрібних і середніх, які продовжували відігравати головну роль у забезпеченні промисловими виробами найбільш відсталих в економічному відношенні регіонів Правобережжя. Реалізуючи на ярмарках та базарах власну продукцію, велика частина селян втягувалась у нові, ринкові відносини, руйнуючи тим самим залишки старого, феодального господарства.

Примітки

1. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908–1911. – Вып. IV; *Гурко В.И.* Устои народного хозяйства. – СПб., 1902; *Загорский С.О.* Синдикаты и тресты (Чтение о капиталистических монополиях). – СПб., 1914; *Лурье Е.С.* Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913; *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912.

2. *Гуревич М.Б.* Голод и сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923; *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. – К., 1924; *Кулишер И.М.* Очерк истории русской торговли. – Петербург, 1923; *Оглоблин О.П.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – К., 1931; *Григорієв-Наиш М.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ, 1918; *Мебус Г.А.* Зерновые хлеба и хлебная торговля. – М., Л., 1926; *Городецький С.І.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929.

3. *Мельник А.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-рр. XIX ст.) // Укр. істор. журнал (далі – УІЖ). – 1974. – №10; *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара, 1992; *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К., 1975; *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – №1; *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004; *Венгерська В.О.* Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) – К., 1997; *Гуменюк А.О.* Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України: (60-ті роки XIX ст.) // Наукові праці КПДПУ. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.3(5); *Гайдай Л.І.* Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) // УІЖ. – 1982. – №7.

4. *Кулишер И.М.* Очерк истории русской торговли. – Пг., 1923. – С.300.

5. *Мебус Г.А.* Зерновые хлеба и хлебная торговля. – М., Л., 1926. – С.12.

6. Там же. – С.15.

7. *Хронов П.А.* Экономическое развитие России XIX–XX вв. (1800–1917). – М., 1950. – С.168.

8. *Ярошевич А.И.* Юго-Западный край как производственная среда. – К., 1912. – С.6.

9. *Плахотнюк С.Д.* Аграрні відносини на Поділлі напередодні жовтня 1917 р. // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.126.

10. *Григорієв-Наиш М.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ, 1918. – С.42.

11. *Городецький С.І.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – С.33.

12. Там же. – С.36.

13. Там же. – С.38.

14. *Мионов Б.Н.* Хлебные цены в России за два столетия (XVII–XIX вв.). – Л., 1985. – С.90.

15. Там же. – С.91.

16. Заметки о хлебной торговле // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №8-9. – С.20.

17. Кооперативный листок. – 1910. – №10. – С.13.

18. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – Вып. III. – К., 1911. – С.18.

19. Там же.

20. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.534. – Спр.422. – Арк.76.

21. Энциклопедический словарь Русского библиографического института “Гранат”. – Т. II. – М., Б.г. – С.162.

22. Обзор Вольнской губернии за 1906 г. – Житомир, 1907. – С.20.

23. *Гуржий І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – С.183.

24. Энциклопедический словарь Русского Библиографического института “Гранат”. – М., Б.г. – Т.11. – С.163.

25. Там же. – С.162.

26. Державний архів Житомирської області. – Ф.67. – Оп.4. – Спр.868. – Арк.8.

27. Энциклопедический словарь... – С.167, 168.

28. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Каменец-Подольский, 1909. – С.55.

29. *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства України. – Ч. II. – К., 1918. – С.48.

30. Экономическая жизнь Подолия. – 1913. – №7. – С.37.

31. Экономический листок. – 1911. – №8. – С.17.

32. *Челинцев А.* Состояние и развитие русского сельского хозяйства. – Харьков, 1919. – С.37.

33. *Коперский А.* Мясные ресурсы Украины, Лона и Северного Кавказа. – К., 1919. – С.51.

34. Там же. – С.54.

35. Кам'янець-Подільський міський державний архів – Ф.227. – Оп.1. – Спр.7469. – Арк.1.

36. Там же. – Арк.2.

37. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.391. – Арк.11.

38. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара, 1992. – С.102.

39. *Ярошевич А.И.* Указ. соч. – С.15.

40. *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства... – С.40.

41. *Ярошевич А.И.* Указ. соч. – С.19.

42. *Челинцев А.* Состояние и развитие... – С.37.

43. Обзор Вольнской губернии за 1907 г. – Житомир, 1908. – С.25.

44. Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – С.51.

45. *Іващенко О.М., Поліщук Д.М.* Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). – Житомир, 1998. – С.51.

46. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Каменец-Подольский, 1909. – С.52.
47. Обзор Подольской губернии за 1895 г. – Каменец-Подольский, 1896. – С.44.
48. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Житомир, 1909. – С.52.
49. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.496. – Арк.42.
50. Там же. – Оп.637. – Спр.131. – Арк.34.
51. *Кругляк Б.А.* Кооперативна торгівля на Україні // Історія народного господарства та економічної думки. – 1989. – №23 – С.52.
52. Подольский хозяин. – Винница, 1915. – №5. – С.5.
53. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля... – С.60.
54. Там же. – С.67.
55. Державний архів Вінницької області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.880 – Арк.14-16.
56. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.496. – Арк.42.
57. Там же. – Арк.56.
58. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля... – С.93.
59. Обзор Вольнской губернии за 1906. – Житомир, 1907. – С.22; Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – С.62.
60. *Филмонов В.В.* Памятная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1911. – С.39-40.

Резюме

В статье анализируется влияние рыночных отношений на развитие торговли и товарно-денежного обращения в Киевской, Вольнской и Подольской губерниях в начале XX в., определяются особенности вхождения региона в общеевропейский и мировой экономические рынки в указанный период.

Ключевые слова: капитализм, рыночные отношения, торговля, экономическое развитие.

Одержано 22 березня 2007 р.

СПІВПРАЦЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ У 1906–1914 рр.

У даній статті досліджуються особливості учнівського руху в Україні напередодні Першої світової війни та характеризуються форми взаємодії політичних партій і учнівських організацій у 1906–1914 рр.

Ключові слова: учні, гімназисти, співпраця, пропаганда, опозиційна діяльність.

Не викликає заперечень теза про те, що політичні партії є важливою складовою громадсько-політичного життя країни. До їхньої діяльності залучаються різні суспільні верстви, зокрема молодь. Дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні завжди цікавили істориків. Ця проблема стала предметом вивчення О.Голобуцького, В.Кулика, Р.Ветрова, С.Донченка, А.Павка та ін.¹. Однак у наукових розвідках внесок учнів у роботу політичних партій поки що залишається недослідженим. Тому метою статті є дослідження особливостей форм учнівського руху у 1906–1914 рр., доведення ефективності взаємодії політичних партій та учнівської молоді.

У 1906 – першій половині 1914 рр. кількість організованих опозиційних виступів учнівської молоді в Україні зменшилась, діяльність учнів набула переважно нелегального характеру. Вони пропагували ідеї провідних політичних партій, надавали допомогу місцевим партійним осередкам, створювали при навчальних закладах таємні учнівські гуртки різної політичної орієнтації.

У зазначений період серед учнівської молоді значного поширення набули ідеї Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На початку 1906 р. революційною пропагандою активно займалися гімназисти м.Кієва. Так, у квартирі учня 2-ї київської гімназії Л.Гамарника поліція виявила нелегальну соціал-демократичну літературу, зокрема “Открытое письмо главе совета РСДРП тов. Плеханову”, “К сельской бедноте”, “Протоколы 2-го очередного съезда зарубежной лиги российской социал-демократии”². У лютому 1906 р. поліція провела обшуки в приміщеннях Полтавської школи садівництва та на квартирах її слухачів. У багатьох учнів була виявлена література РСДРП, зокрема примірники “Программы Российской социал-демократической рабочей партии”³. За розповсюдження серед гімназистів марксистської літератури учень Херсонської гімназії Г.Кобецький у березні 1906 р. був виключений з навчального закладу до кінця навчального року, а гімназист І.Медяник за агітацію до революційних виступів був відрахований без права вступу

до іншого навчального закладу⁴. В учня 3-ї гімназії м.Харкова С.Баладита власті виявили брошури “Доклад об объединительном съезде РСДРП”, “Пересмотр аграрной программы рабочей партии”, “Победа кадетов и задачи рабочей партии” і “Роспуск думы и задачи пролетариата”. Зазначену літературу восени 1906 р. гімназист використовував для пропаганди серед учнівської молоді міста. Учень училища м. Богодухова Харківської губернії К.Куніцин у другій половині 1906 р. розповсюджував серед вихованців названого навчального закладу прокламації РСДРП, зокрема “Сообщение о третьем съезде Российской социал-демократической рабочей партии”⁵.

Навесні 1907 р. нелегальні зібрання з метою вивчення марксистської літератури проводили учні духовної семінарії м.Чернігова. Особливо молодь цікавилася брошурою “Пересмотр аграрной программы рабочей партии”, статтями газети “Пролетарий”. Поширенням партійної літератури РСДРП займався учень нижчого технічного училища м.Ніжина Чернігівської губернії М.Вакулєнко. Так, у серпні 1907 р. поліція вилучила в нього примірники роботи В.Леніна “Что делать?”⁶. Майже одночасно поліція отримала агентурні дані про гімназиста Черкаської гімназії Д.Милославського, який пропагував у навчальному закладі більшовицькі ідеї. Учень розповсюджував газету “Пролетарий”, брошури “Доклад об объединительном съезде РСДРП”, “Социал-демократы и избирательные объединения” та ін. Вихованець Рішельєвської гімназії м.Одеси В.Ніколау систематично збирав на своїй квартирі вихованців зазначеного закладу для вивчення забороненої соціал-демократичної літератури. У жовтні 1907 р. жандарми вилучили у гімназиста праці В.Леніна “Аграрный вопрос”, “Критики Маркса”, К.Каутського “Движущие силы и перспективы российской революции”⁷. Учень Вінницького реального училища А.Канельський у 1907 р. поширював серед сільського населення Подільської губернії прокламацію “К сельской бедноте”⁸. Поліцейське управління м.Чернігова у 1909 р. відзначало популярність нелегальної більшовицької літератури серед місцевої учнівської молоді. Так, вихованці духовної семінарії, 3-ї єврейської школи вивчали публікації газети “Пролетарий”, брошури “Государственная дума и социал-демократия”, “К сельской бедноте” та ін.⁹.

У деяких середніх навчальних закладах України утворювались партійні осередки, які сповідували ідеї РСДРП. Так, у 1906–1908 рр. у Луцькій чоловічій гімназії діяла таємна учнівська організація. Її очолював учитель А.Огієвський, член РСДРП і “Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти”, що вплинуло на ідейну спрямованість організації, яка боролася за академічні права учительства та учнівства, за надання

народу політичних свобод. Основним завданням учні вбачали формування бібліотеки нелегальної соціал-демократичної літератури. До складу учнівської організації належали гімназисти Я.Збара, М.Коршунов, М.Мануйлович, Й.Усов, П.Землянський та ін. У 1908 р. педагогічна рада Луцької чоловічої гімназії виключила з навчального закладу вчителя-керівника та найактивніших учасників організації. У лютому 1909 р. поліція розпочала слідство справи зазначеної учнівської організації, члени якої зазнали різних покарань¹⁰. У 1908 р. у м.Харкові працювала “Харківська Ліга учнів соціал-демократів”. Члени “Ліги” займалися друком та поширенням прокламацій, у яких закликали учнівську молодь до об’єднання на ґрунті самоосвіти та саморозвитку для захисту своїх прав¹¹.

У 1910–1914 рр. зацікавленість учнівської молоді в Україні доктриною РСДРП стала менш помітною. На підтвердження цієї тези свідчить значне скорочення виявленої в учнів губернськими жандармськими управліннями партійної літератури.

Аналіз архівних матеріалів за досліджуваний період доводить, що учні активно підтримували ідеї партії соціалістів-революціонерів. Так, у першій половині 1906 р. вихованець Херсонського реального училища М.Мишаков займався поширенням нелегальної літератури серед селян Звенигородського повіту Київської губернії. У травні під час обшуку в учня було вилучено брошури і прокламації партії соціалістів-революціонерів “К крестьянам”, “Первое мая”, “Российская революция” та ін.¹²

Підтримував доктрину партії соціалістів-революціонерів і вихованець Рівненського народного училища Волинської губернії В.Мнюх. У 1907 р. він був зв’язковим між рівненською есерівською філією та осередком партії соціалістів-революціонерів у м.Ізяславі. Приїжджаючи до батьків на період літніх ваканцій, учень поширював у рідному місті нелегальні друковані прокламації і брошури ізяславської групи партії соціалістів-революціонерів, серед яких “К солдатам”, “Товарищи крестьяне и рабочие”, “Как добыть землю трудовому народу” та ін. В.Мнюх утримувався в Луцькій тюрмі впродовж одного року¹³. Проведений поліцією у серпні 1907 р. у Волинській духовній семінарії обшук виявив у вихованця О.Жуковича рукописи брошур антиурядового спрямування, які закликали до боротьби із політикою самодержавства будь-якими методами, навіть за допомогою терору і вбивств. Останнє підтверджувало те, що учень сповідував ідеї партії соціалістів-революціонерів¹⁴. За антидержавну діяльність О.Жуковича було ув’язнено у новоград-волинській тюрмі. Влітку 1907 р. під час агітації на вулицях м.Києва були затримані учні місцевої 2-ї гімназії С.Вишнепольський, А.Фукезон. У них було вилучено нелегальну есерівську літературу, зокрема газети “Труд”, “Солдатскую газе-

ту”. Педагогічна рада відрахувала названих учнів з гімназії без права вступу до інших навчальних закладів¹⁵.

Учень Кам’янецької гімназії Подільської губернії М.Ейкельман у 1907–1908 рр. входив до місцевої організації партії соціалістів-революціонерів. У січні 1909 р. при арешті гімназист вчинив збройний опір, внаслідок чого був убитий помічником пристава м.Кам’янця І.Осликовським. При вбитому було знайдено зброю, набої та партійні кошти¹⁶. Через звинувачення в приналежності до місцевої філії партії соціалістів-революціонерів під негласний нагляд поліції у 1912–1914 рр. потрапила учениця комерційного училища м.Києва З.Лишева¹⁷. Обшук на початку 1913 р. на квартирі вихованця 2-ї чоловічої гімназії м.Полтави В.Дем’яновського виявив заборонену літературу, зокрема твори Л.Толстого, К.Лібкнехта, Ф.Лассаля, А.Бебеля, К.Каутського та ін. Крім того, в учениці місцевої гімназії О.Нечай поліція вилучила примірники брошури “Суть анархизма”. У ході слідства було доведено приналежність зазначених осіб до полтавського осередку партії соціалістів-революціонерів¹⁸.

Ідеї партії соціалістів-революціонерів були покладені в основу створюваних учнівських осередків у різних місцевостях України. На початку 1907 р. у Катеринославі поліція викрила нелегальну учнівську організацію, яка підтримувала тісні зв’язки з місцевим комітетом партії соціалістів-революціонерів, насамперед зі студентським її осередком. Агентурні донесення дозволили визначити місцезнаходження підпільної партійної друкарні, вилучити значну кількість агітаційної літератури, серед якої “Устав студенческой организации партии с-р.”¹⁹. У 1909 р. в м.Харкові був ліквідований “Союз учнів партії соціалістів-революціонерів”. До його складу входили вихованці 1-го реального училища Н.Лівшиць, М.Полозов, Ю.Іваницький, Г.Пальчиковський, С.Савченко, М.Архипов та ін. При обшуці в лютому 1909 р. у членів “Союзу” були знайдені програмові документи організації, заборонені брошури та прокламації. У березні керівника гуртка Н.Лівшиця заслали до Архангельської губернії під нагляд поліції на два роки²⁰. Наприкінці 1910 р. відбувся закритий судовий процес над членами “Союзу”, всіх підсудних було ув’язнено на різні терміни²¹.

У щомісячних звітах “про події та явища політичного характеру у м.Полтаві” у 1909 р. з’явилися відомості про “Союз партії учнів-революціонерів м.Полтави”. Ця організація поширювала нелегальні брошури і прокламації, підбурювала місцеву учнівську молодь до страйків із соціально-політичними вимогами, наприклад, у листопаді 1909 р.²².

У 1911 р. виник “Гурток вихованців Харківського землеробського училища”. До його складу входили учні зазначеного навчального закладу І.Луканін, Ф.Радченко, Й.Каллала, Д.Головка, К.Юрченко, К.Панченко,

а також слухачки Харківського жіночого медичного інституту Х.Шнейдер і Г.Хаськіна. Члени цього гуртка проводили таємні збори, де читали реферати “Про обмін”, “Капітал”, “Про класову боротьбу”, “Про аграрне питання”. Гурток підтримував стосунки з фракцією соціалістів-революціонерів Жіночого медичного інституту, поширював серед учнівської та студентської молоді відозви революційного змісту, готував акції протесту харківського учнівства проти існуючих шкільних і державних порядків, зокрема у березні 1911 р. У липні членів “Гуртка вихованців Харківського землеробського училища” засудили та вислали під гласний нагляд поліції в обрані ними місця проживання, крім столичних та університетських міст та Харківської губернії, на два роки²³. При духовній семінарії м.Харкова у 1911–1913 рр. діяв “Гурток семінаристів”, до якого входили І.Рубінський, А.Жуков, О. і С. Пономарьови, К.Молочковська. Цей гурток поділяв програму партії соціалістів-революціонерів. Свідченням цьому була знайдена у І.Рубінського брошура “Как устраивать сельские братства социалистов-революционеров”. За клопотанням місцевої влади члени гуртка були вислані з м.Харкова до місць проживання їх батьків під гласний нагляд поліції на два роки кожний²⁴.

У 1912–1913 рр. у м.Полтаві діяла підпільна таємна організація учнів середніх навчальних закладів, яка називала себе “автономною групою соціалістів-революціонерів”. До її складу входили С.Сербін, Л.Проценко, В.Михайлов, Г.Васильєв, І.Криницький, В.Владовський, Л.Селіхова та ін. Члени групи вивчали праці Л.Толстого, А.Бєбєля, П.Кропоткіна, Ф.Енгельса, К.Маркса та ін., проводили усну агітацію, розповсюджували гектографічні прокламації із закликами до силових дій з метою повалення царського режиму. Жандармерії вдалося з’ясувати склад “Полтавської автономної групи соціалістів-революціонерів”, матеріали слідства були передані начальнику Полтавського губернського жандармського управління²⁵. Всі учасники гуртка зазнали різних покарань.

Значну стурбованість губернських жандармських управлінь країни викликало зближення учнівської молоді з українськими політичними партіями. У 1906 р. у Полтавській духовній семінарії діяв “Український гурток полтавських семінаристів”, який підтримував доктрину Української соціал-демократичної спілки (“Спілки”). Члени гуртка займалися виданням журналу революційного та українофільського спрямування “Розсвіт” і поширенням серед семінаристів гектографічних відозв, зокрема “І оживу, і в думу вольную на волю в домовині воззову” та “У.С.Д. Добра порада в лиху годину: 1906 р. першу Думу розігнали, або, як говориться у царському маніфесті 9 липня 1906 р., розпустили”²⁶. До місцевої філії “Спілки” у 1906–1908 рр. належав учень 1-ї гімназії м.Жи-

томира Л.Хандрос, внаслідок чого він потрапив під негласний нагляд поліції²⁷. Значну допомогу Центральному комітету “Спілки” надавав учень 2-ї Київської гімназії І.Мельников. На його квартирі певний час розташовувалась підпільна друкарня, де виготовлялися видання партії. І.Мельникова у червні 1907 р. було заарештовано та виключено з гімназії без права вступу до іншого навчального закладу²⁸.

У 1907–1908 рр. у духовній семінарії м.Полтави діяв нелегальний гурток українських соціал-демократів, до якого входили М.Сорокін, Т.Михайлець, Б.Тарановський і О.Дриждь. Семінаристи підтримували опозиційні виступи полтавської громадськості, а у лютому 1908 р. зірвали вірнопідданський вечір, організований керівництвом семінарії²⁹. Кілька осередків “Спілки” діяло в 1907 р. у Чернігівській губернії. Зокрема в м.Конотопі до одного з них належали гімназисти О.Івашенко, Г.Кащенко, М.Галатей. Члени гуртка займались друком антиурядових прокламацій, їх нелегальним перевезенням³⁰. Учень Черкаської гімназії М.Фредро у 1907 р. розповсюджував серед селян Подільської губернії нелегальні видання “Спілки”, серед яких були листівки “Простое слово о Государственной думе”, “Об исключительных законах”, “Какой должен быть суд”, примірники україномовної газети “Правда” та ін.³¹.

У 1908–1909 рр. учні міського училища м.Ізяслава Волинської губернії М.Хом’як і Ш.Альшанецький за завданням Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) поширювали у названому закладі нелегальні україномовні видання “Як цар людей дурить”, “Хто народові ворог”, “Як занапащали народ на війні”³². У 1909 р. вищезгаданий вихованець 1-ї Житомирської гімназії Л.Хандрос був задіяний у роботі місцевого осередку УСДРП. Учень проводив усну агітацію серед робітників і селян, поширював партійні видання, що призвело до заслання у віддалені губернії під негласний нагляд поліції терміном на два роки³³.

У березні 1909 р. у м.Вовчанську були затримані учасники сходки, переважно члени українофільського “Вовчанського українського гуртка” (всього сорок дві особи). Організували цей гурток студенти Г.Вейсберг і М.Сосинович (Харківський університет), А.Лебедев (Санкт-Петербурзький університет). Під час затримання були вилучені папери таємного листування, брошура М.Покровського “Экономический материализм”, часопис “Лекции и реформы по вопросам программы и тактики социал-демократии”³⁴. За рішенням суду у квітні 1909 р. найактивніші учасники гуртка отримали до трьох місяців арешту із заборонаю у подальшому мешкати у межах Харківської губернії.

Нелегальний учнівський соціал-демократичний гурток діяв у 1913–1914 рр. у Кам’янець-Подільському комерційному училищі. До його скла-

ду входили М.Грабченко, Т.Богданський, І.Шрефель і Л.Куржий. Члени гуртка активно співпрацювали з місцевим осередком “Спілки”³⁵. У першій половині 1914 р. учнівський осередок УСДРП виник при Миргородській художній школі, учасником якої був, зокрема, Т.Коваленко³⁶.

Серед вихованців середніх навчальних закладів України у досліджуваний період були прибічники й інших політичних доктрин. Так, у 1907 р. жандармерією м.Катеринослава було встановлено, що при місцевому комітеті БУНДу активно діє нелегальна учнівська організація³⁷. У 1907–1908 рр. в Острозькій гімназії Волинської губернії існував нелегальний учнівський гурток, який підтримував стосунки з Рівненською філією “соціал-сіоністської партії”. Члени гуртка вели усну агітацію, поширювали друковані прокламації в учнівському та селянському середовищі, намагаючись активізувати в суспільстві боротьбу проти існуючої політичної системи. У ході слідства було встановлено склад гуртка, до якого входили С.Барановський, Ф.Білявський, М.Горський, В.Смоленський та ін.³⁸. Отримавши агентурні донесення, поліція у січні 1908 р. провела обшук в помешканнях Волинської духовної семінарії. Серед виявленої нелегальної літератури були рукописні та гектографічні прокламації партії анархістів-комуністів. За звинуваченням в антиурядовій діяльності було заарештовано п’ятнадцять семінаристів, у тому числі А.Флоровича, В.Велковського, І.Шевченка та ін.³⁹.

До місцевого осередку анархістів-комуністів належав і учень Кам’янецької гімназії Г.Зайдлер, який у 1910 р. виконував різноманітні доручення партії. Рішенням педагогічної ради гімназиста було відраховано з навчального закладу⁴⁰. У деяких навчальних закладах існували учнівські організації пропольської орієнтації. Зокрема, подібний гурток діяв у Житомирі. До його складу в 1910 р. входили А.Канський, А.Залський, К.Цепенівський, В.Бортновський, І.Желендзіовський та ін.⁴¹. Гурток підтримував тісні зв’язки з нелегальною організацією “Польської соціалістичної молоді”, ставлячи своїм завданням консолідацію учнів-поляків з метою шляхом підвищення самоосвіти й самосвідомості підготуватися до відокремлення Польщі та її колишніх окраїн від Російської імперії.

Таким чином, у 1906–1914 рр. учнівська молодь України активно співпрацювала з політичними партіями. Учасники опозиційного учнівського руху відстоювали ідеї різних політичних партій, насамперед Російської соціал-демократичної робітничої партії, Української соціал-демократичної спілки, партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії. Учні вивчали партійну літературу, поширювали її серед представників різних суспільних верств, створювали нелегальні учнівські організації відповідної політичної спрямованості тощо. Незва-

жаючи на те, що у боротьбі з учнівським рухом уряд застосовував виключення з навчальних закладів, заслання, арешти, загалом опозиційна діяльність учнівської молоді сприяла послабленню позицій царизму.

Примітки

1. *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. – К., 1996; *Ветров Р., Донченко С.* Політичні партії України в I чверті XX ст. (1900–1925). – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, 2001; *Паєво А.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001.

2. Твори В.І.Леніна на Україні (1894 – лютий 1917 рр.). Показчик архівних документів. – К., 1977. – С.140.

3. Там же. – С.142.

4. Державний архів Одеської області. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1265. – Арк.41-41 зв.

5. Твори В.І.Леніна... – С.161, 164.

6. Там же. – С.170, 175.

7. Там же. – С.176, 178.

8. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д-15. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.83.

9. Твори В.І.Леніна... – С.194, 196.

10. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДДАУК). – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.34, 40, 84.

11. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.3. – Оп.287. – Т.2. – Спр.2217. – Арк.2.

12. *Непорожня Г.А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900–1907 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – С.176.

13. ЦДДАУК. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.825. – Арк.21, 85-86.

14. Там же. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.559. – Арк.2, 4.

15. Там же. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1687. – Арк.3-4, 8.

16. Там же. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.29. – Арк.1-4.

17. Там же. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.3-9, 19.

18. Там же. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.1-5, 79.

19. *Перельман М.* Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року. – Х., 1931. – С.70.

20. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.2696. – Арк.4, 16, 80.

21. *Ткачук І.П.* Репресії на Україні за царату. Харківщина. – Х., 1929. – С.18.

22. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.351. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.2-3. – Спр.72. – Арк.3-3 зв.

23. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.3413. – Арк.37, 40-41, 79-80; – Спр.3342.

– Арк.6-6 зв., 9-10.

24. Там же. – Спр.3413. – Арк.1-2, 66.
25. ЦДАУК. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.17, 19, 44, 57.
26. ДАПО. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.6, 23-24.
27. ЦДАУК. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1141. – Арк.11.
28. Летопись революции. – 1925. – №3. – С.86-87.
29. ЦДАУК. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.222.
30. Летопись революции. – 1925. – №3. – С.90.
31. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1026. – Арк.16.
32. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1047. – Арк.9-10, 21.
33. Там же. – Спр.1141. – Арк.143-144.
34. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.2708. – Арк.2, 6-7, 53-54.
35. *Флоретова А.М.* Опозиційний рух учителів і учнівської молоді України в другій половині 1907 – на поч. 1917 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2003. – С.149.
36. *Головченко В.* Від “Самостійної України” до “Союзу визволення України”. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996.
37. *Перельман М.* Назв. праця. – С.70.
38. ЦДАУК. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.866. – Арк.1-2, 10, 21.
39. Там же. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.59. – Арк.1-2.
40. Там же. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1429. – Арк.58.
41. Там же. – Ф.1335. – Оп.1 – Спр.1351. – Арк. 2, 67.

Резюме

В данной статье исследуются особенности ученического движения на Украине накануне Первой мировой войны, характеризуются формы взаимодействия политических партий и ученических организаций в 1906–1914 гг.

Ключевые слова: учащиеся, гимназисты, сотрудничество, пропаганда, оппозиционная деятельность.

Одержано 16 березня 2007 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УДК 94(477.43)“1919–1920”:314

О.Б. Комавніцький

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ (1919–1920 рр.)

У статті йдеться про становище українського містечкового населення в умовах окупаційних режимів 1919–1920 рр.

Ключові слова: містечко, окупаційний режим, радянська влада, денікінці, польські загони, селяни.

У добу Директорії дестабілізуючими чинниками, які негативно впливали на внутрішнє і зовнішнє становище Української Народної Республіки, були анархія, військові дії, політика окупаційних режимів (радянського, денікінського, польського). Даних питань торкалися в своїх роботах історики А.Лихолат, В.Руднев, М.Литвин, К.Науменко, О.Нестеров та ін.¹ Метою нашого дослідження є з'ясування становища українського містечкового населення в умовах окупаційних режимів 1919–1920 рр.

Відверто терористичний антинародний режим у цей період встановила радянська влада. Цілком погоджуємося з українським істориком В.Верстюком, який наголосив, що у 1919 р. більшовицька агресивність породила масові і відверті вияви русофобії. Вилучення хліба за продрозкладкою, дії продзагонів та каральних органів влади, сформованих на 90% з росіян і євреїв, несправедливі стосовно селянства квоти виборів до рад набували, за словами А.Граціозі, неприємного відтінку не тільки антиселянської, але й антиукраїнської дискримінації². Таке “господарювання” відчули на собі і жителі містечок. 17 липня 1919 р. начальник штабу 1-ї Української дивізії заборонив шепетівчанам без його дозволу в'їзд і виїзд з містечка, етапно-пасажирський рух на ст.Шепетівка, культурно-освітні заходи, не допускалися громадські зібрання. Пересування в межах населеного пункту дозволялося лише з 7⁰⁰ до 24⁰⁰, наказувалося здати зброю³. Подібні регламентації застосовували і військовий комісар Полонного⁴.

Не додавали авторитету червоноармійцям і масові протиправні дії. Їх самочинні реквізиції, обшуки, пограбування, практика захоплення заручників, пятики “вдобря[ли] грунт для шкідливої агітації проти радянської влади”⁵. Зокрема, такі злочинні дії мали місце у Грицеві⁶, Володимирці⁷, Браїлові⁸, Віньківцях⁹, Смотричі¹⁰, Славуті¹¹, Тростянці¹², Ярмолинцях¹³. У Брусиліві більшовики роззброїли міліцію¹⁴. Потерпали від радянської політики і приватні власники, на яких накладався “спецподаток”, наприклад, у Шепетівці¹⁵, Народичах, Чуднові¹⁶, Немирові¹⁷. На жителів Словечна наклали контрибуцію на суму 200 тис. крб.¹⁸. У Малині червоноармійці забрали гроші, виділені на освітні і просвітні цілі¹⁹, а в Копайгороді – на лікарню²⁰. У Вишгороді вони вбили священника²¹, а в Ялушкові – пограбували²². Прибувши до Віньківців, більшовицька делегація в ультимативній формі вимагала здати містечко, в іншому разі обіцяла його знищити²³. Відомо про підпали більшовиками Вишгорода, Трипілля, Медвина²⁴. Крім того, були випадки, коли червоноармійці, здійснюючи напади на містечка, маскуючись, називали себе “петлюрівцями”, чим дискредитували українську владу (наприклад, Мошни, Матусів, Меджибіж)²⁵.

Часто більшовицькі організації, створювані у містечках, були малоавторитетними і малодіяльними. З Фастова повідомляли: “Організація комуністів слабка. Впливу на маси ніякого... Комуністів за партійними білетами всього 2. Інші осіб 20 самовільно рахуються комуністами... Партійної освіти ніякої. Так, голова виконкому сумнівається [чи] одно і те ж “більшовик і комуніст”²⁶. Приблизно таким було становище і в Полонському волосному військовому комісаріаті, де із 7 співробітників був лише 1 комуніст. До того ж, всі вони у віці до 30 років, а писареві виповнилося лише 15²⁷. Чорнобильський партком втік, “ледве почувши про відступ військ з Києва”²⁸. Проте, мали місце випадки, коли більшовики організували досить сильні партійні організації, перетворюючи містечка у “більшовицькі гнізда”²⁹. У цьому плані виділялися Домбровиця і Меджибіж, де було створено так звані радянські “республіки”³⁰. “Пригоринську республіку” у Домбровиці, долею якої опікувався В.Ленін³¹, організував більшовик Савицький³². Домбровицький військово-революційний комітет займався організацією повстанських загонів на Поліссі, які невдовзі були зведені у 1-й Домбровицький комуністичний повстанський полк³³.

Система “воєнного комунізму” спричинила загострення конфлікту селянства з радянською владою. Сучасний український історик О.Нестеров не без підстав вважає, що основною причиною селянських виступів було те, що селяни відчували себе ошуканими внаслідок рішень більшовицької влади, за якими розподіл конфіскованого у колишніх приватновласницьких маєтках інвентарю і перерозподіл землі в інтересах незаможного селян-

ства заборонявся³⁴. Повстанський рух на початку 1919 р. не мав чітко окресленої ідеології і мети (переважали соціальні чинники, національні мотиви відігравали другорядну роль). Згодом, борючись з більшовиками та денікінцями під гаслами соціальної справедливості, повстанство поширювалося й оформлялося переважно під національно-державними та антикомуністичними політичними гаслами³⁵. Участь населення містечок у цих процесах безперечна. Так, головним місцем розташування штабу отамана Д.Зеленого було м-ко Трипілля³⁶. Звідси він повів свій похід проти більшовиків. 27 квітня 1919 р. повстанці очистили від червоних військ м-ка Обухів і Германівку, а 30 квітня – Ржищів і Кагарлик³⁷. У травні 1919 р. Зелений зазнав поразки під Обуховим і Трипіллям, а в червні він знову зайняв Трипілля, а потім і Германівку, і Обухів³⁸. Влітку 1919 р. повстанці контролювали Обухів, Ржищів, Кагарлик, Богуслав, допомагали народним месникам Фастова, Корсуня³⁹. Восени 1919 р. активні дії розгорнув отаман Ю.Мордалевич. У 4 містечках були скликані сходи, де роз'яснювалося, що повстанці борються проти більшовиків⁴⁰. У жовтні отаман Д.Зелений у Кагарлику закликав місцеве населення боротися з білогвардійцями⁴¹. Разом з отаманом Степової дивізії К.Блакитним він взяв участь у селянському з'їзді у Германівці, де, зокрема, було підтримано політику Директорії УНР⁴². У Кагарлику діяв отаман Гейченко. Тут “всі старшини і козаки мали на грудях жовто-блакитні бантики і стрічки, а над штабом маяв величезний український прапор”⁴³. Велике повстання, яке вибухнуло наприкінці серпня 1920 р. у Київському повіті в районі м-чок Германівка, Трипілля і Кагарлик⁴⁴. До Холодноярської республіки входив Жаботин⁴⁵.

У містечках Волинської і Подільської губерній поширеними були масове вирубування дерев, самовільні випаси худоби у молодяку, самовільне збирання хліба, незважаючи на заборону це робити міністром землеробства УНР⁴⁶. Такі дії спостерігалися у Немирові⁴⁷, Тинній⁴⁸, Городку⁴⁹, Меджибожі⁵⁰, Жванці⁵¹, Лянцкоруні⁵². У Гусятині, Ярмолинцях, Старій Синяві народні управи забороняли рубати і вивозити ліс, який належав товариству цукрових заводів “Городок”⁵³. Головноуправляючий справами мистецтва та національної культури 26 квітня 1919 р. просив Міністра внутрішніх справ вжити заходів до охорони культурно-історичних пам'яток м-ка Антоніни, які були “високоцінними зразками старої, як української, так і загальноєвропейської культури”⁵⁴.

Частими були випадки, коли жителі містечок не підтримували мобілізації населення до Червоної армії. Так, у відповідь на розпорядження військового комісара Старокостянтинівського повіту Садовського про збільшення чисельності червоноармійського загону до 100 осіб для “ліквідації банд”, Красилівський військовий комісар 12 липня 1919 р. повідомляв, що

добровольців прибуло дуже мало, тому просив тимчасово відрядити 15 кавалеристів⁵⁵. 4 червня 1919 р. Шепетівський ревком звітував, що у червоноармійську сотню записалося лише 20 осіб⁵⁶. В м-ку Базалія не знайшлося бажаючих зайняти місце волосного військового комісара Г.Лебеди, вбитого 31 травня 1919 р. солдатами 3-го Гайдамацького полку⁵⁷. Призначений у другій половині липня 1919 р., Аванесов одразу ж приступив до формування військового загону, але справи у нього не пішли. 22 липня 1919 р. він скаржився повіткому: "... більша половина м-ка Базалія на привіз по мобілізації не являється, а всі інші села беруть приклад з Базалії"⁵⁸.

Уряд УНР певний час спрямовував свої зусилля на досягнення домовленості з керівництвом денікінської армії про взаємодію у боротьбі з Червоною армією. Її так і не було досягнуто, оскільки денікінці не визнавали права України на незалежність, прагнули до відновлення єдиної та неподільної Російської імперії, переслідували українську мову, українські школи, знущалися з пам'яті Т.Г.Шевченка тощо⁵⁹. Крім того, білогвардійські частини почали наступ з метою захопити українські території, підконтрольні армії УНР. Зважаючи на це, український уряд 24 вересня 1919 р. оголосив Добровольчій армії війну⁶⁰. Підтримку українській владі в її боротьбі з Денікіним висловили чимало містечкових громад. Зокрема, 5 вересня 1919 р. відбулося велике зібрання у Козятині. Промовці, що виступали на зібранні, зазначали, що "Денікін є ворог українського народу і несе з собою нове ярмо і що в сучасний момент законною владою на Україні є Директорія"⁶¹. Щоправда, Брацлавський і Гайсинський повітові комісари повідомляли, що інтелігенція і міщанство повітових міст і містечок "виховані в "преклоненні" перед єдиною (Російською імперією. – Авт.). Вони зараз чекають тільки часу, коли Денікін прилучить їх до єдиної..."⁶². Ряд представників української влади відкрито заявляли про свою лояльність до денікінського режиму. Так, начальник Вапнярської районної міліції Шпекуляк говорив, що він "чекає Денікіна"⁶³. У Межиріві начальник охорони видав наказ зустрічати війська Денікіна і Антанти з хлібом-сіллю⁶⁴. Дописувач з м-ка Печара О.Семененко повідомляв: "Багацько є людей, що награвували грошей та й сидять вдома й чекають на Денікіна, агітуючи проти Українського правительства"⁶⁵.

Натомість селянство вороже ставилося до денікінців, побоюючись, що вони "насадять скрізь панів і одберуть землю"⁶⁶. Подальший хід подій показав небезпідставність побоювань українських селян. Денікінці масово займалися реквізиціями, грабунками, розстрілами⁶⁷, через що селянство "одверто виявляло своє незадоволення". Наприклад, у Медвині вони постановили не дати жодного козака і старшини по мобілізації, оголошеної Денікіним⁶⁸.

Волинський губернський комісар у листопаді 1919 р. повідомляв, що “поляки, скасувавши всі українські державно-громадські установи, завели свій цілком національно-польський державний апарат... Співробітниками до всіх зазначених установ приймаються тільки поляки і лише за браком останніх приймаються українці або інші при умові знання ними польської мови і зложення обіцянки на вірність Польській державі...”⁶⁹.

Архівні документи свідчать про польське “господарювання” у ряді містечок Волинської і Подільської губерній. Так, у Кузьмині поляки заарештували членів управи⁷⁰, а в Оринині – коменданта⁷¹. У Лянцкоруні за відмову дати потрібну кількість тютюну і самогону побили комісара М.Гітельмана⁷². У Сатанові⁷³ і Смотричі⁷⁴ заарештували начальників міліції, Лянцкоруні – обеззброїли міліціонерів⁷⁵, в Лучинцях і Кузьмині – зайняли приміщення мирового судді і міліції⁷⁶. У Лянцкоруні польські жовніри зробили обшуки у канцелярії начальника міліції, приміщенні начальника карно-розшукового відділу Мельника⁷⁷. І це незважаючи на те, що перехід нейтральної смуги між річками Збруч і Жванчик був заборонений⁷⁸. Крім того, у Лянцкоруні⁷⁹ і Кузьмині⁸⁰ заарештували українських козаків і старшин. У Лянцкоруні польські легіонери наклали арешт на 10 осіб кордонної охорони⁸¹. Такі ж дії зафіксовано на Волочиській і Гарнорудській митницях⁸².

Польська влада населення сіл і містечок ставила на облік і при будь-яких переміщеннях вимагалися перепустки (наприклад, у Славути)⁸³. Поляки будували укріплення (кілька рядів дротяних загороджень) у волинських містечках Олевськ, Емільчино, Рогачів, Баранівка, Миропіль, Нова Чарторія, Любар, Остропіль. Укріплювалися також подільські м-ка Стара Синява, Деражня, Зіньків⁸⁴, Гусятин⁸⁵. Нерідко польські війська, “підтримуючи” місцевих землевласників-поляків, наклали на містечка контрибуції (Гусятин⁸⁶, Вільхівці⁸⁷). Теофіпольчанин П.Шишко у жовтні 1919 р. повідомляв, що поляки примушували селян звозити половину хліба колишнім власникам, грабують і знущаються і тому “як будуть призивати в армію проти поляків, то всі підуть”⁸⁸. Польські загони практикували також пограбування крамниць (Збриж⁸⁹, Лянцкорунь⁹⁰, Чуднів⁹¹), реквізиції (Шаргород⁹², Берестечко⁹³, Чемерівці⁹⁴), грабунки цукроварень (Шепетівка⁹⁵). Вони грабували також телефонні станції, конфіскували комутатори і переговорні телефонні апарати, зокрема у Оринині⁹⁶, Лянцкоруні⁹⁷, Немирові⁹⁸.

У волинських містечках Берестечко і Рафалівка відбувалися розстріли селян⁹⁹. На території Любомля польські легіони вчилися кулеметної справи, здійснювали пробні стрільби, чим тероризували місцеве населення¹⁰⁰. Практикували окупанти і заручництво. Наприклад, у Волочиську вони

під погрозою розстрілу заборонили населенню допомагати українським військам. Міській управі, призначеній польською владою з українського населення, доручалося вибрати 10 заручників, які будуть відповідати за недотримання вимог¹⁰¹. Навесні 1919 р. польські легіонери взяли заручників у Берестечку, оскільки місцеве населення їх зустріло неприхильно¹⁰².

Не покращилася ситуація і 1920 р. Радник голови Подільської губерньської народної управи 30 червня 1920 р., повідомляючи українському урядові про відвідини Вінниці, Літина, Проскурова, Кам'янця-Подільського, зазначав: “За весь час моєї дороги не приходилося мені попасти в село, в якому не нарікали би селяни на те, що їх польські жовніри граблять...”¹⁰³. Так, за невиконання “замовлень” (видача населенням худоби, хліба, дівчат) було спалено половину Пиляви. Такі ж вимоги ставилися і перед новокостянтинівцями¹⁰⁴. Спустошливо пограбували містечкову громаду Бородянки. Лише за період з 4 травня по 12 червня 1920 р. поляки забрали 230 голів худоби, 23 свині, 31 коня, 319 пудів жита, 1280 пудів картоплі і т.д. Невдовзі, “дякуючи за гостинність”, вони спалили містечко¹⁰⁵. Землевласники, повертаючись додому, розправлялися з населенням. У Любарі місцевих жителів князь Сангушко на 8 годин поставив на коліна. У відповідь на такі дії селяни протестували. Повстання жорстоко придушувалися. Так, у Калюсі було згвалтовано 60 жінок¹⁰⁶.

Утисків зазнавали і українські школи. Польські шкільні інспектори, іноді і військові команди, забирали приміщення українських шкіл і віддавали їх під польські школи і квартири польських вчителів. Наприклад, в Оринині для двох українських шкіл залишили лише 2 кімнати, для житла 9 українським вчителям –ще 2 кімнати. Натомість решту (2 кімнати) відвели 1 польському вчителю¹⁰⁷. У Шатаві комендант польської жандармерії повідомив місцевого священика, щоби той не вінчав молодят без дозволу помічника польського старости, який перебував у Балині¹⁰⁸.

У першій половині 1919 р. від румунських обстрілів постраждали прикордонні подільські містечка. Зокрема, у Жванці було зруйновано декілька будинків, міст через Дністер, декілька осіб загинули¹⁰⁹. У відповідь на запит української влади про причини таких дій румунське командування повідомило: “Штаб румунський нічого не має проти України, з котрою хоче мати добрі відносини. Румунська армія руйнує міст для того, щоби большевицькі банди не переходили до Бессарабії”¹¹⁰. Румуни обстріляли гарматним та кулеметним вогнем також і Калюс¹¹¹.

Таким чином, окупаційні режими справили негативний вплив на становище українського населення містечок Правобережжя. Радянські та польські загони, денікінці проводили масові грабунки, реквізиції і конфіскації приміщень, майна і харчів, накладали контрибуції.

Примітки

1. *Лихолат А.В.* Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.). – К.: Держвид. політ. л-ри УРСР, 1955. – 654 с.; *Руднев В.* Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – К.: Політвидав при ЦК КП(б)У, 1941. – 160 с.; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с.; *Нестеров О.В.* Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 22 с.

2. *Верстюк В.* Ще раз про селянську тему в Українській революції // Український гуманітарний огляд: Науковий збірник / Редкол.: Н.Яковенко (гол. ред.), В.Верстюк, В.Горський та ін. – К.: Критика, 1999. – Вип.2. – С.87.

3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р.3204. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.130.

4. Там же. – Ф.Р.3251. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.31-81.

5. Там же. – Ф.Р.294. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6; Оп.4. – Спр.1. – Арк.6.

6. Там же. – Ф.Р.297. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.19.

7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.165. – Арк.223.

8. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.509.

9. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.20 зв.

10. Там же. – Спр.89. – Арк.83.

11. *Ковальчук С., Ковальчук А.* Славуга: минуле і сучасне. – К.: ВАТ “Вид-во “Київська правда”, 2003. – С.75.

12. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.2.

13. Вістник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 серпня.

14. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.19. – Арк.7.

15. ДАХО. – Ф.Р.3204. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3, 150.

16. Боряба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. – Житомир: Облиздат, 1951. – С.178, 182.

17. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Редкол. тому: А.Ф.Олійник, М.А.Бабій, В.Д.Бовкун та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С.473.

18. Життя і Воля. Видання Інформаційного бюро при Бердичівській залозі. – Бердичів, 1919. – 19 лютого.

19. Промінь. – Київ, 1919. – 11 (24) жовтня.

20. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.216 зв.

21. *Дробаха О.І.* Вишгород семи вітрів: [Історико-краєзнавчі нариси]. – К.: Рада, 1999. – С.89.

22. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.212 зв.

23. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.435.

24. Бюлетень Штабу Залоги м.Могилева-Подільського. – Могилів-Подільський, 1919. – 19 липня.

25. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.317. – Оп.4. – Спр.5667. – Арк.29; Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – 2 липня.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.21. – Арк.38, 44.

27. ДАХО. – Ф.Р.3251. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.31.

28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.54. – Арк.203.

29. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.61.

30. Там же. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.12; *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – С.25.

31. *Панасенко О.* Рівненщина. Сторінки минулого: Науково-популярний навчальний посібник. – Рівне, 2001. – С.193.

32. *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР. – Торонто: Укр. наук. іст. б-ка в Скрегтоні, 1963. – Т.2: Україна між двома силами. – С.170.

33. *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Назв. праця. – С.223-226.

34. *Нестеров О.В.* Назв. праця. – С.12.

35. Там же. – С.14.

36. *Антонов-Овсеєнко В.* Записки о гражданской войне. – М., Л.: Госвоениздат, 1932. – Т.3. – С.340.

37. *Шафаренко А.М.* Германівка від найдавніших часів до сьогодення. – Германівка, 2003. – С.94.

38. Там же. – С.92.

39. *Ауссем В.К.* К истории повстанства на Украине // Летопись революции. – Харьков, 1926. – №5. – С.7-21.

40. Боротьба. Орган Українських соціал-демократів Галичини й Буковини. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 жовтня.

41. *Доложенко Ю.К.* Преславне містечко Трипілля на Київщині: Історичні нариси. – К.: ТОВ “Задруга”, 1999. – С.98.

42. *Шляховий М.* Записки повстанця / Під заг. ред. Р.Коваля. – К.: [Історичний клуб “Холодний Яр”], 1999. – С.28.

43. Там же. – С.19.

44. *Ейдман Р., Какурін Н.* Громадянська війна на Україні / За ред. В.Я.Чубаря. – 2-е вид. – Харків: Держ. вид-во “На варті”, 1931. – С.69.

45. *Лазуренко В.* Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С.189.

46. ДАХО. – Ф.Р.3204. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1-5.

47. Бюлетень інформаційного відділу Міністерства земельних справ. – Кам'я-

нець-Подільський. – 1919. – 25 серпня.

48. ДАХО. – Ф.Р.200. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.3.
49. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.168.
50. Там же. – Ф.1061. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.84.
51. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.34.
52. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.474.
53. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.34.
54. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.142.
55. ДАХО. – Ф.Р.1643. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.12.
56. Там же. – Ф.Р.3204. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.35.
57. Там же. – Ф.Р.296. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1-3.
58. Там же. – Ф.Р.293. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.5.
59. *Лихолат А.В.* Назв. праця. – С.401.
60. *Довбня В.* Січові Стрільці Київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. проф. П.П.Михайленка. – К.: ВПП “Текст”, 2002. – С.79.
61. *Доценко О.* Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції 1917–1923 рр. / К., Львів: [накладом автора], 1923. – Репр. вид. Філадельфія: 6.в., 1988. – Т.2. – Кн.4: 1917–1922. – С.209.
62. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.8; Спр.96. – Арк.12.
63. Там же. – Спр.90. – Арк.72 зв.
64. Там же. – Ф.1794. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.303.
65. Село. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 29 жовтня.
66. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.8; Спр.96. – Арк.12.
67. Трудове життя. – Кам’янець-Подільський, 1920. – 4 січня.
68. Київщина. Політична, літературна газета. – Вінниця, 1919. – 12 листопада.
69. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.372. – Арк.1; Україна. Щоденна газета. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 14 вересня.
70. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.184. – Арк.286; Ф. 1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.106.
71. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.223.
72. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.227.
73. Там же. – Ф.583. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7 зв.; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.183; Спр.165. – Арк.410 зв.
74. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.256.
75. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.83.
76. Там же. – Спр.188. – Арк.11.

77. Там же. – Спр.91. – Арк.16 зв.; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.168. – Арк.71; Ф.1401. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.191 зв.; Спр.15. – Арк.267 зв.
78. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.110.
79. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.195.
80. Там же. – Спр.168. – Арк.90 зв.
81. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.22; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.28.
82. ДАХО. – Ф.Р.44. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.220-221, 242.
83. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.130.
84. *Руднев В.* Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – К.: Політвидав при ЦК КП(б)У, 1941. – С.29.
85. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.11; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.165. – Арк.389.
86. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.9 зв.; Спр.102. – Арк.107.
87. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.127.
88. *Стасюк І.А.* Історія Теофіполя. Нарис. – Хмельницький: Поділля, 2001. – С.66.
89. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.1; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.100.
90. Там же. – Ф.1092. – Оп.4. – Спр.37 а. – Арк.18.
91. Селянська правда. Орган Волинського губерніяльного комітету КП(б)У. – Житомир, 1920. – 1 січня.
92. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.175. – Арк.6.
93. Волинська Рада. Демократичний часопис. – Старокостянтинів, 1919. – 5 листопада.
94. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.52.
95. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.130.
96. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.116.
97. Там же. – Ф.1491. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.83 зв.
98. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.38.
99. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.132.
100. Там же. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.11-11 зв.
101. Україна. – 1919. – 16 серпня.
102. *Чучман Л.* Берестечко: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: ВОРВП “Надстир’я”, 1997. – С.43.
103. *Грищенко А.П.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С.55.
104. *Руднев В.* Назв. праця. – С.75.
105. Літопис рідного краю: Бородянщина [Історичні нариси] / Під заг. Ред.

- Б.П.Іценця, передм. В.Ю.Лупейка. – К.: вид-во Харитоненка, 2002. – С.207.
106. Руднев В. Назв. праця. – С.80.
107. ДАХО. – Ф.Р.260. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.181.
108. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 23 травня.
109. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.72.
110. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.5.
111. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.449; Спр.11. – Арк.24; Спр.14 – Арк.78.

Резюме

В статті розглядається положення українського местечкового населення в умовах окупаційних режимів 1917–1920 гг.

Ключові слова: местечко, окупаційний режим, советська влада, денікінці, польські отряди, крест'яне.

Одержано 22 березня 2007 р.

УДК 371(477.43)“1920–1933”:352(477.43)

М.І.Алещенко, В.А.Радіоненко, А.Ф.Суворий

УЧАСТЬ КОМНЕЗАМІВ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ І СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ СЕЛА (1920–1933 рр.)

У статті висвітлюється участь комітетів незаможних селян у розвитку культури і формуванні нових соціально-побутових умов українського села в 1920-х – на початку 1930-х років.

Ключові слова: комітети незаможних селян, ліквідація неписьменності, освіта, атеїстична пропаганда, новий побут, сільбуд, хата-читальня.

Завдання, які прагнули здійснити більшовики по соціалістичній перебудові села, були спрямовані не лише на глибокі перетворення у соціально-економічній сфері, а й на кардинальні зміни в розвитку культури, які В.І.Ленін ототожнював з культурною революцією. На його думку, ця революція мала сприяти залученню народних мас до активної історичної творчості.

В історіографії це питання не набуло достатнього висвітлення. В опублікованих наукових працях М.Д.Березовчука¹, П.С.Загорського і П.К.Стояна², О.М.Завальнюка і І.В.Рибак³ та інших, присвячених питанням аграрної історії України досліджуваного періоду, автори лише побіжно торкаються проблеми ролі комнезамів у розвитку культури і побуту села. У даній

роботі на основі залучення опублікованих і неопублікованих архівних документів, матеріалів преси поставлено за мету більш широко показати участь комнезамів у розв'язанні культурних і соціально-побутових питань українського села.

У боротьбі за піднесення культури повсюдно, як в місті, так і на селі, першочерговим завданням вважали подолання такого страшного лиха минулого, як неписьменність основної маси народу. Ця робота здійснювалась спільними зусиллями державних органів і громадських організацій – профспілок, комнезамів та ін. У циркулярі Всеукраїнської комісії з ліквідації неписьменності, Всеукраїнського Центрального Комітету незаможних селян і Головполітосвіти від 33 квітня 1924 р. наголошувалось, що завдання боротьби з неписьменністю можуть бути здійснені лише при сумісній роботі з боку держави і громадськості: “У той час, як органи Грамчека проводять учбово-методичну роботу, а також постачання шкіл лікнепу учбовими посібниками, КНС разом з органами Грамчека проводять широку агітацію і пропаганду ідей лікнепу серед широких мас незаможних селян. КНС також беруть на себе облік неписьменних і малописьменних незаможників, організацію лікпунктів і шкіл малописьменних, нагляд за відвідуванням учнями шкільних занять”⁴. Відповідно до цих настанов і діяли комнезами України. Вони допомагали освітнім органам у створенні лікнепів, у придбанні та розповсюдженні необхідної літератури, підручників, методичних посібників, газет і журналів⁵. У роботі лікпунктів і шкіл лікнепу активну участь брали вчителі, агрономи, лікарі, студенти, кращі учні старших класів загальноосвітніх шкіл. Всі вони багато зробили для підвищення культурного рівня селян і поширення знань з різних галузей сільського господарства.

Мережа закладів лікнепу на селі постійно розширювалась. У 1925 р. на Київщині налічувалось 1036 лікнепів, у яких навчалося 37500 селян. У Тульчинському окрузі на Поділлі діяло майже 200 ліквідпунктів, у яких навчалося 5792 учні⁶. В 1926 р. в Черкаському окрузі ліквідували неписьменність 4072 осіб. А по республіці за період із 1922 по 1927 рр. частка письменних зростає серед міських жителів із 42 до 70, а на селі – з 15 до 50⁷. Спільними зусиллями комнезамів і товариств “Геть неписьменність” були успішно реалізовані контрольні завдання по лікнепу на 1932 р., майже повністю ліквідовано неписьменність серед членів КНС⁸.

Водночас комітети незаможних селян багато уваги приділяли справі розвитку загальноосвітньої школи, беручи участь у роботі культкомісії сільрад, комітетів сприяння школі тощо, мобілізуючи матеріальні засоби для забезпечення дітям незаможників фактичної можливості відвідувати школу та вчитися. На КНС покладалися обов'язки дбати про приміщення

для шкіл, про паливо і освітлення, про поліпшення матеріального становища учителів. Так, в Катеринославській губернії комнезами забезпечили у 1921 р. всім необхідним для навчання 375 шкіл. В Одеському окрузі у 1923 р. з ініціативи та на кошти КНС було організовано кілька нових шкіл⁹. Тульчинський окружний комітет незаможних селян повідомляв, що в 1924/1925 рр. “школи в більшості ремонтвані громадськими засобами”¹⁰. Комнезами дбали також про розширення мережі інтернатів для дітей незаможників при школах, забезпечення їх ремонту, постачання паливом та ін. Про це, зокрема, йшлося у постанові президії Шепетівського окружного КНС від 4 липня 1925 р.: “Що торкається матеріального забезпечення інтернату і харчів для учнів-інтернатчиків, то пропонувати всім райКНС це питання обговорити з батьками учнів, аби була виявлена допомога в справі харчів з боку самих батьків учнів, а також провести роботу взагалі серед усіх сільських організацій КНС, аби була з боку сільських організацій КНС виявлена добровільна матеріальна допомога інтернатам”¹¹. Комітети незаможних селян підтримали тимчасову постанову уряду УСРР про необхідність витрати на народну освіту в кожному селі проводити за рахунок натурального самооподаткування. Відповідно до цього по всіх округах здійснювали відрахування коштів з фонду забезпечення незаможників для підтримки учителів, організували збір продуктів, одягу, взуття для школярів і т.п.¹².

Усі ці заходи сприяли серйозним зрушенням в розвитку освіти на селі, хоча й надалі існуюча шкільна мережа не спроможна була прийняти всіх бажаючих вчитися. У 1925–1926 навчальному році сільські школи відмовили в прийомі до 38% дітям шкільного віку¹³, а питання всеобучу у початковій школі було вирішено пізніше, вже на початку 1930-х років. В 1932 р. в школах України навчалось 98% дітей шкільного віку¹⁴.

Певну увагу в цей час комнезами приділяли розвитку середньої і вищої школи. Вони мали вплив на формування контингенту студентів технікумів та інститутів, рекомендуючи свої кандидатури для вступу на робітничі факультети і на відділення навчальних закладів. Організаціям КНС було надано право посилати в усі навчальні заклади УСРР 10% слухачів, а на сільськогосподарські відділи і факультети – 45%¹⁵. У вузах і технікумах існували секції КНС, які захищали права незаможників-студентів, допомагали їм матеріально, надаючи додаткові стипендії або одноразову допомогу, сприяли у поліпшенні їхніх житлово-побутових умов¹⁶. Отже, комнезами відігравали помітну роль у підготовці кадрів учителів, агрономів, тваринників, кооператорів для села.

Комітети незаможних селян турбувалися й про організацію дозвілля на селі. Вони активно допомагали партійним осередкам і органам політосвіти

у створенні сільбудів та хат-читалень. Згідно з директивами партійних органів і розробленим ним Статутом сільбудинків, ці заклади мали стати не тільки вогнищем культурно-освітньої роботи на селі, але й центром господарської діяльності, де трудяще селянство могло навчитися передових прийомів обробки землі, використання добрив, ознайомитися з досягненнями агробіологічної науки. При них повинні були діяти читальні, бібліотеки, проводитись лекції, працювати різні гуртки – агрономічні, радянського будівництва і т.ін. Комнезами допомагали ремонтувати культосвітні установи, залучали до них незаможників та бідноту. Якщо на початку 1924 р. в сільбудах і хатах-читальнях працювало близько 84,5 тис. членів КНС, то на кінець цього ж року – вже більше 200 тис. осіб¹⁷. Зростала кількість цих закладів. Наприклад, у 1922–1923 рр. в Подільській губернії при участі КНС було відкрито 74 сільбуду і 160 хат-читалень¹⁸. У 1928 р. в селах України діяло 9825 сільбудів і хат-читалень. Кожен з цих закладів обслуговував в середньому 6 сіл, у яких мешкало до 2340 осіб¹⁹. В 1930 р., згідно вибіркового обстеження 46 сільських КНС різних районів України, незаможники складали від 50 до 60% загальної кількості членів рад сільбудів, від 60 до 70% членів культосвітніх установ²⁰.

Комітети незаможних селян брали активну участь в активізації суспільно-політичного життя на селі. Вони складали основу сільських комуністичних осередків. У 1927 р. 60% більшовиків українського села були незаможниками²¹. КНС виступали організаторами сприяння індустріалізації, посилали робочу силу на новобудови. У 1930 р. під гаслом “Незаможники і селянська біднота, в похід на допомогу пролетарям Донбасу!” президія ВЦКНС провела вербування на шахти 90 тис. селян, з них майже 40 тис. незаможників, а на будівельні майданчики промислових центрів України – 10 тис. осіб²².

У роботі комнезамів у 1920-х – на початку 1930-х рр. важливу роль займали також питання соціально-побутового характеру, або, як прийнято було тоді говорити, формування нового побуту села. Для координації цієї роботи в 1930 р. при президії ВУЦВК була утворена Центральна комісія з соціалістичної перебудови побуту, до складу якої входив представник ВЦКНС²³. Аналогічні комісії діяли при окружних і районних виконкомах та великих сільрадах. У роботі комісії брали участь представники райвиконкому, профспілок, комсомолу, комнезаму, відділу народної освіти. При сільських культурно-освітніх установах діяли гуртки соціалістичної перебудови побуту. Ініціаторами створення гуртків часто виступали комнезами. Згідно матеріалів вибіркового обстеження КНС, проведеного в 1930 р., в 46 різних районах республіки та в 17 селах комнезами організували гуртки соціалістичної перебудови побуту²⁴.

Комісії та гуртки допомагали організувати на селі громадське харчування, ясла, дитячі садки, відкривали лазні тощо. Особливого значення у становленні нового побуту надавали атеїстичній пропаганді. Адже більшовицька влада з перших днів свого існування вела відкриту антицерковну війовничо-атеїстичну політику. Релігію і церкву проголосили пережитками старого ладу і ворогами нового суспільства.

Комнезами у переважній більшості підтримали атеїстичну пропаганду. 14 вересня 1921 р. Центральний відділ КНС при НКВС республіки звернувся до незаможників України з закликом боротися з релігією, оскільки “кожна релігія тільки затемняла трудящийся люд і визискувала чужу працю. Так давайте ж, товариші, скажем всім попам: досить нас дурити царством небесним, досить нам балакати про Бога, наш Бог – праця, наше царство – на землі, в котрому місце лише працюючим”²⁵. Мандатна комісія другого Всеукраїнського з’їзду незаможних селян (лютий 1922 р.) відзначила, що на запитання про ставлення до релігії з 1540 делегатів відповіли: “визнаємо” – 340, “не визнаємо” – 1097, “байдуже ставимось” – 103²⁶.

У квітні 1923 р. на VIII конференції КП(б)У наголошувалося на необхідності проведення масової атеїстичної пропаганди на селі²⁷. Такі ж завдання поставив перед місцевими КНС IV Всеукраїнський з’їзд комнезамів (червень 1924)²⁸. Як правило, атеїстичну пропаганду комітети незаможних селян проводили разом з комсомольськими осередками²⁹.

КНС використовували різні форми ангирелігійної пропаганди: читання лекцій, організацію гуртів “безбожників”, розповсюдження серед незаможників журналу “Безвірник”. Зокрема, 12 грудня 1924 р. на засіданні президії центральної комісії незаможних селян (ЦКНС) було розглянуто питання про поширення серед комнезамів журналу “Безвірник”. Президія ухвалила звернутися з директивним листом до всіх організацій КНС про необхідність передплати журналу³⁰. 57,3% делегатів VII Всеукраїнського з’їзду незаможних селян (1930 р.) були членами гуртка “Безбожник”³¹.

Атеїстичну роботу на селі проводили і студенти-незаможники. Наприклад, під час різдвяних свят 1925 р. студент-незаможник Кам’янець-Подільського інституту народної освіти І.Цибулько організував молодь Вінковоцького сільського КНС Кам’янець-Подільського округу ходити по хатах і співати червоні колядки³². Ось зміст деяких колядок:

“Над землею зоря ясна
На весь світ засяла,
Червона, п’ятикутна
Нам шлях показала”³³.

“Нова радість стала,
Яка не бувала:

Зоря ясна, п'ятикутна,
На весь світ засяла”³⁴.

У січні 1925 р. студент-незаможник Кам'янець-Подільського інституту народної освіти О.Юзвин прочитав в с.Кизя Орининського району лекцію на антирелігійну тему, на яку зібралося 100 з 120 членів КНС³⁵. Під час церковних свят комнезами збирали селян в сільбуди і хати-читальні, де влаштовували вечори запитань та відповідей, ставили антирелігійні вистави, обговорювали книги на атеїстичну та сільськогосподарську теми³⁶.

Певну роль у проведенні атеїстичної пропаганди відігравали сількори – члени КНС. На сторінках республіканської, окружної, районної преси і в стінгазетах вони показували “шкідливість” релігії, висміювали аморальний спосіб життя служителів церкви. Так, у замітці “Оце так молитва”, опублікованій в газеті “Селянська правда” сількором-незаможником Лободою, розповідалося, що місцеві піп та дяк часто заходили до куркулів пиячити³⁷.

Але в більшості випадків комітети незаможних селян намагалися впливати на віруючих не методами переконання, а грубо втручаючись в справи церкви, що викликало незадоволення сільського населення. Про це говорилося в резолюції пленуму Харківської губернської комісії незаможних селян від 20 лютого 1925 р.³⁸. З ініціативи КНС в багатьох селах Катеринославської, Одеської, Полтавської та Чернігівської губерній в 1924–1925 рр. були закриті церкви, спалені ікони³⁹.

На початку “великого перелому” КНС ставали ініціаторами закриття церковних і монастирських приміщень та переобладнання їх під культурні заклади, а дзвони переплавляли на потреби індустріалізації⁴⁰.

Комітети незаможних селян брали участь у впровадженні радянської обрядовості: зорини замість хрестин, цивільні шлюби та похорони. В доповіді Київської губернської комісії незаможних селян про роботу в 1924 р. відзначалось, що серед незаможників значно збільшилася кількість цивільних шлюбів, похоронів та зорин. У 1925 р. в Прилуцькому окрузі Чернігівської губернії незаможники відсвяткували 100 зорин та 86 червоних весіль, а також організували 80 цивільних похоронів, а на Полтавщині за квітень–червень 1925 р. – 441 червоних шлюбів і 446 цивільних похоронів⁴¹.

Характерною особливістю обрядовості того часу було те, що нові обряди розглядались не як сімейні, а як суспільно-політичні. Відповідними були й форми їх проведення: переважаність промовами, доповідями і т.п. Ось як відбувалися зорини у незаможника Петра Деркача з с.Голінка Глинського району Роменського округу на Полтавщині. 10 вересня 1924 р. вечір розпочався урочистим засіданням членів КНС, далі відбулися зорини, що супроводжувались декламаціями і співами, а наприкінці вечора було поставлено водевіль “Мужицька арифметика”⁴². У 1925 р. в

с.Пукляки Кам'янець-Подільського округу під час червоного весілля біля хати-читальні було влаштовано мітинг, де розповідали про “новий побут” і грали “Інтернаціонал”, а в с.Балин з промовою виступав і сам молодий, який гнівно таврував “всю гниль старого побуту” і закликав інших наслідувати його приклад⁴³. Подібних фактів було немало й по інших округах.

Чільне місце в соціалістичній перебудові побуту в той час належало радянським святкам, які мали “розвивати традиції великої революційної боротьби, наполегливо і неухильно підготовляючи чимраз ширші і свідоміші маси борців з молодих поколінь...”⁴⁴. Комітети незаможних селян брали активну участь у відзначенні Першого травня, річниць Жовтневої революції, 8-го Березня, дня Червоної Армії та інших революційних свят, під час яких у селах відбувалися урочисті збори, мітинги, демонстрації, концерти, вистави тощо⁴⁵.

У ході святкування дня Червоної Армії проходили зустрічі членів КНС з підшефними частинами, яким незаможники передавали гроші на культурно-освітні потреби червоноармійців. Так, 23 лютого 1930 р. Полтавський окружний комітет незаможних селян передав підшефній частині 500 крб.⁴⁶.

Комітети незаможних селян вшановували пам'ять Великого Кобзаря українського народу Т.Г.Шевченка. Під час святкування шевченківських днів проходили мітинги, ставилися вистави⁴⁷.

Народжувалися свята, які прославляли трудові подвиги селян. На селі таким святом став День врожаю, яке відзначалося з 1923 р. Дата проведення свята призначалася щорічно одна для всієї республіки і майже завжди приурочувалася до дня якого-небудь релігійного свята. Загальне керівництво проведенням Дня урожаю покладалося на комуністичні осередки.

Безпосередню роботу з проведення свята здійснювали комнезами, селянські будинки та хати-читальні. До організації свята залучалися комсомольці й сільська інтелігенція. Під час свята читалися лекції на сільськогосподарську тематику, ставилися спектаклі, відбувалися концерти⁴⁸.

Для показу переваг комсомольського ладу культосвітні установи села з 1929 р. щорічно 14 жовтня влаштовували “День врожаю і колективізації”. Представники окружних комітетів незаможних селян входили до складу комісії з проведення свята⁴⁹. В ході свята організовувалися екскурсії бідняків, батраків і незаможників у кращі колгоспи, влаштовувалися виставки досягнень колгоспників.

Починаючи з 1927 р. з ініціативи Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян (ВЦКНС) в період жовтневих свят регулярно організовувались екскурсії незаможників до Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси, на шахти Донбасу. Фінансували екскурсії КНС та інші громадські організації. Ознайомившись з економічними і культурними

досягненнями країни, сотні екскурсантів-незаможників ділилися своїми враженнями на загальних зборах комнезамів і сільської бідноти⁵⁰.

Комітети незаможних селян брали участь в радіо- і кінофікації села. Так, в листопаді 1924 р. Президія Подільської губернської комісії незаможних селян постановила просити Центральну комісію незаможних селян клопотати перед ВУЦКВК про швидку відправку кіноапаратів для сіл⁵¹. В 1928 р. з ініціативи КНС сіл Студене та Стрельниця Тульчинського округу були придбані радіоприймачі⁵².

У липні 1923 р. президія Київського окружного КНС підтримала клопотання окресльбуду перед виконкомом окружної ради про влаштування кіноустановок в районах округу⁵³. Кількість радіоприймачів і кіноустановок в селах України збільшувалися. В 1924 р. нараховувалося 1,4 тис. радіоприймачів, а в 1932 – 150 тис.⁵⁴. В 1928 р. діяло 968 кіноустановок, а в 1932 р. – 4045⁵⁵. Значну роль в цьому відіграли комнезами.

Характерним елементом нового побуту села стало поширення періодичної преси, яку більшовицька партія вважала важливою зброєю роботи серед мас. Активними передплатниками газет та журналів виступали комнезамівці. Так, на початку 1924 р. в Роменському окрузі передплачували 310 примірників республіканської газети “Селянська правда”, а всередині року – більше 700⁵⁶. В Полтавському окрузі в жовтні 1924 р. передплачувалась одна газета на 15 незаможників, а через рік – 10. В привітанні ВЦКНС редакції газети “Радянське село” (орган ЦК КП(б)У) з приводу 3-річчя її заснування говорилося, що за три роки наклад досяг 170 тис. примірників і вона стала найбільш масовою серед селянства⁵⁷.

Чимало було зроблено для налагодження медичного обслуговування сільського населення. Про свою підтримку медико-санітарної роботи на селі заявив II Всеукраїнський з'їзд незаможних селян (лютий 1922 р.)⁵⁸.

Представники КНС входили до складу сільських санітарних комісій. Останні вели боротьбу за оздоровлення села, збирали кошти для лікування хворих на туберкульоз. Комнезами забезпечували медичні установи транспортними засобами, допомагали ремонтувати приміщення лікарень, заготовляли необхідне продовольство для хворих, брали участь у роботі гуртків охорони матері і дитинства, допомагали їм організувати дитячі ясла. В 1929 р. при активній участі незаможників у 21 окрузі України при колгоспах було організовано 3301 постійні та 1337 сезонних дитячих ясел⁵⁹. Водночас в охороні здоров'я сільського населення накопичилися серйозні проблеми. У 1928 р. одна сільська лікарня обслуговувала 38383 чоловік, одне лікарняне ліжко припадало на 2310 осіб, а один лікар – на 6518 жителів села (тоді як за тодішніми нормативами передбачалось одну лікарню на 20 тис., а одне ліжко-місце – на 1 тис. сільських жителів)⁶⁰.

За таких умов комнезами постійно звертали увагу на поліпшення справи курортного лікування незаможних селян України. В березні 1924 р. президія ВЦКНС обговорила питання про санаторно-курортну допомогу селянській бідності. У доповіді з цього питання відзначалось, що рік у рік число селян, яких посилають на курорти, зростає. У 1928 р. на курортах лікувалося понад 1300 найбідніших селян, причому лікувались вони безплатно коштом держави і кооперації. В 1929 р. на курорти відправлено 2700 бідняків, на 875 ліжок кошти виділила держава, на 825 – Вукоопспілка і на 1000 – “Сільський господар”. Термін перебування хворих селян на курортах було встановлено пересічно 40 днів⁶¹. У 1932 р. безплатним курортним лікуванням було забезпечено 1810 бідняків – членів КНС, у тому числі 446 дітей кращих колгоспників та сільських активістів⁶².

Комітети незаможних селян підтримували тісний зв'язок з товариством Червоного Хреста. На IV з'їзді КНС України (1924 р.) відмічалось, що для координації роботи КНС і Червоного Хреста представника ЦКНС запрошували на засідання головного правління Червоного Хреста, де вирішуються питання, що торкаються села⁶³. На засіданнях губернських, окружних та районних КНС постійно заслуховувалися доповіді про роботу осередків товариства⁶⁴. Ці осередки брали участь в організації лікування хворих селян та їх дітей. Так, у травні 1927 р. з Одеського округу повідомляли, що з коштів місцевого бюджету та Червоного Хреста відпущено 442 тис. крб. на курортне-лікування дітей незаможників, що дасть можливість поліпшити здоров'я більш як 100 дітей⁶⁵.

Комітети незаможних селян турбувалися також про запровадження здорового способу життя на селі, зокрема, рішуче боролися з пияцтвом і самогоноварінням. Миколаївський волосний з'їзд КНС, наприклад, в серпні 1920 р. прийняв спеціальну постанову з вимогою “почати найнещаднішу боротьбу з самогоноварінням”⁶⁶. Організації КНС брали на себе ініціативу щодо утворення осередків антиалкогольного товариства, залучаючи до боротьби з пияцтвом незаможницький актив, місцевий медико-санітарний персонал та вчительство, відповідні організації та установи здоров'я. В першу чергу комнезами викорінювали самогоноваріння у власному середовищі. Тих, хто цим займався, або штрафували, або виключали з членів КНС⁶⁷. У березні 1929 р. ВЦКНС звернувся до окружних комітетів незаможних селян з закликом посилити діяльність щодо створення осередків антиалкогольного товариства саме на селі. І такі осередки невдовзі почали діяти у багатьох селах республіки⁶⁸.

КНС брали активну участь у налагодженні фізкультурного руху. З 1924 р. вони організували товариства фізичної культури на селі, будували майданчики для футболу⁶⁹. Між комнезамами та органами фізич-

ної культури встановився тісний зв'язок. Член президії ВЦКНС Г.М.Одинець був представлений у Вищій раді фізкультури республіки, а представники КНС брали участь в роботі губернських, окружних і районних рад фізичної культури⁷⁰.

Отже, у 1920–1933 рр. комнезами відіграли помітну роль у розвитку культурно-освітньої і соціально-побутової сфери села. Спільно з державними органами та іншими громадськими організаціями вони брали участь у ліквідації неписьменності, надавали підтримку в розвитку загальноосвітньої і професійної освіти, у створенні та функціонуванні культурно-освітніх установ, у запровадженні нових свят і обрядів, поліпшенні медичного обслуговування сільського населення тощо. Але в умовах набираючої сили тоталітарної системи перетворення в галузі культури і побуту мали неоднозначний та суперечливий характер. З одного боку, характерними тут були новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення мас до надбань культури, а з іншого – наростання уніфікації, централізації, тотальної ідеологізації соціальної культури села.

Примітки

1. *Березовчук М.Д.* Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К.: Політвидав України, 1965. – 124 с.
2. *Загорський П.С., Стоян П.К.* Нариси історії комітетів незаможних селян. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 203 с.
3. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
4. Комітети незаможних селян України (1920–1933): 36. док. і мат. – К.: Наукова думка, 1968. – С.316.
5. *Березовчук М.Д.* Назв. праця. – С.95.
6. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): 36. док. і мат. – Вінниця, 1957. – С.451.
7. *Загорський П.С., Стоян П.К.* Назв. праця. – С.111.
8. Комітети незаможних селян України (1920–1933). – С.583.
9. *Березовчук М.Д.* Назв. праця. – С.99-100.
10. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). – С.450.
11. Комітети незаможних селян України (1920–1933 рр.). – С.335.
12. *Березовчук М.Д.* Назв. праця. – С.96.
13. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Назв. праця. – С.67.
14. Культурне будівництво Української РСР: Статист. довідник. – К., 1940. – С.20.
15. *Березовчук М.Д.* Назв. праця. – С.101.
16. *Загорський П.С., Стоян П.К.* Назв. праця. – С.112.

17. *Безезовчук М.Д.* Назв. праця. – С.103.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.257. – Оп.1. – Спр.1120. – Арк. 50.
19. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Назв. праця. – С.67.
20. Комітети незможних селян України (1920–1933 рр.). – С.498.
21. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.728. – Арк.4.
22. Історія Української РСР. – К., 1977. – Т.6. – С.274.
23. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.1037. – Арк.5.
24. Там же. – Спр.1120. – Арк.50.
25. Комітети незможних селян України (1920–1933 рр.). – С.225.
26. Другий Всеукраїнський з'їзд незможних селян: Стенограф. відчит. – Харків, 1922. – С.82.
27. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: 36. док. і мат. – К., 1979. – С.260.
28. IV з'їзд незможних селян України: Стенограф. відчит. – Харків, 1924. – С.XVI, XVII.
29. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.269. – Арк.21; Спр.273. – Арк.5.
30. Там же. – Спр.241. – Арк.46.
31. VII Всеукраїнський з'їзд незможних селян: Стенограф. звіт і постанови. – Харків, 1930. – Бюл.№8. – С.2.
32. Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1925. – 1 лютого.
33. Селянська правда. – Харків, 1924. – 7 січня.
34. Там же. – 22 листопада.
35. Вісті ВУЦВК. – Харків, 1924. – 6 лютого.
36. Коммунист. – Харків, 1922. – 9 жовтня.
37. Селянська правда. – 1925. – 1-2 квітня; Комітети незможних селян Харківщини (1920–1933 рр.): 36. док. і мат. – Харків, 1961. – С.166.
38. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.415. – Арк.40.
39. Комітети незможних селян: Матеріали по обстеженню КНС. – Харьков, 1925. – С.13.
40. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.836. – Арк.33; Спр.974. – Арк.17; Спр.209. – Арк.116; Ф.1. – Оп.2. – Спр.2404. – Арк.25; Опора партії на селі: Спогади активних учасників комітетів незможних селян України. – К., 1971. – С.292; *Кобзар І.* Стан роботи та завдання комнезамів Кременчужчини. – Кременчук, 1930. – С.31.
41. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.314. – Арк.12; Спр.415. – Арк.40; Державний архів Полтавської області. – Ф.1867. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.30, 33 зв.
42. Влада праці. – Ромни, 1924. – 17 вересня.

43. Нариси історії Поділля: На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – С.238.
44. *Ленін В.І.* Вибори в Петербурзі і лицемірство 31 меншовика // Повне зібр. тв. – Т.14. – С.291.
45. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.781. – Арк.20 зв.
46. Там же. – Спр.960. – Арк.70.
47. Селянська правда. – Харків, 1924. – 5 вересня; Культурне будівництво в Українській РСР: 1917–1927: 36. док. і матер. – К., 1979. – С.471.
48. ЦДАГО України. – Ф.27. – Оп.11. – Спр.1554. – Арк.31, 38, 47, 49, 270.
49. Там же. – Ф.252. – Оп.1. – Спр.820. – Арк.150 зв.
50. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р.1791. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.57.
51. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.787. – Арк.148.
52. Державний архів Київської області. – Ф.1021. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.14.
53. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967. – С.101.
54. *Юкова І.П.* К вопросу о помощи сельской интеллигенции партийным организациям в осуществлении коллективизации на Украине // Деятельность КПСС по осуществлению Ленинского кооперативного плана на Украине. – Днепропетровск, 1969. – С.53.
55. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.596. – Арк.47.
56. Вісті ВУЦВК. – Харків, 1925. – 5 листопада.
57. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.596. – Арк.47.
58. Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. відчит. – Харків, 1922. – С.156.
59. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.1222. – Арк.51.
60. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Назв. праця. – С.67.
61. Комітети незаможних селян України (1920–1933 рр.). – С.505.
62. Там же. – С.582-583.
63. IV з'їзд незаможних селян України: Стенограф. відчит. – Харків, 1924. – С.54.
64. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.62; Спр.529. – Арк.96; Спр.538. – Арк.81; Спр.627. – Арк.49; Спр.921. – Арк.51; Спр.953. – Арк.9; Спр.974. – Арк.111; Спр.1080. – Арк.130; Спр.1184. – Арк.185.
65. Комітети незаможних селян України (1920–1933 рр.). – С.442.
66. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): Док. и матер. – Днепропетровск, 1968. – С.297.
67. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.33; Державний архів Одеської області. – Ф.Р.14. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.6.
68. ЦДАГО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.868. – Арк.101.
69. Там же. – Спр.254. – Арк.81.

70. Там же. – Спр.241. – Арк.191; Спр.271. – Арк.180; Спр.511. – Арк.8; Спр.981. – Арк.33.

Резюме

В статті освещается участие комитетов крестьянской бедноты в развитии культуры и формировании новых социально-бытовых условий украинского села в 1920-х – начале 1930 годов.

Ключевые слова: комитеты крестьянской бедноты, ликвидация безграмотности, образование, атеистическая пропаганда, новый быт, сельбуд, изба-читальня.
Одержано 16 березня 2007 р.

УДК 329(477)“1919–1920”

В.А.Нестеренко

КП(Б)У ТА УКП(Б): ІСТОРІЯ ЇХНІХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

У статті аналізуються складні та суперечливі взаємини між Українською комуністичною партією (боротьбистів) та Комуністичною партією (більшовиків) України в 1919 – на початку 1920 рр.

Ключові слова: КП(б)У, УКП(б), політична партія, УПСР, більшовики, боротьбисти, українізація, УНР, ВУЦВК, РНК, III Інтернаціонал.

Політичні партії відігравали значну роль в суспільно-політичному житті України. Особливо великим був вплив політичних організацій та об'єднань в умовах швидких революційних та радикальних змін, зокрема в період Українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Метою даної статті є з'ясування складних та суперечливих відносин між центральними і регіональними осередками Комуністичної партії (більшовиків) України та Української комуністичної партії (боротьбистів). Хронологічно вона охоплює період від березня 1919 р., коли внаслідок остаточного розпаду УПСР її ліве крило, що об'єднувалось навколо часопису “Боротьба” (звідси і назва – боротьбисти), почало проводити яскраво виражену прорадянську політику, до середини березня 1920-х рр., коли УКП(б) як політична партія була ліквідована, а більшість її керівників вступили до лав КП(б)У.

Дана історична проблема частково вже знайшла своє відображення у вітчизняній історичній науці. Хоча, слід визнати, боротьбистам “не пощастило” на високі оцінки з боку дослідників. У радянській історіогра-

фії їхня діяльність розглядалась винятково як “контрреволюційна та націоналістична”. У той же час українські еміграційні історики часто звинувачували боротьбистів у зраді українських національних інтересів, при цьому зовсім ігноруючи тогочасну складну етнопонаціональну і соціально-політичну ситуацію в Україні.

Останнім часом з’явилося кілька нових ґрунтовних досліджень з даної тематики. Зокрема, слід виділити дисертаційні роботи С.Білошицького, О.Єфименка, О.Козака¹. Крім того, винятково про діяльність боротьбистів йде мова у дослідженні О.Любовець².

Проте, незважаючи на порівняно значну кількість праць з цієї теми, окремі її аспекти залишаються маловивченими. Зокрема, слабо висвітлена діяльність регіональних (подільських, волинських) осередків УКП(б) та їхніх відносин з місцевими більшовиками. Ми ставимо собі за мету на основі неопублікованих матеріалів Центрального Державного архіву громадських об’єднань та організацій, поряд із вже дослідженими аспектами, висвітлити це маловідоме для широкого загалу істориків питання.

Історія УКП(б) бере свій відлік від лютого 1919 р. Тоді внаслідок розпаду Української партії соціалістів-революціонерів її ліве крило, що згуртувалось навколо часопису “Боротьба” (В.Блакитний, О.Шумський, П.Любченко та інші), остаточно перейшло на радянські позиції. Воно включало будь-яку можливість підтримки Директорії УНР, вимагало встановлення диктатури пролетаріату в особі верховної влади з’їзду рад селянських та робітничих депутатів³. Провідники лівого крила УПСР виступали також за створення єдиного комуністичного фронту та за тісне співробітництво з КП(б)У. У боротьбі проти збройних сил Директорії УНР цілий ряд партійних організацій формально ще єдиної УПСР Київської губернії вже у лютому 1919 р. діяв у тісному співробітництві із більшовиками. Подібна ситуація спостерігалась в Житомирі, Чернігові. Це дало можливість керівникам Київського губкому КП(б)У А.Бубнову, П.Слинько висловити впевненість, що в найближчому часі буде досягнуто об’єднання обох партій в єдину комуністичну партію України⁴.

3–11 березня 1919 р. у Харкові відбувся перший з’їзд лівого крила УПСР. З’їзд постановив перейменувати УПСР в Українську партію соціалістів-революціонерів (комуністів) – УПСР(к). Було прийнято також рішення про те, що в цілях збереження єдиного пролетарського фронту необхідно встановити з КП(б)У найтісніші контакти та добитися повної координації дій. У розвиток цього питання часопис “Боротьба” в квітні 1919 р. надрукував кілька матеріалів, в яких говорилось про необхідність об’єднання двох комуністичних партій України. Однак, керівництво КП(б)У відмовилось тоді від такого кроку. Пізніше чільний діяч КП(б)У

В.Затонський таким чином пояснював це рішення у передмові до стенографічного звіту 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад (6–10 березня 1919 р.): “В той час, коли відбувався з'їзд, ми свідомо були проти прийняття всіх інших “компартійних партій” в партію більшовиків... Набагато вигіднішою для більшовиків була підтримка з боку окремих радянських партій: боротьбистів, Комфербанду та інших, оскільки більшовики тоді мали незначний авторитет серед населення України і їхня роль як єдиної комуністичної партії тільки почала стверджуватися”⁵.

Однак, в той же час ЦК КП(б)У домовився з керівництвом УПСР(к) про створення єдиного уряду Радянської України. В травні 1919 р. до його складу увійшли боротьбисти: Г. Михайличенко (нарком НКО, у листопаді цього ж року загинув у боротьбі з денікінцями), Лебединець (нарком судових справ), Литвиненко (нарком фінансів). Крім того, боротьбистам було надано посади заступників наркомів харчових справ, внутрішніх справ, землеустрою⁶. Їхні представники брали активну участь в роботі президії ВУЦВК.

Протягом весни 1919 р. більшовики та боротьбисти спільно боролися з військами Директорії УНР, білогвардійцями, десантом Антанги. Проте згодом між ними розпочалися суперечки та конфлікти, викликані тодішньою централізаторською соціально-економічною та національною політикою КП(б)У. В ніч з 14 на 15 червня 1919 р. президія ВУЦВК прийняла постанову, що схвалювала наступне об'єднання радянських республік навколо Радянської Росії. Більшістю голосів було прийнято резолюцію КП(б)У і відкинута проєкт боротьбистів. Ця постанова, на думку керівників боротьбистів, дозволяла під виглядом стратегічно-військового об'єднання республік “проводити політичні державно-націоналістичні тенденції російського реставраторства”⁷.

УПСР(к) продовжувала прагнути до об'єднання з іншими лівими українськими політичними силами. 6-го липня 1919 р. відбулось злиття УПСР(к) і лівого крила УСДРП (незалежників). Об'єднана партія почала називатись УКП (боротьбистів).

Тодішнє ставлення КП(б)У до діяльності боротьбистів відображено в постанові пленуму ЦК КП(б)У “Про відношення до різних партій”, що була прийнята 2 серпня 1919 р. У ній, зокрема, говорилось, що представникам боротьбистів, хоч і не виводити їх зі складу уряду, ніяких поступок не робити, а в пресі розпочати широку кампанію дискредитації цієї партії і коштів на проведення підпільної роботи не давати⁸.

Керівництво УКП(б) робило спроби закріпити свій статус як офіційної комуністичної партії України. З цією метою 28 серпня 1919 р. проводом УКП(б) було передано меморандум до виконкому III Інтернаціоналу. У ньому, зокрема, говорилось, що Україна складає собою своєрідний са-

мостійний народно-господарчий організм із складними національно-політичними відносинами, що вимагало створення окремої Української радянської республіки та окремої комуністичної партії⁹.

28 вересня 1919 р. керівники УКП(б) передали секретарю III-го Інтернаціоналу Г.Зінов'єву, поряд із наведеним меморандумом, записку про прагнення партії приєднатися до Комуністичного Інтернаціоналу¹⁰.

У жовтні 1919 р. член Політбюро ЦК КП(б)У А.Бубнов склав тези про партію боротьбистів у зв'язку із їхнім намаганням вступити до III Інтернаціоналу. На його думку, за своїм складом УКП(б) була дрібнобуржуазною інтелігентською партією, що майже не мала у своєму складі робітників індустріальних районів, але включила до своїх лав групи селян-бідняків. А.Бубнов констатував, що на Волині і Полтавщині вплив УКП(б) серед селян був значним, на Київщині та Поділлі – дещо меншим¹¹.

У тезах також говорилося про те, що збереження окремої партії боротьбистів сприятиме тільки посиленню їхніх коливань в сторону “куркульських” елементів та “куркульської ідеології”. А.Бубнов визначив такі основні прояви “коливань” боротьбистів: 1) орієнтацію на внутрішні українські сили, що означало підтримку лозунгу самостійності України під прикриттям формального визнання федерації; 2) постійну опозицію радянській земельній та продовольчій політиці; 3) об'єднання боротьбистів з лівими незалежниками, які активно брали участь в антибільшовицьких повстаннях 1919 р.; 4) намагання відмежуватись від КП(б)У, підкреслювання її російського характеру та погляд на себе як на єдиного представника українського пролетаріату¹².

А.Бубнов вважав також помилкою КП(б)У включення представників УКП(б) до українського радянського уряду і попередню відмову більшовиків від об'єднання двох комуністичних партій, пропонував добитися організованого зникнення УКП(б) як окремого суб'єкта політики. Цієї мети можна було досягти тільки шляхом об'єднання КП(б)У і УКП(б), а можливе членство боротьбистів в Інтернаціоналі буде шкідливим для розвитку комунізму в Україні.

Питання про взаємовідносини з УКП(б) обговорювалось також на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р. Адже фактично саме РКП(б) в цей час визначало всі політичні кроки КП(б)У. На засіданні було прийнято рішення про включення боротьбистів та інших українських комуністичних партій до єдиного Всеукраїнського центру, що створювався саме в цей час для боротьби із загонами А.Денікіна. Але висувалась обов'язкова вимога: щоб представників інших прорадянських партій було кількісно менше, ніж більшовиків, і щоб вони підписали спільну декларацію¹³.

Відносно вступу УКП(б) до III Інтернаціоналу голоси членів Політбюро

ро розділились. В.Ленін, Л.Каменев, Й.Сталін були за, але проти цього рішуче виступили Л.Троцький та М.Крестинський. Було вирішено заслухати спочатку думку Г.Зінов'єва – секретаря виконкому III Інтернаціоналу, а потім винести це питання на рішення пленуму партії. В резолюції ЦК РКП “Про радянську владу на Україні” (21 листопада 1919 р.) говорилось про доцільність створення всеукраїнського революційного комітету із 5 осіб: 3-х більшовиків та 2-ох боротьбистів. Таке рішення, однак, схвалювали далеко не всі представники ЦК КП(б)У. Свідченням цього є те, що 30 листопада 1919 р. перевагою тільки в один голос (8 проти 7) ним було прийнято рішення про включення боротьбистів до нового українського радянського уряду. 11 грудня було утворено всеукраїнський ревком із п'яти чоловік, до якого повинен був увійти один представник УКП(б)¹⁴.

12 грудня 1919 р. у Москві розпочались переговори між представниками ЦК КП(б)У Х.Раковським і С.Косіором з керівниками УКП(б) Г.Гриньком та С.Ковальовим відносно умов організації та діяльності всеукраїнського ревкому. Г.Гринько одразу підкреслив, що боротьбисти будуть наполягати на створенні українського самостійного економічного і військового центру, в той час як Х.Раковський рішуче виступав за об'єднання народних комісаріатів України та Росії. Врешті-решт, після бурхливого обговорення 17 грудня 1919 р. було підписано угоду про співробітництво між двома комуністичними партіями України. УКП(б) погодилась увійти до всеукраїнського ревкому. Її представником там став Г.Гринько¹⁵.

Проте, незважаючи на прийняте рішення, конфліктні відносини між двома політичними партіями продовжувались. 30 грудня 1919 р. завідувач організаційного центру УКП(б) О.Шумський у циркулярі, надісланому до всіх регіональних організацій партії, сповіщав, що в той час, коли український пролетаріат під проводом УКП(б) напружує всі сили у боротьбі за визволення від білогвардійців, у Києві комуністи-більшовики розпочали пряму “травлю” боротьбистів. Створилась напружена атмосфера, почали поширюватись чутки про те, що у Білій Церкві, Радомишлі і навіть у Києві між боротьбистами та більшовиками уже йдуть бої¹⁶. О.Шумський запевнив членів своєї партії, що ніякого розриву між членами УКП(б) та КПУ(б) не відбулось, що виступ київських більшовиків проти боротьбистів стався тільки через їхню відірваність від українських пролетарських мас.

Тим часом 22 грудня 1919 р. в Петрограді відбулось засідання виконкому Комуністичного інтернаціоналу, що розглядав питання про вступ до його лав УКП(б). Було прийнято резолюцію, в якій говорилось про необхідність об'єднання всіх комуністичних сил України в одну політичну партію. Виконком створив спеціальну Українську комісію для ліквідації суперечностей між двома комуністичними партіями. Наслідком її роботи

стало те, що 17 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) після консультації із Г.Зінов'євим вирішило у різкій формі заявити про неможливість прийняття боротьбистів до III Інтернаціоналу, мотивуючи це рішення нібито “контрреволюційною” діяльністю партії¹⁷.

До бюро виконкому Інтернаціоналу надійшла також заява від ЦК КП(б)У, в якій давалась різко негативна характеристика діяльності боротьбистів. У заяві, зокрема, стверджувалось, що УКП(б) є комуністичною партією тільки по назві, що вона виражає інтереси середнього та заможного селянства і є центром, навколо якого організуються петлюрівці та куркульство. Боротьбистів також звинувачували у тому, що вони нібито сприяють “партизанщині”, дезорганізують комуністичну роботу на Україні, займаються гоніннями проти більшовиків, прагнуть примирення з “шовіністичною петлюрівською інтелігенцією” тощо¹⁸. Заява також стверджувала, що більшовикам необхідно розпочати енергійну агітацію проти боротьбистів. Стан стосунків між двома комуністичними партіями у заяві характеризувався як фактичний стан війни.

Керівники УКП(б) відреагували на цю заяву рішуче. 21 січня 1920 р. у “Боротьбі” була вміщена передовиця В.Блакитного “Наша відповідь”. У ній говорилось про “негідні” засоби, які більшовики використовували проти боротьбистів через те, що останні поступово почали завойовувати більшість серед пролетарських мас Києва та деяких інших міст Правобережжя. Свідченням зростання авторитету УКП(б) був з'їзд рад в Житомирі, що майже одностайно відкинувши проект більшовиків, проголосував за резолюцію, яку запропонував П.Любченко¹⁹. У резолюції з'їзд рад констатував, що два провали соціалістичної революції на Україні відбулись завдяки відірваності керівної партії КП(б)У від українських пролетарських мас і невикористання нею революційних сил України²⁰.

2 лютого 1920 р. на черговому спільному засіданні виконкому III Інтернаціоналу та представників двох комуністичних партій України Х.Раковський (тодішній керівник українського радянського уряду та палкий прихильник Л.Троцького) знову безпідставно звинуватив боротьбистів в проведенні націоналістичної роботи, підтримці “партизанщини” тощо. Через кілька днів ЦК КП(б)У підготував спеціальний проект резолюції про партію боротьбистів, у якому говорилось, що необхідно визнати боротьбистів “партією, що порушує основні принципи комунізму. ...її діяльність суперечить інтернаціоналізму та союзу з РСФСР”²¹. Було піднято питання про ліквідацію партії після отримання відповідного рішення виконкому III Інтернаціоналу.

11 лютого 1920 р. ці тези було схвалено на засіданні ЦК КП(б)У та надіслано до всіх місцевих партійних осередків, яким було запропоновано

розпочати відкриту кампанію проти боротьбистів. Крім того, передбачалося оголосити керівництву УКП(б) ультиматум про необхідність розпуску партії і, водночас, виключити їх зі складу уряду та місцевих ревкомів. “Кращу” частину боротьбистів планувалося прийняти до лав КП(б)У персонально, без кандидатського стажу, інших – на загальних підставах.

Регіональні осередки КП(б)У приймали рішення, які викривали “контрреволюційну діяльність боротьбистів”, і відмовлялись з ними об’єднуватись. Так, в телеграмі, що була надіслана 25 лютого 1920 р. від імені Київської міської конференції КП(б)У до В.Леніна, говорилося: “Ні про яке злиття партій не може бути і мови, коли партія боротьбистів має 15 тис., в значній кількості із колишніх (і не тільки) петлюрівців...”²².

Демагогічна кампанія більшовиків проти боротьбистів продовжувала розширюватись. Про це, зокрема, писав секретар Київської організації УКП(б) Приходько. Він відмічав, що серед населення Київщини поширюється вигаданий циркуляр С.Петлюри про приєднання бійців УНР до лав боротьбистів. Таким документом представники більшовиків хотіли скомпрометувати боротьбистів і добитися їхньої негайної ліквідації як окремої політичної партії²³. І подібних випадків спостерігалось чимало.

Коротко розглянемо, які відносини були між більшовиками та боротьбистами на Поділлі. Тут на початку 1920 р. діяв підпільний ревком, до якого увійшло по одному більшовику, боротьбисту та “борьбисту” (партії лівих есерів в Україні). За три дні до вступу червоноармійців до Вінниці він проголосив радянську владу. 2 січня 1920 р. Подільський губернський ревком було реорганізовано²⁴. З його складу було виключено представника боротьбистів. Оскільки більшовиків на Поділлі було небагато, майже всі відповідальні посади у Вінниці зайняли спочатку боротьбисти. І тільки 23 січня прибуло 7 більшовиків, відряджених на Поділля ЦК КП(б)У з центральних губерній України. Саме їм було передано основні державні та адміністративні посади, а боротьбистам залишили тільки рядові місця у тих відділах, де вони раніше працювали.

Загалом же, на початку 1920 р. у тій частині Поділля, яка була під контролем радянської влади (Кам’янець-Подільський в цей час фактично знаходився під польською окупацією, хоч формально у ньому розміщувались деякі урядові інституції УНР), діяли дві комуністичні партії: КП(б)У та УКП(б). Боротьбисти не були чисельними, але мали великий авторитет серед місцевої інтелігенції. Крім того, вони проводили ефективну агітаційну роботу серед частин Червоної Української Галицької армії, які в той час були на Поділлі. З боротьбистами місцеві більшовики проводили приховану боротьбу, намагалися ізолювати їх від впливу на селян²⁵.

У лютому 1920 р. боротьбисти мали свої осередки майже в усіх повітах

Подільської губернії, однак їхній вплив у містах і містечках не був дуже значним. Вони робили спроби працювати серед профспілок, але успіху там не добились, після чого переключились на працю в селі. Взаємини між боротьбистами та більшовиками були “дипломатичними”, але напруженими. Осередками КП(б)У робились спроби перетягнути до себе “найкращих” боротьбистів. І часто ці спроби були успішними²⁶.

А тим часом в Харкові після отримання ультиматуму РКП(б) та КП(б)У боротьбисти 16 березня 1920 р. провели свою позачергову всеукраїнську конференцію, на якій було прийнято рішення: розпустити партію і приєднатись до лав більшовиків. Поділяємо думку тим дослідників, які вважали, що таким чином боротьбисти хотіли уникнути відкритої конфронтації з КП(б)У і намагались реалізувати свої програмні настанови в межах єдиної комуністичної партії. В цей же самий час відбувалася ІV конференція КП(б)У, на яку прийшли керівники УКП(б) і розповіли про ухвалу своєї конференції. Це рішення було схвалено присутніми.

24 березня 1920 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У про ліквідацію партії боротьбистів. Її члени отримували можливість стати членами КП(б)У²⁷. Щоправда, тимчасове бюро, що займалось ліквідацією УКП(б), приймало до лав більшовиків тільки тих колишніх членів партії, які вступили в партію ще до білогвардійської окупації України. Інших же дуже ретельно перевіряли. Всі часописи УКП(б) було ліквідовано. 4 квітня 1920 р. вийшло останнє число “Боротьби”, в якому передова стаття мала промовисту назву “Боротьба не скінчилась”²⁸.

І справді, події другої половини 1920 р. показали, що боротьбисти повели рішучу боротьбу вже в межах КП(б)У за українізацію суспільно-політичної та культурно-освітньої сфери України. Це викликало незадоволення з боку “старих” більшовиків. Так, в липні 1920 р. вони різко критикували роботу Київського губкому КП(б)У, в якому головні посади посіли колишні боротьбисти²⁹. У Волинському губкомі КП(б)У в серпні 1920 р. колишніх боротьбистів було тільки двоє, однак місцеві більшовики поширювали чутки про засилля боротьбистів, які нібито займались гоніннями на більшовиків³⁰. Боротьба між колишніми членами УКП(б) та ортодоксальними більшовиками щодо національного питання яскраво спостерігалась протягом усього періоду політики “українізації”.

Отже, Українська комуністична партія (боротьбистів) пройшла складний та суперечливий шлях у своїй діяльності. Намагаючись поєднати класові та національні чинники, вона активно боролась проти Директорії УНР, і, в той же час, критикувала національну та соціально-економічну політику більшовиків. Останні ефективно використали вплив УКП(б) на народні маси у своїй боротьбі за владу в Україні. А після її здобуття змусили бороть-

бистів вступити до лав КП(б)У. На наш погляд, більш глибокого дослідження вимагає історична проблема “Внесок боротьбистів у здійснення політики української зації в Україні у 1920 – на початку 1930-х рр.”.

Примітки

1. *Білошицький С.В.* Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; *Єфименко О.Г.* Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; *Козак О.В.* Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.). Історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999.

2. *Любовець О.М.* Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук / Київський державний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993.

3. Центральний державний архів громадських об’єднань та організацій України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.9.

4. Там же. – Арк.15.

5. Там же. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.37.

6. Там же. – Спр.260. – Арк.76.

7. Там же. – Арк.77-78.

8. Там же. – Спр.367. – Арк.128.

9. Там же. – Спр.260. – Арк.9. – Арк.125.

10. Там же. – Арк.141.

11. Там же. – Спр.259. – Арк.17.

12. Там же. – Арк.18-19.

13. Там же. – Арк.20.

14. Там же. – Арк.31.

15. Там же. – Спр.370. – Арк.6, 13.

16. Там же. – Спр.260. – Арк.174.

17. Там же. – Спр.470. – Арк.9.

18. Там же. – Арк.10-13.

19. Там же. – Арк.15.

20. Там же. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.210. – Арк.1.

21. Там же. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.470. – Арк.56.

22. Там же. – Арк.69.

23. Там же. – Спр.145. – Арк.25.

24. Там же. – Ф.1. – Оп.20 – Спр.258. – Арк.1, 1 зв.

25. Там же. – Арк.2.

26. Там же. – Арк.6.

27. Там же. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.470. – Арк.141.
28. Там же. – Спр.469. – Арк.138.
29. Там же. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.242. – Арк.117.
30. Там же. – Спр.210. – Арк.121.

Резюме

В статье речь идет об сложных и противоречивых отношениях между Украинской коммунистической партией (боротьбистов) и Коммунистической партией (большевиков) Украины в 1919 – начале 1920 гг.

Ключевые слова: КП(б)У, УКП(б), политическая партия, УПСР, большевики, боротьбисты, украинизация, УНР, ВУЦВК, РНК, III Интернационал.

Одержано 16 березня 2007 р.

УДК 94(477)“1922-1929”

О.А.Мельничук

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В УСРР (1922–1929 рр.)

В статті, на основі аналізу джерел та літератури простежується динаміка чисельності, соціального, національного та партійного складу органів соціального страхування в Україні впродовж 20-х років ХХ ст.

Ключові слова: соціальний склад, національність, партійний склад, соціальне страхування, статистика.

Перехід до ринкових відносин в умовах НЕПу змусив більшовиків шукати нові форми соціального захисту пролетаризованих верств населення. За аналогією з Росією, декретом РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. в Україні запроваджувалося соціальне страхування, яке ставало провідною організаційно-правовою формою соціального забезпечення. Висвітлення організаційного стану страхових органів дасть змогу скласти уяву про обсяги соціального страхування в Україні у вказаний період.

Соціальне страхування в Україні 1920-х рр. не було предметом спеціального дослідження, за винятком окремих фрагментів у загальних працях чи дослідженнях із соціального забезпечення¹. Законодавче врегулювання соціального страхування представлено у збірниках нормативних актів того періоду². Чисельні дані про стан страхової мережі подають матеріали статистики³. Становище страхових органів на місцях відбито в матеріалах періодичної преси⁴.

У своїй статті автор поставив за мету охарактеризувати організаційний стан органів соціального страхування через висвітлення змін у чисельному, соціальному, національному та партійному складі страхувальників та застрахованих в Україні у 20-х рр. ХХ ст.

Створення страхового апарату в Україні у 1920-ті рр. проходило із перемінним успіхом і залежало як від суб'єктивних, так і від об'єктивних причин. Зокрема початковий період соціального страхування характеризувався певною невизначеністю щодо правових форм соціального забезпечення в державних та партійних органах. Негласна конкуренція між органами соціального забезпечення та соціального страхування в першій половині 1922 р. породжувала ліквідаторські тенденції. В цей період і з'являються проекти про вилучення страхових органів з-під впливу держави та передачі їх під контроль робітничих організацій.

На такі випадки аж ніяк не могла не відреагувати керівна партія. Комуністи усвідомлювали, що в таких умовах вони втрачають важелі впливу на люмпенізовані верстви населення, яке і так демонструвало певне розчарування новою економічною політикою. Тому для партії в даний період соціальне страхування відіграло більшою мірою політичне, ніж економічне значення.

У тезах про соціальне страхування, затверджених ЦК РКП(б) 4 вересня 1922 р., вказувалося на необхідність переходу до соціального страхування як “необхідної умови відродження промисловості та зацікавленості робітничих мас до боротьби з прогулами та фіктивними захворюваннями”. В документі було викладено основні принципи побудови та організації соціального страхування. Зазначалося, що в умовах диктатури пролетаріату страхування не може бути незалежним від влади. Страхування мало здійснюватися через страхові каси, підпорядковані НКСЗ та контрольовані профспілками, яким відводилася роль “організатора та ідейного керівника страхових організацій”. Іншими словами, радянсько-партійне керівництво використовувало свої “приводні паси” для контролю за справою соціального страхування. Органам соціального страхування пропонувалося проводити свою роботу у тісній співпраці з органами охорони здоров'я та охорони праці⁵.

Із запровадженням соціального страхування в Україні безпосереднє керівництво ним покладалося на Управління соціального страхування при Народному комісаріаті соціального забезпечення (Наркомсоцзабез, НКСЗ). Після утворення СРСР засновувався єдиний координуючий орган – Центральне управління соціального страхування (Цусстрах, ЦУСС), в підпорядкуванні якого були Головні управління соціального страхування (Головсоцстрахи, ГУСС) союзних республік⁶.

До 15 лютого 1923 р. Головне управління соціального страхування існувало у складі НКСЗ, в подальшому залишалось частиною державного управління і зосереджувалося виключно у НКП. Останній ніс всю відповідальність за справу соціального страхування. В червні 1925 р. РНК УСРР затвердив штат ГУСС у кількості 70 співробітників. В дійсності ж на 1 жовтня 1926 р. їх було 88. Перевищення штату відбулося, головним чином, за рахунок збільшення підвідділу пенсій та допомог, а також статистики. Враховуючи збільшення роботи Головоцстраху, колегія НКП влітку 1926 р. визнала за необхідне встановити штат у кількості 90 осіб⁷.

Однак комісія НК РСІ УСРР на чолі із заступником наркома, яка у липні–серпні 1927 р. детально вивчала усі функції Головоцстраху як одного із найкрупніших відділів Наркомату праці на предмет спрощення та скорочення апарату, внесла ряд пропозицій, затверджених згодом колегією НК РСІ. З цього часу підлягали об'єднанню обслуговуючі частини НКП та Головоцстраху: канцелярії, юридичні та інформаційні частини. Ліквідувалася частина комісій Головоцстраху: культурна, тарифна, фінансова, агітаційна та центральна пенсійна. Їх справи передано агітаційним відділам НКП. В результаті об'єднання окремих частин апарату Головоцстраху та Наркомату праці, РСІ запропонувала скоротити апарат ГУСС із 90 до 63 осіб (29,2%). Тепер у трьох відділах Головного управління соціального страхування (фінансово-розрахунковому, профілактики, пенсій і допомог) залишався працювати 31 співробітник. Інші переходили в об'єднаний з НКП апарат, виконуючи функції Головоцстраху у відділах статистики, юридичної та інформаційної частин, планової комісії⁸.

Початком створення страхових структур на місцях можна вважати березень–квітень 1922 р., коли при відділах соціального забезпечення губвиконкомів створювалися страхові підвідділи. Кампанія по створенню страхової мережі розгорнулася лише у вересні–жовтні 1922 р. За даними Головного управління соціального страхування, на 1 жовтня 1922 р. в Україні було організовано 52 дільничних каси та 3 страхових пункти⁹. Найшвидше організація кас проходила в промислових районах. Так, на 1 листопада 1922 р. в Донбасі вже нараховувалося 24 каси із 206413 застрахованими¹⁰. Зважаючи на це, головним управлінням соціального страхування при НКСЗ УСРР був зроблений висновок, що у 1922 р. роботу по запровадженню соціального страхування майже закінчено, тому наступний 1923 р. мав стати роком розвитку соціального страхування.

Сприятливою умовою для цього було рішення V Всеросійського з'їзду професійних спілок про перехід керівництва та контролю за соціальним страхуванням від Народного комісаріату соціального забезпечення до Народного комісаріату праці¹¹. За постановою ВУЦВК від 15 січня 1923 р.

всі функції з соціального страхування в Україні переходили від Наркомсоцзабезу до Уповноваженого Народного комісаріату праці (УпНКП)¹². З передачею управління соціального страхування у відання НКП розпочинається відхід системи соціального страхування від собезвіських принципів соціального забезпечення. Фактично постановою було покладено початок створення єдиної організації структури страхових органів.

Із створенням централізованого управління, державним соціальним страхуванням мали бути ліквідовані будь-які інші органи, причетні до справи соціального страхування, окрім органів охорони здоров'я, які надавали медичну допомогу за участю органів соціального страхування.

Обіжником ГУСС №17 від 13 квітня 1923 р. вказувалося на неприпустимість існування в повітових містах підвідділів та управлінь соціального страхування при наявності там страхових кас. Установи для інвалідів праці та безробітних переходили у підпорядкування Губсоцстраху і передавалися безпосередньо страхкасам. Ліквідація та передача функцій мала бути завершена до 1 травня 1923 р.¹³

Визначеність організації структури страхових органів позитивно позначилася на їх організаційному стані. Так, на 1 лютого 1923 р в Україні із 158 запланованих кас було вже створено 155, з яких 126 розпочали практичну діяльність. Страхових пунктів на цей період було створено – 24. У складі страхових комітетів майже половину складали комуністи та досвідчені страховики¹⁴.

На початок 1923 р. страховими органами було взято на облік 14219 підприємств, з них 43,6% – державних, 11,5% – громадських та кооперативних, 44,9% – приватних. Загальна кількість застрахованих сягала 700000 чоловік, з яких 88% були членами профспілок. На долю державних підприємств припадало 79% застрахованих. Середня кількість застрахованих в одній касі – 3500 осіб, підприємств – 100¹⁵.

Суттєво зростала і кількість застрахованих на периферії. Так, якщо на 1 квітня 1922 р. кількість застрахованих по м.Вінниця становила 4000 та 6000 членів їх сімей¹⁶, то на 1 лютого 1924 р. Вінницька каса нараховувала 13000 застрахованих та 20000 членів їх сімей. Вінницька округа забезпечувалася трьома страховими пунктами. Існували 13 страхуповноважених від працівників Робземлісу, Робосу, та 10 – від цукровиків¹⁷.

Якщо 1923 р. став роком перелому у плані організації побудови страхових органів, то практична діяльність бажала бути кращою. 2-й Губернський з'їзд страхкас Поділля, який проходив з 30 жовтня по 1 листопада 1923 р. у м.Вінниця, констатував, що “робота страхкас не носить планового характеру. Засідання комітетів кас проходять несистематично, тому весь тягар падає на бюро комітету. Недостатнім є зв'язок з органами

інспекції праці”. Разом з тим, у доповіді завгубстрахом М.Пузнянського були відзначені і позитивні моменти: 90–95% роботодавців Поділля залучені до страхування; упорядкована мережа страхових кас (їх кількість зменшилася від 23 до 13); суттєво збільшилася сума надходжень до фондів соціального страхування¹⁸. Зїздом була відмінена постанова губстраху, за якою голови окружних страхкас мали здійснювати керівництво та спостереження за роботою окремих кас на правах уповноважених губуправління¹⁹.

В цілому, дещо стихійне утворення страхових кас на початковому етапі призводило до нерівномірності розподілу застрахованих між касами, існування великої кількості дрібних кас, які були непрацездатними і навіть не створили власного апарату. Підтвердженням є формування страхової мережі у Харківській губернії. На 1 листопада 1923 р. тут було створено 14 страхових кас (3 в місті та 11 по губернії). По губернії нараховувалося 119926 осіб, з них в Харківському та Сумському округах – 102395, в інших лише 17531²⁰.

Значна кількість невеликих страхових кас виявилися занадто збитковими. У статті, надрукованій у харківській газеті “Пролетарій”, від 22 вересня 1923 р. завгубсоцстрахом Т.Матюхін наводить цифри із фінансових звітів деяких кас. Так, Чугуївська каса отримала внесків на суму 5387 крб. (в радзнаках), а використала 26809 крб. Вовчанська каса відповідно 18334 та 70947 крб., Купенська – 19391 та 39711 крб. В м.Харкові роботу трьох кас фактично проводив Головоцстрах²¹.

Перше місце за об’ємом страхової роботи займав Донбас. Із усіх 1118000 застрахованих по Україні на 1 вересня 1924 р. на цей регіон припадало 321497 осіб (майже 30%). Кількість застрахованих, зайнятих на державних підприємствах, становила 90,6% (по Україні – 82,7%). У важкій промисловості Донбасу було зайнято 81,3% застрахованих, в інших губерніях – від 26,8 до 45,7%. Якщо на 1 касу в Донбасі припадало в середньому 11600 застрахованих, то по Україні – 8300²².

Побудова Головоцстрахом апарату на місцях у 1924 р. здійснювалася шляхом їх укрупнення та поєднання із діяльністю профспілкових, партійних та радянських органів. Якщо на 1 жовтня 1923 р. в Україні функціонувало 126 страхових кас, то на 1 січня 1925 р. після укрупнення – 76. Зменшення кількості страхових кас призвело до збільшення мережі страхпунктів та уповноважених із 325 до 431. Реорганізація страхової мережі зменшила організаційні витрати. Якщо в 1923–24 рр. на управлінський апарат витрачалось 7,7%, то в 1924–25 рр. – 6,5%²³.

В найбільшій мірі реорганізація позначилася в промислових губерніях. Так, в Донбасі замість 19 кас було створено 5 (Артемівська, Сталін-

ська, Луганська, Маріупольська, Старобільська) та 14 страхових пунктів. В деяких страхових пунктах із великою кількістю застрахованих (Макіївський – 22000), Алмазно-Маріївський – 25000) працювали по 2–3 члени комітетів кас²⁴. В м.Харкові замість 3 кас після реорганізації була створена 1 загальноміська страхова каса та 8 виплатних пунктів²⁵.

Реорганізація страхових кас у більшості округів була завершена на початок 1925–26 операційного року. На 1 жовтня 1926 р. в Україні нараховувалося 40 окружних кас, одна республіканська в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській республіці (АМСРР) та одна транспортно-будівельна – у Дніпропетровську. По Україні нараховувалося 101800 страхувальників, 1382918 застрахованих та 331000 тих, що застрахувалися частково. На кожну касу в середньому припадало 2424 страхувальники та 32927 застрахованих²⁶.

Поступово зростала кількість підприємств України, охоплених страхуванням. Так, якщо у 1923–24 рр. таких підприємств нараховувалося 50272, у 1924–25 рр. – 69412, у 1925–26 рр. – 91256, 1926–27 р. – 122230²⁷. Найбільше підприємств було застраховано у Київській і Харківській касах.

Показники стосовно кількості застрахованих в Україні у даний період виглядали таким чином: у 1923–24 рр. – 928097 осіб, у 1924–25 рр. – 1152229, у 1925–26 рр. – 1378100²⁸.

Починаючи із 1926 р. в журналі “Вопросы страхования” публікується цифровий матеріал по СРСР, який дає змогу простежити темпи соціального страхування в Україні на фоні інших союзних республік у другій половині 20-х рр. (з 1930 р. після ліквідації округів зведений баланс по СРСР оприлюднювався без розподілу по союзних республіках).

*Таблиця 1. Чисельність застрахованих в СРСР у 1926–1929 рр.*²⁹

	1. X. 1926 р.	1. X. 1927 р.	1. X. 1928 р.	1. X. 1929 р.
РСФРР	4955600	5974300	6424722	7445697
УСРР	1378100	1770508	1824975	2136469
ЗСФРР	266900	299400	319763	392538
БСРР	115200	185000	165251	198319
УзбСРР	82300	106500	123988	176346
ТуркмСРР	18100	24200	28115	49256

Дані таблиці підтверджують, що найбільше соціальним страхуванням були охоплені Україна та Російська Федерація, в інших союзних республіках страхування мало дещо формальний характер. Якщо за загальною кількістю застрахованих УСРР суттєво поступалася РФСРР, то в роз-

рахунку на душу населення відсоток охоплених соціальним страхуванням в Україні був вищим.

Контроль за діяльністю страхових кас здійснювали ревізійні комісії. Перший 1925–26 рік діяльності ревізійних комісій засвідчив деяку інертність в роботі. На кожну страхову касу припадало в середньому по 2 засідання ревізійної комісії. Головоцстрахом було одержано лише 140 актів обстежень. Як правило, із усього складу комісій активно працювала лише президія (голова та секретар). Більш-менш систематичну роботу проводили лише Харківська, Київська та Сталінська каси. Це пояснювалося наявністю в них одного оплачуваного працівника (секретаря). Ревізкомісії таких кас в перший рік роботи провели обстеження будинків відпочинку. За даними 65 анкет, що надійшли до Головоцстраху, чоловіки у складі комісій становили 97%, особи віком від 25 до 45 років склали 90%. Службовці у складі ревізійних комісій склали 57%, особи із середньою освітою – 30%, страховий стаж мали лише 23%³⁰.

Виходячи із цього, ГУСС УСРР прийняло рішення про необхідність більш широкого залучення до роботи у ревізкомісіях робітників із виробництва, посилення керівництва та інструктування кас, залучення профспілок до діяльності РК. Виконання рішення підтверджують дані особового складу ревізійних комісій у 1927 р. До ревізійних комісій 42 страхових кас було обрано 687 осіб, з них 86,3% становили чоловіки. За соціальним складом – 65,4% робітників та 34,6% службовців. До складу ревізійних комісій входило 61,7% комуністів. Серед членів ревізійних комісій нараховувалося 46,9% українців, 26,5% євреїв, 22,2% росіян та 4,4 інших національностей³¹.

Низова страхова мережа пунктів та уповноважених до 1925–26 рр. була різношерстою як у кількісному відношенні, так і щодо виконуваних функцій. Страхові каси з однаковою кількістю застрахованих та страхувальників мали різну кількість низових страхових одиниць. Так, наприклад, Бердичівська страхова каса для обслуговування 17000 застрахованих мала у штаті всього 4 особи, а Білоцерківська – на 16000 застрахованих – 17 осіб, в той же час Лубенську страхову касу із кількістю застрахованих 6600 обслуговували аж 18 осіб³².

Велика відмінність спостерігалася і відносно функцій страхових пунктів. Деякі страхові каси надавали уповноваженим право самостійно здійснювати всі операції із соціального страхування, включаючи збирання внесків, із застосуванням в необхідних випадках примусових стягнень та визначення права на допомогу з тимчасової непрацездатності та безробіття. Інші відбирали у завстрахпунктами навіть ті права, які їм належали і без яких їх існування втрачало всякий сенс.

Інкони мережа будувалася так, що для роботи із соціального стра-

хування намагалися використати працівника за сумісництвом, що, безумовно, послаблювало роботу страхових пунктів.

Лише у другому кварталі 1925–26 року Головоцстрах запропонував страховим касам надати проект страхової мережі їх округів, узгоджений із окружними профрадами. На основі отриманих проектів та матеріалів ГУСС було визначено розмір страхової мережі окремо для кожного округу. Після цього будь-які зміни були можливі лише після узгодження із Головоцстрахом. Однак у липні–серпні 1927 р., після обстеження Головоцстраху комісією НК РСІ, окружним касам було надане право за погодженням із профспілками визначати місцезнаходження страхпунктів та страхуповноважених, а також, у разі потреби, ліквідувати їх³³.

Обсяг страхової мережі для кожного округу встановлювався в залежності від: 1) розміру території округу та кількості адміністративних районів у ньому; 2) зручності сполучення між районами та районів із окружним центром; 3) кількості підприємств, установ, організацій та працюючих, в них застрахованих; 4) кількості пенсіонерів та безробітних, що знаходилися на страховому забезпеченні. Так, якщо на 1 жовтня 1925 р. в Україні нараховувалося 43 страхкаси, 213 страхпунктів, 277 страхуповноважених, то на 1 жовтня 1926 р. – відповідно 42 страхкаси, 215 страхпунктів та 325 страхуповноважених. Всеукраїнський з'їзд профспілок (грудень 1926 р.) визнав, що побудова низової страхової мережі в цілому завершена³⁴.

Протягом 1926–27 р. страхова мережа України була скорочена на 9 пунктів та 6 уповноважених³⁵.

Страхові каси України, залежно від кількості застрахованих, мали у своєму розпорядженні від 1 до 11 страхових пунктів. Найбільш розгалуженими були страхові каси на Сході України та у м.Києві. Так, Сталінська каса мала у розпорядженні 11 страхових пунктів, Луганська – 10, Артемівська та Київська – по 9. По 8 пунктів мали Одеська та Харківська каси, по 7 пунктів мали Вінницька, Глухівська і Конотопська. 8 кас мали по 6 пунктів, 4 каси по 5 пунктів, 5 кас по 4 пункти, 3 каси по 3 пункти, 7 кас по 2 пункти та 1 каса мала 1 страховий пункт. Не існувало страхових пунктів в Ізюмській, Куп'янській, Старобільській касах³⁶.

На 1 січня 1927 р. найбільший страховий апарат мала Луганська каса, яка для обслуговування 150000 застрахованих мала у розпорядженні 14 страхових пунктів та 32 уповноважених³⁷. Харківська страхова каса на 1 вересня 1929 р. 46 страховими одиницями обслуговувала 95 великих та середніх підприємств із 70000 застрахованих³⁸.

За кількістю застрахованих страхові каси розподілялися наступним чином:

Таблиця 2. Розподіл страхових кас України за кількістю застрахованих у 1925–26 рр.

Каси з кількістю застрахованих	На 1.X. 1925 р.	На 1.I. 1926 р.	На 1.IV. 1926 р.	На 1.VII. 1926 р.	На 1.X. 1926 р.
До 5000	2	2	2	2	2
Від 5000 до 10000	13	12	10	8	7
Від 10000 до 20000	14	14	16	15	16
Від 20000 до 40000	7	8	8	10	10
Від 40000 до 60000	-	-	-	-	-
Від 60000 до 80000	3	2	2	1	1
Від 80000 до 100000	1	1	1	2	2
Від 100000 до 150000	3	4	4	3	3
Більше 150000	-	-	-	1	1
Всього 10000 до 20000	43	43	43	42	42

Як бачимо, переважна більшість страхових кас України обслуговувала в середньому від 5 до 40 тисяч застрахованих.

Одночасно із впорядкуванням страхової мережі, Головоцстрахом була проведена робота по визначенню функцій страхових органів. Були розроблені і виданні положення про: окружну страхову касу, страховий пункт, страхового уповноваженого та ревізійні комісії.

Для надання демократичного характеру діяльності страхових кас Головоцстрах вказав на необхідність обрання завідувачів страховими пунктами на районних профспілкових конференціях, а в декількох найкрупніших пунктах – округах Донбасу – організувалися навіть виборні комітети страхових пунктів та ревізійні комісії при них.

Проведена Головоцстрахом робота по визначенню низової страхової мережі дала можливість вирішити питання про штати страхових кас. Збільшення об'єму роботи та необхідність покращити обслуговування застрахованих вимагали посилення апарату страхових кас. Збільшення штату відбувалося, перш за все, за рахунок осіб, що виконували контролюючі функції (контроль за своєчасним поданням розрахункових відомостей, обстеження матеріального становища пенсіонерів та безробітних, перевірка даних про заробіток осіб, що отримували допомогу, статистики і пенсійного підвдділу). В інших випадках штат зростав в залежності від збільшення кількості застрахованих. Так, на жовтень 1929 р. страховий апарат Київської окружної каси нараховував 135 осіб, з них 12,6% – відповідальних працівників, 80,7% – технічних та 6,7% – обслуговуючого персоналу. Жінок в апараті – 43, кандидатів та членів партії – 33, членів

ВЛКСМ – 8. З усіх працівників лише 12 мали вищу освіту³⁹. Загалом, кількість співробітників всіх страхових кас України з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1926 рр. зросла із 2047 до 2529 осіб. Із них працювали: в страхкасах – 1366 осіб; в страхпунктах та уповноважених – 1163 особи. Навантаження на одного співробітника каси відображає нижче подана таблиця.

Таблиця 3. Обсяг навантаження на 1 співробітника страхової

Назви обслуговуваних	Всього		На 1 співробітника каси ⁴⁰	
	На 1.Х. 1925 р.	На 1.Х. 1926 р.	На 1.Х. 1925 р.	На 1.Х. 1926 р.
Страхувальників	75184	104770	36	41
Застрахованих	1339767	1641347	654	649
Пенсіонерів	600444	83535	29	33
Безробітних	50978	60668	25	24

Протягом 1925–1927 рр. із збільшенням кількості застрахованих розширилися штати окружних страхкас, включаючи працівників різних напрямків. Так, на 15 травня 1927 р. Вінницька каса складалася із 27 осіб: голови; відповідального секретаря; завідувача оперативною частиною, керуючого справами, завідувача статистичною частиною, завідувача столом безробітних, головного бухгалтера, його заступника та двох його помічників, секретаря пенсійної частини, 3 діловодів, 2 статистів, 2 рахівників, реєстратора, відповідального за прийом документів, кур'єра, друкарки, 4 контролерів, 2 учнів. Збільшилася і кількість членів КП(б)У у штаті кас. Якщо до 1925–26 рр. комуністи лише очолювали роботу страхових кас, то на 7 лютого 1926 р. до комітету Вінницької окружної каси входили 7 комуністів та 5 безпартійних, серед завідувачів страховими пунктами – 6 членів КП(б)У та 4 безпартійних⁴¹.

Робота страхових кас на місцях у вказаний період проходила з виконанням та перевиконанням поставлених завдань. Так, кількість застрахованих Вінницькою касою за цей час зросла із 24795 до 30057⁴². У зв'язку із збільшенням об'єму робіт (апарат 14 днів в місяць перебував у роз'їздах) та майбутньою реорганізацією округів (коли на завідувачів страховими пунктами покладатимуться обов'язки інспекторів праці) голова Вінницької окружної каси в листах до ГУСС від 4 липня та 6 жовтня 1929 р. просив розширити штат каси та підвищити заробітну платню до ставок індустріальних областей⁴³.

Радянські та партійні органи значну увагу приділяли проведенню страхових кампаній на місцях. Показовою у даному плані видається страхова кампанія 1927 р. Для обговорення звітів про роботу страхкас були скли-

кані збори більш як на 2600 підприємствах. За даними більшості страхкас, кампанією було охоплено 50–80% застрахованих. По всіх округах були скликані конференції із перевиборів комітетів та ревізійних комісій. Перевибори здійснювалися на міжсоюзних конференціях та з'їздах. Кількість делегатів на них становила, в середньому, від 52 до 115 чоловік. Всього на конференції та з'їзди був обраний 5261 делегат⁴⁴.

Одним із найважливіших завдань, проголошених VIII Всесоюзним з'їздом профспілок, було розповсюдження соціального страхування на усіх сільськогосподарських робітників (до цього часу страхування поширювалося лише на працівників радгоспів). Тому постановою СРСС від 21 лютого 1929 р. обов'язкове та добровільне страхування батрацтва на всій території СРСР мало бути запроваджено з 1 березня 1929 р.⁴⁵.

Одразу після з'їзду відбулася зміна керівництва соціальним страхуванням. Замість Л.П.Немченка головою союзної ради соціального страхування та начальником ЦУСС був призначений В.А.Котов, колишній робітник-слюсар, член ВКП(б) з 1915 р. В 1926 р. він був обраний секретарем Московського комітету ВКП(б) і введений до складу ЦК⁴⁶. Посилення партійного керівництва соціальним страхуванням напередодні відновлення комуністичного штурму виглядало цілком логічно. Підтвердженням слугували чистки центральних та республіканських страхових органів, які пройшли у лютому–липні 1929 р. Підсумкове засідання комісії у Цусстрасі відбулося 16 липня. Щоб наблизити страховий апарат до застрахованих пролетарських верств, ставилося завдання поповнити страхові органи робітниками із виробництва⁴⁷.

Отже, соціальне страхування в Україні, запроваджене в період НЕПУ, здійснювалося за допомогою широко розгалуженої страхової мережі. В найбільшій мірі страхуванням були охоплені промислові райони східної України. На початок 1926 р. страхова мережа в Україні була остаточно сформована. Із згортанням НЕПу посилюється контроль з боку партії та профспілок за діяльністю страхових органів, страховий апарат поповнюється за рахунок промислових робітників.

Примітки

1. *Надточій Б.* Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. – №3; *Шафратий В.Г.* Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. – К., 2005.

2. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков, 1923; *Горбунов А.И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я.* Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР / Под ред. проф. Е.Н.Даниловой. – М., 1930; Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине / Под общей редакцией И.И.Фреймана. – Харьков, 1926.

3. Социальное страхование в 1924–1925 гг. Материалы к страховой компании. – М., 1925; Социальное страхование на Украине в 1925–1926 гг. – Харьков, 1927; Соціальне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків, 1928.

4. Вопросы страхования. – 1922–1930 рр.; Питання праці в Україні. – 1928–1930 рр.

5. Вопросы страхования. – 1922. – №1. – С.6-8.

6. ЗУ УСРР. – 1922. – №4. – Ст.59.

7. Социальное страхование на Украине в 1925–1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. – С.2.

8. *Александров С.* Реорганизация Главсоцстраха Украины // Вопросы страхования. – 1927. – №40. – С.4.

9. Вопросы страхования. – 1923. – №6. – С.19.

10. Там же. – №3. – С.24.

11. Там же. – 1922. – №1. – С.10.

12. ЗУ УСРР. – 1923. – №4. – Ст.53.

13. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков, 1923. – С.170-171.

14. Вопросы страхования. – 1923. – №6. – С.19.

15. Там же. – С.20.

16. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.3745. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.24.

17. Вопросы страхования. – 1924. – №5. – С.21.

18. ДАВО. – Ф.Р.1055. – Оп.8. – Спр.1. – Арк.45.

19. Там же. – Арк.42.

20. *Мицу М.* Харьковская губерния: уменьшение числа страховых касс // Вопросы страхования. – 1924. – №6. – С.11.

21. *Матюхин Т.* Необходимо переглянути // Пролетарій. – 1923. – 22 вересня.

22. Вопросы страхования. – 1924. – №9. – С.23.

23. Там же. – 1925. – №6. – С.19.

24. *Бондар В.* Реорганизация страховой сети в Донбасе // Там же. – №24. – С.28.

25. *Мицу М.* Опыт Харькова // Там же. – 1924. – №27. – С.24.

26. Его же. Страховые органы на Украине: построение и функции // Там же. – 1927. – №12. – С.7.

27. Социальное страхование в 1924–1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925. – С.7-8; Социальное страхование на Украине... – С.4-5; Соціальне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків, 1928. – С.4-5.

28. Социальное страхование в 1924–1925 гг. Материалы к страховой компании.

– М.: Вопросы труда, 1925. – С.8-9; Социальное страхование на Украине... – С.8-9; Соціальне страхування на Україні... – С.8.9.

29. Розраховано автором за: Вопросы страхования. – 1927. – №52. – С.29; Там же. – 1928. – №3. – С.30; Там же. – 1929. – №44. – С.29; Там же. – 1930. – №4. – С.31.

30. *Басюк З.* Итоги работы РК страхкасс на Украине в 1925–26 гг. // Там же. – 1927. – №3. – С.5.

31. Страховая кампанія (Из итогов на Украине в 1927 г.) // Там же. – 1928. – №5. – С.7.

32. *Мицу М.* Страховые органы на Украине: построение и функции // Там же. – 1927. – №12. – С.7.

33. *Александров С.* Реорганизация Главсоцстраха Украины // Там же. – №40. – С.5.

34. Социальное страхование на Украине... – С.2.

35. Вопросы страхования. – 1928. – №18. – С.23.

36. Социальное страхование на Украине... – С.2-3.

37. Вопросы страхования. – 1927. – №2. – С.13.

38. *Филитос С.* Как работает Харьковская окружная касса // Там же. – 1929. – №33-34. – С.42.

39. *Данилевський Я.* Коллектив сотрудников Киевской окружной кассы // Там же. – С.43.

40. Социальное страхование на Украине... – С.5.

41. ДАВО. – Ф.Р.155. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.26.

42. Там же. – Оп.2. – Спр.564. – Арк.506.

43. Там же. – Оп.1. – Спр.564. – Арк.462.

44. Страховая кампанія (Из итогов на Украине в 1927 г.) // Вопросы страхования. – 1928. – №5. – С.7.

45. Там же. – 1929. – №12. – С.2-3.

46. Там же. – С.5.

47. Там же. – №43. – С.1.

Резюме

В статье, на основании анализа источников и литературы, прослеживается динамика численности, социального, национального и партийного состава органов социального страхования в Украине на протяжении 20-х годов XX века.

Ключевые слова: социальный состав, национальность, партийный состав, социальное страхование, статистика.

Одержано 21 березня 2007 р.

ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ В УКРАЇНІ У 1941–1945 РОКАХ ТА РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ У ЇЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННІ

У статті зроблено спробу узагальнити взаємозв'язок організації партизанської боротьби і діяльності органів держбезпеки на території України у період її окупації гітлерівськими військами.

Ключові слова: підпілля, партизанські загони, формування, винищувальні загони, диверсійно-розвідувальні операції, знищення, агентурна мережа, контррозвідувальна діяльність.

Піднявши над Україною прапор державності, ми не маємо права забувати, що її історія – не лише хроніка творення держави і боротьби за її існування, а й мільйонноіменний Некрополь, де спочивають вічним сном сини і доньки нашого народу, які заради Батьківщини віддали найдорожче – своє життя¹. Події Другої світової війни не перестають вражати силою народного духу, величиною подвигу мільйонів, що піднялися на захист Батьківщини, своїх осель і родин.

Із героїзмом воїнів Червоної армії був нерозривно пов'язаний героїзм партизанів і підпільників. Партизанський і підпільний рух в Україні у роки Великої Вітчизняної війни за своїм значенням, кількістю учасників був, по суті, Другим фронтом, який діяв у тилу ворога. Народний опір з кожним днем набував все ширшого розмаху як за своєю масовістю, так і за силою ударів, які наносились ворогу.

У 1998 р. в російському журналі “Військова література” опублікована стаття колишнього генерал-полковника вермахту Лотара Рендуліча “Партизанська війна”. Свою працю він розпочав словами: “Історія воєн не знає жодного прикладу, коли б партизанський рух відіграв таку велику роль, як в останній світовій війні. За своїм розмахом він являв собою щось зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим величезним впливом, який він справив на фронтові війська і на проблеми забезпечення, роботу тилу й управління в окупованих районах, він став частиною поняття тотальної війни”².

Історія Великої Вітчизняної війни була, і, без сумніву, залишатиметься в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників. Особливе місце займає тема організації і ведення партизанської боротьби проти фашистських загарбників на території України. Аналіз виданої в роки війни літератури свідчить, що ніколи раніше темі захисту Батьківщини не надавалося такого значення. Досить оперативно – вже в 1942 р. – з'явилися перші праці, що належали перу як професійних істориків, так і безпосередніх керівників

руху Опору і були присвячені боротьбі з загарбниками на тимчасово окупованих землях³. У 1943 р. М.Супруненко зробив першу спробу узагальнення досвіду партизанської боротьби за перше півріччя війни⁴.

У 1945 р. в Україні вийшли друком перші праці, присвячені внеску республіки в загальну перемогу над ворогом⁵. Безумовно, в них лише фрагментарно висвітлювалася величина внеску України в розгром фашистської Німеччини. Із закінченням війни вивчення її подій не відійшло на другий план. Навесні 1946 р. Комісія по вивченню історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР провела надзвичайно кропітку роботу по вивченню діяльності підпільників і партизанів в окупаційний період. Члени цієї Комісії застенографували спогади 158 командирів і комісарів партизанських загонів та з'єднань⁶. На жаль, у 1949 р. без достатніх підстав роботу Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР було припинено.

Доволі помітним і новим явищем в українській історіографії було поява мемуарної літератури. Це, зокрема, книги П.Вершигори, С.Ковпака, М.Попудренка, С.Руднева, І.Туркенича, О.Федорова⁷.

В перше повоєнне десятиріччя ця тематика почала розроблятися і науковцями. Вже в 1948 р. вийшла друком перша в Україні збірка нарисів “Герої партизанської боротьби на Україні” (Кн.1 – К., 1948). Зробили в ті роки перші кроки в науці відомі в майбутньому фахівці в галузі історії війни К.Дубина, В.Клоков, І.Омельяненко, І.Слинько, І.Супрун та ін.⁸. Особливістю наукової продукції 40–50-х років ХХ століття було те, що в ній чітко простежується пропагандистська спрямованість. Дослідники не мали змоги детально вивчати архівні матеріали і здебільшого висвітлювалась історія партизанського руху через призму організаторської ролі Комуністичної партії Радянського Союзу. З'явилась серія монографічних праць, автори яких – провідні в Україні фахівці в галузі історії партії в роки війни – М.Буцько, О.Вербило, Д.Григорович, В.Нем'ятий та інші⁹ намагалися якомога ширше показати діяльність КП(б)У в цей період і довести, що партія була організатором і натхненником перемог народів бувшого СРСР у Великій Вітчизняній війні. В 1957 р. про партизанський рух в Україні була видана перша узагальнююча монографія з історії боротьби з окупантами за лінією фронту¹⁰.

В 60–90-ті рр. ХХ ст. в Україні сформувались дослідницькі групи, які спеціалізувалися на вивченні окремих складових руху опору. Лідерами у вивченні окремих тем партизансько-підпільного руху стали П.Тронько, В.Мальченко, М.Петров, М.Магвійчук, В.Яценко, А.Чайковський та ін.¹¹.

І все ж, у розкритті теми всенародної боротьби в тилу ворога залишається ще чимало прогалин. Одна із них – це діяльність органів державної безпеки в тилу ворога і їх участь у створенні підпілля і партизанського

руху на території України. Це зумовлювалося низкою причин. По-перше, це засекреченість джерел по цій тематиці. По-друге – верховенство певних ідеологічних нашарувань в історіографії радянського періоду, де про роль чекістів в боротьбі на окупованій території було прийнято не писати. Офіційна ідеологія в Радянському Союзі не могла допустити, що партизанський рух організовував ще хтось інший, крім Комуністичної партії. Все це не дозволяло дослідникам об'єктивно показати всю повноту проблем, пов'язаних з зафронтовою діяльністю органів держбезпеки.

Наприкінці 1970-х років в зв'язку з розсекреченням документів партійних архівів починають появлятися наукові праці по цій проблемі¹². Одними з перших зацікавились цією темою наковці Г.П.Міщенко та Г.П.Мигрін¹³. Заслуговує на увагу праця В.М.Андріянова¹⁴. Автор довів необхідність залучення співробітників держбезпеки до розгортання партизанської боротьби, їх ролі в розвідувально-диверсійній, бойовій і контррозвідувальної діяльності в тилу німецьких окупантів.

Цікаві приклади агентурно-оперативної діяльності співробітників органів державної безпеки в партизанських формуваннях приводить у своїй праці В.В.Коровін¹⁵. Автор дав характеристику розвідувальної і контррозвідувальної діяльності оперативно-чекістських груп, які діяли на території України і Білорусії.

Не можна не відмітити праці відомого спеціаліста по диверсіях в тилу ворога І.Г.Старинова¹⁶, який вперше підняв проблему підготовки органів державної безпеки СРСР до партизанської боротьби напередодні Великої Вітчизняної війни.

На межі 80–90-х років в Україні з'явилася низка праць А.С.Чайковського, присвячених воїнам-чекістам, народним добровольчим формуванням, партизанам і підпільникам України¹⁷. Торкаючись питання про партизанський рух в Україні, він наголосив, що надзвичайно багато було зроблено ще до початку війни, особливо наприкінці 20-х – на початку 30-х років¹⁸. Документальні матеріали свідчать, що в 30-х роках минулого століття були створені спеціальні школи для підготовки партизанських формувань, диверсійних груп, розвідників, снайперів, радистів¹⁹. Були закладені спеціальні бази для зберігання військового майна, зброї на території України.

На Україні велась підготовка партизанських кадрів в Київській спецшколі. Аналогічні школи були у Харкові і Куп'янську, та два невеликих пункти по підготовці диверсійних груп в м.Києві²⁰. На початок 1933 року було підготовлено і законсервовано більш як 50 диверсійних груп чисельністю від 2 до 6 чоловік кожна, також біля 30 організаторських груп чисельністю до 12 чоловік, більш як 20 партизанських загонів по 20–50

чоловік і більш як 20 диверсійно-розвідувальних груп по 6–8 чоловік, які могли діяти за кордоном²¹.

Отже, ще задовго до початку війни органи держбезпеки, розвідувального Червоної Армії, обкоми Комуністичної партії України надзвичайно серйозно відносились до підготовки партизанської боротьби в тилу ворога як на території бувшого Радянського Союзу, так і за кордоном.

Але роботу у цьому напрямку, що тривала до другої половини 30-х років, нараз було припинено. Партизанські формування були ліквідовані, зброю, боеприпаси, амуніцію позабирано з усіх схованок і складів, а останні знищено. Разом із жорстокими репресіями проти командного складу Червоної армії і Військово-Морського флоту, розгорнулися переслідування й фізичне знищення поборників і втілювачів ідеї партизанської війни.

Радянська офіційна оборонна доктрина передбачала, що в разі агресії у відповідь буде завдано нищівного удару й завершено розгром ворога на його території. Не було зроблено відповідних висновків щодо використання “особливих форм боротьби” й після радянсько-фінської війни. Червона армія зарекомендувала себе тут не кращим чином. Фіни, створивши мобільні, добре навчені диверсійно-розвідувальні та інші спеціальні підрозділи, вміло застосували тактику партизанської боротьби й домоглися значних успіхів.

Почалась війна і керівництво держави зрозуміло, що терміново необхідно організувати роботу в тилу ворога. Цим опікувалися два відомства: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) зі своїми територіальними й шляхово-транспортними органами і Генеральний штаб РСЧА та його відділи. Співпраця у розв’язанні окремих проблем щодо використання “особливих форм діяльності”, на жаль, згодом обернулася на хворобливо-підозріле суперництво.

Значну роботу по створенню підпільних диверсійно-розвідувальних груп і підготовці розвідників-одинаків провели наркомати внутрішніх справ і державної безпеки, органи військової розвідки й контррозвідки. З липня 1941 до червня 1942 рр. лише адміністративними органами було закинуто через лінію фронту 805 розвідників і зв’язкових. У 1942 р. за участю 4-го управління НКВС України в тил ворога було переправлено 2027 розвідників-одинаків і 595 і розвідувальних груп. З німецьких тилів повернулося лише 400 розвідників і 34 групи. Інші загинули або ж пропали безвісти²².

Протягом 1941–1942 рр. у тил ворога намагалися пробитися майже 11 тис. розвідників-одинаків і диверсантів у складі груп. Загальна чисельність організованого підпілля у перший період війни разом із закинутими через лінію фронту складала понад 30 тис. чоловік.

Можливості боротьби звужувала відсутність підготовлених командних кадрів, військових фахівців (мінерів-підричників, радистів, шифрувальників). Партизанський рух і підпілля значно послаблювались через суперечності, що виникали між органами, що керували ними. Так, постановою Раднаркому СРСР від 24 червня 1941 р. “Про заходи щодо боротьби з парашутними десантами противника у прифронтовій смузі” на НКВС було покладено завдання організації винищувальних батальйонів і груп сприяння їм, навчання і здійснення оперативного керівництва. Крім частин і з’єднань внутрішніх і прикордонних військ, у розпорядження цього відомства потрапили значні людські й матеріально-технічні резерви, в тому числі озброєння.

Один з керівників радянських спецслужб Павло Судоплатов згадував: “У перший же день війни мені було доручено очолити всю розвідувально-диверсійну роботу в тилу німецької армії по лінії радянських органів державної безпеки. Для цього в НКВС було сформовано спеціальний підрозділ – Особливу групу при наркомі внутрішніх справ”²³.

8 серпня 1941 р. у доповідній записці “Про створення партизанських загонів і диверсійних груп для дій у тилу противника”, адресованій Державному Комітетові Оборони (ДКО) й особисто Сталіну, Берія зазначав: “Органами НКВС по УРСР сформовано й закинуто у тил ворога три партизанські загони з особового складу НКВС, кожен кількістю 1000–1200 чоловік, озброєних кулеметами, гвинтівками й гарматами”.

Окремі винищувальні батальйони загальною чисельністю понад 9000 чоловік були переформовані й діяли у ворожому тилу як партизанські загони. Додатково готувалося ще майже 5000 працівників НКВС для формування партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп...²⁴. Наприкінці серпня – на початку вересня 1941 р. було створено четверте управління в центральному апараті й органах НКВС на місцях.

Формування партизанських керівних органів у системі НКВС України завершилося наприкінці жовтня 1941 року. 1 листопада керівництво наркомату республіки розглянуло питання “Про організацію роботи НКВС у зв’язку з тимчасовою окупацією території УРСР противником”. Поряд з обговоренням інших заходів (створення розвідувального, контррозвідувального й секретно-політичного управлінь та семи спеціальних відділів), було остаточно розв’язано проблему 4-го управління і його структури для організації та керівництва винищувальними батальйонами, партизанськими загонами і диверсійними групами. Центральний апарат чисельністю 80 співробітників мав дислокуватися при штабі Південно-Західного фронту. Групи, сформовані за участю НКВС, з липня 1941 р. до лютого 1942 р. розгромили 22 штаби військових частин противника, завда-

ли значної шкоди 800 ворожим об'єктам, пустили під укіс 15 ешелонів, підірвали 75 мостів, знищили 2 літаки, майже 500 одиниць різної техніки.

За підрахунками колишнього заступника начальника УШПР по диверсійній роботі І.Г.Старинова, до кінця 1941 р. партизани і підпілляники України підірвали 224 ворожі ешелони, вивели з ладу близько 2 тис. автомашин, зруйнували 650 шосейних і залізничних мостів²⁵.

На початку січня 1942 р., коли за рішенням військової ради фронту керівництво партизанськими формуваннями було передано безпосередньо військовому командуванню, органи держбезпеки почали займатися тільки оперативною, розвідувальною, контррозвідувальною, бойовою і диверсійною роботою в тилу ворога.

Зрештою, досвід Великої Вітчизняної війни засвідчив, що розмах і ефективність партизанської боротьби залежали, поряд з іншими факторами, і від участі в ній органів державної безпеки. Лише останні могли надати кваліфіковану допомогу в засвоєнні основ конспірації, розвідувально-диверсійної діяльності, роботи з агентурою партійним і радянським працівникам, залишеним в тилу ворога для організації партизанського руху.

Допомога органів держбезпеки партійним і радянським органам була надана і в розгортанні підпілля в містах. Даний аспект надзвичайно важливий тому, що підпілля, як правило, було тісно пов'язане з партизанськими загонами. Якщо такого зв'язку не було, підпілля довго не існувало. Протягом кількох місяців окупації гітлерівці знищили десятки підпільних обкомів, райкомів і міськкомів, сотні антифашистських організацій і груп. Керівники припускалися грубих прорахунків, зокрема у виборі методів діяльності, місць базування, засобів конспірації, ведення агентурної розвідки.

Підпільним комітетам, групам і осередкам з перших же днів окупації довелося зіткнутися з ворогом, що мав великий досвід боротьби з підпіллям у захоплених країнах. Окупаційні органи мали у своєму розпорядженні охоронні дивізії, поліцію безпеки і СД, польову жандармерію. Майже у кожному населеному пункті діяли каральні органи у вигляді групи таємної поліції, гестапо, абверу, підрозділів поліції і СС.

Зауважимо, що проти радянських партизанів діяла одна з найсильніших у світі таємних служб, що збагатилася величезним досвідом придушення патріотичних сил у своїй власній країні і на окупованих територіях країн Європи²⁶. Тож проти спецслужб ворога могли організувати протидію тільки професіональні кадрові співробітники органів держбезпеки.

Допомагаючи місцевим партійним організаціям в створенні підпілля, багато кадрових офіцерів держбезпеки самі стали організаторами і керів-

никами підпільної діяльності в тилу. Так, в Одесі капітан В.Молодцов створив підпільну організацію, сформував декілька диверсійних і розвідувальних груп. Капітан В.Лягін створив підпілля в Миколаєві, в Києві діяла розвідгрупа під керівництвом старшого лейтенанта І.Кудрі.

Отже, вже напередодні війни органи державної безпеки активно готувались до ведення партизанської боротьби. В спецшколах навчались кадри партизанських командирів і агентів-диверсантів, готувались продовольчі бази, склади з озброєнням. Однак зміна військової концепції в СРСР і репресії партизанських кадрів в середині 30-х років майже звели нанівець всю роботу, яка була проведена.

На початку війни в зв'язку з слабкою підготовкою партизанських кадрів, відсутністю радіозв'язку, проблемами з централізацією керівництва партизанським рухом більшість партизанських загонів, сформованих органами держбезпеки, загинуло. Трагізм перших місяців знайшов своє відображення у відомчій боротьбі між органами НКВС і представниками ВКП(б).

Конкретні форми участі органів НКВС в партизанському русі в багатьох випадках визначались оперативною обстановкою. В зоні дій партизанських загонів вона була надзвичайно складною і в тій чи іншій мірі завжди впливала на шляхи, форми і методи агентурної і іншої роботи органів держбезпеки в тилу ворога. Органи НКВС зіграли велику роль в організації розвідувально-диверсійної діяльності партизан на всіх її стадіях. Не меншу роль відіграли спецоперації чекістських органів, що організувались на базах партизанських формувань, в тому числі і по знешкодженню вищих німецьких чиновників і зрадників Батьківщини.

Примітки

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: Пошуково-видавничче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – С.5-7.

2. *Лотаф Рендуліч*. Партизанская война. Военная литература. Изд. Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. – СПб.: Полигон, М.: Аст, 1998. – Р.6 – С.5.

3. Див.: *Бурлистенко М.* Партизанская война против немецких фашистов на Украине // Правда. – 1941. – 25 июля; *Пономарьов Б.* Партизанська війна на Карпатській Україні // Українська література. – 1942. – №3-4; *Строкач Т.* Іде війна народна // Комуніст. – 1944. – №24; Його ж. Партизани України. – М., 1943; *Зленко А.* Большевицское подполье на Украине // Партийное строительство. – 1942. – №3.

4. *Супруненко М.* Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників // Боротьба українського народу проти німецьких загарбників: 36 статей. – Уфа, 1942; 3 досвіду піврічної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів // Наукові записки: Інститут історії і археології АН УРСР. – Кн.1. – 1943.

5. *Броварець П.* Внесок України у Вітчизняну війну // Сучасне і майбутнє. – 1945. – №2; *Готт В.* Вклад Радянської України в справу розгрому гітлерівської Німеччини. – К., 1945.

6. *Гак Д.* Основні завдання Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. – К., 1946. – №4. – С.5-6.

7. Див.: *Вершигора П.* Люди с чистой совестью. – М., 1951; *Ковпак С.* Від Путивля до Карпат. – К., 1949; *Попудренко М.* Щоденник. – К., 1949; *Федоров А.* Подпольный обком действует. – М., 1949.

8. Див.: *Дубина К.* Большевицкое подполье организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков. – М., 1949; *Клоков В.* Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков. – К., 1948; *Омельяненко И.* Партизанское движение в Сталинской области в годы Великой Отечественной войны. – К., 1951; *Супрун И.* Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении в годы Великой Отечественной войны. – К., 1948.

9. Див.: *Буцько М., Кириченко С.* Военно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1969; *Григорович Д., Замлинський В., Немлятый В.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1980.

10. *Клоков В., Кулик І., Сливко І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957.

11. Див.: *Тронько П.* Безсмертие юных. – М., 1958; Його ж: Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны. – М., 1970; *Мольченко В., Петров М.* Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1956.

12. *Киселев В.К.* Партизанская разведка. Сентябрь 1943 – июль 1944. – Минск: БГУ, 1980; Его же: Борьба партизан с подрывной деятельностью фашистских спецслужб в Белоруссии // Вопросы истории. – 1984. – №3. – С.42-56.

13. *Мищенко Г.П., Мизрін Г.Б.* Завдання особливої важливості. – Київ: Вища школа, 1985.

14. *Андріанов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990.

15. *Коровин В.В.* Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – М.: Русь, 1998.

16. *Старинов И.Г.* Записки диверсанта. – М.: Вымпел, 1999.; Его же: Мины ждут своего часа. – М., 1964. – С.74-75.

17. Див.: *Чайковський А.* Воїни-чекісти і народні добровільні формування в охороні прифронтового тилу 1941–1945 // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1986. – №5; *Чайковський А.* Маловідома сторінка Великої Вітчизняної війни 1941–1945 // УІЖ. – 1987. – №7; Його ж: Невідома війна. – К., 1994; Його ж. Словом історика і публіциста. – К., 1995.

18. *Чайковський А.* За нами большая земля. – К., 1990. – С.27.
19. *Судопатов П.* Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М., 1996. – С.117.
20. *Ваушиасов С.* На тревожных перекрестках. – М.: Политиздат, 1971. – С.30.
21. *Попов А.* НКВД и партизанское движение. Факты и документы. – М.: Олма-Пресс, 2003. – С.48.
22. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945... – С.224.
23. *Судоплатов П.* Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – С.119.
24. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945... – С.227.
25. *Старинов И.Г.* Мины ждут своего часа. – М.: Вымпел, 1999. – С.231.
26. *Попов А.* Указ. соч. – С.53.

Резюме

В статье сделана попытка обобщить взаимосвязь организации партизанской борьбы и деятельности органов государственной безопасности на территории Украины в период ее оккупации гитлеровскими войсками.

Ключевые слова: подполье, партизанские отряды, формирования, истребительные отряды, диверсионно-разведческие операции, обезвреживание, агентурная сеть, контрразведческая деятельность.

Одержано 6 березня 2007 р.

УДК 94(477)“19”:322

В.А.Войналович

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ РЕЛІГІЇ: ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ (СЕРЕДИНА 40-х РОКІВ ХХ ст.)

У статті висвітлено становлення та організацію діяльності органів управління і політичного контролю в релігійній сфері у середині 40-х років ХХ століття на території СРСР і УРСР.

Ключові слова: сфера релігії, нагляд, контроль, рада, уповноважений.

Усвідомлення очевидної політичної значимості “релігійного питання” вже на початку 1943 р. остаточно переконали Й.Сталіна та його найближче оточення в необхідності певної лібералізації державно-церковних відносин. Здійснення нової релігійної політики вимагало налагодження відповідного механізму її реалізації, утворення спеціальних органів, які б “опікувалися” питаннями нагляду і контролю за сферою духовного життя.

У перші роки війни, як відомо, основним інформатором партійно-державних органів щодо релігійної ситуації в країні, насамперед на її окупованій території, став Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС). Його органи займалися не лише збором інформації, але й ініціювали здійснення відповідних акцій щодо релігійних організацій. На новому етапі ці функції було передано спочатку створеному в квітні 1943 р. Народному комісаріату державної безпеки (НКДБ). Проте вже згодом стало зрозумілим, що даний напрямок діяльності явно не вдавався новому відомству, котре успадкувало традиції спецслужб 30-х років. Адже релігійними організаціями НКДБ сприймалося не інакше, як “наступник” ДПУ та НКВС. Потреба бодай формального виведення церкви з-під контролю органів держбезпеки диктувалася й необхідністю забезпечити прийнятний зовнішньополітичний імідж країни. Зрештою, перемогла думка про доцільність створення при Раднаркомі СРСР спеціального органу, який би був позбавлений виконавчих повноважень і здійснював лише посередницькі функції між урядом і РПЦ¹.

14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняла постанову “Про організацію Ради у справах руської православної церкви”. А через три тижні рішенням союзного уряду було затверджено положення “Про Раду у справах руської православної церкви при Раднаркомі СРСР”, яким окреслювалося коло обов’язків новостворюваного відомства. До її компетенції входили:

- а) попередній розгляд питань, які порушуються патріархом і вимагають вирішення урядом СРСР;
- б) розробка проектів законодавчих актів і постанов з питань, що стосуються РПЦ, а також інструкцій та інших вказівок щодо їхнього застосування та внесення на розгляд Раднаркому СРСР;
- в) нагляд за правильним і своєчасним втіленням у життя на всій території СРСР законів і постанов радянського уряду, що стосуються РПЦ;
- г) подання до РНК СРСР висновків з питань життєдіяльності РПЦ;
- д) своєчасне інформування уряду СРСР про становище РПЦ в країні та її діяльність на місцях;
- е) загальний облік церков і складання статистичних зведень за даними, що надаються місцевими органами.

Рада у справах РПЦ (далі – РСРПЦ) мала при раднаркоммах союзних і автономних республік, обласних (крайових) виконкоммах своїх уповноважених, а також отримала право вимагати від центральних та місцевих радянських органів надання необхідних відомостей і матеріалів, пов’язаних з діяльністю РПЦ. Попередньо з РСРПЦ мали узгоджуватися заходи центральних установ і відомств, які так чи інакше стосувались інтересів Церкви².

Вирішення ключових проблем державної релігійної політики Й. Ста-

лін залишив за собою. Ним же восени 1943 р. було дано принципові вказівки щодо повноважень нового органу, а саме:

- а) Рада не вирішує, а про все доповідає й отримує вказівки від уряду;
- б) Раді не підміняти собою колишнього обер-прокурора, не робити прямого втручання в адміністративне, канонічне й догматичне життя Церкви і своєю діяльністю підкреслювати її самостійність;
- в) забезпечити відповідні зустрічі, прийоми, форми поводження з патріархом, які могли б бути використані для відповідного впливу;
- г) не зазірати в кишеню Церкви і духовенства, оскільки це зіпсує відносини між Радою й церковним центром та його керівними діячами, і вважати це компетенцією органів Міністерства фінансів;
- д) не робити “шилькових уколів” групам віруючих і при розгляді питань щодо відкриття церков регулювати, але не затискати;
- е) Раді забезпечити, щоб єпископат був повноважним господарем епархії..., право архієрея розпоряджатися церковними коштами;
- є) не чинити перепон в організації семінарій, свічних підприємств і т.п.³

Як бачимо, компетенція РСРПЦ була досить незначною. Лише з роками вона поступово розширилась за рахунок суто церковних питань. Та навіть у цих вузько окреслених функціях діяльність новоутвореного відомства не відзначалася достатньою самостійністю. Майже до середини 50-х років РСРПЦ перебувала під щільною опікою всемогутніх органів держбезпеки. Не випадково головою Ради було призначено полковника НКДБ Г.Карпова, який з 1940 р. очолював 3-й відділ 5-го управління, що здійснював різні антицерковні акції. Заступником голови РСРПЦ також став полковник держбезпеки Г.Зайцев. Показово, що Г.Карпов певний час поєднував свою нову діяльність з виконанням обов'язків керівника 3-го відділу. В розмові Г.Карпова із заступником голови РНК СРСР В.Молотовим у жовтні 1943 р. з приводу організаційного й кадрового забезпечення функціонування РСРПЦ була дана вказівка підібрати “з чекістів” і уповноважених Ради, насамперед в тих областях, які раніше знаходилися в зоні окупації⁴.

Апарат РСРПЦ при Раднаркомі СРСР, згідно із затвердженим штатним розписом, налічував 43 працівники й містив у своїй структурі Раду (5 осіб), Інспекторську групу та Управління справами Ради. До складу Ради входили: голова – Г.Карпов (на посаді з дня утворення Ради), заступник голови – С.Белишев (з 1 квітня 1945 р.), члени – Г.Уткін (з 19 лютого 1944 р.) та І.Іванов (з 26 листопада 1943 р., він же керівник Інспекторської групи), а також відповідальний секретар, керуючий Управлінням справами К.Анісімов (з 13 листопада 1943 р.). На Інспекторську групу Ради покладалося керівництво й контроль за роботою уповноважених Ради в республіках, краях і областях, вирішення всіх практичних питань, які стосувалися

церковних інституцій, а також аналіз інформаційно-статистичних матеріалів та підготовка відповідних документів для керівних партійних і урядових інстанцій. У структурі Управління справами з визначеними функціями діяли господарсько-фінансова частина, експедиція, приймальня голови, а також юрисконсульт і бібліотекар-перекладач⁵.

Проте вже згодом з'ясувалося, що зростаючі обсяги роботи РСРПЦ вимагали її певних структурних змін. З приводу цього в листі до заступника голови Раднаркому СРСР В.Молотова від 25 січня 1946 р. Г.Карпов зазначав: “З моменту організації Ради в справах руської православної церкви при РНК СРСР (жовтень 1943 року) обсяг роботи Ради значно зріс у зв'язку зі встановленням зв'язків руської православної церкви майже з усіма закордонними церквами. Внаслідок цього зовнішня робота в даний час має значну питому вагу в усій роботі Ради, тим більше, що зовнішні зв'язки руської православної церкви продовжують розширюватися”. До листа додавалися також проекти нової структури і штатів Ради та пояснювальна записка до них⁶.

Аргументи голови РСРПЦ виявилися досить вагомими. Адже істотне розширення сфер впливу РПЦ за кордоном протягом 1943–1945 рр. давали правлячому режиму всі підстави сподіватися на її подальше активне використання в реалізації своїх зовнішньополітичних планів.

Нова структура і штати Ради були затверджені розпорядженням РНК СРСР від 7 лютого 1946 р. Реорганізація Інспекторської групи в Інспекторський відділ пояснювалася необхідністю забезпечити більш дійовий контроль і допомогти в роботі уповноважених Ради. Новостворений підрозділ – Відділ у справах центрального управління Церкви – мав опікуватися питаннями зовнішньої діяльності Московської патріархії, справами Святійшого Синоду, духовними навчальними закладами та здійсненням контролю за видавничою діяльністю й обліком духовенства. В структурі Управління справами Ради запроваджувалася спецчастина, на яку покладалась отримання, відправлення і збереження секретних матеріалів та архівів, а також облік кадрів апарату РСРПЦ і уповноважених на місцях. Внаслідок згаданих структурних змін штати центрального апарату відомства збільшувалися на 14 чоловік і налічували 57 осіб⁷.

Досить широкий віросповідний спектр суспільства, зумовлений, насамперед, його етнічною строкатістю, вимагав створення самостійного, незалежного від РСРПЦ органу контролю за життям громад інших конфесійних угруповань. Тому здійснення зв'язків між державними органами та керівниками релігійних об'єднань – вірмено-григоріанської, старообрядницької, греко-католицької, лютеранської церков, мусульманського, юдейського, буддійського віросповідань та сектантськими організаціями

постановою союзного уряду від 19 травня 1944 р. покладалося на Раду в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР (РСРК)⁸. Її права, обов'язки та організаційна структура, закріплені положенням “Про Раду в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР” (затверджено постановою уряду від 29 травня 1944 р.), визначалися за аналогією з РСРПЦ. Головою РСРК призначався К.Зайцев, якого було звільнено від обов'язків заступника голови РСРПЦ. Проте вже 6 червня 1944 р. К.Зайцева повернули в штат РСРПЦ, а головою РСРК було призначено І.Полянського⁹.

Початок розбудови інституту уповноважених на місцях було покладено постановою РНК СРСР від 18 грудня 1943 р. “Про штати й посадові оклади працівників апарату уповноважених Ради в справах Руської православної церкви при раднаркоммах союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкоммах”, згідно з якою по УРСР встановлювався штат у складі уповноваженого Ради, його заступника, секретаря, діловода і друкарки. Додатком до постанови для кожної області визначався штат з уповноваженого РСРПЦ при РНК СРСР при облвиконкоммах Рад депутатів трудящих та секретаря-друкарки¹⁰. Уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР було призначено П.Ходченка, а заступником – Ю.Корнієнка. 10 лютого 1945 р. на посаді заступника П.Ходченка уряд затвердив Г.Катуніна. Апарат РСРК у республіках і областях, посадові оклади службовців відповідали тим, які існували в РСРПЦ¹¹. На посаду уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Українській РСР призначили П.Вільхового.

Поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів, як справедливо зауважує О.Лисенко, викликала чимало запитань, непорозумінь. Вона не сприймалася серйозно більшістю відповідальних працівників обласного рангу¹². До того ж, на стадії розробки продовжували знаходитися документи, які мали чітко регламентувати всі сторони діяльності уповноважених. У зв'язку з цим, 28 грудня 1943 р. Г.Карпов надіслав до раднаркомів союзних і автономних республік, виконкомів крайових і обласних Рад листа, у якому, зокрема, пояснювалось:

1) уповноважені РСРПЦ при раднаркоммах республік та при обл(край)виконкоммах, як і сама Рада, займаються питаннями, що стосуються виключно РПЦ;

2) у практичній роботі уповноваженим необхідно керуватися існуючими законами і постановами уряду щодо релігійних культів: декретом РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви; відповідними статтями Конституції СРСР; постановою ВЦВК і РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об'єднання”; Положенням про Раду в справах Руської православної церкви при РНК СРСР, затвердженим постановою РНК СРСР №1095 від 7 жовтня 1943 р.,

а також постановою РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. №1325 “Про порядок відкриття церков”.

Згідно з листом, уповноважені насамперед мали відновити облік церков та вчасно подати до Ради необхідні відомості, а також розглянути всі заявки на відкриття храмів. Водночас голова РСРПЦ просив прискорити призначення уповноважених у тих республіках, краях і областях, де вони ще були відсутні. Відрядження до Москви рекомендувалося надавати їм лише за викликом Ради чи попереднім узгодженням з нею. З питань, які вимагали термінових рішень, уповноважені могли звертатися до РСРПЦ листовно, телеграфом і телефоном¹³.

Детальна інструкція, яка визначала обов’язки уповноважених РСРПЦ при РНК союзних і автономних республік та облвиконкомах і складалася з семи розділів, додатків та приміток, була прийнята на засіданні РСРПЦ 6 лютого 1944 р. У ній регламентувалася діяльність уповноважених щодо відкриття церков і молитовних будинків, реєстрації релігійних громад (приходів), їхніх виконавчих органів та служителів культу; обліку культурних приміщень і релігійних громад; реалізації законів та постанов уряду СРСР, які стосувалися РПЦ; закриття храмів та ліквідації релігійних громад тощо. В “Інструкції” йшлося також про порядок прийому відвідувачів, виїзди на місця для обстеження культових споруд, розгляд заяв і скарг, ведення обліку та звітності. У процесі виконання своїх функцій уповноважені мали дотримуватися наступних вказівок: а) принципові заходи й питання своєї роботи узгоджувати з керівними партійними і радянськими органами; б) документи особливого характеру, адресовані до РСРПЦ, міських і районних виконкомів, попередньо й давати на підпис голові РНК республіки чи облвиконкому або їхнім заступникам; в) за необхідності утворювати спеціальні технічні комісії із залученням до них відповідних спеціалістів за узгодженням з РНК республіки чи облвиконкомом; г) вести загальне і таємне діловодство за встановленою номенклатурою.

Контроль за роботою уповноважених при облвиконкомах безпосередньо покладався на апарат уповноваженого РСРПЦ при уряді республіки. Заходи, що проводилися по лінії республіканських відомств та обласних інстанцій і були пов’язані з РПЦ, мали попередньо узгоджуватися з РСРПЦ¹⁴. Аналогічна регламентація повноважень передбачалася й для уповноважених РСРК.

Процес формування інституту уповноважених на місцях відбувався надто повільними темпами і нерідко супроводжувався помилковими кадровими рішеннями. Попри складну процедуру призначень за розпорядженням РНК УРСР, рекомендацією обласних виконавчих і партійних органів та служб держбезпеки, на цю вельми специфічну ділянку роботи часто під-

биралися зовсім невідготовлені люди, звільнені з інших посад за віком чи станом здоров'я. Плинність кадрів була характерною ознакою початкового етапу в діяльності новоствореного відомства, що істотно впливало на терміни та якість відпрацювання урядових рішень.

Так, на липень 1944 р. уповноважені РСРПЦ були призначені лише в 16 областях республіки. В інших же регіонах їхні функції тимчасово виконували секретарі обласних виконавчих комітетів. На липень 1945 р. залишалися вакантними посади уповноважених РСРК по Львівській, Станіславській, Кіровоградській, Миколаївській і Запорізькій областях. Не менш складною виявилась і проблема забезпечення апаратів уповноважених РСРПЦ і РСРК працівниками середньої ланки та обслуговуючим персоналом (інспекторами, секретарями-друкарками), що пояснювалося не лише низьким рівнем загальної підготовки кадрів, але й незадовільною оплатою їхньої праці¹⁵.

Функціонування інституту уповноважених, зміст і результати їхньої діяльності значною мірою залежали від характеру стосунків, які склалися в них з відповідальними працівниками органів влади та партійним керівництвом. Адже більшість партійних і радянських функціонерів на місцях не позбулися вірусу війовничого атеїзму 30-х років. Більшовицькі методи нищення церкви й надалі вважалися найефективнішим засобом вирішення релігійних питань. Подібне розуміння нового політичного курсу щодо релігії та церкви, задекларованого вищим державним керівництвом країни, породжувало з боку згаданих функціонерів упереджене ставлення до уповноважених Рад і навіть відверте ігнорування наданих їм повноважень та визначених функціональних обов'язків. Прагнучи подолати політичну недооцінку ролі уповноважених, уряд країни доручив Раднаркомом союзних і автономних республік, обласним і крайовим виконавчим комітетам розробити систему заходів щодо створення належних умов їхньої діяльності. Зокрема, у телеграмі за підписом першого заступника голови РНК СРСР В.Молотова від 29 березня 1945 р. рекомендувалося:

1) виділити для уповноважених відповідні умовам їхньої роботи службові приміщення (кабінет і приймальню);

2) заборонити без погодження з РСРПЦ і РСРК переведення уповноважених на іншу роботу, а також відправлення їх у тривалі відрядження, не пов'язані зі службовими обов'язками;

3) уповноважених в областях забезпечувати промтоварним і продовольчим постачанням нарівні з завідувачами відділів обл(край) виконкомів, а в республіках – нарівні з начальниками управлінь РНК;

4) адміністративно-господарські витрати на утримання апарату уповноважених віднести за рахунок місцевого бюджету;

5) керівництво роботою уповноважених здійснювати особисто головам обл(край) виконкомів чи їхнім першим заступникам¹⁶.

Створення належних умов роботи уповноважених узяв під контроль і український уряд. Зокрема, в розпорядженні заступника голови РНК УРСР Л.Корнійця від 19 квітня 1945 р. йшлося про забезпечення працівників апарату уповноважених одягом і харчуванням, а також відповідного рівня прийому відвідувачів тощо.

Проте, як показав подальший досвід, попри втручання вищого союзного і республіканського керівництва, справа не зрушила з місця і в наступні роки. На відсутність нормальних умов для роботи уповноважених РСРПЦ та РСРК, всіляке ухилення від повсякденного керівництва ними з боку голів облвиконкомів як вагому причину незадовільної діяльності новоствореної державної структури вказував у своїх висновках по інформаційному звіту уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Українській РСР за травень–липень 1945 р., проаналізованого за дорученням М.Хрущова, нарком держбезпеки республіки С.Савченко.

Питання взаємовідносин з керівними партійними і радянськими органами на місцях стало предметом обговорення на республіканській нараді уповноважених РСРК по УРСР, яка відбулася у Києві 8 серпня 1945 р. У численних виступах наголошувалося на відволіканні уповноважених від виконання своїх обов'язків внаслідок мобілізації на сільськогосподарські й громадсько-політичні кампанії, необлаштованості службових приміщень, обмеженнях у матеріальному забезпеченні й байдужому ставленні керівників виконавчих і партійних органів до вирішення згаданих проблем. На те, що відповідальні працівники обласного рангу ігнорували директивні вказівки заступника голови Раднаркому СРСР В.Молотова від 29 березня 1945 р. та заступника голови РНК УРСР Л.Корнійця від 19 квітня 1945 р., недооцінювали роль і значення роботи уповноважених, вказував в інформаційному звіті за четвертий квартал 1945 р. і уповноважений РСРПЦ по Українській РСР П.Ходченко¹⁷.

Подібний стан справ мав місце й в інших регіонах країни, про що засвідчили проведені весною і влітку 1946 р. наради уповноважених РСРПЦ у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону і Новосибірську. Вкотре виявлені факти неправильного підбору уповноважених на місцях, їхніх тривалих відряджень, пов'язаних з проведенням господарсько-політичних кампаній, відсутності належної уваги й підтримки місцевого керівництва в питаннях забезпечення необхідних умов їхньої праці та побуту дали підстави голові РСРПЦ Г.Карпову 25 березня 1946 р. звернутися з відповідним листом на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) Г.Маленкова. Пізніше, 30 серпня того ж року, подібні проблеми були порушені також в його листі

на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) О.Кузнецова та заступника голови Ради Міністрів СРСР К.Ворошилова. “Перебуваючи значну частину року у відрядженнях, – наголошував Г.Карпов, – уповноважені Ради тим самим не лише позбавлені можливості впритул займатися виконанням своїх обов'язків, зокрема глибоким і всебічним вивченням церковної ситуації на території своєї області, краю чи республіки, але змушені взагалі припинити зв'язок із численними відвідувачами з числа духовенства та віруючих, оскільки, крім них, ніхто цими питаннями не займається.

Це призводить до того, що скарги й клопотання духовенства та віруючих залишаються тривалий час нерозглянутими, що, безумовно, викликає зайве невдоволення...”. У зв'язку з викладеним, РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР вкотре просила вказівок ЦК компартій союзних республік, обкомам і крайкомам ВКП(б), головам Рад Міністрів союзних і автономних республік, обл(край)виконкомів у питаннях якісного підбору уповноважених Ради створення їм необхідних матеріально-побутових і службових умов, а також припинення практики їхнього використання у тривалих і систематичних відрядженнях, не пов'язаних з безпосередніми службовими обов'язками¹⁸.

Однак і надалі керівники обласного рівня продовжували ігнорувати розпорядження вищих партійних та урядових інстанцій. Як довідуємось з інформаційного звіту уповноваженого РСРПЦ по Україні П.Ходченка, залучення уповноважених до виконання різного роду господарських і політичних завдань 1947 р. набрало ще більшого поширення. Так, протягом року в тривалих відрядженнях перебували О.Вишневський (Львівська область) – 201 день (55% робочого часу), А.Шерстюк (Дрогобицька) – 193 (53%), І.Соляник (Полтавська) – 135 (37%), Сибряев (Кам'янець-Подільська) – 125 (34%), Л.Франчук (Вінницька) – 120 (33%), Т.Носуленко (Сумська) – 119 (32%), Жванко (Миколаївська) – 97 (26%), Плахотний (Херсонська) – 65 (18%)¹⁹. Подібна практика активно застосовувалась і в інших областях. Звичайно, кадрова скрута, що особливо гостро відчувалася в перші повоєнні роки, змушувала керівників обласного рівня використовувати уповноважених для виконання більш відповідальних завдань, пов'язаних з господарством, обороноздатністю країни та громадсько-політичною сферою життя. До того ж, навіть у середовищі вищої обласної номенклатури, як зазначалося раніше, мало хто наблизився до розуміння “релігійної” стратегії Кремля. За таких обставин уповноважені вважалися ними другорядними службовцями, а їхні функції беззмістовними і малозначущими.

Незважаючи на складні умови роботи, відсутність належної підтримки і розуміння з боку представників місцевої влади, апаратами уповноважених РСРПЦ і РСРК як у Києві, так і в областях доводилося відпрацьовувати

значне коло питань, пов'язаних з обліком і реєстрацією храмів, культових споруд, релігійних громад, їхніх виконавчих органів і духовенства; розглядом різноманітних заяв і скарг, залагодженням численних конфліктних ситуацій; підготовкою різноманітних звітів, довідок, інформаційних записок на виконання директивних вказівок керівних органів.

Певне уявлення про обсяг роботи апарату уповноваженого РСРПЦ по Україні дає звіт П.Ходченка за 1945 р. Так, протягом року до його працівників було зареєстровано 557 відвідувань, у тому числі: 37 – обласними уповноваженими, 34 – єпископами, 207 – священиками, 279 – представниками релігійних громад, а також двічі – югославською та по одному разу – болгарською, сербською і холмською церковними делегаціями. Сам П.Ходченко виїжджав у відрядження до Львова, Луцька, Рівного, а його заступник Г.Катунін – двічі до Одеси, Чернівців, Львова та по одному разу – до Тернополя й Ізмаїла. Окрім того, апаратом було отримано й відпрацьовано 1061 лист від обласних уповноважених, 455 – від РСРПЦ при Раднаркомі СРСР, 189 – від релігійних громад, 59 – від духовенства, 27 – від монастирів, 52 – від різних установ та організацій, а також 189 таємних листів від посадових осіб та установ. Обласним уповноваженим було надіслано 17 листів загальнодирективного порядку та 83 – персональних, що містили вказівки й роз'яснення з різних питань їхньої практичної роботи²⁰.

Уповноважений РСРК по Україні П.Вільховий протягом 1945 р. прийняв 27 відвідувачів, з них: баптистів – 14, настоятелів православних храмів – 2, представників юдейського віровизнання – 2, а також ксьондза, муллу, посланця мусульманської громади м.Киева та 5 служителів різних християнських культів. У 1946 р. на прийомі у П.Вільхового побувало 76 осіб. Найчастіше інтереси своєї конфесії представляли настоятель старообрядницької церкви м.Киева Є.Карпов (5 разів), уповноважений Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів в Україні О.Андреев та його помічник Д.Пономарчук (по 12 разів)²¹.

Не менш напруженою та складною виглядала робота й обласних уповноважених. Частина з них, намагаючись ретельно виконувати свої обов'язки, не ображаючи гідності духовенства й почуття віруючих, змушена була вступати у відкрити конфронтацію з представниками місцевої влади, долаючи їхній адміністративний запал. Інші ж, всупереч офіційним вказівкам своїх керівних органів, перетворились на слухняних виконавців волі номенклатури. Ускладнювала ситуацію і відсутність спеціальної підготовки уповноважених, яка, в силу специфіки завдань та частоті змінюваності їхнього характеру, породжувала безліч колізій та помилкових рішень.

За таких обставин особливого значення набував контроль за їхньою діяльністю з боку союзного й республіканського керівництва РСРПЦ і

РСРК. Націлюючи обласних уповноважених на конструктивні та зважені підходи у розв'язанні складних ситуацій, воно домагалось від них належного рівня службової дисципліни, критикувало недоліки і, в разі необхідності, вдавалось до відповідних організаційних і кадрових рішень.

Так, на порушення термінів подання та принципів формування статистичної звітності за третій квартал 1946 р. звертав увагу уповноважених по Вінницькій, Львівській, Кіровоградській, Одеській і Чернівецькій областях уповноважений РСРК по Україні П.Вільховий. Подібні зауваження щодо інформаційних звітів за другий та третій квартали 1946 р. на адресу уповноважених по Дрогобицькій, Ізмаїльській, Одеській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Чернівецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Львівській, Станіславській та Київській областях були висловлені уповноваженим РСРПЦ по Україні П.Ходченком. Його критичній оцінці, викладеній у директивному листі від 12 липня 1946 р., було піддано й плани роботи уповноважених. На думку П.Ходченка, цим планам були властиві істотні недоліки, а саме: недостатня обґрунтованість, перевантаженість завдань, неспівмірність термінів їхнього виконання. Насторожувало й те, що низка питань, відображених у планах, опинялися поза компетенцією уповноважених, стосувалися внутрішньоцерковного життя і мали вирішуватися виключно єпископами й духовенством²².

Щільно опікувалися союзні контролюючі відомства також визначенням лінії поведінки уповноважених на стратегічно важливих напрямках діяльності, тактики відпрацювання ними особливо відповідальних завдань. Надзвичайною пильністю відзначалися заходи центру в ставленні до громад, створених етнічними групами населення України, протестантських релігійних об'єднань та інших церковних угруповань, що були у віданні РСРК і переважно відрізнялися духовною опозицією режимові. Вже в одному з перших інструктивних листів Ради, підписаним її головою І.Полянським і адресованим уповноваженим 15 жовтня 1945 р., визначалися досить жорсткі умови державної реєстрації діючих релігійних об'єднань та вимога негайного розпуску тих, діяльність яких їм не відповідала²³. Не підлягали реєстрації та переслідувалися адміністративними органами і, фактично, позбавлялися права на існування, ті релігійні організації й формування, віровчення яких “будувалися на ворожій державі основі чи містили бузувірські способи моління”. До такого роду об'єднань було віднесено прибічників “церковно-монархічного підпілля” – Істинно-православних християн (ІПХ), віруючих Істинно-православної церкви (ІПЦ), а також п'ятидесятників, єговістів, адвентистів-реформістів, мальованців та ряд інших релігійних течій і напрямків²⁴.

Позитивно оцінюючи орієнтацію апарату уповноваженого РСРК по

Україні та детальне вивчення життя й діяльності кожного релігійного об'єднання, заступник голови РСРК Ю.Садовський у листі від 13 грудня 1945 р. націлював на подальшу активізацію роботи з відстеження політичних настроїв віруючих і служителів культів. Визначаючи головне завдання уповноважених, Ю.Садовський наголошував: “Насамперед, Рада в цілому повинна оволодіти всіма важелями, регулюючими діяльність релігійної організації, з однією загальною метою – максимальне знешкодження її...”²⁵. Отже, стратегія діяльності формулювалася досить чітко – від стримування активності релігійних громад до скорочення їхньої мережі і, навіть, ліквідації небажаних церковних угруповань.

Зростання обсягів завдань та ускладнення їхнього змісту вимагали запровадження планових засад діяльності інституту уповноважених, про що йшлося, зокрема, в інструктивному листі РСРК від 26 грудня 1946 р. Плани роботи мали містити заходи, спрямовані на відстеження процесів у громадах кожного з релігійних культів, аналіз релігійності населення, вивчення політичних настроїв духовенства й активу віруючих, релігійної пропаганди тощо²⁶.

Своєрідною формою контролю за діяльністю уповноважених були їхні звіти перед вищими керівними інстанціями. Так, питання про роботу уповноваженого при Сумському облвиконкомі Т.Носуленка слухалося на засіданні РСРПЦ 19 січня 1945 р. В ухвалі Ради, зокрема, відзначалося, що Т.Носуленко не забезпечив належним чином втілення в життя постанов Раднаркому СРСР і вказівок РСРПЦ щодо православних церков і молитовних будинків. Уповноваженому робився закид у тому, що без достатнього керівництва й участі з його боку, з грубими порушеннями інструкцій і відповідних вказівок Ради органи влади вилучали в релігійних громадах приміщення, зайняті ними під молитовні будинки в період окупації. Як наслідок – велика кількість скарг (95) до уряду й приїзд делегації віруючих з наріканнями на дії місцевих чиновників. У практичній роботі уповноваженого мали місце і значні відхилення від встановленої процедури відкриття церков, реєстрації релігійних громад і служителів культу, розгляду заяв віруючих тощо. Із 213 скарг, які надійшли до 1 жовтня 1944 р., розглянуто було лише 161. РСРПЦ зобов'язала Т.Носуленка забезпечити постійний нагляд за правильним застосуванням і виконанням на місцях урядових рішень і вказівок Ради, вжити своєчасних заходів до усунення допущених помилок. Ставилось завдання до 1 квітня 1945 р. організувати точний облік молитовних будинків, діючих і недіючих церков, закінчити реєстрацію релігійних громад, служителів культу й укладання угод на передачу в користування віруючим церковних споруд і культового майна, а також поліпшити якість інформації про діяльність громад РПЦ в регіоні²⁷.

Типові зауваження були висловлені на засіданні РСРПЦ 20 лютого 1945 р. й уповноваженому при Вінницькому облвиконкомі Л.Франчуку. Учасники засідання відзначили суттєві недоліки і помилки, що стосувалися обліку та реєстрації діючих церков і молитовних будинків, вилучення у релігійних громад приміщень, зайнятих під храми в період окупації. Займаючись другорядними питаннями, що не входили до компетенції уповноваженого (з'ясування доходів та витрат громад і духовенства), Л.Франчук не зміг налагодити правильних стосунків із єпархіальним управлінням, не надав належної уваги проханням віруючих про злиття релігійних громад внаслідок браку священнослужителів (на 839 діючих в області церков припадало лише 495 осіб священницького складу)²⁸.

Схвальну оцінку діяльності апарату уповноваженого РСРК в Україні було дано на засіданні Ради 14 грудня 1946 р. Заслухавши доповідь П.Вільхового, учасники засідання акцентували увагу на особливих складностях роботи в Україні (там діяло дві третини від близько 3000 зареєстрованих в СРСР громад релігійних культур) і констатували відсутність серйозних недоліків у діях уповноваженого та працівників його апарату. Натомість чимало висловлених критичних побажань стосувалися питань посилення антикатолицьких акцій, боротьби з націоналістичними проявами в єврейських громадах, активізації об'єднувальних процесів серед протестантів у межах ВРЄХБ та “локалізації діяльності релігійних організацій, обмеження їхнього впливу на маси”²⁹.

Наявність значної кількості церков, відкритих у період окупації, залишків церковної автокефалії, що “групувала навколо себе буржуазно-націоналістичні елементи з профашистською позицією” у період війни, незавершеність процесу ліквідації унії в західних і Закарпатській областях, великий єпископат на чолі з екзархом України, мережа духовних навчальних закладів зумовлювали підвищені вимоги до роботи обласних уповноважених РСРПЦ та її уповноваженого по Україні. Саме такими мотивами керувалося керівництво Ради, виносячи на своє засідання 28 жовтня 1947 р. доповідь П.Ходченка про результати діяльності впродовж січня–жовтня 1947 р.

Відзначивши певні успіхи в укомплектуванні складу обласних уповноважених, поліпшення керівництва ними з боку апарату уповноваженого РСРПЦ по Україні, Рада вказала на серйозні недоліки в налагодженні обліку й реєстрації православних інституцій, звільненні зайнятих віруючими під час окупації “громадських” споруд, висвітленні в інформаційних звітах становища Церкви, монастирів, діяльності єпископату й духовенства. У багатьох випадках мали місце прояви зайвої “опіки” і втручання уповноважених у внутрішньоцерковні справи.

По суті висловлених зауважень було ухвалено низку пропозицій. Особливо ж наголошувалося, що у своїй повсякденній практиці, керуючись законодавчими й нормативними актами вищих органів державної влади, директивними рішеннями та вказівками РСРПЦ, уповноважені мають неухильно дотримуватися принципу невтручання держави в церковні справи і всіляко запобігати подібному з боку владних структур. Беручи до уваги великий обсяг роботи та її специфічні особливості в Україні, Рада вважала за необхідне зміцнення апарату уповноваженого в республіці за рахунок його збільшення на 3–4 штатні одиниці, порушивши відповідне клопотання перед союзним урядом³⁰.

Слушно зауважити, що остання пропозиція не знайшла підтримки. Штатний розпис апарату уповноваженого РСРПЦ по Україні (найбільший порівняно з відповідними структурами в інших республіках), який був затверджений Державною штатною комісією при Раді Міністрів УРСР 13 лютого 1947 р. і передбачав посади уповноваженого, його заступника, старшого інспектора, бухгалтера, секретаря, друкарку та прибиральницю, залишався незмінним до 1960 р.³¹.

Таким чином, протягом 1943–1947 рр. в Україні відбулося організаційне становлення інституту уповноважених РСРПЦ і РСРК, визначено компетенцію та основні принципи їхньої діяльності. Незважаючи на значні складності в питаннях врегулювання стосунків уповноважених з місцевими органами влади, новоствореним відомствам, які знаходилися під опікою уряду і органів держбезпеки, вдалося ствердити свою роль і посісти чільне місце в системі органів державного контролю за життям і діяльністю церкви.

Примітки

1. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С.42.

2. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.6991. – Оп.2. – Стр.1. – Арк.2, 10-12.

3. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ). – Ф.5. – Оп.16. – Стр.669. – Арк.4.

4. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – №3. – С.48.

5. ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Стр.80. – Арк.19, 20, 63, 64.

6. Там же. – Арк.15.

7. Там же. – Арк.19-21, 64.

8. Там же. – Оп.2. – Стр.1. – Арк.38.

9. Там же. – Арк.39, 46, 47.

10. Там же. – Арк.29-33.
11. Там же. – Арк.40-42.
12. Див.: *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998. – С.60.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.1, 1 зв.
14. ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.16-31; *Лисенко О.Є.* Назв. праця. – С.63, 64.
15. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.127. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.38; Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.27.
16. ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.127.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.90, 95, 96, 135.
18. ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.60-63.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – Арк.361, 362.
20. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.120-122; *Лисенко О.Є.* Назв. праця. – С.71.
21. *Лисенко О.Є.* Назв. праця. – С.70-71.
22. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.15. – Арк.92; Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.4085. – Оп.17. – Спр.2. – Арк.89, 101, 92.
23. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.50.
24. *Войналович В.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-і роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2. – С.216, 217.
25. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.13. – Арк.1.
26. Там же. – Спр.25. – Арк.8.
27. ДАПО. – Ф.4085. – Оп.17. – Спр.2. – Арк.46 зв., 47.
28. Там же. – Арк.39, 39 зв.
29. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.24. – Арк.1-33.
30. Там же. – Оп.3. – Спр.33. – Арк.44-48.
31. Там же. – Оп.1. – Спр.227. – Арк.1.

Резюме

В статье раскрыто становление и организация деятельности органов управления и политического контроля в религиозной сфере в середине 40-х годов ХХ столетия на территории СССР и УССР.

Ключевые слова: сфера религии, надзор, контроль, совет, уполномоченный.

Одержано 13 березня 2007 р.

РОЗВИТОК ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1945–1955 рр.)

У статті досліджується головні напрями розвитку житлово-комунальної інфраструктури західноукраїнського післявоєнного села.

Ключові слова: житлово-комунальна інфраструктура, соціально-побутова сфера, західноукраїнське село, модернізація.

Проблема соціально-побутового розвитку західноукраїнського села знайшла висвітлення в радянській історіографії¹. Проте констатація успіхів, які пов'язувалися з утвердженням радянської влади в Західній Україні, призвела до свідомого замовчування соціальних проблем, породжувала надумані схеми, видавала бажане за дійсне.

У сучасній історіографії дана проблема недостатньо розробляється. Місцевий матеріал залучається переважно з ілюстративною метою, а регіональні особливості розчиняються в загальноісторичному контексті². Виходячи з цього, автори поставили за мету проаналізувати один із компонентів соціально-побутової сфери західноукраїнського повоєнного села – житлово-комунальну інфраструктуру, її кількісні та якісні зміни.

Після завершення війни тоталітарна радянська система висунула, як першочергове, завдання відбудови промисловості, насамперед важкої. Сільське господарство продовжувало розглядатись у післявоєнних планах радянського керівництва як інвестиційний донор інших галузей народного господарства.

Колгоспники розглядались як суб'єкт, який повинен поставляти сільськогосподарську продукцію за символічно низькою ціною, сприяючи тим самим відбудові міст, промисловості.

Тому вся увага партійних і радянських органів зосереджувалась на господарських, виробничих проблемах та завданнях. У постанові ЦК ВКП(б) “Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій в зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки” від 27 березня 1946 р. зазначалось: “ЦК ВКП(б) оцінюватиме роботу кожної партійної організації по тому, як вона зуміє підняти робітників, селян, інтелігенцію на справу здійснення п'ятирічного плану і забезпечення виконання та перевиконання поточних господарських планів”³.

Подібним чином окреслювалася політика стосовно подолання соціально-побутових проблем післявоєнного життя і у директивах ХІХ з'їзду КПРС у 1952 р. У звітній доповіді ЦК КПРС наголошувалось на необхідності

“...забезпечити використання капіталовкладень колгоспів в першу чергу на розвиток громадського господарства – будівництва господарських будівель, тваринницьких приміщень, зрошувальних і осушувальних каналів, водойм, розкорчовування земель від чагарників, насамперед полезахисних лісових смуг, будівництво колгоспних електростанцій та інших споруд, які необхідні для успішного розвитку громадського господарства колгоспів та збільшення доходів колгоспників”⁴.

Технократичні перегини вдалось дещо пом’якшити після вересневого 1953 р. Пленуму ЦК КПРС, який звернув увагу на необхідність поліпшення матеріального становища колгоспників. З цього приводу в газеті “Радянська Україна” зазначалося: “Багато колгоспів мають в своєму розпорядженні кошти, але слабо беруть участь у спорудженні житла на селі. Часто правління колгоспів витрачають великі суми на придбання легкових автомобілів, обладнання канцелярій, але не турбуються про потреби шкіл, будинків культури, медпунктів, дитячих садків. З таким становищем необхідно покінчити. У центрі уваги правління колгоспів повинна бути турбота про побутові та культурні потреби колгоспників”⁵.

Одним з найбільш складних завдань післявоєнної відбудови соціальної інфраструктури українського села було відновлення сільського житлового фонду і поліпшення житлово-побутових умов трудівників села, які залишились без даху над головою. Багато сімей ще проживало в землянках та микалось по чужих кутках, мешкало в малоприспособованих для житла приміщеннях.

Програму вирішення житлової проблеми на селі викладено у постанові ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 27 квітня 1945 р. “Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі”. У відповідності до цієї постанови сільське будівництво мало здійснюватися силами колгоспників, що втратили житло, за деякою мінімальною допомогою з боку колгоспників, а також спеціальних державних органів – трестів “Сільбуду”. Під їх керівництвом передбачалось складання районних планів забудови, зведення цегельних та черепичних заводів, розподілення державних коштів та матеріалів. У складі трестів діяли будівельні бригади каменярів, пічників, столярів, теслярів, покрівельників. Але при цьому зазначалось, що будинки для мешканців сіл мали будуватись за кошти колгоспів з наступною виплатою їх вартості колгоспниками⁶. Зрозуміло, що економічно слабкі колгоспи, які знемагали під тягарем непосильних хлібозаготівель, в умовах післявоєнної розрухи не могли взяти на себе будівництво хат колгоспників, які залишились без даху над головою.

До того ж, розгортанню житлового будівництва на селі не сприяла місцева будівельна індустрія. Виробничі потужності цегельних, черепичних

та вапнякових заводів кустарного та напівкустарного типу не могли задовольнити навіть мінімальних потреб колгоспників у будівельних матеріалах. За п'ять післявоєнних років в західноукраїнських селах вдалося відновити лише 60% зруйнованого житлового фонду⁷.

У післявоєнний період було вирішено взяти курс на відбудову сільського житлового фонду на новій якійсній основі. З цієї метою у 1945–1949 рр. було створено 166 проектів житлових будинків колгоспників та 15 – культурно-побутових споруд на селі⁸.

Про один із таких проектів йшлося у замітці “Типовий проект житлового будинку”, надрукованій у газеті “Радянська Україна”. Зокрема, в ній зазначалося: “План будинку складається з трьох житлових кімнат, кухні-їдальні, сіней, комори. Льох розміщується під коморою, сіньми. Висота приміщень запроєктована 2,8 м. Стіни біляться білою глиною або вапном. Фронтон над входом, віконні і дверні лиштви оздоблюються простою різьбою та розписуються народним орнаментом. Двір і господарські будівлі розміщуються в глибині садиби. Розрив між будинком і господарськими будівлями – 10–12 м, між будинком і вулицею влаштовуються квітники. На садибі передбачено також фруктовий сад, декоративні дерева та город. Фундаменти під стінами кладуться з бутового каменю на вапняному розчині. Сіни з сирцевої (неопаленої) цегли на глиняно-вапняному розчині. Підлога дощата, вікна з подвійними рамами, опалення пічне. На будівництво витрачалось 608 трудоднів, 140 конеднів, 10000 крб., 7,5 куб. м лісу, 18,5 куб. м пиломатеріалів, 130 кг цвяхів, 22 кв. м скла, тисяча шгук цегли”⁹. Виснаженому війною, зубожілому від сталінської системи, керівництва, пересічному західноукраїнському селянину не під силу була реалізація таких проектів житлового будівництва.

В умовах гострої нестачі будівельних матеріалів, відсутності кваліфікованої робочої сили, залишені державою напризволяще, обтяжені непосильними податками, колгоспники самотужки зводили малоякісні оселі або вдавались до традиційної селянської взаємодопомоги. Селяни, які залишились без даху над головою, змушені були споруджувати примітивне тимчасове житло з розрахунком на те, що в перспективі з'являться можливості замінити його більш добротними оселями, тобто будувались традиційні мазанки, дахи вкривались соломною або очеретом, гонтою, вікна прорубувались маленькі, долівка, як правило, була глиняною або земляною. Корисна площа приміщення обмежувалась 18–22 м², переважно однокімнатного планування. Таким чином, більшість хат колгоспників відбудовувалась на надзвичайно низькій якійсній основі. До того ж, житлова проблема в західноукраїнському селі залишалась надзвичайно гострою у зв'язку з переселеннями сюди українського населення з Польщі. Наприклад

у Тернопільську область прибуло 33628 сімей переселенців, з них 27748 отримали житло, а решта змушені були проживати в чужих помешканнях¹⁰.

Через критичний стан житлового будівництва на селі компартійне керівництво змушене було вдаватись до нових вказівок директивного характеру. У 1949 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У знову прийняли чергову постанову про спорудження на селі будинків для колгоспників, які проживали у землянках і на чужій житловій площі. У постанові зверталась увага партійних та радянських органів на необхідність прискорення житлового будівництва на селі. При цьому було поставлено завдання обкомам партії та облвиконкомам забезпечити закінчення зведення хат для сімей, які проживають у землянках, до 1 липня 1949 р., а для тих, хто тимчасово проживав на чужій житловій площі, – до 1 листопада 1949 р.¹¹.

Але навіть після виходу цієї постанови контроль за її виконанням практично не здійснювався, належної допомоги з боку республіканського уряду сільському житловому будівництві не надавалось. Тисячі селянських родин продовжували жити в землянках та малоприспособованих приміщеннях.

Ситуація в сільському житловому будівництві дещо поліпшилася після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК УПСР, який прийняв ряд рішень, покликаних зменшити податковий прес на колгоспне селянство. Ці зміни сприятливо відобразилися на темпах житлового будівництва на селі. Про це ж свідчать і матеріали вибіркового обстеження органами статистики 506 господарств колгоспників Львівської області у 1952–1955 рр. Так, у 1952 р. було зафіксовано лише одну побудову житлового будинку, у 1953 р. 3 сім'ї спорудили хати і 2 – господарські будівлі, у 1954 р. – відповідно 9 і 1, у 1955 р. – 19 та 16¹².

Лише завдяки величезним зусиллям селян вдалося до середини 50-х рр. переселити сім'ї колгоспників, які проживали в землянках, у нові оселі. Але якість селянських осель залишалась низькою. Головною причиною цього був надто низький матеріальний рівень життя колгоспників у післявоєнний період, надмірний податковий гніт, мізерна оплата праці в колгоспах.

Післявоєнні західноукраїнські села потребували не лише відновлення житлового фонду, але й проведення значних робіт з впорядкування, архітектурного оформлення, благоустрою вулиць, під'їзних доріг тощо. Одним із пріоритетних шляхів у цьому напрямі залишалось поліпшення планування існуючих і новозбудованих сіл з метою їх модернізації. До того ж, багато сіл після визволення німецько-фашистських загарбників відновлювались на старих місцях, згарищах, без будь-яких планових засад, нерідко пристосовуючи вцілілі будівлі у новому сільськогосподарському будівництві.

ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР в постанові про стан житлового будівництва в містах і селах (травень 1946 р.) різко засудили практику відновлення сіл без врахування їх наступної реконструкції та благоустрою. Пропонувалось протягом 2–3 років забезпечити всі села генеральними планами забудови, в яких передбачити оформлення центральних площ, вулиць, планування житлової забудови, господарських комплексів¹³.

Проте лише у 1949 р. при Академії архітектури СРСР було створено перший в країні науково-дослідний Інститут сільського і колгоспного будівництва, перед яким ставилось завдання розробки проектів планування, забудови, архітектурного оформлення та впорядкування сіл, раціонального використання місцевих будівельних матеріалів тощо. Але переважна більшість економічно слабких колгоспів, а також жителі сіл, які часто працювали задарма, не мали коштів для забудови своїх дворів, сіл у відповідності до типових планів. До того ж, якість нових планів забудови була недосконалою. У передовій статті “Нове обличчя колгоспного села”, надрукованій в газеті “Радянська Україна” 12 квітня 1950 р., зокрема, вказувалось: “Колгоспні будівельники справедливо критикують хиби в роботі всесоюзної контори “Сельхозстройпроект”. На цю установу покладене відповідальне і почесне завдання постачати колгоспам типові проекти. Складаються ці проекти так повільно і розсилають їх у такій невеликій кількості, що про будь-яке задоволення потреб сільського будівництва не може бути й мови. Подібна безвідповідальність призводить до того, що багато колгоспів, не дочекавшись проектів, починають будувати за спрощеними розрахунками, нерідко знижуючи якість будівництва”¹⁴.

Забудова сіл і далі відбувалась самодіяльно, в старих традиційних формах: продовжувались старі вулиці, провулки, утворювались нові. Так, для сіл Волині характерним було продовження основної вулиці або утворення додаткової, паралельної старій; провулки в глибину забудовувались рідко. В ряді випадків планування укрупнених поселень не враховувало можливостей і потреб перспективного розвитку, не відповідало підвищеним вимогам до умов проживання, вело до подорожчання робіт з інженерного забезпечення забудови і її благоустрою¹⁵.

Отже, у післявоєнний період в справі благоустрою західноукраїнських сіл не вдалося втілити раціональне поліпшене планування. Їх забудова здійснювалась непродумано, а інколи хаотично.

У розглядуваний період продовжувало практикуватись впорядкування сіл громадським способом. У багатьох селах проводились недільники, місячники з благоустрою, озеленення та впорядкування вулиць, під'їзних шляхів. Так, Лучківська сільрада Заболотівського району Львівської області винесла на сільський схід питання впорядкування села, яке схва-

лили понад 800 його мешканців. У результаті всі вулиці було обсаджено молодими деревами, хати побілено, огорожі відремонтовано¹⁶. Однак громадські роботи впорядкування села носили поверхневий, обмежений характер. До того ж, ініціатива селян часто не знаходила підтримки з боку правлінь колгоспів, яким було наказано зосереджуватись лише на виробничих проблемах.

У перше десятиліття колгоспного будівництва на селі критерієм вибору місця розташування громадського господарського двору чи окремих споруд була наявність вільної площі, незалежно від того, де вона знаходилась: в центрі, чи на краю села. В результаті непродуманої житлової забудови утворювались джерела антисанітарії та шуму.

Деяка модернізація соціально-побутової сфери села, його впорядкування ініціювались не тільки знизу, але й зверху. Це знаходило свій вияв у прагненні керівництва республіки, зокрема М.С.Хрущова, реалізувати на практиці відкинуту у 30-ті роки ідею перетворення сіл в агроміста.

Несподівано для вищого політичного керівництва республіки ідея агроміст почала всіляко ініціюватись колгоспниками. У такий спосіб багато з них вбачали єдину можливість отримати кошти для впорядкування своїх сіл, подолання технократичних перегинів у тодішній аграрній політиці.

Наприклад, рішення про будівництво першого на Львівщині колгоспного міста прийняла у 1950 р. сільгоспартіль ім. Сталіна села Віднево Куликівського району. За розрахунками, для цього слід було виділити 11240 кубометрів лісу, 11361 тис. штг. цегли, 975300 штг. черепиці, 20554 кубометри каменю, 2741 ц вапна, 1692 т цементу, 6447 кв. м скла, 29924 кг цвяхів. Колгоспники зобов'язались відпрацювати на будівництві 262640 трудоднів та 59864 конеднів¹⁷.

Через надмірні витрати коштів ЦК ВКП(б) рішуче виступив проти створення агроміст. Головним завданням модернізації соціально-побутової сфери колгоспів ставилось не будівництво агроміст, а піднесення колгоспного виробництва. У результаті на початку 50-х років будь-які роботи з перебудови сіл, їх благоустрою було згорнуто.

Першочерговим завданням в галузі благоустрою сіл у цей час розглядалась необхідність ліквідації дрібних хуторів та поселень. У 1946–1949 роках планувалося переселити у села 131244 двори, які знаходились у хутірських поселеннях Західної України, Чернівецької та Ізмаїльської областей¹⁸.

Розповсюджена хутірська система розселення (хутори, присілки, відруби та ін.) в певній мірі стримувала впорядкування колгоспних полів, утруднювала їх обслуговування, впливала на подорожчання комунального та інженерного забезпечення поселень. З цих причин багато дрібних поселень були позбавлені закладів культурно-побутового обслуговування.

Намітилась певна робота по формуванню колгоспних сіл з благоустроєними житловими квартирами, господарсько-виробничими зонами і культурно-побутовими центрами. Особливо складною була ситуація на Поліссі (Волинська і Рівненська області) та в Карпатах на Гуцульщині (Івано-Франківська область), де хутірські форми поселень були особливо поширені.

Розрахунки показали, що мінімальні витрати на перевезення переселенців та їх облаштування на новому місці склали величезні суми – 6680200000 крб. Крім того, на потреби переселення слід було виділити 129,9 тис. куб. м лісоматеріалів, 127,3 тис. куб. м пиломатеріалів, 682,5 тис. т цвяхів, 246,7 тис. куб. м скла.

У зв'язку з відсутністю належних коштів, планувалось у першу чергу переселити 34630 сімей. Проте і це завдання не було виконано. На 1 вересня 1950 р. для переселенців збудували всього 8903 будинки, а із 26010 перевезених із хуторів хат відновлено на новому місці лише 1352¹⁹.

Звідси можна зробити висновок, що програму ліквідації хуторів і переселення їх мешканців села з метою поліпшення соціально-побутових умов не було виконано.

Щоб уникнути помилок при укрупненні поселень, правильно розмістити трудові ресурси, необхідно було на основі ретельного аналізу визначити найбільш перспективні поселення в межах конкретних районів і визначити їх можливості. Ці завдання повинні були вирішувати проекти районних планувань. Наукове опрацювання їх відставало, і на практиці все зводилось до масового, не завжди виправданого зселення з хуторів і розростання окремих поселень.

У цілому, повоєнні українські села залишались занедбаними та невпорядкованими. Давались взнаки не тільки наслідки страшної війни, брак коштів, але й відверте нехтування соціальними проблемами з боку командних інстанцій тоталітарної системи.

Як відомо, у соціально-побутовому розвитку сільських населених пунктів важливе місце посідала їх електрифікація та радіофікація. Але у повоєнні роки держава майже не виділяла на це кошти. У четвертому та п'ятому п'ятирічних планах розвитку народного господарства державне електропостачання не розповсюджувалось на колгоспи. Натомість всіляко ініціювалось будівництво невеликих водяних та теплових, вітряних електростанцій за рахунок колгоспів методом народної забудови. Такі заходи отримали назву “мала електрифікація села”. Спостереження над 506 сім'ями колгоспників Львівської області виявило таку динаміку електрифікації їх осель у 1952–1955 рр. У 1952 р. електричне освітлення мало 17, у 1953 – 23, у 1954 – 28, у 1955 – 39 хат з усіх обстежених²⁰.

Рівень радіофікації залишався надто низьким. Більшість мешканців західноукраїнських сіл не мали можливості слухати радіо в своїй оселі. Цієї можливості була позбавлена значна кількість сільських населених пунктів. Так Чернівецький обком КП(б)У 11 березня 1949 р. інформував ЦК партії про стан радіофікації області: “На 10 березня 1949 року в Чернівецькій області працює 14 радіовузлів Міністерства зв’язку і 7 відомчих: 4 колгоспних, 2 в МТС і 1 на деревообробному комбінаті. Один колгоспний радіовузол перебуває в стадії будівництва. 21 вузол обслуговує 8671 радіоточку, з них в сільській місцевості – 1300, в обласному центрі – 21 вуличний динамік, в райцентрах – 14, в колгоспах – 4, в МТС – 2. В області нараховується 4694 радіоприймачі. З них в колгоспах – 39, в МТС – 9, в радгоспах – 5, на лісоділянках – 12. Стан радіофікації в області незадовільний, особливо в сільській місцевості”²¹. Лише з 1953 р. розпочалася масова радіофікація сільських осель. Тенденцію наростання темпів радіофікації села підтверджують вибіркові обстеження 506 сімей колгоспників Львівської області. У 1952 р. виявлено 17 радіотрансляційних приймачів, у 1953 – 49, у 1954 – 102, у 1955 – 170 приймачів²².

У післявоєнний період значного розвитку на селі отримав поштовий зв’язок. Для мільйонів солдатів, репатріантів, мобілізованих на відбудову шахт, заводів, фабрик єдиним зв’язком з рідними стало листування. Усе це змусило владні структури охопити у післявоєнний період регулярним поштовим зв’язком майже 95% сіл республіки²³.

До середини 50-х рр. вдалося встановити телефонний зв’язок з селами, які були центрами сільських рад. Все ж, до повної телефонізації сіл республіки було далеко. Більшість сіл залишалося без телефонного зв’язку. До того ж, зв’язок цей встановлювався лише між селом і районним центром, що значно обмежувало можливості цього виду зв’язку на селі. Тому значна частина ділових поїздок сільських жителів в районні чи обласні центри з метою отримання тієї чи іншої інформації здійснювалась через відсутність на селі телефону.

У післявоєнний період гострою проблемою залишалося бездоріжжя. Поверховий ремонт доріг та мостів, здійснений в основному жінками і підлітками у 1945–1946 рр., не міг істотно поліпшити стан сільських шляхів.

У 1947 р. створювались тимчасові ремонтні бригади за участю колгоспників та з використанням гужового транспорту колгоспів для будівництва та ремонту доріг. Цей захід не дав бажаних результатів. Економічно слабкі колгоспи ледве справлялись з виконанням сільськогосподарських робіт і відволікання робочих рук, тяглової худоби для ремонту доріг було для них непосильним тягарем. У 1948 р. організовано машинно-дорожні станції, на які покладалась обов’язки будівництва та ремонту доріг. Оп-

лата виконаних ними робіт лягла на плечі колгоспів²⁴. Переважна більшість господарств неспроможна була укладати договори на ремонт доріг і оплачувати видатки. У зв'язку з цим, місцеві дороги та мости продовжували залишатись занедбанними.

На основі дослідження, автори дійшли до висновку, що модернізація житлово-комунальної сфери західноукраїнського села у післявоєнний період здійснювалася за залишковим принципом розподілу капіталовкладень у народне господарство. Звідси вона була несистемною і мала неглибокий характер. Зміни у соціальній інфраструктурі села не могли істотно поліпшити життя і побут його мешканців.

Примітки

1. Соціальні перетворення у радянському селі: на прикладі сіл західних областей УРСР / АН УРСР. Інститут сусп. наук. – К.: Наукова думка, 1976. – 233 с.; Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). – К.: Наук. думка, 1989. – 389 с.; *Задорожний В.К.* Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих західних областей Української РСР. – К.: Політвидав України, 1959. – 189 с.; За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / М.К.Івасюта, В.І.Масловський, А.І.Мартинюк, В.В.Нечитайло. – К.: Наук. думка, 1979. – 286 с. та ін.

2. *Рибак І.В.* Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 1997. – 166 с.; *Романюк І.М.* Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 255 с.; *Сеньків М.* Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів: 2002. – 290 с.; *Пиварчук В.* Західноукраїнське суспільство – соціальна політика сталінського режиму. Запровадження сталінської моделі у соціально-побутовій сфері // Історія в школі – 1998. – №12. – С.5-9.

3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів конференцій і пленумів ЦК. – Т.6. – С.132.

4. Там же. – С.355.

5. Більше уваги трудівникам села. Передова // Радянська Україна. – 1954. – 28 вересня.

6. Постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР “Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі” // Правда України. – 1945. – 27 квітня.

7. Соціалістичні перетворення у радянському селі. На прикладі західних областей Української РСР. – К.: Наукова думка, 1976. – С.142.

8. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1201. – Арк.134.

9. Нова хата колгоспника // Радянська Україна. – 1945. – 8 серпня.

10. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р.1833. – Оп.4. – Спр.83. –

Арк.124.

11. Про будівництво житла на селі. Постанова Ради Міністрів УРСР // Радянська Україна. – 1949. – 12 квітня.

12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.582. – Оп.24. – Спр.406. – Арк.136.

13. КПРС в резолюціях... – С.158.

14. Обличчям колгоспного села. Передова // Радянська Україна. – 1950. – 12 квітня.

15. Соціалістичні перетворення у радянському селі. – С.21.

16. Дбаємо про благоустрій села // Вільна Україна. – 1950. – 24 вересня.

17. Колгоспному місту бути // Львівська Правда. – 1950. – 20 грудня.

18. Інформація Чернівецького обласного комітету КП(б)У про радіофікацію області. 11 березня 1949 // Радянська Буковина. 1946–1970: Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1980. – С.17.

19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.120. – Арк.74.

20. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.24. – Спр.406. – Арк.138.

21. Інформація Чернівецького обласного комітету КП(б)У про націоналізацію області // Радянська Буковина. – С.54-55.

22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1201. – Арк.18.

23. Там же.

24. Покінчити з бездоріжжям – першочергове завдання // Правда України. – 1948. – 8 вересня.

Резюме

В статті досліджуються основні напрямки розвитку жилищно-комунальної інфраструктури западноукраїнського післявоєнного села.

Ключові слова: жилищно-комунальна інфраструктура, соціально-бытова сфера, западноукраїнське село, модернізація.

Одержано 5 березня 2007 р.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43)(=19)“13-17”:352

М.Б.Петров

ПРО ЧАС ВИНИКНЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У XIV–XVIII ст.

В статті досліджуються історичні умови та час поселення вірмен у Кам'янці-Подільському, вивчається адміністративно-правовий устрій їхньої громади, з'ясовуються окремі аспекти її судочинства, простежуються взаємовідносини з руською та польською юрисдикціями міста.

Ключові слова: юрисдикція, вірменська громада, адміністративно-правовий устрій, шафар, війт, ратуша, магістрат, рада сорока мужів, лавники, король, привілеї, вірменський суд, самоврядування, міське право, писар.

Протягом XV–XVIII ст. населення Кам'янця-Подільського за національним складом було неоднорідним. У числі його мешканців тогочасні писемні джерела зафіксували русинів (українців), вірмен, поляків, литовців, євреїв, татар, молдаван, турків та представників інших народів. Протягом досліджуваного періоду чисельність міських етнічних громад не була сталою. Крім того, не кожній із них в середньовіччі та у ранньому новому часі вдалося добитися окремого самоврядування. Цього спромоглися лише українці, вірмени і поляки. З часу заснування міста, а тим більше у 70-х рр. XIV ст., головним населенням Кам'янця в етнічному і демографічному відношеннях виступало українське. Приблизно з того ж часу в місті поселилися і вірмени, які залишили в його історії чимало культурну спадщину. Вона привертала увагу багатьох істориків, серед яких доречно назвати М.Владимирського-Буданова, В.Гериновича, М.Ролле, Т.Груніна, Ю.Сіцінського, Я.Дашкевича, В.Григоряна, О.Гаркавця та ряд інших, котрі, на жаль, не створили про неї комплексного наукового дослідження.

В українській і зарубіжній історіографіях навколо проблеми появи вірмен в Кам'янці існувало чимало дискусій, в результаті яких це питання

вдалося розв'язати об'єктивно, базуючись на основі свідчень писемних джерел. Суть проблеми зводилася до того, що вірмени в місті начебто поселилися ще у 1062 р. Ця дата з'явилася в середовищі вірменських істориків на початку 60-х рр. ХХ ст.¹, отримала прихильність і серед окремих українських науковців та краєзнавців, які на основі незначних археологічних матеріалів та вказаної безпідставної дати заснування міста відносили до кінця XI – початку XII ст.², а найдавнішу писемну згадку про нього пов'язували з 1062 р.³ На основі цієї дати у 1962 р. громадськість Кам'янець-Подільського “святкувала” його удаване 900-річчя, а у 1987 р. – 925-річчя.

Я. Дашкевич на підставі скрупульозного вивчення архівних документів XI–XVI ст. довів, що 1062 р., “як найдавніша писемна згадка про Кам'янець”, а тим більше про вірмен – це наслідок сфальсифікованої львівськими вірменами у другій половині XVI ст. грамоти на їхнє міське право, на самоврядування громади та на вільне зайняття ремеслами і торгівлею. Науковець з'ясував, що згадана грамота виникла саме тоді, коли між католицькою та вірменською громадами Львова велася гостра боротьба за різні привілеї. Представники польського патріциату, намагаючись обмежити торгівлю вірмен, стверджували, що вірмени не можуть вважатися рівноправними мешканцями Львова по відношенню до місцевих жителів, а тим більше займатися нарівні з ними торгівлею і ремеслами, оскільки вони були пізніми прибульцями до міста. Вірмени ж доводили, що вони є давніми жителями Львова і Русі. І, як наслідок, виникла підроблена ними грамота, на основі якої король прийняв судову ухвалу на користь вірмен. У 1641 р. ця грамота в латинському перекладі була вписана до Коронної метрики з довільною датою – 1062 р., чим формально стверджувалася її достовірність⁴. Вважаємо, що 1062 роком вірмени намагалися “засвідчити” своє перебування на Русі ще до зруйнування у 1065 р. тюрками їхньої столиці – міста Ані.

Експертиза у XVII ст. не проводилася. Я. Дашкевич аргументовано зауважує, що 1062 р. вперше ввів у науковий обіг французький сходознавець, місіонер і дипломат Луї Марі Піду Де Сент-Олон (1637–1717 рр.), який провів у середовищі вірмен України близько десяти років і залишив про них у своєму щоденнику свідчення різного характеру. Кам'янець 1062 р. з'явився у Марі Піду при вивченні ним питань щодо часу появи вірменських колоній в Україні. Піду належить думка про те, що вірменські громади виникали в Криму і на Русі в XI ст. Саме Піду ввів до наукового обігу грамоту (легенду) про запрошення вірмен на Русь з Коронної метрики⁵.

Звичайно, в процесі досліджень оригінал грамоти не виявлено, не вдалося ідентифікувати князя Федора Дмитровича, який, начебто, здійснив

вав запрошення вірмен з реально існуючою особою в історії Русі⁶. Крім того, у грамоті, що вписана до Коронної метрики, Кам'янець чи інші міста України навіть не згадуються. Текст грамоти такий: “Ось від великого князя Федора Дмитровича косогацьким вірменам (ті), які побажають сюди прийти (і) прийдуть мені на допомогу, і я дам вам волю на три роки, а коли будете мені підкорятися, поселяться хто де побажає”⁷. Я. Дашкевич вважає, що, окрім згаданої у Коронній метриці псевдо-грамоти з датою 1062 р., Піду використав ще й відомості вірменського мандрівника Симеона дпір Леаці (1586–1639 рр.), який упродовж багатьох років мешкав у Львові і у своїх “Дорожніх нотатках” виклав концепцію про два шляхи міграції вірмен на Русь у XIII ст. – через Крим та Анатолію, про існування вірменських колоній в той час у таких містах як Львів, Луцьк, Київ, Володимир і Белз. Про Кам'янець згадки немає. Однак, невідомо з яких причин аніщї XIII ст. у записах Симеона дпір Леаці чомусь у Марі Пїду перетворилися в аніщїв XI ст., які, начебто, були запрошені князем Федором на Русь і створили свої колонії у Києві, Львові, Володимирі, Луцьку, Кам'янці, Снятині та в інших, не вказаних Марі Пїду містах⁸. Не виключено, що Марі Пїду записав до числа названих міст Кам'янець тому, що у його часи в місті проживала найчисленніша в Україні вірменська громада, а воно було столицею Подільського воеводства. Думку Я. Дашкевича про те, що 1062 р. не має під собою реальної джерелознавчої основи, підтримують науковці України та Вірменії⁹.

Правомірно трактує історик і той факт, що не існує наукових підстав стверджувати про функціонування у 1250 р. в Кам'янці-Подільському вірменської Благовіщенської церкви Св. Миколи, надання польським королем Казимиром Великим кам'янецьким вірменам різних привілеїв у 1344 р., а також діяльність у цій громаді окремого суду в 1350 р., оскільки ці свідчення не спираються на писемні джерела¹⁰. Говорячи, зокрема, про 1250 р., Я. Дашкевич стверджує, що він виступає фальсифікатом по відношенню до найдавнішої писемної згадки про Благовіщенську вірменську церкву у Кам'янці. Науковець правомірно підкреслює, що документально названа церква датується 1398 р. З приводу цього вчений спеціально опублікував в українському перекладі грамоту про її будівництво. В джерелі засвідчується, що 25 березня 1398 р. барон Сїнан надав храму дарчу грамоту, у якій зазначалося, що він “дав обітницю збудувати церкву імені святого Миколи-чудотворця. І тепер її закінчили. І дарую її Богові, святому престолові Просвітителя і наставникові цього краю”¹¹.

Не виявлено в писемних джерелах і такої дати як 1344 р. Науковець стверджує, що в ті часи Кам'яня, як міста в історичному розумінні цього терміну, не існувало, а вірменської громади – тим більше. Звертаючись

до 1350 р., Я. Дашкевич стверджує, що цю дату вірменський хроніст С. Рошка (1670–1739) помилово прочитав на печатці кам'янецького вірменського суду. 999 р. вірменської ери, який там значиться, відповідає 1549–1550 рр. н.е.¹². Вчений доводить, що для утвердження названих версій в істориків і у краєзнавців мотивованої джерельної бази не існує.

Появу вірмен у Кам'янці можна пов'язувати лише з 70-ми рр. XIV ст.¹³, а найдавніші писемні відомості про їхнє помешкання у місті Я. Дашкевич відносить до 1388 р.¹⁴. Саме в тому році католікосом Теодоросом II було видано кондак (грамоту) вірменам України, на основі якого він призначив львівським архієпископом Йовганнеса. В оригіналі грамоти, котра збереглася, перелічувалися вірменські парафії в українських землях (Львів, Кам'янець, Київ, Луцьк, Володимир)¹⁵, які повинні були йому підпорядковуватися. Згадується вірменська парафія в Кам'янці і у 1390 р.¹⁶, коли громада мала вже чітку соціальну та церковну структуру.

До середини XV ст. вірменська громада міста зросла чисельно і зміцнилася економічно. Її купці спромоглися підпорядкувати собі майже всю зовнішню торгівлю в регіоні та за його межами¹⁷. Досить часто їх підтримували в цьому відношенні польські королі та їхні представники на місцях, наділяючи громаду різними привілеями. Так, у 1443 р. каштелян і краківський староста, королівський намісник в Кам'янці Ян з Чижова видав кам'янецьким вірменам привілей на право займатися торгівлею, на продаж сукна та інших товарів. Причому, в ньому спочатку йшлося про ті права, котрі дарували їм ще “подільські князі”, а у тому ж році польський король Владислав Ягайло підтвердив їх¹⁸. По відношенню до старост і кам'янецьких воевод, а також до війтів, радників і лавників польської юрисдикції, у привілеї і грамоті зауважувалося, щоб вони (вірмени) залишалися при своїх вільностях та привілеях і обов'язково їх дотримувалися¹⁹.

Наступний привілей польського короля Казимира Ягеллончика від 1460 р. засвідчує, що в Кам'янці продовжувало існувати три окремих громади, серед яких була і вірменська. Кожна із них мала свої квартали проживання, норми судочинства, культурні традиції, релігію тощо. Із грамоти дізнаємося також, що у вірмен був і свій війт – Янушик (*Janushek eorum adwokatus*), який здійснював управління громадою та стежив за вчасним збором податків з її дорослих мешканців²⁰.

Досить цінним для дослідження історії вірменської громади слугує привілей короля Казимира Ягеллончика 1469 р. В ньому він підтвердив попередні привілеї вірменам, а найголовніше – розширив права їхнього війта. Йому надавалося право юрисдикції над громадою в “*maluch i sieżkich*” справах. Крім того, за її представниками залишалося право апеляції війта щодо судових вироків до замкового (городського) або королівського

суду²¹. По суті, у 1469 р. вірмени на правових засадах здобули окрему юрисдикцію та узаконили своє судочинство або автономний статус в особі вірменського в'їта в межах норм магдебургії, які місто отримало у 1374 р. і додатково були підтверджені у 1432 р. Правда, названі права вірмен залишалися досить обмеженими. Зокрема, їм дозволялося мати лише лаву. За вказаним привілеєм, вірменській людині міста надавалися й різні економічні пільги. Їм дозволялося займатися ремеслами і кустарними промислами, виготовленням різноманітного взуття. Вірмени звільнялися від роботи на королівських млинах, від постойв військ в мирний час тощо. Виключення в даному відношенні становили лише ті періоди, котрі були пов'язані з військовими подіями і стихійними лихами²².

Вірмени-патриції вмівали знаходити підступи до польських королів і в наступні десятиліття, дбаючи про те, аби їхні привілеї мали більш тривалу юридичну чинність й підтверджувалися наступними правителями держави. З кінця XV ст. і протягом першої половини XVI ст. відомими в'їтами вірменської громади Кам'янця були Якуб з Дубно (1479 р.), Івашко (1536 р.), Дануш (1544 р.) – багаті купці, та ряд інших осіб. Доречно підкреслити, що економічне зміцнення громади спонукало її мешканців ставити перед польськими королями питання про повну юридичну незалежність від адміністрації польської юрисдикції і, особливо, від її ради, яка час від часу втручалася в різні сфери господарського життя громади. У зв'язку з таким становищем, представники громади продовжували клопотати перед королями за розширення своїх привілеїв. Наступний із них вони отримали у 1496 р. від короля Іоанна Альбрехта. Враховуючи становище Кам'янця на перехресті християнського і мусульманського світів, а також постійні напади татар, волохів і турків на місто та Поділля, король підтвердив мешканцям вірменської юрисдикції всі попередні права й привілеї та дозволив їм судитися, “згідно зі своїм власним правом”, своїми в'їтами в усіх справах, не звертаючись при цьому до жодного іншого суду²³.

У 1502 р. король Олександр знову підтвердив попередні привілеї кам'янецьким вірменам в Кракові, а в 1507 р. такий же крок здійснив Сигізмунд I. Вірменська громада і надалі дбала про збереження своїх прав на автономію, хоча протистояння між вірменським і польським магістрами, переважно у сфері політичних та соціально-економічних відносин, тривало і у наступні десятиліття. Зокрема, у 1530 р. райці польської юрисдикції намагалися більш активно прилучити українців і вірмен до посилення обороноздатності міста шляхом оплати ними додаткових видатків на утримання міського гарматника. Вірменський в'їт з цього приводу направив до польського короля відповідний протест, на основі якого ко-

роль названу пропозицію вирішив таким чином: грошове забезпечення гарматника повинно здійснюватися за рахунок польської громади міста, однак зобов'язав й інших вейтів міських громад пропорційно здійснювати грошові внески до каси польського магістрату для закупівлі гармат, куль і пороху²⁴. Протистояння вірменського і польського магістратів доходили й до того, що вірменам заборонялося у своїх судах вести судові процеси вірменською мовою. З приводу цього у 1539 р. король навіть видав декрет, згідно з яким кам'янецькі вірмени повинні були судитися з поляками і українцями польською мовою. Причому, не лише в ратуші польської юрисдикції, але й перед своїм вейтом у вірменській ратуші, перед яким вони склали присягу в присутності старости, підстарости або бурмістра²⁵.

Правове регулювання взаємовідносин між вірменською і польською юрисдикціями Кам'янець й надалі здійснювалося польським королем, до якого представники вейтівського суду завжди знаходили вмілий підхід. Тому підтвердження старих і отримання нових привілеїв кам'янецьким вірменам було підписано і у 1548 р. Сигізмундом Августом на сеймі в Пйотркові²⁶. Останній дозволив їм вишкати хліб, варити пиво, а також виготовляти інші напої і продавати їх. Правда, і після цього їхні вимоги щодо отримання незалежного самоврядування та різних правових норм не припинялися. Не випадково у 1552 р. вірмени подали Сигізмунду Августу чергове клопотання про те, аби вони на рівних правах з мешканцями інших громад міста сплачували однакові за розмірами податки, могли мати ідентичні права на проведення торгівлі, варіння пива, меду, продаж різних алкогольних напоїв²⁷ та користування суто вірменськими нормами судочинства.

Вивчаючи судові акти вірменської громади міста, Я.Дашкевич дійшов висновку, що вона користувалася відносною незалежністю згідно з магдебурзьким правом, причому використовувала й свої норми судочинства. І це не випадково, адже саме завдяки королівським привілеям кам'янецькі вірмени намагалися впровадити у внутрішнє життя своєї юрисдикції та у взаємини з представниками руської і польської громад власні звичаї і правові норми. Писемні джерела засвідчують, що тогочасна судова практика у їхній юрисдикції здійснювалася на основі дещо зміненого на українському ґрунті давньовірменського "Судебника" Мхітара Гоша XII ст.²⁸. Дослідивши судові акти вірменської громади міста XVI ст., В.Григорян підтримав думку Я.Дашкевича. Він стверджував, що суд вірмен в місті у своїй повсякденній практиці керувався судебником, схваленим в 1519 р. польським королем Сигізмундом I, в основу якого лягли положення судебника Мхітара Гоша²⁹. Версію про окреме судочинство

кожної з громад (руської, польської, вірменської) підтверджують й люстрації кам'янецького староства 1535, 1565 та 1570 рр. Зокрема, в люстрації 1565 р. записано, що в Кам'янці “діє три юрисдикції: поляки мають першість, судять у них згідно з магдебурзьким правом; в русинів судять згідно з руським правом і, звичайно, вони мають свого вїйта; у вірмен – за вірменським звичаєм, вони також мають свого вїйта”³⁰.

Оскільки Кам'янець в XV–XVIII ст. виступав значним конкурентом Львову переважно в економічних відносинах у західних регіонах України, кам'янецьким вірменам постійно доводилося виборювати перед королями право для себе на внутрішню і зовнішню торгівлю, на окреме самоврядування, судочинство, культурний розвиток, релігію тощо. Відомо, що представник вірменської громади Григір, син Сатіка (помер у 1565 р.), 25 разів організував поїздки до польського короля, щоб той “закріпив і затвердив суд”, а також “Судебник” або “Книгу законів” (львівський статут 1519 р.), якими у XVI–XVIII ст. користувалися вірмени міста³¹. Звичайно, схвалення польським королем судебника вірменам не означало, що вони повністю у своїй діяльності отримали незалежний суд. Польський магістрат дозволяв собі і надалі здійснювати втручання у життя громади, вчиняти недоброзичливі проступки по відношенню до вірмен, а тим більше до винесених ним вироків. Причому, рішення їхнього суду можна було обжалувати лише перед польським королем, а у випадку його відсутності – перед львівським вірменським судом³².

Боротьба за право на своє судочинство та окреме самоврядування тривала з польською юрисдикцією міста і в наступні роки, про що дають підстави говорити королівські привілеї 1567 та 1574 рр. Щодо останнього із них, то він виборювався черговим клопотанням громади. Свідченням цьому слугує запис в актовій магістратській книзі від 12 лютого 1574 р. Міська громада вибрала для такої місії присяжного суддю Мелкона делегатом для поїздки до Польщі, щоб випросити в короля згоду на схвалення для вірмен Кам'янця 15 привілеїв. Мелконі було видано на витрати 60 польських та 3 литовських флорини³³. Не виключено, що саме ця поїздка сприяла черговому підтвердженню у тому ж році королем Генріхом Валуа привілеїв вірменам.

Їхній зміст засвідчує, що король вкотре застерігав польський кам'янецький магістрат припинити зловживання своїм становищем щодо розміщення жовнірів на постіях у вірменські будинки, а також закликав покінчити з практикою втручання представників польської юрисдикції у життя вірменської громади³⁴. Король зобов'язував їх надавати можливість вірменам “sądzić się przed własnym wójtem i lawnikami, z wolną appellacją do sądów assessorskich”³⁵. Наступний король Польщі Стефан Баторій на коро-

наційному сеймі в Кракові у 1576 р., а також у Торуні (того ж року), підтвердив попередні привілеї кам'янецьким вірменам і дозволив за давньою традицією брати участь в місті у торгах щосуботи, де б кожний житель Кам'янця, незалежно від віросповідання, мав право відкрито продавати м'ясо дрібної і великої худоби. А в інші дні – понеділок, вівторок, середу і четвер – реалізовувати м'ясо лише малих тварин – овець, кіз тощо³⁶.

Крім того, король підписав й привілей, згідно з яким кожного року, в один і той же день, в конкретному місяці і у призначеному для цього дійства будинку, вірмени, як було і раніше, вибирали за власною згодою на 1 рік вїйта та чотирьох лавників³⁷. Такий факт зафіксований в одній з магістратських книг за 30-ті рр. XVII ст. Зокрема, в ній 12 лютого 1635 р. записано, що “в четвер старійшини 40 мужів і посполиті згідно між собою обрали на цей рік вїйтом пана Кіркошу, сина Голуба, дай йому боже щастя і злагоди. А оскільки на лавиці з'явилось 2 місця, а саме – покійних пана Івашка, сина єпископа Сергія, і Задіга, сина Дірадура, то на їх місце обрали пана Сергія, сина Кіркора Тамчагі (митника), і Бобріка, сина Йованеса”³⁸.

Обраний вїйт приймав присягу на вїйтівство, про що свідчать магістратські книги. “Діялося в ратуші вірменській в Кам'янці-Подільській року божого тисяча шістсот двадцять восьмого дня тринадцятого березня, в понеділок. У присутності шляхетного пана Войцеха Свірського, підстарости судового гродського кам'янецького, уповноваженого вельможного його милості пана Стефана Потоцького, тогочасного старости кам'янецького, посланого до нинішнього акту відповідно до прав і звичаїв давніх, а також славетних панів пана Станіслава Самбора, тодішнього вїйта магдебурзького права, Яна Вольського та Григла Кудлича, райців, і славетних панів старших вірменського права, тобто Якуба Міхаловича і Якуба Гогчовича, і всього поспільства вірменської нації славетний пан Кіркор Голубович, згідно обраний на той строк вїйтом, склав і виконав присягу на свій вїйтівський уряд згідно зі звичайним текстом присяги, описаним у порядку права магдебурзького. А його милість пан підстароста від імені його милості того ж вельможного пана старости лишив панів радних вірменських при їхній давній присязі на уряд лавничий”³⁹.

Дискримінаційне відношення представників польської юрисдикції міста до вірмен, як стверджує Я. Дашкевич, базувалося на тому, що вони майже до початку 70-х рр. XVII ст. не були повноправними громадянами міста⁴⁰, хоча і мали привілеї на самоврядування й приймали Міське Право. Про останнє засвідчують магістратські книги XVI ст. Так, у 1560 р. (3 грудня) перед вїйтом Юрком і старшинами на чолі з хартом Ромашком,

Сергієм Тамгаджи, Хачко Чапличем, Сергієм, Харбетом Атані, Кіркором і Хасу постав Нігогос із Васловець і прийняв Міське Право. “Він присягнув у тому, що буде жити в місті добропорядним, як кожний громадянин. І призначив за себе поручителем Сергія Тамаджи”⁴¹. У тому ж році Міське Право прийняли Нігол з Румунії та три мешканці із Сучави – Хачиг Хачмас-оглу, Айзізбей і Дірадур⁴². Записи в одній із магістратських книг про прийняття присяги збереглися і за 18 серпня 1585 р. Цей акт здійснювався в присутності вйта Голуба та всіх суддів. “Прийшов Годорка, син Харбеда, з Кафи й прийняв присягу господу богу і став вірним підданим його милості короля Стефана, і зобов’язувався дотримуватися присяги, відповідно до її порядку, згідно із записом, і сплачувати всі урядові податки, і виявляти безперечний послух урядові. Яку присягу за дорученням вислухав шляхетний його милості пана старости пан Вісентій Вольський, підстароста Кам’янецький, і від польського суду вйт польський пан Блажей і Станіслав Моршикапа та доктор Миколай. При тому він сплатив податки, належні урядові пана старости, а так само вірменському судові і був вільний, про що судові подано пам’ятного”⁴³.

Незважаючи на різні протиріччя з представниками магістрату польської громади міста, юридичні, соціальні, економічні і політичні позиції вірменської громади в місті з другої половини XVI ст. посилювалися. Особливо їхня діяльність зростала у сфері торгівлі. З приводу цього факту в записях італійця Джованно Ботеро (1573 р.), секретаря польського короля Генріха Валуа, засвідчувалося, що міжнародна торгівля зосереджувалася переважно в “руках вірмен, які торгували ... і в Кам’янці та в інших менших містах, що знаходяться поблизу”⁴⁴. Зміцнювалася й соціальна структура судочинства та управління у вірменській громаді. Керівництво нею здійснювалося Лавою на чолі з вйтом. Останній в писемних джерелах згадується ще у 1460 р. В одній з актових книг вірменського магістрату від 15 травня 1559 р. зафіксовано, що “перед вйтом Юрком і старшинами Ромашком, Саркісом, Тамгаджи, Гурегом і Саркісом постав ктитор Киркор і заявив на Бедроса Бобрик-огли про те, щоб останній розплатився з ним за його дім і виселився з нього”⁴⁵.

Вірменський суд в Кам’янці виконував функції для своєї громади не лише судочинні, а і самоврядувальницькі й називався, за Я. Дашкевичем, “вйтгівським урядом вірменського суду”⁴⁶. Судові книги вірменського магістрату дають підстави говорити про те, що суд виконував різні функції: розглядав питання спадщини, крадіжок, вбивств, боргів, бійок, сімейних непорозумінь між чоловіками і дружинами, коханцями, батьками і дітьми, тещами і тестями, вирішував між молодими людьми питання дошлюбних відносин і т.д. Щодо спадщини, то цікавим в даному відно-

шенні слугує запис (дарча) Магди Малярки своєму синові Юркові від 4 листопада 1619 р. Дружина покійного Вартереса, маляр, прийшовши до тодішнього суду, подала до нього письмове свідчення, у якому зазначалося, що вона “Магда, дружина Вартереса, маляр, будучи у доброму здоров’ї і сповна розуму, ніким не примушена, зі своєї доброї волі, через свого опікуна, мого зятя також Вартереса свідчу і записую моєму синові Юркові ту частину спадку, що припадає на нього”. Крім того, “якщо мій син Юрко добре доглядатиме мене до самої моєї смерті й берегтиме, то я відписую йому і його нащадкам ту шосту частку, що припадає на мене. Від його вітчима Вартереса, маляр, лишилося малярське приладдя, то щодо нього, я дарую його на вічні часи Юркові, моєму синові та його нащадкам”⁴⁷.

Борги, як і заповіти, також розглядалися вйтом і старшинами. Зокрема, 3 серпня 1560 р. перед “вйтом Нурсесом і старшинами постав Ованес Татбей-оглу і визнав, що “я винен руському Мишко 22 угорських флорини і зобов’язуюся заплатити цю вищеназану суму на Калачківський ярмарок не яким-небудь товаром, а лише готівкою. Кожний флорин рівняється 45 литовським саг”. Свідчення про борг поясів Гребенем міщанину Задігу також збереглося в магістратській книзі за 17 березня 1614 р. “Прийшовши особисто до славного вйта Лукаша, стосовно п’яти (дюжин) гарних синіх поясів і зобов’язався віддати на наступний цьогорічний Язлівецький ярмарок. А якщо поясів не буде, то повинен буде сплатити по 7 флоринів за дюжину, готівкою, а не будь-яким товаром, без жодних судових відстрочок і апеляцій. Про це судові подано пам’ятного”⁴⁸.

Цікавим в магістратській вірменській книзі за 27 липня 1635 р. є запис щодо протестації колишнього працівника Хачадура Агопша з Сучави на колишніх господарів в Кам’янців, у яких він працював. Останній звернувся до суду з позовом проти поштивної міщанки Ширін, вдови покійного Хачадура. “В її чоловіка я прослужив сім років. За мою службу він зобов’язався зробити наділ, тобто оженити мене і справити за свій кошг весілля, і дати мені до рук певний капітал. Крім того, при вступі на службу в мене були власні гроші, які я, працюючи в нього, примножив до сорока золотих талерів. Коли ж я звільнився від нього, то він не схотів ці речі віддати, кажучи, що віддам тоді, як тебе женитиму. А тепер, дай боже вашим милостям здоров’я, після його смерті я ходив до пані Ширін із добрими людьми і просив погодитися зі мною і сплатити, а вона мені сказала, що прийдеш на Язлівецький ярмарок, я тобі віддам. От тепер я прийхав і прошу сплати, а вона віддати не хоче. Тому я протестуюся проти неї, бо маю збитки через неї, окрім плати за мою службу, ще 100 флоринів, оскільки вона мене як ділову людину затримала й я відстав від своїх

товаришів. І я залишаю за собою право свого часу і в своєму місці судитися з нею щодо цього всього. Про що подано судові пам'ятного”⁴⁹.

Війту в управлінні громадою і судових справах допомагали лентвійт та райці (старшини-присяжні). На посаду лентвійта обирали найбагатших представників вірменської громади-патрициїв, в тому числі і культу. Так сталося 22 вересня 1606 р., коли у понеділок перед лентвійтом Ніголом (єпископом) для подання необхідної інформації особисто було призвано Гогоче, сина вітця Кіркора, який свідчив про свої показання під присягою⁵⁰.

В діяльності війта та старшин (лавників) активну участь брала Рада сорока мужів. Її повноваження були особливими і достатньо вагомими, про що засвідчує запис у магістратській книзі від 7 грудня 1634 р. Рада сорока мужів вірменського магістрату встановлювала порядок виборів нею війта і депутатами від посполитих міщан в кількості 50 осіб. Крім того, вона забороняла одній особі займати одночасно дві посади в магістраті. Це рішення схвалив 22 березня 1635 р. король Владислав IV⁵¹.

Неабияку роль в діяльності війтівського уряду відігравав і писар, посада якого також була виборною. Зокрема, “19 лютого 1638 р. на цю посаду було обрано писаря Вартана. В понеділок перед славетним війтом Кіркошею, сином Голуба, і чинними при ньому присяжними, а саме: Міклашем, Кіркором, Якубом, Стецьком, Мурадом, Бобриком, Хачком, Івашком, славетним Варта-ном, сином барона Кіркора, присяжного; через вакантність посади писаря [“писарського уряду”] вірменського суду міста Кам'яця, обрали його на писаря цього суду, а оскільки кожен уряд стверджується присягою і завдяки цьому набуває чинності й довіри, то й його сьогодні цей уряд привів до присяги на писарство за її текстом, описаним у статуті”⁵². Зауважимо, що на всі посади війтівського уряду, в тому числі і писаря, обиралися найзаможніші міщани, в тому числі і представники культу. Так сталося і 19 січня 1644 р. в понеділок, коли у вірменській ратуші “старійшини сорок мужів і всі посполиті згідно і приязно обрали на цей рік на війта славетного пана Кіркошу, сина Голуба, єпископа. Дай боже щастя урядові і примноження нашій убогій Речі Посполитій. Амінь”⁵³.

Під 1573 р. в актових книгах вірменського магістрату зустрічається і вірменський бурмістр, якого не було в руської громади. Зокрема, 25 липня вірмени – свідки Шимко та Акоп – давали показання своєму бурмістру по справі Асвадура і Григора, синів тер-Петроса⁵⁴. Проте, ті функції, що поклалися на нього згідно з нормами магдебурзького права, виконувати не доводилося. Цього йому не дозволяв польський магістрат. Справа в тому, як зауважували М.Владимирський-Буданов та В.Антонович, що

норми магдебурзького права для руської і вірменської громад у Кам'янці були обмеженими⁵⁵. Це проявлялося у функціонуванні в їхніх магістратах лише Лав на чолі з в'їттами, а Рад, які склалися з бурмістрів і радників, котрі здійснювали виконавчі функції, не існувало.

Особливе місце в діяльності вірменського самоврядування Кам'янця займав шафар або економ (посадова виборна особа, яка відповідала за податки та інші грошові надходження до каси магістрату), про що засвідчують книги їхнього в'їттівського суду. З'ясовується, що на цю посаду обирали найвідоміших та особливо поважних в громаді патриціїв, до яких належали й представники церкви. Зокрема, 23 березня 1609 р. "старійшини знову обрали шафарем єпископа Міхно". Це дійство проводилося в суботу в'їтгом Ніголом спільно з присяжними братами, а саме: Йованесом Гагосом, Гур'єгом, Ованесом Левонем, Юрком, Якубом, Лукашем, Голубом та іншими. Шафар обирався на один рік, а його обов'язки виражалися у чіткому контролі та розумних витратах "надходжень Речі Посполитої, церкви й єпископства". "Барон Міхно, єпископ, зваживши на прохання старійшин, погодився цього року бути шафарем і прийняв гроші Речі Посполитої в сумі 8100 польських злотих"⁵⁶.

Боротьба за привілеї вірменської громади примушувала її патриціїв і бюргерів клопотатися не лише про своє правове становище в місті, а і про обездолених мешканців громади. Виразом цьому слугує дозвіл короля Сигізмунда III 1614 р. на будівництво вірменами своїм власним коштом для убогих мешканців громади шпиталю⁵⁷. Він був кам'яним і знаходився на сучасній Вірменській вулиці (тягнулася від Руської кам'яної брами до Вірменського ринку), біля кафедрального вірменського храму Св. Миколи⁵⁸. Для зведення шпиталю і на його утримання король зобов'язував кожного вірменина, який займався торгівлею, при виїзді з Кам'янця та в'їзді до нього а, особливо, при поверненні до міста з Туреччини, сплачувати по 3 польських гроша від коня. Крім того, кожний різник-вірменин мав давати платню в розмірі двох грошей від однієї голови великої і по одному грошу від малої тварини. Поряд з цим, від окремого воза дров, які провозилися через Руську браму, кожний його власник зобов'язаний був виділяти на шпиталь по одному поліну дров⁵⁹.

Наступні королі Польщі дещо частіше підтверджували привілеї кам'янецьким вірменам. Серед них був і Владислав IV Ваза. У 1633 р. він прийняв від них делегацію, яка заприсяглася королю на вірність, і зразу ж підтвердив їм існуючі права та привілеї⁶⁰. Останні підтверджував вірменам і Ян Казимир у 1649, 1652 та 1658 рр. Щодо привілею 1658 р., то, згідно з його змістом, правитель Польщі знову підтвердив право вірмен шинкувати мальвазією і мушкателею в пивницях, а також здійснювати продаж

різних напоїв: пива, меду, вин і горілок у своїх будинках та кам'яницях⁶¹. Король надавав вірменам привілеї за те, що їхня громада була йому вірною в часи облоги міста українськими військами, під час нападів татар, а також за активну допомогу громади у ліквідації наслідків пожеж в місті та різних пошестей⁶². В тому ж році (23 березня, Варшава) король подарував вірменському війту і членам вірменського магістрату хутори на тій частині міської землі Кам'янця, яка належала вірменам. Він дозволив, щоб після їхнього заселення чиншовиками платня з останніх за утримання худоби і податок у якості десятини був розподілений між війтом та членами магістрату. Крім того, він дозволив на підлеглих вірменам землях влаштувати корчму, готувати та продавати в ній різні напої⁶³.

Особливо знаменним в отриманні вірменами нових привілеїв виступав 1665 р., коли всі представники громади були зрівняні в міських правах з мешканцями польської і руської громад Кам'янця. Для відродження “ich juryzdykcyi we wszystkich prywatnych i publicznych sprawach”, король “pozwolil im pieczętować się lakiem czerwonym, zamiast wo okazane w obronie Kamieńca”⁶⁴. Герб і печатка вірменської громади Кам'янця зафіксована на гравюрі міста 1673–1679 рр., виготовленій К.Томашевичем⁶⁵. Емблема – Боже ягня, що стоїть звернене фігурою геральдично ліворуч, з головою, поверненою назад вправо, з німбом довкола голови. Фігуру ягняти перекриває вертикальний держак із хрестоподібним закінченням, застромлений у землю, з прапорцем і знаком хреста на ньому. Прапорець розгорнутий вправо та поділений горизонтально на три окремі частини. Герб вірменської юрисдикції з емблемою у вигляді Божого ягняти, за Я.Дашкевичем, існував офіційно з 1496 до 1790 рр.⁶⁶.

Король Михайло Корибут Вишневецький на коронаційному сеймі у 1669 р. також підтвердив всі попередні привілеї вірменам Кам'янця. Однак, військові протиріччя між Польщею і Туреччиною, в тому числі за Подільські землі, наштовхнули противників кам'янецьких вірмен подати гетьману Собеському підозрілу інформацію про їхню зраду інтересам Польщі. Проте, в листі до вірменського кам'янецького магістрату з Янова 3 червня 1672 р. гетьман висловив думку, що фальшивим чуткам не вірити, а впевнений у їхній вірності. Аналогічної думки про вірмен м.Кам'янця дотримувався і король Михайло в листі від 20 червня 1672 р. з Варшави, а перехід Кам'янця і його трьох юрисдикцій під владу Османської імперії верховний правитель Польщі вважав результатом не зради, а підписаної капітуляції⁶⁷.

В роки перебування міста під владою Туреччини частина вірмен продовжила мешкати в Кам'янці, а значна їх кількість залишила його. Як засвідчує літопис Самовидця, “русь упросили собі три церкви, а ормяне

одну церков, и то с трудностью великою”⁶⁸. Діяльність вірменського суду в місті у 1672–1699 р. була скасована⁶⁹. Джерело 1680 р. містить інформацію про те, що в місті податок було зібрано лише з 75 вірменських сімей та 14 одиноких осіб⁷⁰. Більшість із вірмен виїхало до Болгарії, а частина – у західні українські землі.

Після переходу міста наприкінці 1699 р. під владу Польщі, життя вірменської громади почало відроджуватися, хоча й з великими труднощами, які супроводжувалися не лише важким економічним становищем міста, а і значними перешкодами з боку польського магістрату. Джерела засвідчують, що вірменській громаді, як і двом іншим, спочатку необхідно було відновити своє самоврядування і зайнятися відбудовою міста, а також відродженням усіх сфер міського життя. З опису Кам’янець 1700 р. дізнаємося, що вірменські квартали були досить зруйнованими. Коли вірменин Акоп Багдасарян приїхав зі Львова до Кам’янца у 1704 р., то побачив місто у жахливому становищі. Він ледве впізнавав його вулиці⁷¹. Доречно зауважити, що польський магістрат в той час прагнув домогтися, аби вірмени “w gunku polskim osiadać nie maia wedlug prawa dawnego”⁷². В перші роки XVIII ст. вірменський магістрат вже відновив свою діяльність, а його підприємливі патріції активно зайнялися торгівлею і ремісничою діяльністю. Правда, мешканців громади на той час числилося небагато. Згідно з “каталогом” перепису населення 1704 р., їх налічувалося 73 особи: членів уряду – 8, суду 40 мужів – 14, домогосподарів – 36 і дітей – 15⁷³. Відродженню діяльності самоврядування вірмен в той час сприяв король Август II, котрий підтвердив всі їхні права і привілеї, надані попередніми польськими королями⁷⁴. Правда, протиріччя вірмен з представниками влади українсько-польського магістрату і за тих обставин не припинялися. Одна із магістратських кам’янецьких книг засвідчує, що 10 жовтня 1708 р. суд кам’янецького старости наклав штраф на вірменський (в тому числі і українсько-польський) магістрат за порушення торгівцями його юрисдикції цін, встановлених подільським підвоєводою⁷⁵. Окрім магістрату, до 1710 р. відновив свою діяльність і суд сорока мужів⁷⁶.

Наслідки руйнування, заподіяні місту наприкінці XVII ст. вояками Туреччини, особливо відчутно проявлялися в перші десятиліття XVIII ст. і відбивалися на діяльності не лише купців, ремісників, лихварів, військовиків, а й всіх без виключення жителів Кам’янца, тим більше – на діяльності магістратів. Місто (а в ньому кожна із громад зокрема) потребувало підтвердження старих і надання нових привілеїв, надіялося на якнайшвидшу допомогу держави. У зв’язку з цим, польсько-український та вірменський магістрати на початку 1712 р. направили делегацію на польський сейм, яка мала подбати про затвердження усіх їхніх попередніх прав та

отримати нові привілеї, добитися дозволу звільнення від податків на певний час і т.д. Вірмени в котрий раз ставили перед королем і польським магістратом питання про те, аби їхні “mieszczanie nie byli pociągani do żądnych sądów szlacheckich”⁷⁷. Частково це їм вдавалося, однак реалії життя крізь призму писемних джерел засвідчують, що здобути, а потім підтверджувати королями, їхні привілеї знову і знову необхідно було захищати. Свідченням цьому слугує скарга бурмістра українсько-польського магістрату Миколи Павлича на вірмен міста і їхнього вїйта Стефана Мільковича від 26 березня 1719 р. Її зміст зводився до того, що вірмени нібито відмовлялися від всякої залежності від польського магістрату, підпорядковували собі в місті всі промисли, витісняли з Кам’янца польських міщан, тобто “ubogi polski lud, gdzie u jak mogąc, swoim sprzyia”, приносили шкоду всьому місту⁷⁸.

Звичайно, в цих словах багато несправедливості, оскільки вірмени в котрий раз представляли українсько-польському магістрату та королівським комісарам підтверджені королями права на самоврядування. Захист своїх прав вірменська громада здійснювала і по відношенню до міського гарнізону, вищий офіцерський склад якого та жовніри постійно у XVIII ст. їх порушували шляхом не завжди мотивованих постоїв гарнізону у їхніх будинках, незаконною торгівлею, стягуванням додаткових податків, штрафів і т.д. У тому ж 1719 р. вірменська юрисдикція, вже спільно з українсько-руською, направляла начальнику кам’янецького гарнізону навіть протестацію про насильницькі дії жовнірів по відношенню до мешканців громади. Причому, це повторювалося і у 1720, 1721, 1723 та 1728 роках. В останній, зокрема, йшлося про незаконну торгівлю в місті різними товарами, яку проводили високопоставлені чини гарнізону та їхні дружини⁷⁹, перешкоджаючи вірменським купцям, власникам лавок і лихварям правомірно проводити торгівлю.

Непорозуміння між вірменським і польсько-українським магістратами приводили до того, що багаті вірменські патриції переходили під юрисдикцію останнього, більш надійно захищеного нормами магдебургії. Вони купували й нерухомість в межах особливо престижних її кварталів: на українсько-польському ринку, на вул. П’ятницькій, Зарванській, Троїцькій та в інших. Цей факт красномовно засвідчує опис Кам’янца 1734 р. Зокрема, у західній частині ринку на той час мешкали вже вірмени Туміловичі, у північній – пан Баранович, східній – Ахентович і Бакалович, південній – Святович, Баранович, Богданович⁸⁰, Овансович⁸¹ і т.д. Досліджуючи підґрунтя протиріч між польсько-українською та вірменською юрисдикціями міста, М.Владимирський-Буданов зауважував, що “істинною причиною ворожнечі між Поляками і Вірменами залишалася різниця двох

міських відомств, встановлених законом. Однак, при організації міського управління за магдебурзьким правом не було іншої можливості зберегти рівноправність міського населення”⁸². Підпорядкування польсько-українською юрисдикцією вірменської у перші десятиліття XVIII ст. – ось логіка політичного бачення першої. І з таким наміром вона не забарилася. У 1724 р. польсько-український магістрат спорядив до Варшави інтернунція та рекомендував йому “постаратися на сеймі добитися того, щоб вірмени були приєднані до нашої юрисдикції”⁸³. Правда, зробити цього йому тоді не вдалося.

Для припинення різних непорозумінь між названими юрисдикціями, до міста часто почали направлятися королівські комісії. У 1736 р. лава українсько-руського магістрату протестувала проти ради своєї ж юрисдикції через те, що остання не займала проти вірмен чітких позицій. Вона дозволяла їм будуватися у кварталах польсько-української юрисдикції, приймала їх до своєї лави і ради без відповідних заслуг вірмен, не вимагала від них обов’язкової сплати третього гроша на громадські потреби (замкові укріплення, мости, тротуари) і т.д. Обурена змістом такої протестації, рада польсько-українського магістрату запросила до Кам’яця у 1742 р. королівську комісію і зі свого боку, хоча її рішення для вірмен були неприйнятними, адже вона зобов’язувала сплачувати чинш з тих їхніх будинків, котрі знаходилися в циркулі польсько-української юрисдикції, давати податок у розмірі трьох грошів на громадські потреби, направляти три флорини з кожної крамниці на користь польсько-українського магістрату⁸⁴ і т.д. У відповідь на такі рішення названої комісії, вірмени через рік виклопотали від короля ще одну комісію, вердикт якої також не був на користь вірмен. Після цього останні звернулися до короля ще раз і чергова комісія 1743 р. вирішила справу позитивно на їхню користь. Звичайно, протиріччя між двома юрисдикціями не завершилися, адже у 1744 р. в магістратських книгах була записана нова протестація проти вірмен, а у 1747 р. запрошено до міста наступну королівську комісію для з’ясування чергових непорозумінь між двома юрисдикціями. Комісії працювали, приводили до розорень громади (фінансувалися за їхній рахунок) і місто, однак принципово не вирішували жодних складних протиріч. Причому, цьому процесові не могли посприяти і чергові королівські привілеї Августа III, а також Станіслава Августа Понятовського у 1766 р.⁸⁵.

Непорозуміння між вірменами і польсько-українською юрисдикцією міста на економічному, соціальному, адміністративному і політичному підґрунті продовжувалися й у 60–80-ті рр. XVIII ст. Ці проблеми громади неодноразово намагалася вирішити в місті королівська комісія “Вони

ordinis”, однак 3 лютого 1790 р. вона ліквідувала самоврядування вірмен і підпорядкувала їхнє життя польсько-українському магістрату⁸⁶.

Таким чином, дослідження середньовічних писемних джерел та історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що вірмени, поселившись в Кам'янці у 70-і рр. XIV ст. і створивши при підтримці польських королів та їхніх намісників окрему громаду (поряд з руською і польською), залишили у багатогранній історії міста значний культурний пласт, котрий вимагає у майбутньому скрупульозних досліджень. Початок правового регулювання свого проживання в місті вірменська громада вела від надання їй у 1374 р. самоврядування, а найбільш правомірно – від 1432 р., коли Кам'янець польським королем Владиславом Ягеллом було підтверджено магдебурзьке право. Аналіз привілеїв кам'янецьким вірменам та судових актів їхнього магістрату XVI–XVIII ст. засвідчує, що завдяки економічному впливу в місті та активній участі у східній торгівлі, котра приносила місту і купцям значні прибутки, вірмени зуміли організувати відносно сильну судово-правову автономію у формі війтівства і боронити її функціонування аж до 1790 р., поки громада не була підпорядкована польсько-українському магістрату.

Примітки

1. *Микаелян В.А.* К вопросу о грамоте князя Федора Дмитриевича // Археологический ежегодник за 1964 г. – М., 1965. – С.11-12; *Восканян В.К.* Ценные первоисточники истории армянского народа // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. – 1968. – №3. – С.31-32.

2. *Александра М.Ф., Винокур І.С., Гарнага І.В., Коваленко Л.А., Ланевський В.П.* Кам'янець-Подільський // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.297-298; *Винокур І.С.* Як починався Кам'янець // Наука і суспільство. – 1976. – №7. – С.47.

3. *Попов А.К., Хотюн І.М.* До історії Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1963. – С.103; *Ростікус Р.* 900-летие города Каменца-Подольского // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1963. – №4. – С.156; *Тихомиров М.М.* Про початок Кам'янця-Подільського // Прапор Жовтня. – Кам'янець-Подільський, 1962. – 25 жовтня.

4. *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. Источники и исследования темы // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – М., 1984. – С.190.

5. Там же. – С.187.

6. Його ж. Грамота Федора Дмитровича (нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління. УРСР. – 1962. – №4. – С.9-14.

7. Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.62.

8. Його ж. Древняя Русь и Армения. – С.187.
9. *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, Нью-Йорк: Видавництво М.Коць, 1996. – С.114-115; *Григорян В.Р.* Історія армянських колоній в Польщі (армяне в Подолі). – Єреван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980. – С.50, 52-53.
10. *Дашкевич Я.* Розселення вірмен на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.І – С.180.
11. Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. – С.37.
12. Там же. – С.162.
13. Його ж. Армянская колония в Каменце-Подольске // Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты Каменце-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И.Грунина / Под редакцией Э.В.Севортяна. – М.: Наука, 1967. – С.69.
14. Його ж. Древняя Русь и Армения. – С.183.
15. Там же. – С.183-184.
16. Його ж. Розселення вірмен на Україні в XI–XVIII ст. – С.162.
17. *Marcin Kromer: Polska czuli o położeniu Ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie / Przeglą Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego.* – Olsztyn, 1984. – S.60.
18. *Przedziecki A.* Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т.1. – S.146.
19. Ibid. – S.147.
20. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu.* – Т.1. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. – S.70.
21. Ibid. – S.71.
22. Ibid.
23. *Przedziecki A.* Op. cit. – Т.1. – S.148.
24. *Kiryk F.* Op. cit. – S.72.
25. Ibid.
26. *Przedziecki A.* Op. cit. – Т.1. – S.149-150.
27. Ibid. – S.150.
28. *Дашкевич Я.* Армянская колония в Каменце-Подольске. – С.67.
29. Акты армянского суда города Каменца-Подольского XVI в. Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна. – Єреван: Издательство АН Армянской ССР, 1963. – С.370; *Григорян В.Р.* Об актовых книгах армянского суда г.Каменец-Подольске (XVI–XVII вв.) // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – М., 1964. – С.276-296.

30. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч.7. – Т.2. – С.165.
31. *Дашкевич Я.* Армянская колония в Каменец-Подольске. – С.75.
32. *Раиба Н.С.* Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском // Историко-филологический журнал. – №4(75). – Ереван: Академия наук Армянской ССР, 1976. – С.103.
33. Акты армянского суда города Каменца-Подольского. – С.212, 340.
34. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.150-151.
35. *Ibid.* – S.151.
36. *Доронович М.* Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская православная во имя святителя Николая // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Вып. II. – Каменец-Подольский, 1878-1879. – С.181.
37. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.151.
38. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – К.: Українознавство, 1993. – С.144.
39. Там же. – С.133.
40. *Дашкевич Я.* Армянская колония в Каменец-Подольске. – С.75.
41. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Под редакцией Э.В.Севортяна. – М.: Наука, 1967. – С.339.
42. Там же. – С.339-340.
43. *Гаркавець О.* Назв. праця. – С.27-28.
44. *Мицик Ю.* Историко-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Историчні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип.8. – К.: Наукова думка, 1982. – С.33.
45. Документы на половецком языке. – С.232.
46. *Дашкевич Я.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Историчні джерела та їх використання. – Вип.4. – К.: Наукова думка, 1969. – С.152-153.
47. *Гаркавець О.* Назв. праця. – С.115.
48. Там же. – С.89.
49. Там же. – С.145-146.
50. Там же. – С.69-70.
51. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.39. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.476 зв.
52. *Гаркавець О.* Назв. праця. – С.148-149.
53. Там же. – С.156.
54. Акты армянского суда города Каменца – Подольского XVI в. – С.166-167, 382.
55. *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал

Министерства народного образования. – Вып.Х-ХП. – Спб., 1868. – С.559; *Антонович В.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С.166-168.

56. *Гафкавець О.* Назв. праця. – С.69-70.

57. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.152.

58. Опис Кам'янець-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята Благочестивої Марії 1700 р. від народження Христа // *Петров М.Б.* Исторична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка–НОВА, 2002. – С.331.

59. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.152.

60. Ibid.

61. *Владимирский-Буданов В.* Указ. соч. – С.558.

62. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.152-153.

63. *Доронович М.* Армяне в Подолии. – С.183.

64. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.153.

65. *Дашкевич Я.Р.* Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С.76.

66. Там же. – С.90-91.

67. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.153.

68. Літопис Самовидця. Видання підготував Я.І.Дзира. – Видання друге. – К.: Наукова думка, 1971. – С.115.

69. *Дашкевич Я.Р.* Адміністративні судові й фінансові книги в Україні. – С.153.

70. *Фішер Алан В.* Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник. – №3. – Кам'янець на Поділля, 1993. – С.34.

71. *Григорян В.Р.* Указ. соч. – С.82.

72. АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – К., 1869. – С.203.

73. ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.128.

74. *Przedziecki A.* Op. cit. – S.153.

75. ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.266 зв.

76. Там же. – Спр.51. – Арк.22.

77. Aktum Cameneci in Podolia, sabbatho ante dominicam Ramis Palmarum proxima, anno Domini. 1712 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.4-4 зв.

78. ЦДІАУК. – Спр.52. – Арк.829-829 зв.

79. Там же. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.260.

80. *Крикун М.* Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.2. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 234, 238, 243, 252, 253.

81. *Осетрова Г.* Еволюція ренесансної кам'яниці на Польському ринку, 8 у

Кам'яні-Подільському // Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С.245-251.

82. *Владимирский-Буданов В.* Указ. соч. – С.559.

83. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.222.

84. Там же. – Спр.52. – Арк.788.

85. *Pzszdziecki A.* Op. cit. – S.153.

86. *Григорян В.Р.* Указ. соч. – С.98.

Резюме

В статтє исследуются исторические условия и время поселения армян в Каменце-Подольском, изучается административное устройство их общины, изучаются отдельные аспекты ее судоустройства, рассматриваются взаимоотношения украинской и польской юрисдикций города.

Ключевые слова: юрисдикция, армянская община, административно-правовое устройство, шафар, войт, ратуша, магистрат, совет сорока мужей, лавники, король, привилегии, армянский суд, самоуправление, городское право, писарь.

Одержано 13 березня 2007 р.

УДК 281.9.(477.43)“17–18”

Ю.І.Блажевич, А.Г.Філінюк

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНФЕСІЙНУ ПОЛІТИКУ САМОДЕРЖАВСТВА НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЇ КРАЮ В РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ НА МЕЖІ ХVІІІ–ХІХ СТ.

У статті висвітлено основні аспекти конфесійної політики самодержавства на Поділлі та державно-церковних відносин у регіоні в умовах інкорпорації до Російської імперії на межі ХVІІІ–ХІХ ст.

Ключові слова: Поділля, спархія, православ'я, конфесійна політика, інкорпорація, імперія.

Національно-культурне відродження і формування демократичного суспільства в Україні останнього часу зумовили зростання наукового та практичного інтересу до історії духовно-церковного життя подолян кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. І хоча її дослідження здійснюється більше ста років, і сьогодні ця проблема залишається слабо висвітлена в історичній літературі. Водночас, за цей час нагромаджено значний фактичний матеріал, який вимагає сучасного осмислення та використання для створення узагальнюючих праць із даної проблеми.

Передусім, значний науковий інтерес щодо осмислення державно-церковних відносин в Подільському регіоні, розкриття суті політики царського уряду з одержавлення релігійних конфесій краю та перетворення їх у інструмент імперського контролю над віруючими різних напрямів представляють публікації П.О.Бобровського, А.Веселовського, П.Вікула, К.Доброловського, М.Кояловича, П.Орловського, В.Пясецького, С.Рункевича, П.Троїцького, В.Якубовича¹ та інших дореволюційних дослідників.

Узагальнюючу працю про історію возз'єднання уніатів старих часів, побудовану на значному фактичному матеріалі, включаючи Поділля, створив М.Коялович. З-під його пера також вийшла досить об'ємна критична праця на зазначене дослідження П.О.Бобровського. Цікавий, хоч і не завжди об'єктивно потрактований, фактичний матеріал про греко-католиків у період імператора Олександра I містить праця П.О.Бобровського, написана на архівних документах, і його відповідь на критику М.Кояловича щодо праці “Русская греко-униатская церковь при Олехсандре I”, видана окремою брошурою в 1890 р. Про історико-біографічні аспекти та пастирську діяльність Віктора Садковського, Іоаннікія та інших подільсько-брацлавських єпископів кінця XVIII – першої половини XIX ст. великі статті залишили К.Доброловський А.Веселовський, П.Вікул, П.Орловський і В.Якубович. Короткий нарис із цього ж питання написав В.Пясецький. У контексті історії Мінської архієпископії окремі факти з історії православ'я на Поділлі після його приєднання до Російської імперії містять розвідка С.Рункевича. Досить вдалу спробу дослідити приєднання до православ'я уніатських приходів в уїздах Брацлавської єпархії у 1795–1796 рр. зробив П.Троїцький.

Особливе місце в дослідженні релігійного життя цього часу посідають праці М.С.Грушевського. Зокрема, у відомій монографії “Очерк истории украинского народа” видатний український історик наголосив, що до 1793 р. міжконфесійні та міжнаціональні взаємовідносини в Правобережній Україні були так звані “дисидентським питанням”, яке розігрувала російська дипломатія для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої², а після 1793 і, особливо, з 1795 року вони стали внутрішніми факторами церковного життя і предметом ідейного несприйняття та внутрішньої політики російського самодержавства, спрямованих на нейтралізацію православ'я як конкурента за владу і чинника українського національного та політичного сепаратизму. Це пояснюється тим, що Катерина II аж ніяк не турбувалася єдиновірними братами. Її найбільше непокоїла можливість церкви вільніше, ніж у Росії, впливати на настрої корінних мешканців приєданого краю. Тим більше, що для політики Санкт-Петербургу

щодо Правобережжя, в тому числі і Поділля, характерними були: 1) традиційне ставлення як до складової частини Росії, 2) зміцнення абсолютистської влади, 3) імперська спрямованість, що виросла з ідеї збирання руських земель, 4) природне спрямування зовнішньої політики через Україну в бік Центральної Європи та чорноморського басейну, 5) врахування того, що занадто сильний тиск на Україну “може призвести до посилення сепаратистських настроїв, аж до спроб відторгнення її від імперії”³.

У радянські часи, панівними для яких були комуністична ідеологія та войовничий атеїзм, істотних праць з історії конфесійної політики самодержавства на Поділлі не з’явилося. Лише з утвердженням державної незалежності України розпочалося активне вивчення минулого духовно-релігійної сфери нашого народу. Починаючи з 1991 р., світ побачила низка ґрунтовних узагальнюючих досліджень, присвячених важливим аспектам релігійного життя, в яких знайшли відображення окремі аспекти імперської конфесійної політики на Поділлі кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема, значний науковий інтерес щодо осмислення державно-церковних відносин в Подільському регіоні, розкриття суті політики царського уряду з одержавлення релігійних конфесій краю та перетворення їх у інструмент імперського контролю над віруючими різних напрямів представляють публікації таких відомих сучасних українських істориків, як А.Зінченко, О.Крижанівський, С.Плохій, П.Слободянюк, Д.Степовик, Н.Стоколос⁴ і інші, які не тільки ввели в науковий обіг великий обсяг фактичного матеріалу з проблеми, а й виробили чимало новітніх методологічних підходів до її розв’язання.

Вагомі напрацювання здійснили сучасні вчені і дослідники: академік НАН України В.Смолій, професор А.Опря, доценти М.Попович і В.Смолінський, А.Лисий, В.Ровінський, О.Миханчук, а також автори цієї статті Ю.Блажевич і А.Філінок тощо⁵. Цікаву наукову інформацію релігієзнавчого характеру містять наукові збірники за підсумками міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумів, проведених на теренах нашого краю⁶.

Проте, як показує аналіз, в історичній літературі поки що не здійснено повного і об’єктивного висвітлення конфесійної політики російського царизму на території Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Не розкрито механізми реалізації курсу самодержавства на забезпечення переходу уніатів регіону в православ’я в умовах розгортання інкорпорації краю в імперську систему і механізм зміни більшістю подолян свого віросповідання. Поза увагою істориків залишилося питання про суть і засади релігійного місіонерства росіян і те, яку роль у ньому виконувало православне духовенство, як будувалися відносини між православними

подолянами та представниками різних конфесій, а також роль у цих стосунках держави та її місцевих органів влади. Враховуючи можливості статті, в пропонованій розвідці поставлено за мету розкрити не увесь комплекс конфесійної політики самодержавства на межі XVIII–XIX ст., а зосередити увагу на таких ключових аспектах, як розв’язання питань переходу уніатів у православ’я, формування та налагодження діяльності церковно-адміністративних установ, відкриття епархії і приходів, заснування монастирів, які слугували показниками відносин між Російською державою і православною церквою цього часу.

У статті ми виходимо з того, що російське самодержавство нагромадило великий досвід такої діяльності в Лівобережній Україні, де, внаслідок інкорпорації, офіційна православна церква та її духовенство, особливо вище, відірвалося від пастви, втратило вплив і значення у громадському та культурному житті, але покійно і навіть запопадливо виконувало волю уряду, а часто навіть йшло назустріч його бажанням.

Передусім відзначимо, що в церковному житті Поділля після його приєднання в 1793 р. до Росії визначальний вплив стали справляти політичні чинники і те, що православна церква визнала державні закони джерелом права в сфері церковних відносин, які стосуються облаштування та управління. Практичним джерелом церковного права в Росії виступали Закон Божий і Св. Писання, канони апостолів, Духовний регламент і височайші укази та рішення Св. Синоду. Головне завдання російської влади, на думку М.Грушевського, полягало в тому, щоб “зблизити і приподобити Україну до такого ж поміщицького, невільничого ладу Московщини”, тобто забезпечити політичну та соціальну інкорпорацію⁷, яку здійснити без залучення на його бік православної церкви було неможливо. При цьому царизм виходив із того, що відносно державних обов’язків християнин підкоряється законам держави, а канонічне право православної церкви вимагає від кожного з них безумовного підкорення властям.

Вивчення історичної літератури, опублікованих документів і архівних джерел засвідчило, що першочергова увага Санкт-Петербургу до релігійної сфери Подільського регіону диктувалася об’єктивними причинами, оскільки релігійне питання торкалося життєво важливих інтересів абсолютної більшості мешканців регіону. Не дивлячись на те, що в Російській імперії релігія, в тому числі православ’я, відігравали підпорядковану роль, саме православ’я було чи не єдиним фактором, який об’єднував росіян і корінних подолан. З іншого боку, в містах і містечках форпостами російської присутності і російського контролю та впливу виступали органи управління і судочинства, поліція, військові підрозділи тощо, а

на селі ними могли стати лише православні храми, православне духовенство та церковнослужителі.

Самодержавна конфесійна політика в Подільській губернії, що формувалася священним Синодом і вищими сановниками під безпосереднім керівництвом глави держави, що мав законодавчі повноваження, стояв не лише над єпископами, але й над помісним Собором, визначала і спрямовувала вектори розвитку релігійної сфер та здійснювалася одночасно в кількох напрямках. Серед головних із них були: повернення греко-католиків у православ'я, закорінення православної церкви в суспільно-політичну та соціально-культурну сфери імперії, адаптація релігійного життя подолян до вимог імперії, залучення православних громад Поділля до державно-політичного та духовно-культурного життя Росії, проведення духовно-навчальної реформи, а також використання православ'я як засобу взяття під контроль усіх важливих для світської влади питань духовного життя мешканців Поділля.

Витоки конфесійної політики російського самодержавства на території Поділля своїм корінням входять до часів його перебування в складі Речі Посполитої, особливо після 1772 р., коли під прикриттям захисту православних мирян царизм став втручатися в їх релігійне життя та перепідпорядковувати православних священників і подолян Росії. З цією метою духовні правління розсилали та організовували виконання указів, циркулярів і розпоряджень імператриці, неухильно стежили за обов'язковим її згадуванням при богослужіннях в православних церквах на території регіону тощо. Запроваджувалася практика, відповідно до якої при хіротонії чи при переході від уніатства до православ'я священники присягали на вірність російській імператриці.

Вплив Російської імперії на православних подолян став ще більш інтенсивним із середини 80-х років XVIII ст., коли, за домовленістю між Петербургом і Варшавою, в 1785 р. у межах Речі Посполитої була реформована Переяславська єпархія, яку очолив Віктор Садковський⁸. До того ж, потреби духовної консисторії стали задовольнятися з російського казначейства, яке виділило 24 тис. карбованців на побудову кафедрального собору в Слущку та передбачило 2 тис. карбованців щорічно на облаштування і роботу духовної семінарії⁹.

Свою архіпастирську місію пастир і його помічники виконували у приходах і монастирях Поділля, проводячи недільні й святкові богослужіння, освячуючи церкви та антимінси, рукопокладаючи священників, інспектуючи роботу протопопів і приходів, збираючи священників і проводячи з ними бесіди щодо їх духовної діяльності, спрямовуючи їх зусилля на захист православ'я. Вони пильно стежили за виконанням указу про

порядок і форму згадування при богослужіннях імен польського короля Станіслава Августа та російської імператриці Катерини II і всієї царської сім'ї¹⁰. У полі зору перебувала підготовка священнослужителів і турбота про залучення до цієї роботи священиків із Лівобережної України тощо.

Конфесійні заходи самодержавства виконувалися в надзвичайно важких умовах. По-перше, реалізація заходів на підтримку православ'я проводилася під пильним оком католицьких і уніатських наглядачів, які ледь терпіли діяльність місіонерів. По-друге, ситуація виявилася ще більш напруженою після “чотирьохрічного” сейму, який у 1788 р. оголосив про розірвання стосунків із Росією та створення особливої військової комісії для попередження можливого бунту православних проти поляків. Врешті-решт, очевидно не без її участі, В. Садковського запідозрили в організації повстання і кинули у варшавську в'язницю, а потім більше трьох років утримували в тюремній келії Ченстоховського монастиря¹¹. По-третє, спроба царизму взяти під свій контроль православні парафії на Поділлі у 1791 р. наштовхнулася на Пінську конгрегацію православних ієрархів і шляхти, яка, з метою виключення будь-якої можливості впливу Росії на простий народ і православне духовенство регіону, підготувала проект облаштування Православної церкви в Речі Посполитій із підпорядкуванням безпосередньо Константинопольському Патріарху. Він не був реалізований лише тому, що незабаром російські війська вступили у межі Поділля, а на початку 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої, за яким Правобережна Україна відійшла до Російської імперії¹². Відтак конфесійна політика на Поділлі перейшла із зовнішньої у внутрішню сферу політики, а релігійний фактор посів друге місце після військового.

Її реалізацію координували генерал-губернатор Т. Тутолмін, цивільний губернатор Ф. Берхман і звільнений за клопотанням російського посла у Варшаві Я. Булгакова з-під арешту преосвященний Віктор Садковський¹³. На перших порах найважливішою проблемою стало виконання імператорських указів, рішень сенату і синоду, спрямованих на заохочення та всіляке сприяння переходу уніатів у православ'я та облаштування на Поділлі церковного устрою¹⁴ за імперськими вимогами та візрцями.

Зауважимо, що, одночасно з політичними та адміністративно-територіальними змінами, на Поділлі відбувалося зосередження всіх важелів управління православною церквою та ефективного контролю за її діяльністю в ньому до кінця XVIII ст. в руках Катерини II, яка навіть називала себе “начальницею грецької церкви”¹⁵, хоч і ніколи не відзначалася релігійністю. В цьому чогось надзвичайного не було, оскільки архієреї православної церкви в Росії, як вищі її представники, ніколи не мали власної архіпастирської ініціативи у вирішенні церковних справ. На територію

Поділля відразу ж було поширено чинність указу від 26 лютого 1764 р., яким православні єпархії і монастирі були поділені на три категорії. Відповідно до цього поділу, визначались кошти на їх утримання¹⁶. Одним із наступних імператорських указів на території Правобережжя була утворена православна єпархія на чолі з коад'ютором Київської митрополії єпископом Віктором, місцем перебування якого став Слуцький монастир¹⁷.

Архієпископ пробув на посаді всього два роки. Як свідчить аналіз документів і наукової літератури, за цей час В.Садковський вніс низку пропозицій щодо вирішення проблем, пов'язаних із поверненням уніатів у православ'я, а після їх затвердження в Санкт-Петербурзі – забезпечив їх виконання. До того ж, він здобув підтримку самої імператриці, яка прагнула ліквідувати вплив римо-католиків і греко-католиків у краї на шляху грандіозного проекту національного, державного та релігійного будівництва. Істотним кроком у цьому відношенні стало повеління Катерини II генерал-губернатору Т.І.Тутолміну про захист і підтримку православних з боку світського начальства і доручення, щоб преосвященний Віктор оприлюднив свою пастирську грамоту до мешканців єпархії із закликом повертатися в благочестя¹⁸. Цей документ, підготовлений і схвалений імператрицею, було видруковано в синодальній типографії накладом у 2 тис. примірників та надіслано архієпископу для невідкладного поширення¹⁹ в усіх приходах єпархії²⁰. Підкреслимо, що контроль за його обнародуванням і запобіганням будь-яких непорядків та неспокою здійснював генерал-губернатор за допомогою керівників земської поліції²¹.

Процес повернення уніатів у православ'я вимагав від самодержавства, його місцевих органів світської та церковної влади значної організаційної роботи і взаємодії. Тим більше, що православні пастирі, і особливо прихожани, перебували в повній політичній, економічній і соціальній залежності від польських магнатів-землевласників, які після включення Поділля до Російської імперії залишалися соціально домінуючою групою, та католицьких і уніатських священнослужителів. До того ж, у 1794 р. проти політики, спрямованої на знищення польської державності і поділ її земель, розгорнулося повстання Т.Костюшка, перші перемоги якого породили в католиків і ілюзії про можливість відродження могутності Речі Посполитої²².

Урядова конфесійна стратегія була викладена в рескрипті генерал-губернатору Т.І.Тутолміну і розцінювалася як винятково важлива для держави справа. Особлива увага в ньому приділялася чиновникам і вихідцям з духовного стану, що залучався до виконання імперської політики

на Поділлі. В документі також містилося суворе попередження про те, що опір цьому процесу буде каратися як кримінальний злочин із секвеструванням майна та маєтків тих, хто його чинитиме²³. На допомогу влади Віктору було надіслано здібних священнослужителів із інших епархій і виділено 20,0 тисяч карбованців. Вся епархія була поділена на округи. Згідно з указом архієрея, в кожний із них були призначені благочинний із помічниками та канцеляристами, на яких покладалося відновлення православ'я²⁴.

Нормативним документом для їх діяльності стала спеціальна інструкція. Нею передбачалося, що при возз'єднанні більшості прихожан парафія визнавалася православною. У підпорядкування таких парафій відповідно переходили культові споруди, туди призначалися священники, там проводилася певна робота з облаштування храмів за православним зразком. Якщо уніатський священник також переходив у православ'я, його залишали на посаді. В інших випадках священників відправляли на пенсію або замінювали іншими. В інструкції особливо наголошувалося на необхідності діяти в усьому "по слову Божому" та відповідно до вимог правил Св. Синоду, духовного регламенту, імператорських указів і складеній присязи²⁵.

У населених пунктах, де перехід у православ'я з тих чи інших причин гальмувався, російські світські і церковні власті вдавалися до превентивних, заборонних і каральних заходів²⁶. Однак повернення уніатів краю в православ'я відбувалося нерівномірно. Якщо, наприклад, на Брацлавщині тільки у вересні 1794 року перейшли в православ'я 282 церкви, 203 священники і 168,7 тис. парафіян²⁷, то в західній частині Поділля – лише 20 священників і 33 церкви²⁸. На нашу думку, це можна пояснити тим, що унія в ній існувала півтора століття і антипольські та антиуніатські заворушення 60–70-х рр. XVIII століття західних подолян фактично не зачепили. Крім того, на них значно більший вплив мали поміщики-католики і уніатські власті.

Незважаючи на труднощі та перешкоди, перехід у православ'я набрав значних масштабів і став незворотним. Уже наприкінці жовтня 1794 р. високопреосвященний Віктор доповідав у Петербург, що протягом серпня–жовтня православними в регіоні стало понад 333 тис. осіб із 721 парафії та 463 священники²⁹, а через чотири місяці архієрей інформував, що в православ'я перейшло більше 1,1 млн. осіб, об'єднаних у 1607 парафій, 1032 священники і 2 монастирі з ченцями³⁰.

Але програма дій російської державної влади щодо православної церкви на території Поділля, як і у всій Правобережній Україні, не зводилася лише до перетворення уніатів у православних і підпорядкування росіянам

церковних структур, а мала значно ширший зміст. Тим більше, що царизм вбачав у православної церкви засіб здійснення політичної і соціальної інкорпорації регіону. Адже на шляху інкорпорації були істотні відмінності у внутрішньому устрої, обрядовості, ставленні до світської влади, рівні участі прихожан у громадському житті, освіченості духовенства тощо. Саме тому, врахувавши масштаби поширення православ'я, Катерина II видала указ про заснування Брацлавсько-Подільської єпархії³¹ і для того, щоб усе виглядало більш природно, довірила її досвідченому священнослужителю, уродженцю Південно-Західного краю, що був добре обізнаний із місцевими умовами, прекрасно володів українською та польською мовами, архимандриту Ставропігального Донського монастиря Іоаникію³².

У краї єпископ застав злиднений народ, принижене й пригноблене православне духовенство, позбавлене освіти і повністю залежне від панів-поляків. На той час на Поділлі ще не було ні православної консисторії, ні семінарії, ні училищ. Їх потрібно було створювати, облаштовувати у самих важких і несприятливих умовах³³.

Пройшовши вишкіл у декількох єпархіях Росії, Іоаникій з першого дня чітко дотримувався курсу на забезпечення в духовній сфері регіону імперських позицій та переходу її в повну та глибоку залежність від державної влади. Він добре усвідомлював і впродовж майже чверті століття розбудовував православ'я за синодальним зразком, всюди запроваджував російську церковну структуру управління, російські канони, зросійщену церковнослов'янську мову, домагався дотримання в довіреній йому єпархії суворой регламентації церковно-релігійного життя, вводив відповідну систему підготовки служителів культу та виховання підростаючого покоління³⁴.

Більш рішучі кроки до перетворення церкви в імперську структуру були зроблені шляхом введення заробітної плати духовенству з державної казни та виділення коштів на утримання релігійних установ, які загалом склали близько десяти відсотків усіх видатків губернії³⁵.

Значна увага центральних і місцевих органів державної та церковної влади приділялася формуванню території єпархії і приведення її у відповідність із новими кордонами Подільської губернії. З тим, щоб формування церковного устрою набуло системного характеру, в липні 1795 р. на пропозицію єпископа секретарем Брацлавської консисторії – головного адміністративно-судового органу – Синод призначив здібного та досвідченого релігійного чиновника І.Охтіна, якого добре знав по спільній праці в Нижегородській консисторії³⁶. З самого початку Іоаникій запровадив практику ретельного відбору кандидатів на консисторські посади, що

дозволило в грудні розгорнути її діяльність, спрямовану на відкриття духовних правлінь³⁷. Як результат, упродовж 1796 р. духовні управління благочинних округів запрацювали в усіх 13-ти повітових центрах губернії, що проіснували упродовж всього XIX століття³⁸. Кошти на утримання цих церковних управлінських структур надходили з місцевих зборів, які склалися з різних видів мита, штрафних грошей, зборів із приходів³⁹.

Поряд із організаційно-кадровими турботами, центральні, губернські церковні і світські власті продовжили роботу щодо завершення процесу приєднання уніатів до православ'я та ліквідації унії. Найбільше їх непокоїв відчайдушний опір з боку уніатського офіціала Маяковського, інших представників уніатського духовенства та польських поміщиків-католиків, які намагалися різними засобами не допустити поширення православ'я в регіоні, застосовуючи для цього переконання, репресії, залякування смертною карою⁴⁰ і навіть військові формування⁴¹. Доводилося чимало зусиль зосереджувати, щоб одночасно з переходом у православ'я уніатські культові споруди ставали православними⁴². В одних випадках після втручання місцевої влади уніатські храми освячували за православним обрядом, у інших, коли поміщикам за допомогою підкупу вищих губернських чиновників вдавалося зберегти храми за уніатами, приймали рішення будувати нові церковні споруди⁴³.

Так, не зважаючи на опір, ініційований російським самодержавством процес ліквідації уніатства і знівелювання ролі римо-католиків на Поділлі набрав незворотного характеру. "Місійна акція возз'єднання уніатів" упродовж двох років зумовила втрату уніатською церквою абсолютної більшості парафій, монастирів і вірних⁴⁴. У січні 1796 р. єпископ доповідав Св. Синоду, що з допомогою Божою по Брацлавській губернії в усіх числом 1090 церквах впродовж 1795 р. приєднання до православ'я закінчене⁴⁵. Відтак поступово центр ваги конфесійної політики самодержавства став переміщатися на поступову ліквідацію греко-католицької церкви і зведення до мінімуму впливу римо-католиків, оскільки вважалося, що їх збереження служитиме небезпечним вогнищем соціальної, політичної та релігійної нестабільності. Уніати, як віруючі, опинилися не тільки в пригнобленому стані, але й у юридичному відношенні були фактично поставлені поза законом. Як писала сама імператриця, лише ліквідація унії послужить "надійним засобом для утвердження тамошнього люду в одностумстві та спокої"⁴⁶. З того часу при проведенні заходів із переходу уніатів в православ'я використовувалися всі можливості цивільних властей аж до застосування погрозу і військової сили.

Проте, не дивлячись на загальне зростання значення православ'я як опори державної політики, у Санкт-Петербурзі не були готові до рішучих

дій проти католиків, які глибоко укорінилися на Поділлі. Конфесійна політика і перебудова церковно-релігійного життя в регіоні, як і в усій Правобережній Україні, були непослідовними. Павло I, який прийшов на зміну матері, а після нього і його син Олександр I, перебуваючи під впливом польських магнатів і розглядаючи монархію як систему “стримувань і протидій”, здатних забезпечити авторитарний тип правління та ввести його в законні рамки⁴⁷, стали реалізовувати політичний курс, який спричинив погіршення становища православних мешканців. З одного боку, вийшов імператорський указ “судить духовних, которые дерзнут совращать из господствующего исповедания в римо-католики”, з іншого – царським указом від 1 грудня 1800 р. духовенству і монашеству ставилося в обов’язок у точності виконувати всі законні приписи і розпорядження свого начальства, а також заборонялося продавати, дарувати, вимінювати, використовувати не за призначенням села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера, рибні й інші угіддя та гроші без особливого монаршого дозволу. Водночас, уряд категорично зобов’язав православне селянство коритись своїм панам, що давало останнім можливість трактувати масовий перехід селян у православ’я як бунт і погрожувати, що їм “шкіру з голови дертимуть, а в церквах унія буде по-старому”⁴⁸.

До того ж, зусиллями прихильників католицизму при імператорському дворі чинилися перешкоди переходу уніатів у православ’я на новоприєднаних територіях, особливо на Поділлі, де польська шляхта поступово стала зміцнювати свої позиції. Справа полягала навіть не лише в утисках і зухвалому посиленні експлуатації, а й у відвертому і беззастережному зневажанні всього православного, яке уособлювалося з українським. І це було закономірно, адже в становій ієрархії Поділля і всієї Правобережної України православні росіяни і поляки-католики знаходилися поряд, будучи протиставлені в соціальному плані основному прошарку українських селян⁴⁹. Підкреслимо, що така коаліція збереглася і в наступні десятиліття, не дивлячись на соціальні конфлікти, які виходили саме від поляків. Все це негативно впливало на релігійну ситуацію в краї. Становище православного населення, а відповідно і священнослужителів, залежних від польських поміщиків, стало ще гіршим, коли за царювання Павла I і Олександра I були зроблені значні поступки полякам і католицькій церкві. У розгубленості духовна консисторія навіть обнародувала кілька указів, згідно з якими селянам заборонялося зрікатися унії⁵⁰. У часі це співпало із узаконенням права архієреїв наглядати за поведінкою священнослужителів різних конфесій. Як результат, було встановлено жорсткий контроль архієреїв за церквами і монастирями та за правилами життя і поведінкою монахів різних орденів.

У червні 1808 р. Олександр I підписав черговий указ про вдосконалення духовних училищ, визначення правил для них та створення капіталу на утримання духовенства. Цей документ передбачав здійснення рішучих заходів по впорядкуванню фінансів церкви. По-перше, ним було відмінено плату за мирські треби, крім тих, чия плата залежала від доброї волі прихожан, без всяких утисків і домагань з боку духовенства. Натомість церквам було визначено фінансове утримання. По-друге, для цього всі церковні приходи були поділені на чотири класи із грошовим забезпеченням від 300 рублів у четвертому до 1000 рублів у першому класі. По-третє, священнослужителів також розділили у відповідності з їх церквами на класи з відповідними окладами. По-четверте, на основі вимог указу було запроваджено порядок заміни духовенства не у відповідності з черговістю чи старшинством, а за рівнем освіти та добропорядної поведінки⁵¹. Цим було здійснено не тільки реформування церковного життя, а й забезпечено контроль над важливими сферами життя суспільства, якими раніше опікувалася церква.

Відразу після включення Поділля до складу Російської імперії в регіоні розпочинається переважно за рахунок уніатських монастирів розбудова мережі православних монастирів. Безпосередньою підставою для цього стало підписане в 1795 році розпорядження Катерини II про ліквідацію уніатських василіанських монастирів, внаслідок чого 145 із них були закриті⁵². Того ж року в підпорядкування православної єпархії перейшли 6 чоловічих і 2 жіночих монастирі. Як показує аналіз, продовжували існувати лише два з них, при яких функціонували публічні школи і богодільні. До кінця XVIII століття їх кількість навіть зросла до 16⁵³. Переведені до розряду штатних, вони стали щорічно отримувати з державної скарбниці фінансову допомогу обсягом близько 14,5 тис. рублів і від Св. Синоду – 1,2 тис. рублів. У свою чергу, Св. Синод ревниво слідкував за діяльністю церковних і монастирських діячів, забороняючи будь-яку українізацію релігійного життя, зокрема використовувати україномовні тексти Святого письма, проводити богослужіння, церковно-релігійні обряди і ритуали, викладання Закону Божого в школах, навчання в семінаріях українською мовою.

На відміну від західноукраїнських земель, де австрійські власті зрівняли в правах католицьку, уніатську та православну церкви, російська держава своє ставлення до них диференціювала, поділивши всі релігійні конфесії на три групи: державну (православного віросповідання), терпимі (католицька, протестантська, вірмено-григоріанська церква, іслам, буддизм, іудаїзм, язичництво) і нетерпимі (“секти” – духобори, іконоборці, молокани, іудействующі, скопці). “Уложение о наказаниях” вважало особ-

ливим видом злочину злочини проти віровідвернення і зведення із православ'я в іншу віру, перешкоджання виховання дітей у православній вірі, поширення ересей і розколів. До винних у цих злочинах застосовувалась ціла низка каральних заходів, аж до каторги і вислання до Сибіру. Позавіросповідний стан державою не визнавався. Діяльність із поширення матеріалістичних, атеїстичних поглядів зазнавала кримінального переслідування⁵⁴.

Відповідно до зазначеної градації, уніати виявилися поза законом Російської імперії. Греко-католицька церква розглядалася еретичною і уособлювала собою культурний сепаратизм і ворожу інтригу, страх перед якими диктував політику її руйнації. Щоб підірвати економічні і політичні позиції уніатської церкви, на основі указу від 6 вересня 1795 р. в Правобережній Україні були закриті уніатська митрополича кафедра і всі єпархії, у тому числі й Подільська⁵⁵, а їх землі були секвестровані. На кожний уніатський монастир була встановлена квота – 30 десятин польової землі, а всі інші землі перетворили в казенні⁵⁶. Водночас, великоросійські синодальні розпорядження та циркуляри були націлені на уніфікацію всіх сторін, руйнування і ліквідацію українських релігійно-церковних особливостей і витравлення ідей незалежності та автокефалії уніатської церкви⁵⁷. Уніатським священикам було суворо заборонено залучати осіб православно віросповідання до проведення богослужінь і слухання проповідей в уніатських церквах⁵⁸.

З тим, щоб тримати греко-католиків під контролем держави, губернське начальство систематично направляло численні приписи уніатському архієпископу І.Лісовському. В одному з них, посилаючись на цитату з послання папського нунція, яким святійший папа допускає прийняття юліанського або старого календаря⁵⁹, йому було наказано обов'язково ввести в уніатських приходах юліанський календар і в усіх публічних актах вказувати російське літочислення. Після придушення повстання Костюка найвищий губернський посадовець Т.І.Тутолмін зобов'язав архієпископа і все духовенство вживати запобіжних заходів для недопущення заворушень і інших протиправних дій у регіоні⁶⁰.

Такі сукупні дії російського самодержавства справляли надзвичайно руйнівний вплив на відносини держави і церкви, вищих і нижчих прошарків суспільства. Православне духовенство перетворилося в усамітнений і вкрай злиднений стан. Воно, хоч і вважалося служилим, не мало ні чину, ні офіційного рангу, а відтак було позбавлене шансів зробити кар'єру та підвищити свій суспільний статус⁶¹. Ці та інші факти свідчили про те, що в національно-державному оформленні православної церкви, очевидно, входило і поневолення не тільки пастви, а й духовенства.

У більш привілейованому становищі опинилися католики, хоч на початку вересня 1795 р. імператорським указом замість Кам'янецької дієцезії була заснована Летичівська єпархія⁶². На посаду католицького єпископа був призначений Сераковський. З підпорядкування зарубіжних центрів були виведені ордени ченців. У середині червня 1796 р. Подільське намісницьке правління видало наказ, за яким священнослужителі католицької та уніатської церков повинні були присягнути на вірність Російській державі. З цією метою протягом року вони мали з'явитись у Кам'янець-Подільський, Кременець чи Летичів для підтвердження своїх прав і складення присяги на вірність імператриці⁶³, а ті, що не бажали складати присягу, підлягали висилці за межі імперії. Водночас суворо заборонялось "...духовенству римської релігії, под каким бы ни было предлогом склонять, привлечь и обращать в исповедание римской веры не токмо Православные Восточныя церкви, но и других христианских законов исповедников, под страхом зыскания за таковое преступление по всей строгости закона"⁶⁴.

Але за Павла I в 1798 р. була відновлена кам'янецька римо-католицька дієцезія. Ксьондзи стали безкарно і насильно наVERTати в католицизм цілі православні родини, хрестити їх дітей за західним обрядом. Завдяки спільним діям панів, ксьондзів і різних чернечих орденів та шкіл, при католицьких монастирях і костьолах посилювались переслідування православних за віру. Подекуди за перехід від православ'я до уніатства або католицизму селян звільняли від кріпацтва.

Наприкінці XVIII ст. царизм розпочав новий наступ на розкольників-пилипонів, яких, за офіційними даними ревізії 1795 р., на території Подільської губернії нараховувалося 3588, а в 1832 р. – 5768 душ обох статей⁶⁵. Спочатку їх позбавили всіх пільг і зробили приписними селянами, тобто кріпаками, а згодом поставили перед фактом необхідності переселення у внутрішні російські губернії⁶⁶. Більшість із них залишилася на своїх місцях (поміщики часто прикривали їх як вигідних платників податків і не поспішали закріпачувати або відправляти в інші місця проживання), а частина втекла у південні краї.

Більш лояльною політика царського уряду виявилася в ставленні до протестантів, особливо євангельсько-лютеранського напрямку, головними центрами яких на Поділлі виступали міста Немирів і Дунаївці. Перший із них поширював свій вплив на всю територію Поділля, за винятком Дунаєвської парафії. Невеликі відділення Немирівської парафії діяли в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському уїздах, і в містах Вінниця, Волочиськ, Жмеринка, Могилів-Подільський⁶⁷.

Як відомо, Поділля було включене до так званої "смуги осілості"

евреїв, де росіяни визнали певну автономію єврейських громад щодо самоврядування, заснування синагог і шкіл. До того ж, у 1804 р. Олександр I узаконив релігійний розкол серед євреїв, офіційно визнавши течію хасидизму (від др. евр. “хасид” – благочестивий), яка виникла на Поділлі з ініціативи Ізраєля Баал-Шем-Това⁶⁸, представникам якої дозволили вибирати своїх духовних наставників, мати свої синагоги і хедери (школи) тощо.

Водночас царський уряд вживав до євреїв дискримінаційну податкову політику (євреї сплачували вдвічі більші податки, ніж місцеве населення), а при виїзді з Росії євреї сплачували штраф у розмірі трирічного подвійного податку⁶⁹. Більше того, росіяни всіляко перешкоджали і гальмували розвиток єврейської релігійної освіти, різними засобами обмежували поширення іудаїстики, знань історії єврейського народу, забороняли здійснювати низку святково-обрядових заходів, роблячи все для зросійщення євреїв. Особливо яскраво це проявилось в залученні іудеїв до православ'я, за перехід до якого казначейство передбачило грошову винагороду 25–30 срібних рублів⁷⁰, певні соціальну захищеність і привілеї, зокрема зниження податків.

Таким чином, із приєднанням Поділля разом із усією Правобережною Україною до Російської імперії система релігійного впливу на подолян входила до арсеналу найважливіших засобів, за допомогою яких реалізовувалася її інкорпораційна політика. Російське самодержавство стало втілювати її в регіоні за допомогою релігійного чинника, передусім православ'я, яке її благословляло і забезпечувало перетворення відносин між державою і церквою на користь держави та поглинення всіх сфер його життя в державне тіло Росії. Внаслідок реалізації конфесійної політики за допомогою так званої “місійної акції” було здійснено масовий перехід греко-католиків у православ'я, насаджено церковну ієрархію, адміністративно-синодальне управління з використанням судово-репресивних методів і заходів антиукраїнського характеру, запроваджено російські церковно-релігійні канони, сувору регламентацію та русифікацію церковно-релігійної освіти і виховання духовенства, одержавлення православної церкви та втручання у її внутрішні справи і діяльність⁷¹, а відтак не тільки стали засобами контролю за життям, а й надійні форми імперського впливу і необхідні зміни суспільного розвитку. Водночас, на межі століть російське самодержавство утвердило в краї нерівноправну поліконфесійність, провідні позиції у якій все більше відіграло православ'я. Як і раніше, надзвичайно сильні позиції зберегли католики. Лише уніати, представлені переважно українцями, виявилися поза законом і були приречені на ліквідацію.

Примітки

1. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. Историческое исследование по архивным документам. П.О.Бобровского. – СПб., 1890; *Бобровский П.О.* Ответ на критику г.Кояловича по поводу сочинения “Русская греко-униатская церковь при Александре I”. – СПб, 1890; *Добролюбовский К.* Виктор Садковский. Историко-биографический очерк // К столетию воссоединения Подоллии с Россией. Сборник статей. – Каменец-Подольский, 1895; *Веселовский А.* Высокопреосвященный Иоанникий, первый пастырь Подольский и Брацлавский (1795–1819) // Подольские епархиальные ведомости (далее – ПЕВ). – 1896. – №40; *Вукл П.* Подольские архипастыри // Труды Подольского Епархиального Историко-статистического комитета. – Выпуск VIII. – Каменец-Подольский, 1895; *Коялович М.* История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – СПб., 1891; Разбор сочинения П.О.Бобровского “Русская Греко-униатская церковь в царствование Александра I. Историческое исследование по архивным документам” и указание на основании архивных документов иной постановки всех главных униатских вопросов того времени. Профессора М.Кояловича. – СПб., 1890; *Орловский П.* Материалы для описания адм. деятельности преосвященного Иоанникия, первого архипастыря Подольской епархии, с половины сентября 1795 по 22 октября 1797 гт. // ПЕВ. – 1893. – №26; *Пясецкий В.* Краткий очерк истории воссоединения подольских униатов // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. VIII; *Рункевич С.* История Минской архиепископии. – СПб., 1893; *Троцкий П.* Присоединение к православию остальных униатских церквей в уездах Брацлавской епархии в 1795–1796 гт. // ПЕВ. – 1874. – №8. – Часть неофициальная; *Якубович В.* Высокопреосвященный Иоанникий, первый пастырь Подольский и Брацлавский (1795–1819) // ПЕВ. – 1892. – №4.

2. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.279.

3. *Струкевич О.К.* Україна–Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996. – С.14, 80.

4. *Зінченко А.А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. – К., 1994; *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991; *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн.3. – К., 1994; *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000; *Степовик Д.* Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст. – К., 1996; *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етичні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне, 2003.

5. *Смолий В.А.* Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. // Academia на пошану професора Л.А.Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997; *Опря А.В.* Ліквідація униатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки. – Т.3(5). – Київ, 1999; *Опря А.В., Попович М.Д., Смолинський В.І.* Католицька церква на Поділлі. Історико-краєзнавче дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1999; *Смолинський В.І.* Церква на Поділлі: від

найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі. – Кам'янець-Подільський, 2002; *Лисий А.* Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії 1795–1995. – Вінниця, 1995; *Ровінський В., Миханчук О.* Православ'є на Подоллі. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1995; *Блажєвич Ю.І.* Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т.8. – Кам'янець-Подільський, 2007; *Блажєвич О.Ю., Блажєвич Ю.І.* Віктор Садковський – архієпископ Мінський, Ізяславський і Брацлавський (1793–1795) // Духовні витоки Поділля: творчі історії краю. Частина I. – Хмельницький, 1994; *Філінок А.Г.* Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII–XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Випуск 7. – Луцьк, 2002.

6. Див.: Матеріали Подільської історико-краєзнавчої конференції (IX, X, XI. – Кам'янець-Подільський, 1995, 2000, 2004 р.) “Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження”. – Хмельницький, 1995; Духовні витоки Поділля: творчі історії краю. – Хмельницький, 1994; Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999; Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія та сучасність. – Хмельницький, 2002; Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. – Хмельницький, 2003; Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004, 2005, 2006; Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Випуск III. – К., Дунаївці, Кам'янець-Подільський, 2003; Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.1. – Кам'янець-Подільський, 2005.

7. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – С.81.

8. *Рункевич С.* История Минской архиепископии (1793–1832 гг.). – СПб., 1893. – С.62.

9. *Добролюбовский К.* Назв. праця. – С.41.

10. Національний історичний архів Білорусії (далі – НІАБ). – Ф.136. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.4-5.

11. НІАБ. – Ф.136. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.4-5.

12. *Філатава А.* Пінская кангрэгацыя 1791 // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.5. – Мн., 1999. – С.499.

13. НІАБ. – Ф.136. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.1-2: О доставлении сведений о количестве церквей, монастырей и состоящего при них духовенства, а также о церковных имениях // Материалы для истории Подольской губернии. – Подольские губернские ведомости. – 1885. – №5. – С.315-316; О собрании сведений о числе дворян и духовных лиц, владеющих земельною собственностью, и поверке присяжных листов // Там же. – С.317-318.

14. Полное собрание законов Российской империи-I (далі – ПСЗРИ-I). – Т.ХХIII. – СПб., 1830. – №17112, 17113.

15. История русской церкви: В 9 т. – Т.8. – Ч.1: 1700–1917. – М., 1997. – С.116.

16. Русское православие. Вехи истории. – М., 1989. – С.284.

17. ПСЗРИ-I. – Т.ХХIII. – СПб., 1830. – №17113.

18. *Добролюбовский К.* Назв. праця. – С.79-80.
19. Там же. – С.80.
20. *Рункевич С.* Назв. праця. – С.26.
21. Указ нашему Синоду Екатерины II от генваря 10 1795 года. – Институт рукописів національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. – Ф.160. – Док.598. – Арк.19.
22. *Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я.* История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995. – С.158-161.
23. ПСЗРИ. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17199.
24. НІАБ. – Ф.136. – Оп.1. – Спр.215. – Арк.1-12.
25. Державний архів Житомирської області. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.105. – Арк.28.
26. Учреждение Минской, Изяславкой и Брацлавской епархии // ПЕВ. – №22. – 1885. – С.318.
27. *Степовик Д.* Назв. праця. – С.110.
28. *Ровінський В., Миханчук О.* Назв. праця. – С.100.
29. *Коялович М.* Лекции по истории Западной России. – СПб., 1890. – С.361.
30. Там же. – С.363.
31. ПСЗРИ. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17318.
32. Там же. – №17319.
33. *Викул П.* Подольские Архипастыри (1795–1895 гг.) // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. VIII. – С.8.
34. *Філіпюк А.Г.* Назв. праця. – С.60.
35. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.226. – Оп.79. – Спр.7141. – Арк.10.
36. *Лисий А.* Назв. праця. – С.12.
37. *Викул П.* Назв. праця. – С.9.
38. *Блажевич Ю.І.* Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т.8. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.88.
39. *Викул П.* Назв. праця. – С.9-10.
40. *Смолий В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1998. – С.168-169.
41. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2 а.
42. *Троцький П.* Присоединение к православию остальных униатских церквей в уездах Брацлавской епархии в 1795–1796 гг. // ПЕВ. – 1874. – №8. – Часть неофициальная. – С.183-187.
43. *Плясуцкий В.* Краткий очерк истории воссоединения подольских униатов // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. VIII. – С.273-274.

44. *Стоколос Н.Г.* Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Укр. іст. журн., 2002. – №4. – С.97-98.

45. *Смолінський В.І.* Назв. праця. – С.35.

46. *Крижанівський О.П., Пложій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. – Кн.3. – К., 1994. – С.22.

47. *Архангельський А.* Олександр І. – М.: Вагриус, 2000. – С.73.

48. *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – С.16.

49. *Каппелер А.* Мазепинці, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С.17.

50. *Смолий В.А.* Назв. праця. – С.168-169.

51. ПСЗРИ. – Т.ХХV. – СПб., 1830. – №23124.

52. *Смолий В.А.* Назв. праця. – С.169.

53. *Отря А.В.* Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки. – Т.3(5). – К., 1999. – С.79.

54. *Яроцький П.А.* Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С.248.

55. ПСЗРИ. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17384, 17391.

56. *Крижанівський О.П.* Назв. праця. – С.17, 82.

57. Історія релігій в Україні. Навчальний посібник (за редакцією А.М.Колодного і П.Л.Яроцького). – К., 1999. – С.103.

58. ДАВО. – Ф.Д-546. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.1-6.

59. ПНАБ. – Ф.3245. – Оп.1. – Спр.1 а. – Арк.1.

60. Там же. – Спр.16. – Арк.1-9.

61. Історія релігій в Україні... – С.243.

62. ПСЗРИ. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17379.

63. *Смолий В.А.* Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні. – С.94.

64. ПСЗРИ. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17379.

65. *Федоров В.А.* Русская Православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. – М., 2003. – С.100.

66. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания 1773–1774. – Пг., 1915. – С.101.

67. *Федоров В.А.* Назв. праця. – С.102.

68. *Блажевич Ю.І.* Розвиток ремісництва та кустарної промисловості на Дунаєвчині в XVIII – першій половині XIX ст. // Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля. Тези доповідей республіканської наукової конференції – Дунаївці, 1993. – С.111; *Слободянюк П.Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-

етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – С.107.

69. Слободянюк П.Я. Назв. праця. – С.112.

70. Там же. – С.114.

71. Філіпюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.39.

Резюме

В статті раскрыто основні аспекти конфесійної політики самодержав'я на Подоллі і державно-церковних відносин в регіоні в умовах інкорпорації в склад Російської імперії на рубежі XVIII–XIX ст.

Ключові слова: Подольє, єпархія, православ'я, конфесійна політика, інкорпорація, імперія

Одержано 7 березня 2007 р.

УДК 94(477.85)“1812-1868”:353

Т.С.Богачик

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ СУДОВО-ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ВЛАДИ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1812–1868 рр.)

Висвітлюється функціонування судово-поліцейської системи в північних повітах Бессарабської області – Хотинському, Яському та Сороцькому.

Ключові слова: Бессарабія, судово-поліцейська влада.

Першим кроком на шляху інтеграції північно-бессарабського краю, населеного переважно українським населенням, до складу Росії у 1812–1868 рр. стало запровадження на його теренах єдиної системи управління та здійснення реорганізаційних змін в усіх сферах суспільного розвитку. Актуальним у цьому контексті є, на нашу думку, функціонування судово-поліцейської системи даного регіону, що покликана була забезпечити зведення різноманітних проявів життя на землях краю до єдиних, затверджених імперською владою зразків.

Оцінюючи проблему взагалі, варто підкреслити, що питанню вивчення діяльності судових органів краю більшою чи меншою мірою приділено увагу в дореволюційній, радянській та сучасній історіографії. Частковим дослідженням змін у функціонуванні структур судочинства всієї Бессарабії можна вважати праці Ф.Вігеля [12], А.Защюка [14], А.Накко [16],

П.Свицька [17], І.Батянова [8], Н.Анщупова, В.Жукова [7], А.Сурикова [18], буковинських науковців [11]. Однак стан судово-поліцейської системи Північної Бессарабії в дореформений період потребує більш детального вивчення. Дана стаття є спробою заповнити прогалини в історіографії і відтворити цілісну об'єктивну картину історії північно-бессарабських земель з означеної проблеми.

Вагомий арсенал джерел з досліджуваної теми становлять документи Центрального Державного історичного архіву України у місті Києві [1, 2], Національного архіву Республіки Молдови [3, 4], Державного архіву Одеської області [5], інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського [6].

У перші роки після приєднання краю до Російської імперії тут продовжувала діяти управлінська система, що існувала за Молдавського князівства. Структура Бессарабського обласного управління, що визначалася “Правилами тимчасового управління Бессарабією” 1813 р., передбачала функціонування трьох експедицій 1-го департаменту. Перша експедиція, до якої входили чотири радники з молдавських бояр, займалася судовими цивільними справами, друга – в складі чотирьох радників (трьох з молдавських бояр і одного з корінних чиновників) проводила кримінальне судочинство. Поліцейськими справами опікувалася третя експедиція, яку очолював російський чиновник [13, с.114; 18, с.94]. Зазначені інстанції розглядали судові справи між північно-бессарабськими російськими підданими згідно діючих імперських законів та звичаєвого права [4, оп.2, спр.5, с.2]. Так, приміром, згідно “Тимчасових правил” 1813 р. у судовому процесі передбачався податок з позивача і відповідача під назвою “імплєнял”, що становив 1/10 суми позову [15, с.396].

Судово-поліцейську владу в трьох повітах Північної Бессарабії (Хотинському, Ясьському, Сорокському) представляли по два справники, що були одночасно і слідчими, і збирачами податків, і казначеями. Призначалися вони цивільним губернатором, відповідно до рішень зборів департаменту, терміном на один рік.

З 1813 р. в Хотині почало діяти поліцмейстерство – “паркалабія”, штат якої складався з чиновників царської Росії [5, оп.214, спр.10, с.1; 7, с.148; 11, с.132]. Створення поліції за загальноросійським зразком було першим реорганізаційним кроком в управлінні північно-бессарабських повітів. Проте судові справи в Північній Бессарабії, як і на інших бессарабських землях, розбиралися і фактично вирішувалися справниками традиційно, і здебільшого – на словах [3, оп.1, спр.368 с.121].

В 1816 р. в повітових справництвах введені посади ревізорів, які не видавали ніяких розпоряджень, але зобов'язані були спостерігати за по-

рядком, наглядати за діями справників і про все доповідати обласному керівництву [5, оп.214, спр.7, с.17-18].

Заходи в реорганізації судової системи краю, що були завершені “Правилами запровадження Бессарабського обласного управління” 1816 р., поділили судовий департамент на цивільне і кримінальне управління. Цивільне функціонувало у складі голови і чотирьох радників від дворян, а кримінальне – двох радників – росіяні і двох представників від бояр [5, оп.214, спр.8, с.17].

Слід зазначити, що цивільне управління при розгляді справ керувалося затвердженими владою звичаями регіону, а кримінальне загальноімперським законодавством. Причому, винесені ним вироки погоджувалися з бессарабським намісником [5, оп.214, спр.8, с.19 (зв.); 18, с.104].

Згідно “Статуту утворення Бессарабської області” 1818 р., затверджено нові судові функції цивільного і кримінального судів. Північно-бессарабські повіти поділялися на волості для зручності поліцейського нагляду. Очолили їх околаші, а в селах здійснювали цю місію двірники. Околаші і двірники призначалися справництвом з числа заможних жителів [7, с.154]. У повітових справництвах переважали місцеві дворяни і російські чиновники. Приміром, у Ясьському повіті суддею був дворянин І.Бантош, членами суду – дворяни Е.Бизна, І.Густе, секретарем – дворянин І.Брасеко. До Хотинського повітового суду входили: суддя-дворянин І.Дімітріу та писар і секретар – теж представники привілейованого стану [5, оп.214, спр.9, с.76].

За загальноросійським зразком у повітах Північної Бессарабії у зазначений період запроваджувалися земські справництва, що мали повноваження земської поліції [3, оп.2, спр.40; 4, оп.2, спр.323]. До їх складу входив капітан-справник і чотири засідателі або комісари з дворян. У 1818–1828 рр. у Північній Бессарабії почали функціонувати земські суди, повітові прокуратури, жандармерія, на утримання яких виділялося у середньому на рік 4250 руб. срібла [3, оп.1, спр.2134, с.304; 13, с.101].

У Хотині, Бельцях поліцейську владу очолювали поліцмейстери, яким допомагали двоє квартальних наглядачів, вісім десятників та писар. Створювалися поліцейські команди з числа старост, що обиралися від кожного округу або національності [17, с.74 (зв.)].

Для розгляду судових справ – цивільних і кримінальних – у повітах утворено повітові суди в складі судді і двох членів суду з-поміж дворянства. Слід додати, що правопорушення дворян не розглядалися цими судами. Їх слухала Верховна рада Бессарабської області [7, с.154].

Незважаючи на реорганізаційні зміни у структурі судово-поліцейської сфери, у її функціонуванні продовжували існувати “старі порядки”. При-

міром, кримінальні справи розглядалися з величезною хаотичністю і повільністю. У земських судах засідателі зберігали у себе величезну кількість справ і паперів, виконували свої обов'язки абияк, маючи на меті лише одне – зменшити кількість документів [5, оп.214, спр.19, с.2; 9, №243, с.2]. Голова кримінального суду розглядав справи у своєму кабінеті, резолюції писав на свій розсуд, а радники потім тільки підписували її [12, с.19]. Тільки у 1863–1864 рр. повітовим судом Хотина вирішено 9 цивільних справ із 33, 219 кримінальних з 520; Сороксько-Ясським окружним судом із 1204 кримінальних справ розглянуто 245 [13, с.280].

За “Положенням управління Бессарабської області” 1820 р. судово-поліцейська система Північної Бессарабії була представлена повітовими та земськими судами, повітовими прокурорами. Міські повітові управління поділялися на судову (міський магістрат зі словесним та сирітським судами) та поліцейську частини (поліцмейстер та міська управа) [7, с.157]. Зазначена структура органів судочинства та поліції залишалася незмінною до 1868 р.

Окружний суд знаходився в Бельцях – для Ясського і Сорокського повітів. Він підпорядковувався Міністерству юстиції. До його складу входили: окружний суддя (за виборами дворянства), двоє засідателів від дворян, один засідателів від обласного управління і ще двоє засідателів від мазилів і селян. Засідателів до суду обирали від Ясського і Сорокського повітів по одному представнику [2, оп.1, од.зб.6814, с.124 (зб.); 14, с.50]. У Сороках, Хотині, Бельцях функціонувала міська поліція. Повітові прокурори підпорядковувалися обласному прокурору [8, с.52; 6, с.1-2].

У кожному повітовому центрі Північної Бессарабії діяли земські суди, які під головуванням земських справників складалися із старшого засідателя, чотирьох засідателів і секретаря. Канцелярії таких судів включали трьох столоначальників, одного перекладача і канцелярських службовців. Слід зазначити, що в Хотинському і Ясському судах були ще по одному засідателю для розгляду та вирішення контрабандних справ [14, с.49].

Однак, як свідчать огляди сучасників, досить часто в земських судах було тільки по одному освіченому канцеляристу, який добросовісно виконував свої обов'язки [12, с.19; 15, с.49].

Розглядом цивільних справ царан (вільних селян) займався в кожній волості особливий сільський суд, до якого входили волосний голова, старости та десять почесних царан, що звалися добросовісними. Усіх членів сільського суду обирали щорічно усіма населеними пунктами волості на мирських сходах. Слід зазначити, що право такого суду чітко окреслювалося: винних можна було наказати ударами різок (не більше 25 ударів) або ж залучити до суспільних робіт (від 3 до 10 днів). Особливий стряпчий

в кожному повіті слідкував за дотриманням порядку в суді та правильною розглядом справ [1, оп.770, спр.7, с.154].

Ефективність діяльності судово-поліцейських органів Північної Бессарабії у дореформений період залишалася досить низькою. До зазначених вище чинників такого неуспішного функціонування необхідно додати прогресуюче зловживання чиновників та їх безвідповідальність, які проявлялися у тій чи іншій формі. Наведемо кілька прикладів. Так, приміром, поміщик Хотинського повіту Фадей Хиждев декілька разів скаржився у 1828 р. на зловживання повітового судді і членів суду, які затримували його гроші. Аналогічні зловживання чинив земський повітовий суддя з Бельців, якого “покарано” переведенням на таку ж посаду у інший повіт [16, с.136-137]. Канцелярський службовець Сорокського земського суду В.Погонь дозволив собі на власний розсуд розпорядитися державними податками, зібраними з деяких волостей Сорокського і Хотинського повітів [5, оп.203, спр.48, с.7 (зв.)].

Заарештовані хотинськими судово-поліцейськими органами досить часто відправлялися на місце злочину разом із свідками, охоронялися жителями по одному-два місяці, або ж відпускалися засідателями без визначення строку і здебільшого без всілякої застави [9, №243, с.2]. Повітовими судами Хотина, Бельц, Сорок в реєстрові книги кримінальних справ вносилися справи цивільні. Безпідставно і протизаконно здійснювалася заміна виправних робіт тілесними покараннями [13, с.244, 280].

Траплялися випадки, коли за здійснення кримінального злочину підсудний піддавався справжнім тортурам. Приміром, житель с.Бочківці Хотинського повіту М.Петров за вбивство свого односельчанина С.Резана одержав 100 різок у Кишиневі, після чого йому вирізано ніздрі, конфісковано майно та заслано до Сибіру [4, оп.3, спр.529, с.13].

Швидко повітові суди “вирішували” справи затриманих осіб без визначеного місця проживання. Здебільшого їм присуджували 35–50 різок і також засилали до Сибіру [10, №27, с.1].

Дії північно-бессарабської поліції у дореформений період переважно були спрямовані на розшук осіб, що звинувачувалися у крадіжках та розбоях, безпаспортних жителів та військових дезертирів.

Утримування заарештованих та засуджених відбувалося у повітових в'язницях, що були збудовані у 1830–1838 рр. (Хотинський повіт – 1830 р., Бельський – 1831 р., Сорокський – 1838 р.) [13, с.235]. Аналіз джерел підводить до висновку, що ці заклади скоріше нагадували казарми, а не місця, де відбувалося виправлення людей, що здійснили різні злочини.

Тільки в Хотинській і Бельській в'язницях можна було помістити заарештованих відповідно у одиночні і загальні камери. Тут навіть перед-

бачалися медична кімната та кімната для моління. У Сороках в'язниця до 60-х років XIX ст. завалилася, і заарештованих утримували у двох кімнатах тюремної лікарні. Щорічно у 1857–1861 рр. тут перебувало у середньому 387 осіб, відповідно у Хотинській в'язниці – 532 особи на рік, Бельській – 594 особи [13, с.235-236]. Зазначені відомості є досить сумнівними, особливо по Сорокській в'язниці, яка за таких умов не змогла помістити стільки заарештованих.

Значно збільшувалася кількість затриманих північно-бессарабською поліцією правопорушників восени та взимку. Збідніле населення чинило різноманітні злочини, щоб перезимувати у в'язниці, отримати дах над головою та їжу. Слід додати, що добровільних пожертвувань на харчування заарештованих не поступало [3, оп.1, спр.2139, с.86]. Найбільше засуджених спостерігалось у віці від 16 до 25 років (у середньому по Хотинському повіту – 237 осіб щорічно; Ясському – 40 осіб) та від 25 до 35 років (відповідно у Хотинському повіті – 127, Ясському – 130 осіб) [3, оп.1, спр.2139, с.11 85].

Підводячи загальні підсумки, зазначимо, що Північна Бессарабія у дореформений період відчула реформування судово-поліцейської системи, що поступово набувала загальноросійського характеру. Одразу після входження краю до кріпосницької імперії Романових тут відстежується становлення судових та поліцейських органів влади за зразком відповідних структур інших губерній Російської держави. Здійснюючи поетапну реорганізацію управлінсько-контролюючої системи, царський уряд дозволяв новоствореним органам в деякій мірі керуватися звичаями землі молдавської, щоб привернути до себе населення приєднаних територій. Однак судочинство краю залишалося становим, закритим і цілком залежало від царської адміністрації, зокрема від бессарабського губернатора. Збереглися волосні суди у справах царан, які слабо були пов'язані із загальною судовою системою і мали право присуджувати селян до принизливого покарання – биття різками. Некомпетентність та безвідповідальність чиновників усіх судових інстанцій підсилювали зниження законності в судочинстві, доводячи цим самим необхідність проведення радикальної реформи в означеній сфері.

Функціонування поліцейсько-наглядових органів управління у трьох північних повітах Бессарабії залишалося малоефективним і також потребувало докорінних змін.

Джерела та література

1. Центральний Державний історичний архів в Києві (далі – ЦДАУ у м.Києві). – Ф.442: Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора.
2. Там же. – Ф.486: Київська палата цивільного суду.

3. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф.2: Канцелярія Бессарабського губернатора.

4. Там же. – Ф.5: Бессарабське обласне управління.

5. Державний архів Одеської області. – Ф.1: Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

6. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського. – Ф.ХІV: Колекція історичних документів ВРНБУВ.

7. *Анциутов Н., Жуков В.* Реформи в управленні Бессарабії с 1812 по 1828 гг. // Ученые записки. – К., 1957. – Т.ХХVІ (исторический). – 180 с.

8. *Батьянов И.* Статистическое описание Бессарабии в 1828–1831 гг. (рукопись). – 1848. – 56 с.

9. Бессарабська старина // Бессарабський вісник. – 1890. – №243. – 5 ліній.

10. Бессарабські обласні відомості. – 1854. – №1, 4 вересня.

11. *Добржанський О., Макаф Ю., Масан О.* Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці, 2002. – 464 с.

12. Записки Ф.Ф.Вигеля. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. Ч. VI. – М., 1892. – 36 с.

13. Записки Бессарабского статистического комитета. Т. I. / Под ред. Егунова А.Н., Т. II. – Кишинев, 1867. – 134 с.

14. *Защук А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – Одесса, 1862. – 262 с.

15. История Молдавии / Под редакцией Удальцова А. – Кишинев, 1951. – Т. I. – 654 с.

16. *Накко А.* Бессарабская область со времени присоединения к России по Бухарестскому миру 1812 г. (В историческом, экономическом и статистическом отношениях). – Кишинев (рукопись), 1879. – 270 с.

17. *Свиньин П.* Статистика Бессарабии, составленная в 1817 г. по поручению военного губернатора Бахметьева (Описание Бессарабии в I-ой четверти XIX в.). Рукопись. – 191 с.

18. *Сурилов А.В.* Управление Бессарабской областью в 1812–1817 гг. // Труды Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова, 1954. – 162 с.

Резюме

Освещается функционирование судебно-полицейской системы в северных уездах Бессарабской области – Хотинском, Яском и Сорокском.

Ключевые слова: Бессарабия, судебно-полицейская власть.

Одержано 20 березня 2007 р.

ВОЛИНСЬКИЙ ДВОРЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ: ТУРБОТА ПРО МАЙБУТНЄ КРІПАКІВ ЧИ ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ ПОМІЩИКІВ (1858–1859)?

У статті охарактеризовано діяльність Волинського дворянського комітету з покращення побуту поміщицьких селян після відміни кріпосного права в 1858–1859 рр.

Ключові слова: Волинська губернія, поміщики, кріпаки, дворянський комітет, проект звільнення кріпаків.

У першій половині ХІХ ст. Волинська губернія, як і вся Правобережна Україна, займала специфічне становище. Причина цього крилася в тому, що основну кількість населення становили українські селяни-кріпаки, які відпрацьовували панщину за інвентарними правилами 1847 р.^{*}, а 95% поміщиків були поляками [1, 25]. Причому у регіоні була порівняно велика кількість дворян: за даними дореволюційного дослідника А.Лохвицького [2, 119] їх чисельність складала 52,5 тисяч чоловік, тобто 5,5% від усієї кількості населення, в той час як, наприклад, у Київській – 0,5%, що лише посилювало експлуатацію селян.

Всю історію краю у складі Російської імперії періоду кінця ХVІІІ – до скасування кріпосного права 1861 р. слід розглядати під кутом постійної боротьби як царського уряду з польським дворянством, яке намагалося добитися відновлення незалежності Речі Посполитої після трьох поділів, так і поміщиків з селянством: перша сторона намагалася одночасно отримувати прибутки від експлуатації кріпаків та залучити їх до участі у національно-визвольних рухах, а селяни домагалися послаблення панщини. Причому саме на українських кріпаків намагалися спертися обидві сторони, протиставляючи цю силу своїм противникам. Так, ще до початку польського повстання 1794 р. під проводом Т.Косцюшка [3, 337] місцеві поміщики обіцяли кріпакам, за умов активної підтримки, отримання вольностей та скасування платежів на декілька років, але селянство залишилося інертним.

^{*} Інвентарні правила – запроваджувалися на Правобережній Україні у 1847 та 1848 рр. для врегулювання стосунків між поміщиками та селянами. За останніми закріплювалася надільна земля, залишаючись власністю вотчинників. Панщина обмежувалася для тяглих домогосподарів 3 днями чоловічими та 1 жіночим на тиждень, а для піших відповідно 2 та 1. Але при посівах, зборі врожаю, косовиці дорівнювала 5-6 дням за рахунок “згінних днів”. Фактично не дотримувалися землевласниками через відсутність дієвого контролю з боку влади.

Характерно, що у ході повстання 1830–1831 рр. та після його придушення влада на короткий час змінила ставлення до кріпаків: розпочалося приймання скарг на утиски з боку поміщиків. Якщо у серпні 1830 р. було подано лише 2 заяви про надмірну панщину, то у наступному році – вже 33. З часом їх кількість зменшувалася (1832 р. – 15, 1833 – 4, 1834 – 1) [4, арк.1-11 зв.], що пояснювалося опануванням ситуації в регіоні. Наступним кроком царського уряду стало запровадження інвентарних правил у 1847 та 1848 рр., які задекларували захист селян від поміщицького свавілля. Найкраще про характер стосунків між кріпаками та землевласниками свідчить робота Волинського дворянського комітету по поліпшенню побуту поміщицьких селян, який повинен був розробити умови звільнення селян від кріпосної залежності та вирішити питання наділення землею.

Загалом про історіографію з даного питання говорити надзвичайно важко, адже спеціальних досліджень саме по губернському комітету немає. Лише у праці радянського дослідника В.Теплицького [5] подана загальна характеристика роботи губернських комітетів на Правобережній Україні, причому відзначалася їх реакційність через заклики до безземельного звільнення селян або за часткове їх наділення. Зазначалося, що поміщики правобережних губерній самі бажали наділяти угіддями селян після скасування кріпосного права. Діяльність спочатку Таємного комітету по селянському питанню у 1857 р., потім – Головного у 1858 і, нарешті, Редакційних комісій у 1859–1860 рр. проаналізовано у монографії Л.Захарової [6]. При цьому показана суперечка генерал-губернатора Васильчикова з дворянами регіону по питанню вирішення подальшої долі інвентарних правил.

Завданнями цієї статті є: з'ясувати ставлення центральної влади та місцевого дворянства до вирішення питання по звільненню селян; визначити принципи формування комітету; проаналізувати пропозиції стосовно розмірів майбутніх наділів; вказати, яким бачили майбутнє колишніх кріпаків поміщики. З цією метою автором опрацьовано архівні джерела Центрального державного історичного архіву України у м.Києві та Державного архіву Житомирської області, більшість яких автором вперше введено у науковий обіг.

Ще до початку створення комітету між дворянством губернії та владою розпочалися суперечки стосовно звільнення селян. 27 лютого 1857 р. міністр внутрішніх справ С.Ланський у поданні Головному комітету по селянській справі про відкриття в Київській, Подільській та Волинській губерніях дворянських комітетів для складання проектів “Положень про звільнення селян від кріпосної залежності” вказував, що землевласники Волинської губернії просили дозволу не дотримуватися інвентарних положень [7, 103-104].

На противагу цим настроям, генерал-губернатор Васильчиков вважав, що комітету потрібно було підтвердити право селян на викуп присадибної осідлості та користуватися “Інвентарним положенням” при встановленні розмірів мирських земель. З цими пропозиціями погоджувався і міністр внутрішніх справ, вказуючи, що відступ від інвентарів не на користь селянства призведе до незадоволення та може стати приводом до соціальних виступів [7, 105-106]. Цим самим, вже до початку роботи комітету почали виявлятися суперечності між обома зацікавленими сторонами, причому вирішальне слово належало саме урядовцям, які не повинні були забувати про політичну ситуацію. Але радше проблема протиріччя полягала не стільки в національній причині, скільки у економічній: поміщики хотіли зберігти найбільше землі та отримати дешеву робочу силу.

9 березня 1858 р. Олександр II дозволив дворянству Правобережної України створити губернські комітети для складання проектів “Положень”. Кожен з них складався з двох вибраних від кожного повіту дворян, які мали в даній місцевості власність, та двох досвідчених поміщиків цієї ж губернії, призначених губернатором [7, 107]. У відповідності з цим розпорядженням, було створено Волинський дворянський комітет по поліпшенню побуту поміщицьких селян, який діяв з 8 липня 1858 по 8 лютого 1859 рр. (робота затягнулася і замість 6 місяців тривала 7) [7, 118]. Зрозуміло, що він складався, в основному, з польських землевласників, які відстоювали станові інтереси.

Позитивне вирішення питання по влаштуванню устрою кріпаків ускладнювалося рядом факторів – поміщики не хотіли позбутися свого основного багатства – землі. Крім цього, губернія, в силу свого географічного розташування, була позбавлена ринків збуту сільськогосподарської продукції. Подальший розвиток аграрного сектору гальмувався нестачею та малолюдністю міст та містечок. Лише зовнішня торгівля підтримувала розвиток хліборобства, але при цьому регіон знаходився далеко від портів Чорного та Балтійського морів і тому саме дешевизна робочої сили допомагала витримувати конкуренцію з регіонами, які, при відсутності залізниць, мали родючіші ґрунти та були ближче розташовані до чорноморського узбережжя. Відповідно, саме трипільна система* землеробства могла існувати без ризику через вирощування зернових – головної статті експорту [8, арк.50].

* Трипільна система – вся земля в маєтку ділилася на три частини, дві з яких засівалися яровими та озимими хлібами, а третя залишалася під паром. Недолік системи – низька врожайність, що пояснювалося виснаженням ґрунтів та недостатнім угноєнням в умовах кризи тваринництва. Гальмувала розвиток сільського господарства через утруднення переходу до багатопілля та правильної сівозміни.

Ситуацію із звільненням, на думку членів комітету, ускладнювало те, що у зазначений період жнива тривали 6–7 тижнів (при потребі 4). При цьому селяни працювали, за інвентарним положенням, 3 дні у себе і 3 дні у поміщика (не згадувалися згінні дні. – А.Ш.). Якщо відмінити обов'язкові роботи, то перші 4 тижні вони будуть збирати врожай у себе, а потім допоможуть дозбирати у маєтку [8, арк.51]. Землевласнику потрібно було б на цей час за великі гроші наймати робітників, що призводило до зростання собівартості продукції, і тому ні в якому разі не можна було виділяти кріпакам великі наділи, так як це розорило б господарства [8, арк.51 зв.].

На підтвердження наводилися дані, що у конфіскованих маєтках при веденні господарства поміщиками оброблялися всі землі. Після їх передачі селянам в оброк – ситуація змінилася і великі площі почали пустувати [8, арк.53]. Тому державні селяни не могли обробити відведених їм великих наділів і обкладалися невеликими платежами [8, арк.125]. Коли ж дворяни орендували казенні ферми*, то їм було важко забезпечити обробку угідь через відсутність робочої сили та неможливість найняти робітників [8, арк.125 зв.]. Загалом, високий розвиток сільського господарства могли забезпечити лише великі господарства [8, арк.52], а малі не могли мати ні машин, ні покращених сільськогосподарських знарядь та порід худоби [8, арк.52 зв.]. Тому йти назустріч селянам, на переконання членів комітету, означало підривати могутність держави [8, арк.53].

З самого початку Комітет мав тверде “завдання” – зберегти велике землеволодіння та вплив власників на селянство. Тому пропонувалося виділити найменші площі орної і присадибної землі та змусити колишніх кріпаків жити за рахунок продажу своєї праці у поміщицьких фільварках [8, арк.59]. Але тоді втрачався сам сенс реформи. Ситуацію ускладнювала і позиція влади, яка, враховуючи політичну ситуацію, намагалася захистити інтереси селян. Одразу ж комітет почав пропонувати рішення, спрямовані на збереження влади поміщиків у своїх маєтках, хоча були зроблені спроби дотримуватися вимог генерал-губернатора. Перш за все, вирішено погодитися на звільнення селянства від кріпосного права, що автоматично вело до позбавлення обов'язку турбуватися про забезпечення продовольством селян та відбування ними державних повинностей. Колишнім кріпакам пропонувалося надати такі ж права, як і решті податним станам [8, арк.3-3 зв.].

* Казенні ферми – за люстрацією (переписом майна всіх державних маєтків) 1858 р. всі угіддя поділялися на дві частини: перші, мінімальні за розмірами, передавалися селянам, інші, максимальні – орендарям, як правило польським шляхтичам. Останні виявилися гіршими господарями: у маєтку Садовлуцького повіту оброк селян становив 1 крб. 53 коп. з десятини, а дворян – відповідно 72 коп. [9, арк.10-20].

При цьому поміщики, бажаючи залишити за собою максимальну кількість землі, все ж погоджувалися наділити нею селян [8, арк.1]. Спочатку пропонувалося встановити дванадцятирічний перехідний період, до кінця якого колишні кріпаки повинні відпрацьовувати повинності за інвентарними правилами та користуватися своїми наділами [8, арк.6 зв.]. Було вирішено взяти під свій контроль процес наділення угіддями: пропонувалося створити спеціальні повітові комісії з двох поміщиків, обраних на звичайних дворянських зборах [8, арк.11 зв.] терміном на 3 роки; двох селянських старост за вибором предводителя дворянства із затвердженням губернатора та присяжного землеміра. Очолювати комісію повинен був повітовий предводитель дворянства. Згодом термін наділення було скорочено з 12 років до 6 [8, арк.12]. Якщо з незалежних від власника причин акту протягом 6 років не було складено, то надавалася трьохрічна відстрочка [8, арк.12 зв.]. Зрозуміло, що рішення в такому випадку приймалися б в інтересах поміщиків і селянські представники не змогли б чинити ніякого опору.

Виконуючи вказівку генерал-губернатора, пропонувалося поміщицьким селянам дозволити викуп лише присадибних земель, а польовими угіддями вони повинні були наділятися по акту, укладеному між обома сторонами [8, арк.9 зв.]. Навіть при відведенні перших планувалося зробити все, щоб закабалити кріпаків: наділи не повинні були перевищувати площі у 1317 кв. сажнів і до них відносилися всі землі в межах населених пунктів [8, арк.20]. Цим самим пропонувалося забрати конопляники, займища, левади, тощо [8, арк.21]. 1 десятину присадибної землі пропонувалося оцінити у 192 крб. сріблом для всієї губернії [8, арк.23].

Будівлі на цих ділянках слід було вважати власністю поміщиків, так як вони були побудовані з їхнього лісу [8, арк.24], а оцінювати їх вартість повинні були спільно обидві сторони [8, арк.24 зв.]. Якщо маєток знаходився біля великих міст, де можна збувати продукти харчування, то пропонувалося підвищити вартість садиб на 10% [8, арк.25]. До викупу землі селяни повинні були сплачувати 5% від загальної оцінки присадибної землі у рік грошима чи роботою по встановленій ціні [8, арк.41].

Якщо з присадибними землями ситуація була зрозуміла, то заплутаним було питання стосовно польових угідь. На засіданні комітету 7 січня 1859 р. підтверджено належність всієї землі дворянству, яке бажало наділити нею селян [8, арк.45]. Пропонувалося називати цю землю орендною, причому поміщик сам повинен був визначати, у яких місцях та в якій кількості її відводити [8, арк.46 зв.]. Зрозуміло, що вони наділили б селянство найгіршими та мінімальними за площею наділами. До влаштування колишні кріпаки повинні були відбувати повинності за інвентарними

правилами, надалі пропонувалося всі орні землі, в залежності від якості, поділити на 6 класів (на 1 двір припадало від 3 до 9 десятин), а сінокосні – на 3 [8, арк.78] (відповідно від 3 до 6).

З цілого наділу орних і сінокосних угідь селянин повинен був відпрацювати 105 днів чоловічої пішої роботи, а з присадибної землі до викупу рахувалося за кожні 29,25 саженів по 1 дню чоловічої пішої роботи [8, арк.79]. Селяни повинні були відпрацьовувати однакову кількість днів щотижня, причому переносити можна було не більше 1 дня [8, арк.85]. Виходило, що за невеликий наділ колишній кріпосний повинен відпрацьовувати безкоштовно майже третину року.

Окрім всіх повинностей, обидві категорії повинні були за плату відробляти по 12 допоміжних літніх днів [8, арк.85 зв.], які призначалися не більше 1 в тиждень [8, арк.85 а] з кожної робочої душі обох статей для збирання хліба і сіна (див. табл.2.3) за невелику плату. Неповнолітні отримували за свою роботу від 3 до 5 коп. в день [8, арк.93]. Окрім цього, в економічну прислугу поміщику потрібно було доставляти за плату з 100 душ по 4 чоловіки, жінки та неповнолітніх [8, арк.85 а-85 а зв.]. Після 9 років селяни повинні були вибирати: відпрацьовувати повинності роботою чи грошима [8, арк.83], причому передбачалося, що якщо через 9 років селяни не перейшли на грошовий оброк, то і за присадибні землі вони зобов'язані відробляти повинності [8, арк.84].

Щоб позбавити селян можливості вижити самостійно, без роботи у маєтку, планувалося позбавити їх прав пасти худобу в лісі, полювати і ловити рибу [8, арк.9], збирати ягоди, гриби, дрова [8, арк.47] та виготовляти і збувати спиртні напої [8, арк.10 зв.]. До викупу колишніми кріпаками землі, всі корисні копалини повинні були належати поміщику [8, арк.14-14 зв.], як і ліси, які мали велику цінність [8, арк.14 зв.]. Ці заходи, безумовно, погіршили б становище селянства і поставили його у безвихідне становище – працювати у фільварках за мізерну плату.

Аналіз засідань комітету свідчить, що крім влади економічної, вони вимагали і адміністративної. Для цього пропонувалося створити сільські общини. До їх складу повинні були відноситися лише приписані по 10-й ревізії селяни [8, арк.178 зв.], а решта бажаючих повинні були отримати згоду поміщика. На чолі стояв начальник общини, якому підпорядковувалися старшина та його помічники [8, арк.179]. Керівником міг бути сам вотчинник, що дало б йому можливість контролювати всіх своїх колишніх кріпосних [8, арк.203 зв.]. Протягом перехідного періоду заборонялося продавати худобу, землеробські знаряддя, незібраний хліб, посівне насіння [8, арк.204 зв.] та покидати маєток без згоди поміщика [8, арк.205-205 зв.].

Не можна звинувачувати всіх членів комітету у реакційності: частина з них розуміла, до чого це може призвести. Так, М.Грохольський зазначав, що допоміжні дні оцінюються у надзвичайно малу плату [8, арк.112 зв.], а В.Свейковський вказував, що без наділення селян достатніми наділами та безкоштовними садибами буде створено привід до великих потрясінь [8, арк.104]. Але при цьому землевласники не хотіли конфліктувати із своїми колегами і вважали, що всі спірні питання повинні вирішувати самі поміщики [8, арк.105 зв.]. Склалася парадоксальна ситуація: коли члени комітету розуміли, до чого можуть призвести їх рішення, але поступатися своїми інтересами не хотіли. 10 членів комітету визнавали, що селян не можна відірвати від землі [8, арк.116 зв.]. Щоб не допустити конфліктів, кожна сім'я повинна була знати свої землі і не потрібно створювати ніяких обцин та спільних володінь. Так як продукти важко збути, то не потрібно селян переводити на оброк [8, арк.117].

Враховуючи політичну ситуацію в регіоні, влада з недовірою поставилася до пропозицій комітету. Так, генерал-губернатор Васильчиков зазначав, що, з одного боку, нове Положення викличе незадоволення селян, які очікували більш суттєвої реформи, а в деяких маєтках повинності будуть вищими за інвентарні. З іншого боку, саме польське дворянство використовує це для того, щоб повернути на свій бік селянство. Так як саме вони повинні були наділяти угіддями, то, на думку посадовця, надання пільг чи частини мирських угідь неминуче призведе до підтримки польського національного руху. Тому потрібно було запроваджувати на Правобережній Україні обов'язковий викуп, за яким селяни не залежали б від поміщиків і отримували наділи за сприяння влади [11, арк.96]. Проте уряд не прислухався до його пропозицій, хоча, за Місцевим Положенням 19 лютого 1861 р., для Правобережної України фактично зберіглася стара система землекористування – інвентарні розміри мирської землі не змінювалися, а десятина присадибної землі оцінювалася у 102 крб. [7, 165-166].

Таким чином, діяльність Волинського дворянського комітету по ліпшенню побуту поміщицьких селян була направлена на захист економічних інтересів поміщиків, що неминуче погіршило б становище селянства після скасування кріпосного права. Прийняття такого варіанту Положення призвело б до обезземелення селянства при фактичному збереженні панщини. Запровадження обов'язкових безкоштовних відпрацювань за користування мізерними наділами та допоміжних днів з кожного дорослого селянина справді забезпечило б землевласників робочою силою, до того ж практично безкоштовною. Якщо врахувати можливість наділення угіддями самими дворянами, то у своїй більшості колишні кріпаки отримали б землі поганой якості та далеко від поселень. Передача ж у руки поміщиків адміні-

стративної влади неминуче означала встановлення повного контролю над селом. Якби влада бажала добитися лише економічного зростання, то вона повинна була б діяти саме таким чином.

Виходячи з перспектив подальшого дослідження проблеми, вважаємо за доцільне детальніше з'ясувати стосунки між українськими селянами-кріпаками та польськими поміщиками в ході проведення селянської реформи 1861 р., визначити участь селянства у діяльності сільських варт під час придушення польського національного повстання 1863 р. та дослідити зміни у політиці російської влади у Волинській губернії.

Примітки

1. *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. – Днепропетровск, 1960. – 487 с.
2. *Лохвицкий А.* Губернія ея земскія и правительственныя учреждения. – СПб., 1864. – 225 с.
3. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. – К., 2001. – 632 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.70. – Оп.1. – Спр.21.
5. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-і роки XIX ст.). – К., 1959. – 308 с.
6. *Захарова Л.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 гг. – М., 1984. – 256 с.
7. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961. – 427 с.
8. ДАЖО. – Ф.415. – Оп.1. – Спр.1.
9. Там же. – Ф.107. – Оп.1. – Спр.3261.
10. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.807. – Спр.271.
11. Там же. – Колекція мікрофільмів 4. – Оп.1. – Спр.41.

Резюме

В статтє дана характеристика деятельности Волинского дворянского комитета по улучшению быта помещичьих крестьян после отмены крепостного права в 1858–1859 гг.

Ключевые слова: Волинская губерния, помещики, крепостные, дворянский комитет, проект освобождения крепостных.

Одержано 29 березня 2007 р.

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 1902 РОКУ В ПОЛТАВСЬКІЙ ТА ХАРКІВСЬКІЙ ГЕБЕРНІЯХ ЯК ФАКТОР ЕВОЛЮЦІЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРАТУ

Автор статті аналізує перебіг повстання 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях, а також дає цим подіям оцінку як важливого фактору еволюції аграрної політики царату.

Ключові слова: Полтавська губернія, Харківська губернія, повстання, переселення, безземелля, аграрна політика.

Протягом останніх десятиріч інтерес громадськості до аграрних реформ, які мали місце у нашій країні на початку ХХ ст., помітно зріс, що у значній мірі пояснюється сучасними трансформаційними процесами на терені колишнього СРСР. Оцінюючи колишніх реформаторів, окремі автори історичних праць нерідко перебільшують значення того чи іншого історичного діяча для подальшого розвитку економіки країни. Так, у деяких публікаціях про Петра Столипіна зустрічаються твердження про відсутність будь-яких зовнішніх чинників відносно реформаторських устремлень колишнього прем'єр-міністра Російської імперії. “У дійсності, – стверджував В.Тюкавкін, – усі заходи реформи були обговорені, підготовлені і навіть схвалені у “верхах” ще до революції 1905 р. і навіть до відомих масових виступів селян у 1902 р. Перехід до практичної підготовки нової аграрної політики... відбувся на початку січня, а селяни піднялися на боротьбу на початку березня у Полтавській губернії... Все готувалось ще до 1902 р.”¹. Зважаючи на те, що, по-перше, інтерес громадськості до аграрних реформ початку ХХ ст. залишається істотним; по-друге, в історичній літературі цілий комплекс проблем, пов'язаних із реформуванням аграрного сектору економіки нашої країни вищезгаданого періоду ще недостатньо вивчений, автор ставить за мету з'ясувати вплив селянських повстань 1902 р. на еволюцію аграрної політики царату.

Якщо говорити про антиурядові виступи селян Полтавської і Харківської губерній, то ще в радянські часи вони були вивчені досить таки ґрунтовно Л.Емеляхом², В.Будіним³ та М.Лещенком⁴. Окрім праць цих дослідників, у 1923⁵ та 1961⁶ роках з приводу цих подій були опубліковані збірники документів і матеріалів. Проте в Російському державному історичному архіві зберігається немало документів, які суттєво розширюють і доповнюють наші знання про наслідки подій 1902 р. на Полтавщині і Харківщині. Важливу інформацію з цього приводу можна одержати в ході ознайомлення з фондами “Комітету Сибірської залізниці”, де збері-

гаються журнали нарад, утворених при Міністерстві внутрішніх справ щодо пропозиції полтавського губернатора переселити частину малоземельних і безземельних селян на казенні землі східних окраїн імперії⁷.

Не викликає жодних сумнівів загальновідома теза про значний суспільно-політичний резонанс подій 1902 р. на території Лівобережної України. Хоч виступ селян тривав і недовго (з 9 березня по 3 квітня 1902 р.), проте охопив значну територію з великою кількістю населення. Безпосередньо в аграрному русі взяли участь мешканці 336 сіл 19 волостей з населенням понад 160 тис. осіб, з яких 8 тис. кваліфікувались владою як учасники 125 нападів на поміщицькі маєтки⁸. До суду було притягнуто 1092 селянина (599 – Полтавської губернії і 493 – Харківської)⁹. “Царський уряд, – писав один з опонентів тогочасної влади, – послав проти них (селян. – В.К.) військо, як проти ворога, і селяни були розбиті, у них стріляли, багатьох убили, перешмагали, пересікли по-звірячому, засікали до смерті, катували так, як ніколи турки не катували своїх ворогів-християн”¹⁰. Царським указом від 11 травня 1902 р. було визначено суму компенсації у 800 тис. крб., яку селяни бунтівних повітів повинні були заплатити поміщикам за втрачене майно¹¹.

Цікавим в усій цій історії є факт, пов’язаний з ініціаторами селянських рухів, якими на Полтавщині виявилися переселенці-невдахи. Як писала у 1902 р. одна з опозиційних до уряду газет, напередодні заворушень у Карлівку Костянтиноградського повіту повернулось 300 селян після невдалої спроби переселитися до Уфимської губернії. Нічого й говорити, що становище зворотних переселенців було справді жахливим. Вони залишились майже без засобів до існування”¹². Проведене слідство над учасниками аграрних рухів показало, що злиденні умови життя характерні для основної маси селянства, а не для його окремих, незначних за чисельністю, соціальних груп. У с.Максимівка, яке було одним із центрів селянських заворушень на Полтавщині, діяло дві громади. Одна з них, що складалась з 657 осіб, зовсім не мала орної землі, володіючи лише присадибними ділянками та вигоном, загальною площею 29 дес. Інша громада, яка складалась з 419 осіб, була теж без польових угідь, володіючи тільки 33,5 дес. садибної і вигонної землі. Ці селяни за оренду 1 дес. землі повинні були не лише зібрати 1,5 дес. поміщицької землі, але й засипати яри навколо економії. За невиконання цих умов їх штрафували. Сільський староста Максимівки на суді повідомляв таке: “Толока дається нам вже років 40 на одному і тому ж місці... Умови обробітку дуже важкі ще й тому, що в економії врожаї, як правило, чудові..., доводиться витратити 6–7 днів, працюючи утрюх, і виходить, що при цьому сам хлібом не забезпечений, зате панську землю обробив, і хліб йому зібрав”¹³.

Якщо говорити про всю Полтавську губернію, то про становище селян у ній найкраще говорять матеріали подвірного перепису 1900 р. З усіх 402093 господарств, що належали до так званих “непривілейованих” станів, 69554 селянських господарств не мали орної землі. Ще 30807 мали не більше 1 дес. орної землі; 58675 господарств мали від 1 до 2 дес. землі такого типу; 49309 господарств – від 2 до 3 дес.; 101187 – від 3 до 6 дес.¹⁴. Беручи до уваги, що загально визнаним розміром господарства середнього достатку на Полтавщині була наявність 6–9 дес. землі¹⁵, є усі підстави говорити про неможливість для 76,9% мешканців села забезпечити потреби своєї родини необхідними засобами до існування. В абсолютних величинах це складе близько 1,5 млн. осіб обох статей. Побоюючись нових виступів селянства, полтавський губернатор у секретному донесенні міністру внутрішніх справ від 13 вересня 1902 р. вимагав невідкладного розв’язання проблеми малоземелля у своїй губернії¹⁶.

За дорученням директора департаменту державних земельних маєностей група фахівців, очолювана професором М. Коломийцевим, у 1902 р. спеціально вивчала становище селянства в центрально-чорноземних губерніях, включаючи і Полтавщину.

У звіті цього вченого змальована сумна картина повсякденного життя тогочасного селянства. “Нас вразила мала врожайність землі, – писав автор звіту, – безприбутковість землі, малі розміри чистого залишку хліба на душу населення, непомірно висока орендна плата, що вказує лише на майже повну відсутність правильно поставленого господарства як селян, так і поміщиків. Ми були вражені величезною заборгованістю населення, яка неухильно зростає...; ми побачили величезну кількість безкінних господарств, відсутність добрив, хижацьке використання ґрунтів...; ми побачили усі ознаки безпросвітної нужди, економічної слабкості населення, вражаючої неосвіченості, повної безприбутковості селянського землеробського промислу”¹⁷. Коментарі у даному випадку навряд чи потрібні. Для розв’язання аграрного питання полтавський губернатор князь Урусов не придумав нічого іншого, як внести пропозицію до Міністерства внутрішніх справ щодо “одночасного виселення хоча б половини малоземельних господарств, що дало б можливість спокійно розвиватись губернії на 10–15 років”. Саме такий відрізок часу, на думку губернатора, був потрібний для того, “щоб вжити ряд загальних заходів щодо підйому добробуту сільського населення шляхом переходу до більш інтенсивної системи рільництва”¹⁸.

Полтавське губернське присутствіє, позицію якого довів до відома Міністерства внутрішніх справ князь Урусов, ще в грудні 1902 р. пропонувало переселення до Сибіру за рахунок казни 674055 осіб обох статей, у

розпорядженні яких було від 1 до 3 дес. землі на родину. Щодо тих домогосподарів, які володіли від 3 до 6 дес., пропонувалось залишити можливість переселення на умовах закону від 13 липня 1889 р. Цим законом передбачалось видавати дозволи на переселення лише тим родинам, виселення яких сприятиме, на думку уряду, поліпшенню економічного становища односельчан¹⁹. Іншими словами, дозвіл на переселення залежав від доброї волі чиновників Міністерства внутрішніх справ та Міністерства державних маєтностей, які за взаємною згодою вирішували долю тих, хто подавав відповідні клопотання. Щодо безземельних, то позиція полтавського губернатора була непохитною: уряд не повинен брати на себе зобов'язання забезпечити облаштування переселенців на нових місцях за рахунок казни. Маючи у своєму розпорядженні від 1 до 3 дес. землі, селянин міг розраховувати одержати після продажу землі і своєї садиби від 200 до 400 крб. З урахуванням позики, передбаченої законом від 13. 07. 1889 р., у 100–125 крб. новосели могли, на відміну від безземельних, розраховувати на успішне облаштування у таких популярних серед українців регіонах, як Акмолинська область або Томська губернія. На засіданнях наради, утвореної Міністерством внутрішніх справ на початку 1903 р., князь Урусов, зокрема, заявив: “Слід установити такий порядок, при якому переселення в жодному випадку не здійснювалось би безкоштовно. Принцип безкоштовної допомоги з боку уряду у селянському середовищі є особливо небезпечним”²⁰.

Вищезгадана нарада, до складу якої входили: заступник міністра внутрішніх справ Стишинський (голова), виконуючий обов'язки начальника Переселенського управління А.Кривошеїн, чиновник з особливих доручень Архипов, помічник начальника Переселенського управління Станкевич, управляючий земським відділом Міністерства внутрішніх справ Гурко і радник міністра внутрішніх справ Гішпіус, провела цілу низку засідань (5, 6, 10 і 12 березня 1903 р.). Обговоривши пропозиції полтавського губернатора, який пропонував створити для мешканців його регіону особливі умови переселення, нарада вирішила передати відповідні матеріали на розгляд підготовчої комісії Комітету Сибірської залізниці, яка з 1892 по 1903 роки тримала у своїх руках питання регулювання переселенського руху на території Сибіру і Далекого Сходу. Через два місяці, що для тогочасної бюрократичної системи з її традиційною тяганиною у вирішенні будь-якого більш-менш важливого питання було дуже швидко, підготовча комісія на своїх засіданнях 23, 27, 28 і 20 травня 1903 р. обговорила це питання. Результатом стало рішення не ухвалювати щодо Полтавської губернії окремого нормативного документу. Підготовча комісія, по суті, погодилась з висновками наради про те, що “надзвичайні заходи,

прийняті урядом для облаштування малоземельних селян лише однієї губернії, завжди можуть викликати незадоволення і непорозуміння серед сільського населення інших губерній. Зокрема, видання спеціальних правил для переселенців Полтавської губернії стало б тим більше небережним, що воно могло бути поставлене у зв'язок з тими аграрними рухами, які мали місце там минулого року. До того ж, тривожні ознаки економічного занепаду селянського господарства згаданої губернії не є чимось особливим”²¹. Далі перераховані вісім губерній, у яких становище основної маси селянства було подібним: Київська, Подільська, Харківська, Чернігівська, Курська, Воронежська, Орловська і Тульська. З метою прискорення прийняття відповідного рішення щодо пропозицій полтавського губернатора, голова підготовчої комісії при Комітеті Сибірської залізниці А.Куломзін нагадав присутнім, що ще 15 січня 1903 р. Комітет Сибірської залізниці, згідно волі імператора, “визнав доцільним якнайшвидше з'ясувати можливість вжити заходи по розселенню недостатньо забезпечених землею селян малоземельних губерній”²². На думку Куломзіна, за Уралом вже немає вільних придатних для землеробства земель, а тому основну увагу слід зосередити на переселенні з густозаселених губерній в малозаселені губернії і області Європейської Росії, для того, щоб спрямувати переселення на приватновласницькі землі.

Одночасно з дискусіями навколо переселенського питання у Міністерстві внутрішніх справ та підготовчій комісії Комітету Сибірської залізниці, ця проблема обговорювалась і на засіданнях Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості, рішення про створення якої під головуванням міністра фінансів С.Вітте було прийнято 22 січня 1902 р., тобто задовго до селянських рухів у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р. Активна участь селян в аграрних заворушеннях не могла бути непоміченою учасниками і цієї Наради, яка також розглянула план князя Урусова щодо шляхів розв'язання аграрного питання на Полтавщині. Загалом, Особлива нарада підтримала ідею Урусова про невідкладність заходів щодо переселення частини малоземельних і безземельних селян. Дискусія розгорнулася лише з приводу майнового складу переселенців. Гурко і Урусов були прихильниками переселення виключно малоземельних селян, тоді як більшість членів Наради висловлювали традиційне хвилювання через те, що переселення малоземельних вимагатиме від уряду надто великих фінансових затрат. Врешті-решт, Особлива нарада прийняла найпростіше рішення, яке дещо пом'якшувало, порівняно із попереднім законодавством, регламентацію урядом районів виселення²³.

Ознайомившись з точкою зору членів Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості, Міністерство внутрішніх справ

підготувало свої пропозиції щодо змісту майбутнього переселенського закону. У червні 1903 р. Міністр внутрішніх справ Плеве на засіданні Комітету Сибірської залізниці виступив з доповіддю “Про деякі зміни і доповнення існуючих правил про переселення на казенні землі”. За пропозицією голови Комітету Миколи П, було вирішено створити міжвідомчу Особливу нараду по переселенському питанню під головуванням Куломзіна. До складу цієї Наради було включено міністрів внутрішніх справ, фінансів, землеробства і державних маєтностей. У січні 1904 р. міжвідомча Нарада одержала від Міністерства внутрішніх справ законопроект і пояснюючу записку до нього під назвою: “Сучасний стан переселенської справи в Росії”²⁴. На думку авторів цього законопроекту, основним недоліком існуючого порядку є недостатня узгодженість питань переселень з вимогами аграрної політики та колонізаційними завданнями держави. Ознайомившись з точкою зору Міністерства внутрішніх справ, члени Наради вирішили направити законопроект без суттєвих змін на розгляд Державної ради. Остаточний варіант нового переселенського закону мав деякі принципові положення. Законопроект, наприклад, чітко розрізняв два види переселення:

а) з дозволу уряду, коли переселенці прямували у визначені центральною владою місця;

б) самовільне переселення, яке відтепер узаконювалося.

У проєкті говорилося, що вимога існуючого законодавства повертати самовільних переселенців на батьківщину є з економічної точки зору шкідливою. Пропонувалось обмежувати самовільне переселення лише системою пільг і заохочень, а не поліцейськими методами, як це було згідно з законом 1889 р.

Принциповою новизною пропонованого законопроекту було скасування вимоги про безплатну передачу наділів переселенців своїм односельцям. Для організованих, так званих “законних” переселенців, передбачалась ціла низка різноманітних пільг: понижений залізничний тариф, тимчасове звільнення від податків, пільги по виплаті боргів перед казною, відстрочка від військової повинності тощо. Після тривалих дискусій і різноманітних узгоджень з’єднані департаменти підтримали внесений Міністерством внутрішніх справ проєкт нового переселенського закону. У травні 1904 р. він поступив на обговорення в останню інстанцію – Загальні збори Державної ради. З усіх нововведень об’єктом жвавих дискусій стало лише питання щодо способів і розміру винагороди переселенців за той наділ, який вони залишили на батьківщині. Одні вимагали гарантій прав громади на переважне право купівлі переселенської землі. Інші, яких була переважна більшість, виступили проти втручання влади в оцінку

наділів переселенців. У ході дискусій Загальні збори зробили ще один крок для звільнення селян від обтяжливої для них регламентації порядку переселень. Місцевій адміністрації було надано право самій вирішувати питання щодо надання офіційного дозволу для переселення²⁵. Самому закону було вирішено надати характер тимчасових правил, передбачаючи, таким чином, внесення тих чи інших змін відповідно до нового курсу аграрної політики, розробка якого у 1904 р. ще була далекою від свого завершення. У такому вигляді 6 червня 1904 р. цар затвердив законопроект під назвою “Тимчасові правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів, який невдовзі було опубліковано для загального ознайомлення”²⁶. Як справедливо зауважують дослідники, цей закон “підготував ґрунт для столишінської переселенської політики”²⁷, а саме переселення малоземельних і безземельних селян стало невід’ємною частиною реформи Петра Столишина. Беручи до уваги те, що “безпосереднім поштовхом до розробки урядом закону 6 червня 1904 р. були селянські рухи 1902 р.”²⁸, є підстави говорити про їх суттєвий вплив на формування нового курсу в аграрній політиці, центральним пунктом яких стали відомі законодавчі акти 1906–1911 років²⁹. У даній статті викладено лише один з багатьох інших аспектів, пов’язаних із впливом селянського руху 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях на ті чи інші сторони суспільного життя. Заслуговує на увагу дослідників і такий сюжет, як вплив подій 1902 р. на фіскальну політику царату, державне регулювання цін та ціноутворень, кредитну політику Селянського поземельного банку тощо.

Примітки

1. *Тюкавкин В.Г.* Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – М., 2001. – С.133.
2. *Емеляк Л.И.* Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. // Исторические записки. Т.38. – М.: Наука, 1951. – С.154-175.
3. *Бедин В.В.* Крестьянское движение в Полтавской губернии на рубеже XIX–XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1961. – 19 с.
4. *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К.: Політвидав.України, 1968. – 204 с.; Його ж. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях // Український історичний журнал. – 1971. – №11. – С.107-120.
5. Крестьянское движение 1902 г. – М., Пг., 1923. – 128 с.
6. Крестьянские движения в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. – Харьков, 1961. – 204 с.
7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.1273. – Оп.1. –

Спр.437: Дело о переселении в Сибирь малоземельных крестьян центральных губерний с приложением статистических материалов об их экономическом положении. – Арк.516.

8. *Леценко М.Н.* Масові селянські заворушення 1902 р. – С.110.

9. *Емелях А.И.* Указ. соч. – С.172.

10. *Ленін В.І.* До сільської бідноти // Повне зібр. тв. – Т.7. – С.189.

11. *Емелях А.И.* Указ. соч. – С.173.

12. Искра. – 1902. – 1 июня.

13. Крестьянское движение 1902 г. – С.59.

14. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава, 1912. – С.38.

15. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т.3 /Ред. А.Г.Шевелев. – К., 1978. – С.334.

16. РДІА. – Ф.1291. – Оп.46. – Спр.221: Выписка из секретного донесения полтавского губернатора в земский отдел Министерства внутренних дел о малоземельности населения от 13 сентября 1902 г. – Арк.107.

17. Там же. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.36: Об учреждении землеустроительных комиссий и об открытии их действий. – Арк.4.

18. Там же. – Ф.1273. – Оп.1. – Спр.437: Дело о переселении в Сибирь малоземельных крестьян... – Арк.4.

19. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев на казенные земли и о порядке перечисления означенных сословий, переселившихся в прежнее время // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т.IX. – СПб., 1891. – С.535.

20. РДІА. – Ф.1273. – Оп.1. – Спр.437: Дело о переселении в Сибирь малоземельных крестьян... – Арк.5.

21. Там же. – Арк.5.

22. Там же. – Арк.404.

23. Там же. – Ф.391. – Оп.2. – Стр.1274: По особому совещанию, учрежденному для рассмотрения вопроса о выселении крестьян из Полтавской губернии (1903–1904). – Арк.162.

24. *Симонова М.С.* Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С.86.

25. РДІА. – Ф.391. – Оп.2. – Стр.1904: Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев на казенные земли. – Арк.381.

26. Собрание распоряжений правительства, издаваемые при правительствующем сенате. 1904. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб., 1904. – С.2080.

27. *Симонова М.С.* Указ. соч. – С.89.

28. *Степини В.А.* Из истории переселенческой политики самодержавия в начале

XX века (переселенческий закон 6 июня 1904 г.) // История СССР. – 1960. – №5. – С.162.

29. РДА. – Ф.391. – Оп.2. – Стр.1546: О порядке применения закона 6 июня 1904 г. при возобновлении переселенческого движения в 1906 г. – Арк.21.

Резюме

Автор статьи анализирует ход восстания 1902 г. в Полтавской и Харьковской губерниях, а также дает этим событиям оценку как важному фактору эволюции аграрной политики царизма.

Ключевые слова: Полтавская губерния, Харьковская губерния, восстание, переселение, безземелье, аграрная политика.

Одержано 28 березня 2007 р.

УДК 94(477.43/44)“19”:323

О.А.Кену

КРИЗА ІМПЕРІЇ ТА МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті робиться спроба проаналізувати міжетнічні відносини в Поділлі та вплив на формування цих відносин імперської кризи початку ХХ століття.

Ключові слова: міжетнічні відносини, криза, конфлікт, політика уряду.

Міжнаціональні відносини в їх етнологічному і етнополітичному вимірах в українській історіографії, українській суспільно-політичній думці і практиці завжди були в числі пріоритетних, що має об'єктивне пояснення. По-перше, впродовж всієї своєї історії Україна відзначалася поліетнічним складом населення. По-друге, в тривалі періоди бездержавного існування, коли українці були переважно об'єктом етнополітики чужих держав, етнологічний фактор був визначальним в їх повсякденному житті та історичній долі в цілому.

Проблеми міжетнічних відносин досліджували у своїх працях Д.Бо-вуа, О.Брик, А.Філіпюк, В.Малий та ін. В даній статті робиться спроба проаналізувати міжетнічні відносини на Поділлі та вплив на формування цих відносин імперської кризи початку ХХ століття.

Початок ХХ століття в Російській імперії ознаменувався глибокою кризою, що охопила усі галузі життя: політичну, економічну, соціальну. Системна криза всіх ділянок суспільного життя створила критичну масу негативних, деструктивних за своєю природою процесів, які, зрештою,

спричинили гігантський соціальний вибух. Особливо гостро криза торкнулась міжетнічних відносин і зумовлена вона була політикою царського уряду, яка базувалась на трьох основних принципах, які застосовувались по відношенню до всіх національних меншин: православ'я, самодержавства, народності¹. Це формулювалось відверто: або асиміляція і підкорення загальнодержавній меті Росії, або еміграція. Загострення національного питання дало могутній поштовх визвольним змаганням поневолених націй і народів.

Подільська губернія в складі Російської імперії не була етномоногенним регіоном. За даними перепису 1897 року, 80,9% населення становили українці, 12,23% – євреї, 3,28% – росіяни, 2,29% – поляки².

Після приєднання Правобережжя до Російської імперії за короткий проміжок часу середовище українців Поділля було наповнене численними російськими військами, великою кількістю чиновників, купців, дворян. Це, закономірно, змушувало корінне населення вступати в різноманітні економічні, культурні, побутові та іншого характеру зв'язки з росіянами. Проте від самого початку для українців названі відносини були нерівноправними, недемократичними. Вони були відносинами руйнування їхньої волі военною силою нових господарів. Це були відносини російського силового волеутворення, які носили, по суті, негативне спрямування³.

Створюваний механізм політичного управління суспільного устрою спрямувався не на захист корінного населення, оскільки царизм навіть теоретично не допускав українських вимог, а тим більше української державності. Всі заходи самодержавства спрямувалися на зміцнення позицій російського етносу. Завдання русифікації вирішувалось у трьох пріоритетних напрямках: підтримка і заохочення росіян до поселення у губернії (перш за все чиновників і землевласників), знешкодження польських впливів і русифікація українців.

Економічною основою зміцнення в регіоні позицій самодержавства і подальшого наступу в справі русифікації місцевого населення мала стати земельна власність дворян-росіян. Переселення російських поміщиків на Поділля відкриває нові можливості національної конкуренції, яка підтримувалась на найвищому державному рівні.

Зазначимо, що на Правобережній Україні панами-землевласниками були переважно поляки. Якщо в першій половині XIX ст. росіяни і поляки виступали союзниками-однодумцями, то до кінця століття ця ситуація кардинально змінюється. Після польського повстання 1863 р. царський уряд проводить політику обмеження польського землеволодіння і сприяє припливу на Правобережну Україну поміщиків-росіян. Селяни стали знаряддям в руках царизму, що, намагаючись нівелювати польський вплив,

розпалював національну нетерпимість. Проте влада, що підштовхувала селян озброїтись проти поляків, констатувала, що народ не бачив великої різниці між примусом пана іти на панщину і вимогою російського чиновника платити податки і його підозрілими діями в межуваннях⁴. Виступи селян були непоодинокими по всьому краї. Варто відзначити, що це, в першу чергу, були конфлікти між селянами і великими землевласниками, а вже потім неприязнь переносилась на національний ґрунт і продовжувала російсько-український антагонізм.

Специфіка становища українців полягала ще й в тому, що вони опинилися між двома великими силами – польською і російською – що боролися за вплив на Правобережжі, причому використовували українців, не зважаючи на їх інтереси. Така ситуація лише сприяла зростанню національної нетерпимості.

Говорячи про суспільно-політичне та культурне становище українців, варто зазначити його складність і обмеженість, що не могло не накласти відбиток на формування російсько-українських відносин. Численні укази і циркуляри імператорів, уряду і Синоду спрямовувалися на створення цілісного механізму національного поневолення українців. Політика царського уряду зумовлювала те, що для українців з привілейованих груп населення належність до управлінського апарату, великої буржуазії, земельної аристократії, інтелігенції була пов'язана з втратою своєї національності. Лише невелика група української інтелігенції продовжувала зберігати свій національний характер і саме вона складала основу тогочасної української культурної еліти. За національною ознакою в усіх документах вказувалося про росіян – як росіян, поляків – як поляків, євреїв – як євреїв тощо. Однак, коли йшлося про українців, то їх іменували тутешніми. Іншими словами, українців не відносили до росіян, але і не називали власне українцями. Кінцевою метою самодержавної політики мало бути досягнення того, що “єдинокровні брати” непольського походження схилилися до ідентифікації себе як росіян.

Для цього царський уряд, в першу чергу, стає на шлях обмеження розвитку української культури. “Украина не существует, – безапеляційно декларувалось представниками царської влади, – есть только Малороссия, неотделимая часть Великой России, никакой особой украинской культуры нет, и не будет”⁵. Згубну роль також відіграла самодержавна лінія на швидку асиміляцію української шляхти в російське імперське суспільство, що позбавляло корінних мешканців власної еліти.

Таким чином, внаслідок скерованої політики царського уряду українці зіткнулися на своїй власній території з меншиною, яку можна було назвати так лише формально. З погляду суспільного розподілу праці, меншина

домінувала в стратегічних центрах соціального, економічного, культурного і політичного життя. В цьому і полягала особливість становища українців в Україні, для них суть “українського питання” полягала у врегулюванні нерівноправних взаємин між українцями і “меншиною” в Україні⁶.

Сила польського впливу визначалась тим фактом, що з початку ХІХ ст. переважна більшість землевласників була поляками. Проте до кінця століття ця ситуація змінилася. Відчутного удару зазнало польське населення України внаслідок поразки польського повстання 1830–1831 рр., 1861 р., і уже до кінця ХІХ століття поляки на Правобережжі з панівної нації перетворюються на політично та соціально пригнічений етнос, який надалі помітно зменшувався кількісно.

Зрештою, для етнічної спільноти, яка була позбавлена влади, перехідний процес супроводжувався формуванням атмосфери психологічного дискомфорту. Втрата статусу центральної, де-факто привілейованої етнічної спільноти завдала потужного удару по амбіціях поляків. Духовна криза загострювалася тим, що разом зі становленням російської влади на правобережних землях тут змінювалися соціокультурні домінанти. На відміну від колишньої влади, яка протегувала католицизму, російський уряд лобював зміцнення позицій православ'я, що посилювало морально-психологічний дискомфорт польського населення краю.

Незважаючи на це, поляки-дворяни, поляки-чиновники намагалися поводитися в краї як і за польського панування. Тому Правобережна Україна в ХІХ – на початку ХХ століття стала ареною боротьби між російськими і польськими впливами. Водночас обидві сторони сходились між собою в тому, що вони абсолютно заперечували право українського народу на вільний і самостійний розвиток. Позиція уряду була дуже неоднозначною. В деякі періоди для нього було важливішим розчавити поляків, ніж утримувати селян у традиційній пасивності. Тому царизм вживає заходів, щоб активізувати ненависть українців до польських повстанців.

Поглибленню прірви між поляками та українцями могла сприяти й гра царату довкола землі. Земельне питання було чи не найгострішим у польсько-українських відносинах. Царський уряд, балансуючи між протегуванням та утисками польської національної меншини, використовував неосвіченість українських селян, коли це було вигідно, чим ще більше сприяв наростанню конфліктів⁷.

Розглядаючи міжнаціональні стосунки, не можна залишити поза увагою політичну сферу життя. Вище уже згадувалося, що поляки наприкінці ХІХ століття перетворились в пригнічену національну меншину. Але вирі-

шення свого національного питання вони з українським ніяк не пов'язували, і взагалі не визнавали існування українського питання як такого. Так, Д.Бовуа, описуючи основні тенденції щодо українського питання в польській політичній думці, звертає увагу на відмову визнавати ідентичність українців. Наприклад, Л.Чеконський вважає, що “руський народ ... марно чекатиме волі від царизму. ...характер Москви та її чиновників є запорукою того, що цар не зможе заволодіти нашим народом”⁸. Леон Липковський переконаний, що “немає й мови про українське питання, існують лише тутешні – люди без вираженої національної свідомості. Щоправда бідні, але щасливі”⁹. Лешек Борковський, інший представник польської політичної думки, сформулював відмову визнати ідентичність українців майже так само, як Валуєв: “...немає Русі. Є лише Польща і Московія”¹⁰.

Детально розкрита діяльність поляків у “Всепоздайнешем отчете Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора”, який стверджував, що польське питання найбільш життєво торкається населення Південно-Західного краю. Генерал-губернатор не міг не зацікавитись католицькою пропагандою, яка була спрямована на широку колонізацію населення краю. Більшість із її проповідників – це католицьке духовенство, яке переслідувало начебто релігійні цілі, а насправді ж – політичні. Католицька пропаганда в Південно-Західному краї досягла найбільшого розвитку після 17 квітня 1905 р., коли гарантувалося право вільного вибору віросповідання. Протягом 1906–1907 років у Подільській губернії зареєстровано 539 осіб, що перейшли у католицьку віру¹¹. Досить велика частина зареєстрованих у католицтві була результатом католицької пропаганди, яка велася в країні таємно. Не можна впевнено стверджувати, що такі переходи відбувалися лише з релігійних міркувань. Часто це було пов'язано й з політичними поглядами. Як стверджує губернатор, римо-католицькі ксьондзи дозволяли собі грубе зловживання “Высочайшим актом 17 апреля 1905 года”. Ксьондзи дозволяли собі використовувати методи різноманітної пропаганди та докори на адресу православної церкви і духовенства. Надійними і вірними помічниками ксьондзів у цій справі були їх одновітці, переважно поміщики та управителі маєтків. Останні вдало використовували різнобічні засоби впливу на православних, переважно селян і робітників, які перебували у повній економічній залежності від них. Ксьондзи практикували змішані шлюби, застосовуючи все можливе, щоб привернути подружжя в католицизм. На такому ґрунті в сім'ях виникали суперечки і часто, щоб зберегти мир і спокій в родині, православні змушені були переходити в католицизм. Виходячи із статистичних даних, по кількості переходу із православ'я у католицизм Поділля займало II місце у Південно-Західному краї¹².

На початку ХХ століття поляки розгортають активну боротьбу за національне визволення, про що свідчить поява безлічі патріотичних гуртків і організацій. Проте вони ніяк не пов'язували українське і польське питання. Їх орієнтація велася на Австрійську імперію. Загальні проавстрійські симпатії поляків Поділля відзначає у звіті Подільський губернатор під назвою “Настрої серед польського населення” у 1878 р. Подібна ситуація була засвідчена у “Політичному огляді Подільської губернії за 1904 рік” під час російсько-японської війни¹³.

Проте деякі архівні джерела свідчать про те, що місцеві поляки все-таки прагнули об'єднати польську і українську національні проблеми. Вони проводили агітаційну роботу, зачитували Маніфест, роз'яснювали його значення¹⁴. В цьому велася орієнтація на селянство – верству українського суспільства, яка зазнала найбільших утисків царської влади. Ідеологічною зброєю в їх руках був царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. Але український народ в загальній масі не підтримував такої політики. На заваді подібного зближення стояли минулі злодіяння польської шляхти, які були заподіяні Україні.

Після поразки революції 1905–1907 рр. розпочався широкомасштабний наступ реакцій, складовими частинами якої були введення на значній території України стану посиленого захисту загальноімперських інтересів, масові арешти, погроми прогресивних суспільних організацій, заборона демократичних видань, посилення національно-культурного гніту. Проте це не зупинило політичної активності поляків, навпаки – вони лише посилили антидержавницьку агітацію. Основною силою були громадські об'єднання, гуртки та духовенство.

Протягом 1908–1913 рр. в краї було виявлено цілий ряд польських патріотичних національних організацій, що ставили своєю метою національне визволення. Це, наприклад, “Кружок польських націоналістів” у Вінницькому повіті¹⁵, гурток молоді ім. Ш.Конарського у Вінниці¹⁶, “Союз оборони Окраїни”¹⁷. Усі ці організації займалися антидержавницькою агітацією, але мало пересікалися з українськими питанням.

За переписом 1897 р., на Поділлі проживало близько 100 тисяч євреїв¹⁸. Така присутність євреїв на Поділлі була зумовлена тим, що Поділля входило до так званої смуги осілости. Більшість законів та установ, що стосувалися життя євреїв у “смугі осілости”, були спрямовані на обмеження їх прав та економічних можливостей. Серед мотивації особливих законів щодо євреїв головним було питання віросповідання: євреї, що приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як для єврея. Правлячим Сенатом (рішення №25, 1889 р.) визнавалося, що єдиною основою обмеження прав євреїв є їх віросповідання.

До урядових установ часто поступають скарги на євреїв, звинувачення у наверненні християн до своєї віри, агітації проти православної церкви. Священик із м. Кам'янця пише: "Євреї ... до того оволоділи прислугою із християн, що протягом цілого року ніколи не пускають їх в церкву на Богослужіння в недільні і святкові дні... І, як видно, євреї явно відволікають їх від святої віри"¹⁹. Священик просить заборонити євреям тримати постійну прислугу з християн, дозволити лише тимчасову на період масових робіт, і не лише в Кам'янці, а й в інших містечках²⁰.

Трагічною сторінкою в історії українсько-єврейських відносин є погроми, що прокотились по всій території Правобережжя наприкінці ХІХ ст. Судячи з архівних документів, приводом до єврейських погромів ставали бійки або суперечки на побутовому рівні між іудеями та християнами. Царський уряд використав факт погромів як привід до прийняття у травні 1882 р. Тимчасових правил, що законно підтримували погроми. А через те, що погроми переважно відбувались в українських містах і містечках, то вони плямували українське населення і сприяли напруженості у відносинах євреїв з українцями, але аж ніяк не з царською владою.

Не сприяли становленню нормальних відносин між українцями і євреями існування і діяльність шовіністично-патріотичних організацій. На Поділлі був поширений "Союз русского народа", відомий в народі під назвою "Чорна Сотня", що діяла за мовчазної згоди царського уряду і Російської Православної Церкви. Вони проводили агітацію за самодержавство і одним із пунктів їх програми було очищення "русского народа" від чужого елементу – євреїв, поляків і ін. Чорносотенні союзи широко практикували єврейські погроми. Зазвичай адміністрація взагалі не реагувала на скарги євреїв або ж виступала на боці погромників²¹. На Поділлі єврейські погроми відбувалися в Ярмолинцях, Крижополі, станціях Бірзула, Вапнярка, Юрківка.

Таким чином, діяльність Російської Православної Церкви і царського уряду була, в першу чергу, спрямована на те, щоб примусити євреїв відмовитися від національних та релігійних традицій. І засобом для досягнення мети досить часто виступало розпалювання конфліктів між українцями і євреями.

У межах смуги осілої євреї мали право на придбання нерухомої власності, але це загальне право було обставлене численними обмеженнями. Євреям дозволялося лише бути винокурами та орендаторами корчем, а також орендними управителями млинів при маетках, цукрових, скляних заводів та гуралень, керівництво якими вимагало технічних знань та власного оборотного капіталу. Аналізуючи архівні дані, видно, що і в таких вузьких рамках євреї часто вдавалися до зловживань, що призво-

дило до непорозуміння з місцевим християнським населенням. Такі непорозуміння виливались в те, що сільська громада зверталась до влади з проханням виселити євреїв з їх села²². Частина євреїв у смузі осілості займалися ремісництвом, яке часто не приносило великих прибутків, що призводило до бідності єврейських родин.

З іншого боку, невід'ємною рисою ментальності євреїв було шахрайство і хабарництво. Архівні дані зберегли про це достатньо свідчень. Так, міщанин-єврей Л. Скалет намовляв селян тульчинського гарнізону до крадіжки військового обмундирування, а згодом скуповував все награвоване за безцінь і перепродував²³. В Кривому Озері затримано на базарі євреїв-братів Шелікерів при спробі скупити продтовари у селян навколишніх сіл²⁴. У Зінькові один з меламедів Х. Бонфенмахер відверто заявляв: “якщо комусь з євреїв потрібно буде владнати справи з приставом”, то треба звертатись до нього як посередника²⁵. У Гайсині затриманий за підозрою у крадіжці худоби єврей намагався дати хабар, щоб його звільнили²⁶. Тому Подільський губернатор в огляді громадсько-політичного життя губернії за 1915–1916 рр. писав: “Ставлення суспільства до євреїв натягнуте, а селянського населення – вороже, внаслідок спекуляцій євреїв в торгівлі, переховування розмінної монети, ухилення від військової служби і підозрілої поведінки...”²⁷.

Доноси на євреїв “за зловживання”, “вредную деятельность” набули широкого поширення. Проте інколи, в процесі розслідування, виявлялось, що вони були несправедливими. Наприклад, в Ольгопільський повіт надійшла скарга жителя с. Соколівки І. Кушніра на зловживання євреїв Берка Хаскеля і Аврума Теренерама²⁸. При розслідуванні з'ясувалось, що дійсно, такі євреї в с. Соколівка проживають, але вони люди бідні і нічого протизаконного не вчиняють, а от такого селянина, як І. Кушнір, в селі немає²⁹.

Професор Чубинський, який проводив на Україні в останній чверті XIX ст. статистичні розвідки, вказує, що євреї майже монополізували внутрішню і зовнішню торгівлю, шинкарство, пачкарство, кредит, що майже виключно з них постачаються кадри фальшивомонетників. Євреїв, що промишляють виключно лихварством, не багато, але побічно – майже всі, беручи при тому до 400% річно. За винятком 10% – всі млини на Україні в руках євреїв, але характерно, що з 5730 млинів лише 186 були єврейською власністю, а решта – в єврейській оренді. 96% гуралень, 80% броварень, 24% цукроварень було в єврейських руках, але знов, як правило, все не у власності, а в оренді. Робітниками на цих заводах були виключно християни³⁰.

Значна частина євреїв займалася шинкарством. Використовуючи це, деякі антисеміти нав'язували громадськості думку, що євреї споювали народ. Часто саме з шинків починалися єврейські погроми.

Незважаючи на те, що ще в 1844 р. царським урядом було заборонено кагали, вони не зникли і продовжували існувати. Дослідник єврейства Граве приводить такий факт, зареєстрований судом, що купець-християнин Тетенко в м.Корсуні на Київщині (1855–1886 рр.) платив місцевому кагалу по 1400 рублів на місяць, щоб той не заважав йому торгувати горілкою, хоч Тетенко й мав на це урядовий дозвіл³¹.

Той факт, що українці займалися майже тільки хліборобством, отже жили майже виключно по селам, а євреї по роду своєї діяльності жили майже виключно по містах і містечках, мав не лише господарсько-економічне, а й політичне значення в українсько-єврейських взаємовідносинах.

На початку XIX ст. (після видання 1804 р. Олександром I “Хартії прав для євреїв”) політично євреї стояли за Російською державою і збільшували російську державницьку силу в Україні. Проте вже в другій половині століття ситуація дещо змінилася. Це пов’язано з хвилею єврейських погромів, що в 1881–1882 рр. прокотились по Правобережній Україні, та з так званими “Травневими законами” 1882 року.

Аналізуючи українську пресу початку XX ст. (1909–1910 рр.), О.Брик доходить висновку, що єврейство загалом стояло рішуче проти українства, навіть проти української мови, а стояло за російську мову і неподільність Російської імперії: “це було ще за царського режиму, за 8 років до революції. Час був закороткий, щоб ці відносини могли істотно змінитися”³². І євреї, і українці були проти царату, але мали різні плани щодо майбутньої долі Російської імперії у випадку революції. Тому і український рух XIX–XX ст. не був популярним серед євреїв, про що свідчить мала кількість представників цієї національності в українських партіях.

Таким чином, українсько-єврейські відносини – складна і багатогранна проблема. На формування цих відносин великий вплив мала політика царського уряду, що встановлював обмеження на права євреїв і цим часто нагнітав національну неприязнь.

Отже, історія міжнаціональних відносин на Поділлі другої половини XIX – початку XX ст. являла собою складну і суперечливу проблему. У ній тісно перепліталися сусідство і співпраця, а також гострі суперечки і антагонізми. Часто ситуація надзвичайно ускладнювалася політикою царського уряду, який нерідко сприяв розпаленню конфліктів на національному ґрунті.

Примітки

1. *Рибак І.В., Крочак Е.В.* Діяльність царської адміністрації щодо деполонізації Поділля у XIX ст. // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.* – Хмельницький, 1999. – С.123.

2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1898. XXXII.

Подольская губерния. – 1904. – Т.ХІІІ. – С.98.

3. *Філінюк А.Г.* Україно-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. // Наукові праці КПДПУ: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.6(8). – С.131.

4. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.846. – Спр.463. – Арк.18.

5. *Малий В.В., Салулєвич М.Г.* Український рух на Поділлі (серед. ХІХ ст. – 1914 р.) // Наукові праці КПДПУ: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2(4). – С.223.

6. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.21.

7. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.88.

8. Там же. – С.86.

9. Там же. – С.140.

10. Там же. – С.87.

11. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1901. – С.3.

12. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.642. – Спр.499. – Арк.33.

13. Там же. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.409. – Арк.78.

14. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7322. – Арк.13.

15. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.180.

16. Там же. – Ф.442. – Оп.617. – Спр.250. – Арк.21.

17. Там же. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.409. – Арк.10.

18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1898. XXXII. Подольская губерния. – 1904. – Т.ХІІІ. – С.98.

19. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.622. – Арк.1.

20. Там же. – Арк.5.

21. *Федьков О.М., Казмірчук О.М.* Чорносотенці і гуртки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на поч. ХХ ст.) // Наукові праці КПДПУ: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.6(8). – С.439.

22. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7135. – Арк.5.

23. Там же. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.189. – Арк.62.

24. Там же. – Арк.105.

25. Там же. – Арк.15.

26. Там же. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7151. – Арк.40.

27. Там же. – Оп.2. – Спр.215. – Арк.142.

28. Там же. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.830. – Арк.1.
29. Там же. – Арк.4 зв.
30. *Брик О.С.* Українсько-єврейські взаємовідносини. – Вінніпег, 1961. – С.123.
31. Там же. – С.97.
32. Там же. – С.105.

Резюме

В статтє делается попытка проанализировать междуэтнические отношения на Подолии и влияние на формирование этих отношений кризиса империи в начале XX века.

Ключевые слова: междуэтнические отношения, кризис, конфликт, политика правительства.

Одержано 28 березня 2007 р.

УДК 94(477.43/44):324

А.Л.Глушковецький

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ІІ-Ї ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

У статті робиться спроба аналізу ходу передвибірної боротьби політичних партій на виборах до ІІ-ї Державної Думи в Подільській губернії.

Ключові слова: Подільська губернія, Державна Дума, політичні партії, вибори, передвибірна боротьба.

Вибори до ІІ-ої Державної Думи були першими, в яких взяли участь усі політичні партії Російської імперії. Подільська губернія, незважаючи на свою провінційність, не стала винятком. На час виборів тут діяли осередки багатьох впливових політичних партій. Серед загальноросійських особливо активну діяльність розгорнули партії соціалістичного спрямування – Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) та Партія соціалістів-революціонерів (ПСР). Ліберальний напрям був представлений Конституційно-демократичною партією та Союзом 17 жовтня, а консервативний – Союзом російського народу (СРН). Українські партії на Поділлі були представлені набагато слабше. У період підготовки та проведення виборів до ІІ-ої Державної Думи реальний вплив на населення мали лише Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та Українська соціал-демократична Спілка. Причому остання входила до складу меншовицької частини РСДРП. Єдиною єврейською політичною

партію, що брала активну участь у виборах, був Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (БУНД). Крім того, передвиборну агітаційну діяльність в краї проводила масова безпартійна організація селянства – Всеросійський селянський союз (ВСС).

Метою даної статті є характеристика особливостей передвиборної боротьби політичних партій на виборах до II-ї Державної Думи в Подільській губернії.

Окреслена проблема не була об'єктом спеціальних праць і лише побіжно досліджувалася А.Зекцером¹, І.С.Зеленюком² та П.Новіковим³. Дотичними до проблеми є публікації з історії партій в Російській імперії та Україні, в яких досліджувались, зокрема, їх діяльність в зазначений період.

УСДРП в Подільській губернії вступила в передвиборні перегони у вкрай ослабленому стані, оскільки в серпні 1906 р. було заарештованого керівника Кам'янець-Подільського осередку партій лікаря П.Блонського. Приводом до арешту стало скликання останнім у себе на квартирі нелегальної конференції, яка була розкрита жандармами⁴. Її учасник В.Приходько згадував, що: “Конференція мала на меті створити українську організацію, яка б змогла використати стихійний рух та революційний настрої селянства та спровадити його по якомусь організованому напрямі й, з другого боку, скоординувати діяльність окремих революційних одиниць, що сиділи по селах й провадили акцію на власну руку”⁵.

Всього у конференції взяли участь 18 осіб. Серед них були два брати Блонського, голова Подільської вчительської спілки Всеросійського союзу вчителів Є.Максимчук. Останній був автором відозви “Товариші вчителі та вчительки” та склав присуд про приєднання до ВСС, який підписали селяни с.Юзвин Вінницького повіту⁶. Учасниками конференції були також: священик М.Бялковський, незабаром він був помічений у поширенні нелегальних прокламацій, в тому числі і видавництва УСДРП⁷; вчитель с.Привороття Ушицького повіту П.Велікотний, який був звільнений з посади вчителя церковнопарафіяльної школи м.Літина за революційну агітацію серед учнів та селян⁸, та ряд інших “неблагонадійних осіб”⁹. Арешт П.Блонського саме напередодні початку активної виборчої кампанії, на наш погляд, не був випадковим. Очевидно, таким чином влада відсторонювала від участі у виборах можливого кандидата, популярного серед сільської та міської інтелігенції. Тим більше, що така практика відносно П.Блонського була випробувана ще під час перших виборів.

Загалом, УСДРП в Подільській губернії не змогла взяти активної участі у виборах до II-ї Державної Думи. Діяльність партії проявлялася лише у поширенні прокламацій. Так, 1 грудня 1906 р. літературу УСДРП

(“10 заповідей соціал-демократа”, “Як збираються і куди повертаються народні гроші”) було вилучено у жительки с.Великі Армяни А.Бабкіної. Вона вела агітацію серед молоді та змогла залучити до агітаційної діяльності братів Задорожніх, М.Сутаника¹⁰. Агітатором партії у Літинському повіті був помічник лісничого А.Цимбал. При обшуку у нього було виявлено велику кількість літератури УСДРП: “Страйк і бойкот”, “Права щодо виборів”, “Початки науки про права конституційні”, “Який буває державний лад”, “В Державній Думі”, “Як збираються і куди повертаються народні гроші” та ряд інших брошур¹¹.

Зважаючи на невдачу бойкоту І-ої Думи та послаблення революційного руху, участь у виборах до II-ої Думи вирішила взяти РСДРП. Однак в резолюції V з'їзду РСДРП “Про Державну Думу” говорилося, що характер думської боротьби повинен залежати від позадумської боротьби пролетаріату¹². Початок виборчих перегонів до II-ої Державної Думи став періодом організаційного становлення нових осередків партії в Подільській губернії. Так, в жовтні 1906 р. група РСДРП утворилася у м.Городок Кам'янецького повіту. Її керівниками були М.З.Бялковський та П.М.Ковальський. За даними Подільського ГЖУ, з моменту організації група нараховувала близько 20 постійних членів¹³. На початку діяльності партійці поширювали гектографічні прокламації власного виготовлення та організували страйки¹⁴. Але найбільш яскраво городоцькі соціал-демократи проявили себе під час виборів. 11 січня 1907 р. на таємному сході за участі 20 виборних католиків, які були обрані Городоцькою сільською громадою для участі у волосних сходах. Вони намітили своїх кандидатів у виборщики від волості у селянській курії. Ними стали: представник згаданих вище виборних, селянин м.Городка К.М.Шафранський та член Городоцької групи РСДРП П.М.Ковальський¹⁵.

Думається, такий вибір був наслідком цілком слушного компромісу між найвпливовішим партійним осередком та чисельною національною групою краю. Цьому також сприяв той факт, що значна частина городоцьких соціал-демократів були поляками. Однак, під час виборів уповноважених від волостей 12 січня 1907 р. представники м.Городка не змогли досягти згоди з представниками від сіл волості щодо обрання згаданих кандидатів. Тому їх вибір здійснювався шляхом жеребкування, котре не принесло успіху городоцьким кандидатам. Тоді 43 представники від м.Городка відмовилися підписувати рішення волосного з'їзду¹⁶. Оскільки рішення волосного сходу підписали менше двох третин його учасників, то воно фактично було недійсним. Однак, мировий посередник 2-ої ділянки Кам'янецького повіту, який розглядав дане питання, зауважив, що городоцькі учасники з'їзду відмовилися не від участі у ньому, а лише від

вибору окремих кандидатів. Тому вибори уповноважених від волості були визнані правильними¹⁷. Таким чином, кандидати РСДРП зазнали невдачі. Звичайно, важливу роль тут відіграв тиск влади, але незаперечним є й той факт, що члени партійного осередку не змогли налагодити серйозної передвиборної агітації за межами містечка, хоча на січень 1907 р. їх чисельність зросла до 60 осіб¹⁸.

В жовтні 1906 р. на станції Жмеринка розпочала активну діяльність Жмеринська організація районного залізничного комітету, яка вже в листопаді 1906 р. стала частиною Жмеринської організації РСДРП. Останній вдалося налагодити зв'язки з революційними організаціями м.Одеси та м.Смоленська¹⁹.

У той же час, агітаційна діяльність партії зазнала відчутних втрат у Балтському повіті. Там поліцією була викрита і ліквідована сильна організація РСДРП у м.Голованівськ. Її члени М.Хаврук, Л.Емільфорк, брати Клинови, Я.Резник, Х.Лернер та П.Рудий були заарештовані. При обшуку було знайдено два ручних гектографи та 26 примірників прокламації “Брати робітники і селяни”. Зміст брошури закликав вказані верстви населення домагатися скликання Установчих зборів та утворення демократичної республіки²⁰. Також були проведені обшуки у членів Городоцької організації РСДРП, а її організатора М.З.Бялковського арештували²¹.

На території губернії було зафіксовано спроби поширення агітаційних листівок РСДРП. В листопаді 1906 р. у Вінниці був затриманий мешканець Миколаєва студент Московського технологічного інституту Л.В.Лесненко. В нього були вилучені прокламації “До селян”, “До солдатів” та рукописна відозва “До нових виборів”²². У той же час, в с.Маньківці Літинського повіту було заарештовано жителя м.Біла Церква Б.Чемеровського, який прибув з м.Бар для проведення агітації. В останнього були вилучені прокламації РСДРП та Спілки: “Розгін Державної Думи”, “Буряки”, “Маніфест Державної Думи”, “До рекрутів”, а також брошура “Про Установчі збори”²³.

Широку виборчу кампанію на Поділлі вдалося розгорнути Спілці. На час виборів організації цієї партії існували у Вінниці (була керівним центром партії І Подільського району), Жмеринці, Тульчині, Немирові, Могилеві²⁴. За даними А.Зекцера, особливо активну роботу серед селян проводила потужна організація Спілки в м.Немирові, яку очолював гімназист Натансон²⁵. Архівні джерела підтверджують інформацію дослідника лише щодо існування у Немирові міцної організації. Так, за свідченням помічника начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті, станом на листопад 1906 р. до Немирівського комітету Спілки входили переважно учні старших класів місцевої гімназії та студенти. Зокрема, брати

Моргуліси, Черкаський, Бабат, Сахновський, Попель, Натансон, а також помічник акцизного наглядча Шваг, міщани Дуклер, Клейнер, Черкаський²⁶. Разом з тим, представники жандармського нагляду стверджували, що керівник комітету Герш Натансон був не гімназистом, а студентом Київського університету і проводив агітацію не лише серед селян. Так, 2 грудня 1906 р. він виступав з промовою перед євреями щодо виборів до Державної Думи, а ввечері того ж дня влаштував зібрання християн та євреїв в будинку одного із жителів містечка²⁷.

Склад Тульчинського комітету Спілки теж був доволі строкатим, до нього входили: студенти Черкаський, Романюк, Аників, Остроковський, земський лікар Тисячний-Паличко, зубний лікар Богомольний, міщани Шаргородський, Книженюк, Рабинович, Брандермес²⁸. Відомо, що комітет займався збором грошей на передвиборну кампанію. Так, у заарештованого 30 січня 1907 р. спілчанина В.Розенфельда, поряд з нелегальною літературою та звітами Головного Комітету та Тульчинської організації Спілки, було виявлено записки із відтиском штемпеля Тульчинської організації. В них, зокрема, зазначалося: “пред’явники цього уповноважені місцевим об’єднаним бюро соціал-демократичної організації для збору грошей на виборчу кампанію”²⁹.

Агітатори партії поширювали на Поділлі брошури “Кого обирати в Державну Думу”, видавництва Головного комітету Спілки та “До селян-подольчан” І Подільської районної організації³⁰ (Вінницької. – Авт.). У прокламації “Кого обирати в Державну Думу” Спілка закликала селян голосувати за соціал-демократів, тому що вони ведуть боротьбу “за землю і волю”, тому що саме соціал-демократи “вчать селян, як зменшити оренду, як збільшити заробітну плату” і, нарешті, тому, що “соціал-демократична партія – робітничка і сама надійна”³¹. Крім того, зазначалося, що вся земля повинна бути відібрана від поміщиків і держави без всякого викупу і поділена між селянами, а Державна Дума повинна бути законодавчою і адміністративною установою³². Значну роботу з розповсюдження даної прокламації проводила Вінницька організація Спілки. Очевидно, її членами були вчитель Вінницького єврейського училища Л.Біблер, а також його син Соломон та донька Софія. Під час обшуку в їхній квартирі поліцією було знайдено 50 примірників відозв “Кого обирати в Державну Думу” та ще 110 брошур і книг “революційного змісту”³³.

На початку 1907 р. у м.Летичеві було зафіксовано поширення міщанином м.Києва М.К.Федоровичем відозви “До селян-подольчан”³⁴. У ній говорилося, що перша Дума була розігнана, бо вимагала для селян землі. Тому для підтримки цієї вимоги не потрібно давати рекрутів, платити податки і домагатися скликання Установчих Зборів³⁵.

Діяльність Спілки в Подільській губернії набула такого розмаху, що місцева влада була змушена вживати заходів для обмеження її впливу на вибори. З цією метою органами ГЖУ в середині січня 1907 р. була зроблена спроба ліквідації осередків партії. Її результатом стало притягнення до формального дізнання чотирьох осіб³⁶. Однак, за свідченням начальника Подільського ГЖУ, повністю припинити діяльність спілчан не вдалося, оскільки “не виявлено ні списки членів Спілки, ні платформа її дій, ні інших яких-небудь даних, на основі яких могло б скластися тверде переконання в належності до цієї організації тих чи інших осіб”³⁷. Разом з тим, така “увага” з боку жандармів не могла не вплинути на діяльність організацій партії в краї. Тому вже весною 1907 р., за даними Головного комітету Спілки, в Подільській губернії не було жодного відповідального працівника³⁸.

Активну участь у виборах до II-ї Думи брала ПСР. В кінці жовтня 1906 р. в Фінляндії відбулися другі збори Ради партії. На них було остаточно вирішено взяти участь у виборах. В резолюції, прийнятій з цього питання, зазначалося, що вибори і роботу в самій Думі есери повинні використати для революційної організації мас, а також “руйнування віри трудового народу в те, що шляхом законодавчої діяльності Думи можуть бути задоволені його основні вимоги”³⁹.

Взявши на озброєння цю тезу, соціалісти-революціонери розпочали активну передвиборну боротьбу і в Подільській губернії. У цей час сильна організація ПСР існувала у м.Вінниця. Конспіративною квартирою організації було помешкання єврейського вчителя З.Левітона. Однак, вже у грудні 1906 р. поліції вдалося її викрити та заарештувати власника. Була конфіскована і вся агітаційна література⁴⁰. Ще у вересні така ж доля спіткала агітатора ПСР з містечка Браїлова Вінницького повіту Л.А.Забаштанського. У нього було вилучено 9 примірників відозви Всеросійського селянського союзу “Товариші селяни”, один ескіз відозви “До населення”, газета “Земля і труд” та багато іншої літератури соціалістів-революціонерів⁴¹. Дані відозви повідомляли населення про розпуск Державної Думи і закликали: “забирати в свої руки владу в волостях і повітах”, “не визнавати ніякої влади чиновників”, а головне – вступати до складу соціалістів-революціонерів та приєднуватися до ВСС⁴². Крім того, за спробу купити зброю у солдат було заарештовано членів Вінницької організації ПСР братів Пустовойтів⁴³.

Однак, незважаючи на такі втрати, ПСР продовжувала вести передвиборну боротьбу і досягала певних успіхів. Так, 30 грудня 1906 р. Департамент поліції повідомляв начальника Подільського ГЖУ, що в м.Ямполі соціалісти-революціонери розраховують провести в Думу свого канди-

дата. Зазначалося, що вони мають реальні шанси на успіх, бо “в селах обирають людей, які приймають програму і тактику “селянського союзу” та “трудової групи”, і взагалі прихильників соціалізації землі”⁴⁴. Агітація членів ПСР була дуже успішною і загрожувала поширенням на весь Ямпільський повіт, що дуже непокоїло Департамент поліції. До агітаторів партії належав якийсь “Наум”, який проживав у Ямполі та переписувався із невідомим “Мішею” з Одеси⁴⁵.

Активну передвиборну агітацію розгорнула Могилів-Подільська група ПСР. Так, у січні 1907 р. вона видавала та поширювала прокламацію “Товариші і брати селяни”, де закликала селян таємно від поліції обирати таких депутатів, які будуть домагатися в Думі землі і волі та скликання Установчих зборів⁴⁶.

Прийнявши рішення брати участь у виборах, Рада партії соціалістично-революціонерів вважала це питання настільки важливим, що постановила скликати для обговорення пов’язаних з Думою питань екстрений партійний з’їзд. Він зібрався в лютому 1907 р. Примітно, що делегати Подільської обласної організації, яка входила до складу Української області, на з’їзд не з’явилися⁴⁷.

Широку пропагандистську діяльність здійснював на Поділлі ВСС. Його комітет існував на цей час у м.Проскуріві. Він видавав і розповсюджував на території губернії листівки: “Що повинні вимагати селянські депутати в Думі”, “Що потрібно селянину”, “Товариші селяни”. Окрім традиційних вимог землі, ці прокламації закликали селян домагатися рівного, таємного і прямого виборчого права, а також “йти в Думу, щоб там боротися за Установчі збори та за землю і волю”⁴⁸. Поширення вказаних прокламацій міщанином Л.А.Шапіро було зафіксовано в січні 1907 р. в м.Проскуріві⁴⁹. Такі ж прокламації були виявлені в жителя с.Кудриньць Проскурівського повіту Л.С.Лукашевича. Проведеним слідством було встановлено, що він разом з дружиною проводив агітацію серед селян навколишніх сіл⁵⁰.

Крім того комітет поширював видані ще напередодні виборів до I-ої Думи листівки “Листи селянина”, зокрема №2 під заголовком “Що потрібно робити в Державній Думі”⁵¹. В листівці селянам в доступній формі роз’яснювалося, що першочерговими завданнями, які зобов’язана вирішити Державна Дума, є: збільшення земельних наділів, введення обов’язкової загальної освіти, свободи слова, друку зібрань і союзів, недоторканість особи і житла, розмежування адміністративної і судової влади та ін. Головним же завданням Думи зазначалося прийняття нового виборчого закону на основі прямої, таємної і рівної подачі голосів⁵².

Серед єврейських політичних партій, що діяли в Подільській губернії, серйозну передвиборну боротьбу проводив лише БУНД. На час виборів

активну діяльність розгорнув Хмільницький осередок партії. Особливе піднесення його роботи почалося з вересня 1906 р. з приїздом Л.Розенберга. Останньому вдалося розгорнути пропаганду серед солдат розквартированої там частини, провести кілька зборів у Летичеві та Брацлаві, а також налагодити розповсюдження гектографованих прокламацій⁵³.

В січні 1907 р. члени Хмільницького осередку Х.С.Шлігер і Д.І.Лівшіц проводили відкриту агітацію проти кандидата в уповноважені від міської курії старости м.Хмільника Доценка та пропонували свого представника⁵⁴. Така діяльність не залишилася непоміченою жандармами і скінчилася арештом агітаторів та ще одного члена осередку – Рехтмана. Під час обшуку у згаданих осіб було вилучено записки зі штампом Хмільницької організації БУНДу та 2 примірники прокламацій “До виборщиків у Державну Думу”⁵⁵.

Особливістю передвиборної боротьби до II-ої Державної Думи на Поділлі була активна співпраця політичних партій “лівого” спрямування. На це ще влітку 1906 р. звернув увагу помічник начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті. Він вказував, що: “останнім часом спостерігається злиття всіх організацій (революційних партій. – Авт.) між собою, особливо РСДРП з БУНДом”⁵⁶. Однак, саме під час виборчої кампанії така співпраця проявилася найбільш яскраво.

Так, при обшуку К.Олійника (затриманого у квартирі члена Спілки Л.Біблера) та вказаної ним квартири поліцією було виявлено два листи. Їх автор, що підписався “Юрієм”, член РСДРП, вказував жителю м.Немирова Олександрю, очевидно, члену Спілки, та бундівцю м.Балта Рейдеру, що пред’явник цих листів є членом ПСР, який прибуває у Брацлавський та Балтський повіти для проведення своїх кандидатів у Державну Думу⁵⁷. Крім того, у Олійника було знайдено 247 брошур і журналів революційного змісту (напевно, агітаційні матеріали. – Авт.) та рукописи з критикою програми есерів-“мінімалістів”, “що обмежує розмах революційного руху”⁵⁸. В зв’язку з цим, начальник Подільського ГЖУ полковник В.П.Белановський у своєму донесенні губернатору зауважив, що Олійник “вельми важливий соціаліст-революціонер максималіст, що прибув в Подільську губернію для проведення на виборах до Державної Думи своїх кандидатів”⁵⁹. На наш погляд, цей факт свідчить про наявність певної домовленості між місцевими осередками вказаних партій щодо проведення агітації за своїх кандидатів у визначених повітах.

Про співпрацю осередків різних політичних партій губернії свідчить й таке. На початку грудня 1906 р. в м.Могилеві-Подільському за розповсюдження прокламацій ПСР “Маніфест до всього трудового селянства”, “Розплата” та інших був затриманий Ю.Седлецький. У нього також було

виявлено брошури Спілки “Кого обирати в Державну Думу”⁶⁰. Організатор бундівського осередку в м.Зіньків Летичівського повіту А.Роземблїт, разом з літературою власної партії, поширював листівки Спілки “До селян-подольчан”⁶¹. У жителя м.Проскурова, єврея Л.А.Шапіро, було вилучено прокламації Конституційно-демократичної партії та ВСС⁶².

Фактом співпраці між соціал-демократами, соціалістами-революціонерами та бундівцями м.Вінниця можна вважати спільний випуск відозви. В ній вони знімали з себе відповідальність перед суспільством за спробу вбивства власника годинникової крамниці Копита⁶³.

Відомо, що спроби пошуків можливих передвиборних компромісів з іншими партіями робив БУНД. За повідомленнями місцевої преси, партія розіслала всім своїм організаціям опитувальні листи. В них ставилося питання про їхнє відношення до виборів та можливості переговорів з соціалістами-революціонерами та трудовиками⁶⁴. Однак, на виборах до II-ої Державної Думи БУНД, за твердженням відомого дослідника партії В.І.Гусева, блокувався також з кадетами, але у тих випадках, коли була загроза проходу чорносотенців⁶⁵.

Заклики до утворення міцних політичних блоків лунали і в подільській пресі. Так, дописувач “Винницкой газети” логічно зауважував, що участь у виборах усіх прогресивних політичних партій може викликати дроблення голосів виборців, а це, в свою чергу, створить умови для перемоги правих партій. Уникнути такого перебігу подій, на думку автора, можливо лише за умови створення блоків і угод між політичними партіями, близькими за своєю програмою, та одиничних угод між партіями, що відрізняються принциповими позиціями⁶⁶.

Як бачимо, з думкою автора погоджувалося багато представників різних політичних партій, що діяли на Поділлі. Про це свідчать факти їхньої активної співпраці.

Передвиборна агітація кадетів на виборах до II-ої Державної Думи в Подільській губернії була слабкою. В першу чергу, це було зумовлено переслідуванням прихильників партії владою. Після розпуску I-ої Думи активну діяльність продовжував керівник Новоушицької організації Конституційно-демократичної партії О.О.Зновіцький. Він співпрацював з газетою “Киевские вести” та зумів залучити до лав кадетів свого майбутнього тестя, губернського секретаря О.Х.Саліковського, що теж був дописувачем газети⁶⁷. За спостереженням жандармів, Зновіцький займався розповсюдженням Виборзької відозви, друкуючи її на власній друкарській машинці, тому в серпні 1906 р. був заарештований⁶⁸. Незважаючи на те, що вину Зновіцького повністю довести не вдалося, це стало причиною його звільнення з посади нотаріуса м.Нова Ушиця⁶⁹. Незабаром опального

нотаріуса взагалі вислали з повіту⁷⁰. Цим було завдано непоправної втрати агітаційної діяльності кадетів в Подільській губернії.

У той же час було ліквідовано гурток послідовників Зновіцького у с.Песець Ушицького повіту. До його складу входили син новоушицького податкового інспектора В.К.Свинцов, студент Петербурзького університету М.Г.Рогозинський та селянин с.Песця К.І.Шевчук. У них було вилучено велику кількість нелегальної літератури, в тому числі кадетську (“Програма партії народної свободи”, “Що таке народна воля”, “Чого хоче Конституційно-демократична партія”)⁷¹. Вказані особи були заарештовані за звинуваченнями у агітації серед селян⁷². Лист К.І.Шевчука, написаний у в’язниці до одного з своїх соратників та перехоплений поліцією, є яскравою ілюстрацією причин наступу адміністрації губернії на кадетські організації та їхньої низької активності на виборах до II-ої Державної Думи. Він, зокрема, писав: “Начальство мене остерігається відпустити тому, що тепер обирають другу Думу і бояться, щоб мене не обрали, адже, як вам відомо, я сперечався з губернатором під час страйку і захищав народ. Так йому це не сподобалося і вони тепер зговорилися, щоб мене не відпустити, поки Думу не оберуть, а ви намагайтесь всім повітом обрати в Думу Павловського, він хороший чоловік. Зновіцького вислали, а мене забрали у в’язницю і немає кому керувати”⁷³. Очевидно, згадка в листі про ветеринарного лікаря м.Нова Ушиця кадета Павловського, як можливого кандидата, зумовила переслідування останнього владою. Тому він був змушений залишити місто⁷⁴. Таким чином, Конституційно-демократична партія була позбавлена можливості здійснювати серйозний вплив на перебіг передвиборної кампанії в краї. Це визнавало і центральне керівництво партії. Так, за даними С.П. Донченко, кадетський ЦК у своїх протоколах вказував, що умови виборів до II-ої Думи в Подільській губернії для кадетів є неприпустимими⁷⁵.

Передвиборча агітація Союзу 17 жовтня на Поділлі була практично відсутня. Хоча відомий дослідник політичних партій А.І.Павко вказує, що на 1906 р. в краї було 4 осередки партії⁷⁶. Певну активність проявляв лише губернський комітет партії у м.Кам’янець-Подільський, який очолював голова Подільського губернського управління у справах земського господарства Н.М.Александров. Останній з жовтня розпочав видавництво газети “Подільський голос”, яка проводила ідею “єдиної та неподільної Росії”⁷⁷. Однак очевидно, що й така спроба популяризації ідей октябристів в Подільській губернії не була тривалою, бо вже на 1907 р., за відомостями авторитетного російського дослідника ліберальних партій В.В.Шелохаєва, в краї не було жодного періодичного видання октябристів чи їх прихильників⁷⁸.

Активну діяльність в Подільській губернії проводив Союз російського народу. За словами губернатора О.О.Ейлера, на Поділлі особливо швидких темпів набрало утворення чорносотенних організацій після розпуску І-ої Державної Думи⁷⁹. Тому незабаром організації СРН були в усіх повітах. Особливо потужним був Балтський відділ СРН, який очолювали місцевий предводитель дворянства С.Воеводський та мировий посередник, майбутній депутат III-ої Думи І.Балаклеев. Всього, за різними даними, у 1906–1907 рр. на Поділлі функціонувало від 71 до 77 відділів і підвідділів СРН, а чисельність членів партії перевищувала 15 тис. осіб⁸⁰. Значним центром чорносотенного руху в Правобережній Україні був відкритий в серпні 1906 р. відділ СРН у містечку Почаєві. Він поширював свою діяльність і на територію Подільської губернії⁸¹. 23 квітня 1907 р., вже у період роботи II-ої Думи, відбулося помпезне відкриття відділу СРН у Кам'янці-Подільському. Участь у відкритті взяли губернатор О.О.Ейлер та віце-губернатор І.М.Неклюдов⁸². Головою відділу став священник, член Подільського церковного історико-археологічного товариства К.Стиранкевич⁸³. Але, незважаючи на значну організаційну структуру і велику кількість членів, СРН залишався партією із слабкою дисципліною та значним відсотком фіктивних членів. Тому, навіть за прихильності та підтримки місцевої адміністрації, на других подільських виборах він не зміг втрутитися в розподіл депутатських місць.

Отже, вибори до II-ої Державної Думи в Подільській губернії проходили під знаком співпраці ліворадикальних партій та низької агітаційної активності партій ліберального спрямування. Монархічні партії, як і під час перших виборів, були антипатичні більшості населення краю.

Примітки

1. *Зекцер А.* 1905 рік на Поділлі. – Вінниця, 1925. – Ч.П.
2. *Зеленюк І.С.* Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905–1907 рр. в Росії // Наукові записки К-ПДП. – Хмельницький, 1956. – Т.3.
3. *Новиков П.А.* Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905–1907): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Новосибирск, 1967.
4. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4098. – Арк.30.
5. *Приходько В.* Під сонцем Поділля. – Львів, 1935. – С.240-241.
6. *Зекцер А.* Назв. праця. – С.115-116.
7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.281. – Оп.1. – Спр.8128. – Арк.9.
8. Там же – Спр.8003. – Арк.29.

9. ЦДАУК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4098. – Арк.30-31 зв.
10. ДАХМО. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.8017. – Арк.61 зв.
11. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.2762. – Арк.24-24 зв.
12. *Рыженко Ф.Д.* Декабрь 1905. – М., 1980. – С.148.
13. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.31-31 зв.
14. Там же. – Арк.31 зв, 36.
15. Там же. – Оп.2. – Спр.401. – Арк.11-11 зв.
16. Там же. – Арк.12.
17. ДАХМО. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.124-124 зв.
18. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.401. – Арк.13 зв.
19. Там же. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.31 зв., 36 зв., 37.
20. Там же. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.9 зв., 10.
21. Там же. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.37 зв.
22. Там же. – Спр.973. – Арк.5, 20.
23. ДАХМО. – Ф.791. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2, 2 зв.
24. *Риш А.* Очерки по истории “Спилки” // Летопись революции. – Харьков. – 1925. – №2(11). – С.141.
25. *Зеккер А.* Назв. праця. – С.51.
26. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.217. – Арк.358 зв.
27. Там же. – Арк.371-371 зв.
28. Там же. – Арк.358 зв.
29. ДАХМО. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.8129. – Арк.7-8.
30. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.40.
31. *Риш А.* Указ. соч. – С.160.
32. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1163. – Арк.11.
33. Там же. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.3; Кам’янець-Подільський державний міський архів (далі – КПДМА) – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7510. – Арк.1.
34. ДАХМО. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.8028. – Арк.17.
35. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1163. – Арк.11.
36. Там же. – Спр.1127. – Арк.37 зв.
37. Там же. – Арк.41.
38. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-носібник. Кінець ХІХ ст. – 1917 / Упор. Б.І.Корольов, І.С.Михайльський. – К., 2003. – Ч.1. – С.287.
39. *Спиридович А.И.* Партия социалистов-революционеров и её предшественники (1886–1916). – Пг., 1918. – С.333.
40. КПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7510. – Арк.16.

41. Там же. – Спр.7570. – Арк.7; ЦДА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.996. – Арк.13.

42 Там же. – Арк.28, 28 зв.

43. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №18. – 8 октября. – С.2.

44. Державний архів Російської Федерації. – Ф.102. – Оп.234/І від. – Спр.9. – Ч.24. – Арк.76.

45. Там же.

46. ДАХМО. – Ф.796. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.13, 32.

47. *Спиродович А.И.* Указ. соч. – С.335.

48. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1276. – Арк.32, 32 зв.

49. ДАХМО. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.8132. – Арк.6-6 зв.

50. Там же. – Спр.8131. – Арк.18.

51. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1276. – Арк.32 зв.

52. Там же. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.41. – Арк.1, 1 зв., 2, 2 зв.

53. *Гусев В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ–1921): Дис. ... докт. істор. наук. – К., 1999. – С.112.

54. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.2765. – Арк.12 зв.

55. *Симчишин О.С.* Діяльність БУНДУ на Поділлі в роки першої російської революції (1905–1907) // Єврейське краєзнавство та колекціонування. Збірник наукових праць. – К., 2005. – С.145.

56. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.173.

57. КПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7510. – Арк.5 зв.

58. Там же.

59. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.407.

60. Там же. – Спр.14. – Арк.15, 15 зв.

61. Там же. – Оп.1. – Спр.2764. – Арк.1, 8.

62. Там же. – Спр.1183. – Арк.21.

63. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №21. – 19 октября. – С.3.

64. Перед выборами в Думу // Винницкая газета. – 1906. – №21. – 19 октября. – С.3.

65. *Гусев В.І.* Назв. праця. – С.114.

66. Вниманию выборщиков // Винницкая газета. – 1906. – №23. – 26 октября. – С.2.

67. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко, Л.Д.Кістерська, Л.В.Матвеева, І.Б.Усенко / Передмова Ю.С.Шемпуненка. – К., 1991. – С.109.

68. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.986. – Арк.36 зв., 37.

69. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №26. – 9 ноября. – С.2.

70. КПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7685. – Арк.178.

71. ДАХМО. – Ф.796. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.2-2 зв.

72. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №18. – 8 октября. – С.2.
73. ДАХМО. – Ф.796. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.47, 49 зв.
74. КПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7685. – Арк.178.
75. *Донченко С.П.* Ліберальні партії України (1900–1919). – Дніпродзержинськ, 2004. – С.186.
76. *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1999. – С.190.
77. *Заводовський А.А.* Українська національна ідея в подільській пресі 1906 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2(4). – С.82.
78. *Шелохаев В.В.* Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907–1914 гг. – М., 1991. – С.204.
79. КПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7241. – Арк.225.
80. Там же. – Спр.7686. – Арк.310, 310 зв., 311, 311 зв.; *Степанов С.А.* Численность и состав черносотенных союзов и организаций // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. – М., 1987. – С.224.
81. *Степанов С.А.* Черная сотня в России (1905–1914). – М., 1992. – С.107.
82. Открытие в Каменце-Подольском отдела Союза Русского Народа // Православная Подолия. – 1907. – №18. – 6 мая. – С.398-399.
83. Там же. – С.399.

Резюме

В статье делается попытка комплексного анализа предвыборной борьбы политических партий на выборах в Государственную Думу второго созыва в Подольской губернии.

Ключевые слова: Подольская губерния, Государственная Дума, политические партии, выборы, предвыборная борьба.

Одержано 28 березня 2007 р.

КООПЕРАЦІЯ ПОДІЛЛЯ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919–1920 рр.)

У статті, на основі дослідження різноманітних джерел та літератури, розглядається створення кооперативного центру “Рада Трьох”, роль і місце подільської кооперації в добу Директорії УНР. Аналізуються стосунки між кооперативними установами і тимчасовими більшовицькою, денікінською та польською адміністраціями під час перебування їх на території Поділля в 1919–1920 рр.

Ключові слова: кооперація, Директорія УНР, Союз-банк, “Рада Трьох”, репресії, постачання, торгівля, освіта.

Із здобуттям Україною незалежності, відкриваються нові сторінки її багатогранної історії. В літописі боротьби українського народу за свою самостійність, територіальну цілісність і державність Українська революція 1917–1920 рр. та діяльність Директорії УНР займають почесне місце і залишаються об’єктом вивчення сучасних поколінь дослідників. Зокрема, ми все більше дізнаємося про минуле кооперації.

У фундаментальних монографіях і наукових працях з історії українського кооперативного руху І.Витановича¹, М.Алімана, С.Бабенка, С.Гелея, Я.Гончарука, Є.О.Лихолата, Р.Я.Пастушенка, І.З.Танчина², В.Марочка³, І.Фаренія⁴ та інших провідних вчених-істориків події національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. набули широкого висвітлення. Проте в попередніх дослідженнях з історії української кооперації зовсім не розглядався Подільський крайовий центр української кооперації “Рада Трьох”, який виник у добу Директорії УНР в середині 1919 р., об’єднав і координував діяльність трьох основних напрямків кооперативного руху – споживчої, кредитної і сільськогосподарської кооперації.

В останніх публікаціях, зокрема монографії В.Подольна і В.Рекрута “Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.)”⁵, згадані питання частково висвітлювалися, але не повністю розкривають відносини кооперативних установ із більшовицькою, денікінською та польською адміністраціями. Стисло подані роль та місце кооперативного центру “Рада Трьох” у визвольній боротьбі українського народу. Сьогодні з відкриттям грифу “таємно” з’явилась можливість подолати інформаційні бар’єри і заповнити існуючі “білі плями” в історії нашого народу і кооперації зокрема. Тому, використовуючи досвід попередників і документи Держархіву Вінницької області, періодичні видання того часу, розглянемо основні віхи діяльності кооперації на Поділлі у добу Директорії УНР.

Об'єктивні і суб'єктивні реалії визвольних змагань і боротьби українського війська проти численних більшовицьких, “добровольческих” та інших противників української державності привели до того, що станом на початок 1919 р. УНР втратила майже всю територію. Тому говорити про ефективну економічну підтримку Директорії УНР з боку українських кооперативних центрів, зокрема Центрального Українського Кооперативного Комітету (ЦУКК), “Дніпросоюзу”, “Українбанку”, “Централу”, “Книгоспілки”, “Страхсоюзу” та ін. на той час було б перебільшенням. Вони практично були ізольовані від Поділля і Західної України, несли тягар нищівних пограбувань від більшовиків, “добровольців” та різного роду отаманщини.

У добу Директорії УНР Поділля стало територією активних визвольних змагань, а міста Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Кам'янець-Подільський – тимчасовими центрами перебування урядів УНР. У цій ситуації саме подільська кооперація взяла на себе турботи по забезпеченню українського війська паливно-мастильними матеріалами, військовою амуніцією, продуктами харчування та організувала постачання вкрай необхідних товарів для торгівельного обслуговування населення.

На початок 1919 року відсутність власного організованого українського війська створила загрозливу ситуацію для існування УНР. У січні 1919 р. під потужним натиском більшовицьких військових формувань виникла неминучість втрати Києва, що змусило уряд УНР залишити місто і 2 лютого 1919 р. переїхати до Вінниці.

Перед Директорією постало завдання швидкого встановлення контролю над ситуацією. У тому мали сприяти кооперативні органи.

На початок 1919 р. на Поділлі діяло 2313 споживчих товариств, 1992 із яких об'єднувалися у 18 регіональних спілках та володіли близько 32 млн. крб. коштів, загальний товарообіг їх у 1918 р. складав близько 100 млн. карбованців. Кредитна кооперація налічувала 3 союзи, які склалися із 334 товариств, збірний баланс яких складав понад 25 млн. крб., кредитна спроможність союзів сягала за 40 млн. крб.⁶

Загалом, в Наддніпрянській Україні подільська кооперація за чисельністю (2326 організованих в спілки товариств) поступалася лише полтавчанам (2559 товариств) і займала близько 17% від загальної кількості⁷.

Таким чином, на початок 1919 р. кооперація Поділля, за виключенням сільськогосподарської, мала чітко визначену ієрархічну галузеву структуру, володіла потужним кадровим та економічним потенціалом і була спроможна вирішувати будь-які завдання економічного характеру.

Економічна криза внаслідок ізоляції та повної руйни народного господарства змусили уряд УНР погодитися із пропозиціями подільських кооператорів і виділити значні суми для проведення експортно-імпортних

операцій та організації постачання хліба, фуражу, інших потреб української армії. Вже в лютому 1919 р. уряд надав кооператорам позику у 2 млн. крб. на розвиток власних підприємств⁸. Згодом, 15 липня 1919 р., міністр фінансів УНР Б.Мартос затвердив розпорядження про виділення 20 млн. гривень позики Подільському союзу кредитних товариств (далі – Союз-банку) для закупок за кордоном дефіцитних товарів⁹. Зусиллями подільських кооператорів було закуплено у Відні 10000 пар черевиків військового зразка та 4000 пар цивільного взуття¹⁰. Незважаючи на прохолодні, а іноді ворожі, стосунки з Румунією, кооператори закупили там через фірму “Мармораш банк та Персіц і К.” 170 т мастил, 50 т бензину та на 2 млн. (100 тис. п/м) мануфактури¹¹. У лютому–березні подільські кооператори за попередньою угодою із Диктатором Західної Області Української Народної Республіки Є.Петрушевичем закупили 34 цистерни нафти, 100 вагонів лісоматеріалів, гасу та інших товарів. Але непослідовні дії військового керівництва та інших урядових осіб ЗОУНР перешкодили повністю виконати цей контракт¹². Пограбування нафти і лісоматеріалів довершили поляки, які у липні 1919 р. захопили територію Галичини.

На звернення подільських кооператорів до уряду про відшкодування втрачених коштів у розмірі 5 млн. за особистим втручанням С.Петлюри Міністерство Народного Господарства УНР прийняло закон, в якому регламентувалися ці відшкодування: “Асигнувати Подільському Союз-банку кредитових товариств під фірмою “Союз-банк” 3106589 гривень в формі безповоротної допомоги, як відшкодування втрат, понесених Союз-банком від загибелі через військові події закуплених ним товарів”, тобто лише 60% втрат було відшкодовано державою¹³.

Грабінницькі дії, не визнаючи права на самостійність цілого тридцятип’ятимільйонного народу, проводила й сусідня більшовицька Росія.

Ідеологічна і військова агресія проти УНР мала чітко викладені В.Леніним завдання покінчити з Директорією і якомога більше “викачати” з України продовольства, металу, вугілля та іншої сировини для потреб Росії і Червоної армії. Для виконання цього завдання були створені “чрезвычайки”, ревкоми, військревкоми, комбіді, комнезами, революційні трійки, так звані ЄСТ (єдині споживчі товариства) і т. ін., котрі були “антидемократичними, позаконституційними, нелегітимними, привнесеними з радянської Росії і створюваними без участі українського народу”¹⁴.

Так, після захоплення 18 березня м.Вінниці, більшовики терміново створили під прапором “У.С.С.Р.” Губпродком, який приступив до організації відділів на місцях, тобто до ЄСТ. Товарні ресурси розподілялися лише через ці організації і при цьому дозвіл на відпуск товарів аж до “останнього цвяха” мав бути санкціонований письмовою рознарядкою

продкому. У фондах Державного архіву Вінницької області зберігаються чимало документів, які яскраво свідчать про наміри і методи діяльності більшовицьких інституцій. Так, газета “Життя Поділля” сповіщала, що на м.Вінницю більшовики наклали контрибуції в розмірі 10 млн. крб., із них 240 тис. мала заплатити Вінницька спілка споживчих товариств¹⁵. Лише протест правління спілки проти контрибуції (декретом В.Леніна реквізиції у споживчої кооперації були заборонені – В.Р.) врятував кооператорів від повного спустошення. Водночас, більшовики негайно приступили до виконання декрету “Про споживчі комуни” і вже до 30 березня провели організаційні збори та обрали комітет для створення єдиного кооперативного союзу, в який увійшли б всі споживчі, кредитні та інші кооперативні установи Поділля, а також “інших губерній, якщо технічно можливо все це перевести”¹⁶.

Наведемо виписку із протоколу №9 від 9-го квітня 1919 р. пленарного засідання Подільського воєнно-революційного комітету за присутності Воронцова, Дроздова, Анфіногенського, Брона, Гінзбурга, Фенглера, Біллера, Райстагера, Мовецького та інших при участі представника партійного комітету Снегова (Фаліксон), в якому зазначено: “Вплоть до окончательной организации отделов, кооперативы сохранить, предоставит им право продолжать свою работу под контролем Ревкома”¹⁷. Слідом за більшовиками із Москви прибули представники центральних кооперативних організацій “Центросоюзу” та “Центросекції”, які відкрили свої агенції та за паперові російські рублі (нічого не варті в ті часи – В.Р.) розпочали надзвичайно активно скуповувати хліб та інші харчові продукти за “твердими цінами” і відправляти в Петроград, Москву та інші міста більшовицької Росії. За короткий термін перебування на Поділлі “визволители” встигли досить відчутно знекровити кооперативні установи Поділля, але повної картини цих втрат точно встановити неможливо. За неповними даними, лише за липень–серпень 1919 р. шкода, завдана кооперативному Союз-банку, перевищувала 10 млн. карбованців¹⁸.

Найстрашнішим злочином більшовиків стали чисельні людські жертви серед мирного населення та кооператорів зокрема. Їх провина полягала в тому, що вони не дозволили “реквизировать” значної суми коштів (10 млн. готівки) із каси і тому Сорокінський каральний загін у ніч з 9 на 10 червня разом з іншими громадянами Вінниці без суду і слідства розстріляв 7 кооператорів-працівників Союз-банку¹⁹. На щастя, одному із них вдалося вижити і важкопораненому, неймовірними зусиллями вивізти із ледь присипаної братської могили на території сучасного Вінницького насадінцевого заводу. Назвемо їх поіменно: 1) Євтихій Савович Паламарчук (42 р.) – член правління, в.о. голови правління Союз-банку; 2) Іван Кирило-

вич Бачинський (34 р.) – секретар Союз-банку, редактор тижневика “Бюлетень Союз-банку”; 3) Олександр Іполитович Лясецький (35 р.) – секретар Союз-банку; 4) Артем Венедиктович Білецький (38 р.) – головний бухгалтер Союз-банку; 5) Опанас Кіндратович Суковський – секретар товарного відділу (27 р.); 6) Сергій Антонович Салій (31 р.) – помічник секретаря товарного відділу. Залишився живим бухгалтер Союз-банку Іван Юхимович Мотренко²⁰.

Наведені факти спростовують широко розповсюджену радянську міфологію про визвольну місію більшовицьких загонів. Це була відверта загарбницька агресія проти молодої Української Народної Республіки.

На наше переконання, саме у роки визвольної боротьби українського народу зародилися витончені бузувірські механізми репресій, гартувалися кадровий потенціал та шліфувалися методи впровадження тоталітарної системи червоного терору.

Не відставали від своїх попередників-більшовиків і прихильники “єдиної неделимої”, які у другій половині 1919 р. потіснили червоні війська і захопили територію України. У цих неоднозначних умовах кооператори і торговельні фірми також несли значні втрати. Так, за домовленістю між Подільським Союз-банком і австрійською фірмою “Oesterriechische Export – AG”, остання мала поставити 15 вагонів дефіцитних товарів до Вінниці, але дорогою вони були вщент пограбовані “добровольцями”²¹.

Сумнозвісні “добровольці” не забули поцупити в Проскуріві вагон повидла, який заготовив Кам’янець-Подільський “Господарсоюз”, і тим поставили кооператорів на межу банкрутства²². За повідомленням І.Зборовського, “добровольці” пограбували Бершадську спілку споживчих товариств, а голову правління С.Шмирко і головного бухгалтера А.Дабіжа без суду і слідства розстріляли на станції Красносілка²³.

Необхідно відзначити, що і в складних політичних та економічних умовах діяльність кооперативних союзів і їх організацій продовжувала носити цілком системний характер і мала чітко сплановану стратегічну у тактичну лінію, узгоджену між усіма напрямками кооперативного руху.

За відсутності практичного зв’язку з всеукраїнськими кооперативними центрами, подоляни створили власний крайовий кооперативний центр “Рада Трьох”. Він виник за ініціативою Олександра Корнійовича Мицкока – українського державного та кооперативного діяча, міністра внутрішніх справ в уряді УНР під головуванням В.Чехівського, члена правління “Централу”²⁴. Після відставки уряду в січні 1919 р. О.К.Мицок прибув на Поділля і розпочав плідну роботу з організаційних питань кооперації, започаткував Вінницький та Кам’янецький “Господарсоюзи”²⁵.

За ініціативою О.Мицкока та підтримки урядових структур УНР, у

м.Вінниці 29–30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій). Форум започаткував “Раду Трьох” як координуючий кооперативний центр із представників трьох основних напрямків діяльності кооперації та прийняв рішення про утворення Подільського Крайового Кооперативного комітету. Також зібрання обрало О.Мищока товаришем Міністра народного господарства УНР і до складу бюро при Міністерстві народного господарства²⁶.

“Рада Трьох” досить плідно працювала з Українським Урядом, брала активну участь у матеріальному забезпеченні українського війська і загалом була економічною і фінансовою опорою національної визвольної боротьби на Поділлі.

Катастрофічні обставини осені 1919 р. змусили Директорію перейти до запровадження партизанської боротьби в тилу ворогів, а з тим виникла й нагальна потреба забезпечення українського війська теплим одягом, продуктами харчування і всім необхідним до такої боротьби. На нараді представників державних, громадських, кооперативних і інших установ м.Вінниці 6 жовтня 1919 р. під головуванням Й.І.Лозинського кооператори проявили ініціативу, аргументовано переконали присутніх, що ця справа підсильна тільки кооперативним установам²⁷. Нарада прийняла відповідне рішення доручити справу виробництва і заготівель необхідних для армії речей та продуктів харчування кооперативним організаціям, що сприйнялося кооператорами Поділля як надзвичайно важливе завдання і було успішно виконане. Тому без перебільшення можна сказати, що у славному переможному Першому Зимовому поході українського війська (1919–1920 рр.) є вагома частка плідної праці кооператорів Поділля.

В умовах налагодження спільної україно-польської боротьби проти більшовицької Червоної армії, зусиллями кооператорів реалізувався підписаний 7 жовтня 1919 р. договір між Польщею і Директорією про товарообмін у досить значних обсягах. Так, УНР поставляла 300 тис. пудів пшениці, 300 тис. пудів цукру, 200 тис. пудів жита в обмін на 160 тис. пудів солі, 52 тис. пудів гасу, 15 тис. пудів бензину, 300 тис. аршин сукна, 120 тис. аршин матерії та інших, вкрай важливих матеріальних ресурсів. Крім того, Польща доплачувала 83,5 млн. гривень і дозволила пропустити через свою територію товарів із Західної Європи на 8,5 млн. гривень²⁸.

При загальних спільних намірах українська сторона в умовах дефіциту товарних ресурсів відчувала певні спроби поляків лобювати інтереси приватного бізнесу. Конфлікт між місцевою польською владою і “Радою Трьох” виник у червні 1920 року з приводу ігнорування з боку польської влади інтересів українських кооперативів. Так, польський воевода не виконував своїх зобов'язань щодо розподілення дефіцитних гасу,

солі та інших товарів через кооперативи, а їх розподіляли між приватними структурами, іншими установами.

Порушення польською стороною досягнутої угоди про реєстрацією нових кооперативів через існуючі кооперативні союзи відкривало шлях для масового виникнення псевдокооперативних товариств та створювало багато інших проблем для діяльності кооперації на території Поділля. З цього приводу “Рада трьох” прийняла меморандум “Про руйнацію кооперативного будівництва” і направила його до пана начальника Подільської округи з вимогою усунути негативні явища та видати наказ наступного змісту:

“1) Щоб місцева адміністративна влада не відмовлялась приймати для реєстрації статуту кооперативних товариств через інструктивні відділи Союзів.

2) Щоб накази й розпорядження, які торкаються кооперативів, проводили через Союзи.

3) Щоб відділ апроватизації не передавав безпосередньо окремим товариства товари, які він буде мати для постачання населення, а передавав їх союзам.

4) Щоб відділ апроватизації не перешкоджав союзам закуповувати на вільному ринку товари, яких він не може дати союзам, або які союзи зможуть закупити дешевше, ніж відділ”²⁹.

Загалом, принципова позиція керівництва “Ради Трьох” примусила польську сторону виконувати попередні угоди і враховувати їх при співпраці з кооперативними установами Подільського краю.

Кооператори Поділля, незважаючи на ізоляцію від Великої України, намагалися налагодити торговельні зв'язки з іншими країнами світу. Так, на засіданні “Ради Трьох” 24 березня 1920 р. голова Союз-банку П.Видібіда звітував про відвідини Відня, Праги, Берліну, Варшави та інших великих європейських міст і доповів, що українській делегації вдалося встановити контакти з “Опуксом” – центром української кооперації за межами України³⁰.

Необхідно додати, що навіть у таких надзвичайних умовах кооператори Поділля на чолі з “Радою Трьох” проводили значну культурно-просвітницьку роботу. Ними, під загальним керівництвом центру, був заснований щомісячний журнал “Подільська Кооперація”, у Кам'янецькому державному університеті було відкрито кооперативну кафедру, влаштовувались кооперативні курси і т.ін. Значні суми перерахувань направлялись в адресу кооперативного інституту ім. Туган-Барановського у Києві³¹.

Таким чином, в добу Директорії Української Народної Республіки кооперація Поділля проявила себе цілісною національно свідомою економічною силою, яка разом із українським народом боролася за незалеж-

ність України. В умовах економічної ізоляції та воєнних дій кооператори спромоглися створити цілісну систему управління напрямками кооперативного руху та забезпечити консолідацію зусиль на вирішення стратегічних завдань визвольної боротьби. Кооперативний центр “Рада Трьох” виступив потужним провідником ідеології Української революції та організатором кооперативної праці у всіх галузях діяльності кооперації. Саме завдячуючи згуртованості кооперативних союзів і окремих установ вдалося, в межах можливого, налагодити матеріально-технічне забезпечення військових формувань та знизити дефіцит товарів для населення.

Безперечним здобутком кооператорів Поділля стала тісна співпраця з Урядом УНР та залучення значних державних фінансових ресурсів до економічної діяльності кооперативних установ. Прийняття низки законодавчих актів на підтримку кооперації свідчить про глибоку довіру Директорії до кооперації і намагання скористатися послугами істинно народної організації. Потужний кадровий потенціал кооперації забезпечував чітке функціонування кооперативних установ, відстоював кооперативні принципи у стосунках з владою та з представниками іноземних держав. Впродовж визвольних змагань 1919–1920 років кооперація Поділля понесла відчутні втрати серед працівників товариств, була неодноразово пограбована економічно з боку численних “визволителів” і “захисників” українського народу, але до кінця залишилася вірною ідеї державної незалежності України.

У подальшій науковій розробці даної теми перспективними видається дослідження господарської діяльності Кам’янець-Подільського “Господарсоюзу”, а також наукове висвітлення особливостей взаємних стосунків між кооперативними установами та польською адміністрацією впродовж її перебування на Поділлі (1919–1920 рр.).

Примітки

1. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.624.
2. *Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А., Лихолат Є.О., Пастушенко Р.Я., Танчин І.З.* Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996. – С.384.
3. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – С.224.
4. *Фареній І.А.* З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003. – С.144.
5. *Подольн В, Рекрут В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С.462.
6. Кооперація на Поділлі // *Життя Поділля.* – 1919. – №33.
7. Українська кооперація // *Там же.* – №106.

8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.988. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.35.
9. Там же. – Оп.2. – Спр.44. – Арк.26.
10. Там же. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.73.
11. Там же. – Спр.5. – Арк.13.
12. Там же. – Оп.2. – Спр.44. – Арк.22.
13. Там же. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.74.
14. Литвин С. Суд історії. – К., 2001. – С.228.
15. На Поділля // Життя Поділля. – 1919. – №94.
16. Там же.
17. ДАВО. – Ф.Р.988. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.72.
18. Там же. – Спр.13. – Арк.35 зв.
19. Там же. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.1.
20. Там же. – Арк.6 зв.
21. Там же. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.8 зв.
22. Наш Шлях. – 1919. – №18.
23. ДАВО – Ф.Р.6023. – Оп.4. – Спр.20751. – Арк.9.
24. Подольн В., Рекрут В. Назв. праця. – С.309.
25. Шлях. – 1919. – 30 вересня.
26. ДАВО. – Ф.Р.140. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.49 зв.
27. Там же. – Ф.Р.988. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.3 зв.
28. Торговельний договір з Польщею // Шлях. – 1919. – №45.
29. Наш Шлях. – 1920. – №124.
30. З кооперативного життя // Наш Шлях. – 1920. – №65.
31. Там же. – №128.

Резюме

В статтє, на основаннн ананза рразлнчнх нсточннкнв н лнтературн, ррассматрнваеться созданне кооператнвного центра “Рада Трех”, роль н место подольской кооператнн в пернод Днректорн УНР. Ананзнтруються отнншення между кооператнвннми учрещденннями н временннми большевнстской, деннкннской н польской адмннстрацннями во время пребнваннн их на террнторнн Подолнн в 1919–1920 годлах.

Ключевые слова: кооператнн, Днректорн УНР, Союз-банк, “Рада трех”, репресснн, снабженне, торговля, обрзованне.

Одержано 26 березнн 2007 р.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (за матеріалами генеральної округи Волинь-Поділля)

У статті висвітлюються плани та методи втілення “нового порядку” в українському селі, робота колективних господарств в умовах окупації, закабалення селян та розміри збитків, завданих нацистами українському селу.

Ключові слова: заробітна плата, матеріально-технічна база, податки, сільськогосподарські поставки, селяни, штрафи.

У загарбницьких планах нацистів щодо пограбування окупованої території СРСР особливе місце відводилось Україні, родючі землі якої вони збиралися перетворити на продовольчу базу, а місцеве селянство – на покiрну та дешеву робочу силу.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб висвітлити плани та методи втілення окупантами “нового порядку” в українському селі, роботу колективних господарств в умовах окупації, закабалення селян та розміри збитків, завданих нацистами українському селу.

Проблема вивчалася радянськими та продовжується вивчатися українськими істориками. Зокрема умови, в яких опинилося українське село та його мешканці в роки окупації, досліджували Ю.В.Арутюнян, М.В.Коваль, С.П.Лауга, І.М.Мунчаєв, наміри окупантів та їх практичне втілення в сільському господарстві оприлюднені істориками у збірниках документів¹. Однак, на нашу думку, тема українського села в “умовах нового порядку” потребує подальшого дослідження.

Питанням організації сільського господарства на окупованій території займалися як органи німецької цивільної адміністрації, так і української. Керівним органом в німецьких органах управління в рейхскомісаріаті “Україна” був “Централь Ост”, штаб-квартира якого знаходилася у Києві.

З перших днів окупації нацистським керівництвом було збережено колгоспно-радгоспну систему, яка влаштувала окупантів як найбільш оптимальна система контролю за виробленням та вилученням сільськогосподарської продукції та сировини. Чиновники цивільної адміністрації чітко усвідомлювали, що виробничий процес та визиск продукції легше проводити у великих господарствах. Східний штаб економічного керівництва попереджав місцеву владу, що при поділі колгоспів та радгоспів на декілька мільйонів селянських господарств їх контроль за виробництвом та конфіскацією виробленого зведеться нанівець.

Але, щоб не дразнити населення, колгоспно-радгоспна система все ж таки зазнала змін: колгоспи були реорганізовані у загальні господарства,

радгоспи – у земельні двори, а машинно-тракторні станції переходили у підпорядкування органів німецької цивільної влади. Факт реорганізації колективних господарств підтверджували у донесеннях радянські партизани: “Німці ліквідовують колгоспи і створюють обцинні господарства на чолі з німецьким управлінням. Зібрану продукцію здають зразу ж окупаційній владі на утримання німецької армії та тилу”². Розчаруванням для селян та підтвердженням політики пограбування сільського господарства стала офіційна заява німецької влади в грудні 1941 р. про те, що колгоспне майно “є власністю німецької держави, і хто його не поверне, той буде розстріляний”. Зазнали змін і умови призначення керівництва колективними господарствами. На початку окупації їх, як і старост, населення обирало на загальних сходах сіл. Пізніше виборність цивільною владою була скасована. На посади керівників обцинних господарств чиновники цивільної адміністрації стали призначати колишніх куркулів та поміщиків³.

Керівники господарств несли адміністративну відповідальність за матеріальні цінності колгоспів, а також за виконання поставлених на господарство завдань. У разі їх невиконання або прояву слабкодухості, керівників загальних дворів притягали до адміністративної та кримінальної відповідальності.

Керівники громадських господарств, в свою чергу, жорстоко поводитись із своїми підлеглими. Так, керівник Шатавського обцинного господарства за два роки перебування на посаді општрафував 50 працівників⁴.

Окупаційна влада залишила без змін внутрішню структуру обцинних господарств. Вони, як і до війни, поділялися на бригади та ланки. Кількість бригад залежала від площі земельних угідь та культур, які вирощувалися в господарстві.

Відповідно до закону про загальну трудову повинність, кожний член колективного господарства з 16 до 60 років зобов’язаний приймати участь у його трудовій діяльності та виробляти встановлені денні норми виробітку. Праця сільського населення базувалася на принципах кругової поруки. Саботування трудової повинності членами господарств каралось штрафом у розмірі від 100 крб. або вироками суду на виправні роботи у примусових таборах.

Заробітна плата працівникам нараховувалась за виробленими трудоднями. На початку окупації суму оплати на трудодень встановлювали загальні збори працівників обцинних господарств. Вона також залежала від кількості зібраного урожаю. Так, в серпні 1941 р. рішенням загальних зборів працівників в господарства Майдан Сахнівського один трудодень розцінено одним снопом жита та півснопом пшениці, а в грудні 1941 р. на один трудодень в цьому ж господарстві виплачували по 2 кг 100 г пше-

ниці. У вересні 1941 р. працівники Васильківського загального двору на вироблені трудовні одержали від п'яти до дев'яти кг зерна⁵. З метою пришвидшення виконання сільськогосподарських робіт, окупаційна влада ввела до виплат за трудовними також премії.

Війна негативно позначилася на матеріально-технічній базі колективних господарств. На початок війни на території колишньої Кам'янець-Подільської області працювало 70 МТС, в яких числилось 4200 тракторів. Незважаючи на евакуацію колгоспної техніки, місцевими господарствами до осені 1941 р. було відремонтовано 1400 тракторів, а через рік кількість відремонтованих тракторів було вже 2400, що склало половину від їх загальної довоєнної кількості⁶.

Відремонтованої техніки було недостатньо для оброблення наявної кількості сільськогосподарських угідь. Нестачу техніки окупанти планували компенсувати гужовим транспортом. Але надії окупантів на коней та волів виправдалися лише частково (через незначну кількість їх в господарствах).

Недостатня кількість механічних засобів, техніки та гужового транспорту призвела до скорочення площ сільськогосподарських угідь. Чинovníки рейхскомісаріату "Україна" визнали, що на Україні в 1942 р. через відсутність техніки збільшиться площа земель, виділених під пар. "Вона буде складати понад 25% від загальної площі". В міру погіршення ситуації з обробіткою колективного ґрунту чиновники цивільної адміністрації радили сільськогосподарським керівникам на незораних полях скопувати бур'яни, щоб вони, дозрівши, не забур'янили зорані ділянки, а поля, на яких буде сіятися кукурудза та соняшник, не орати, а обробляти вручну за допомогою лопат та сап.

Через недостатню кількість механічних засобів збільшився відсоток робіт, на яких використовували ручну працю. Зокрема, вона масово використовувалася при косовицях, збиранні збіжжя та його обмолоту. Використання ручної праці знизило якість та збільшило терміни проведення посівних та збиральних кампаній. Але нацисти і тут знайшли вихід з ситуації. Нестача робочих рук компенсувалася міським населенням, яке масово направлялося в села на збиральні кампанії. З них створювалися мобільні групи віком від 14 років. Створені групи цивільна влада збиралася використовувати на сільськогосподарських роботах протягом 8 місяців⁷. У Дунаєвецькому гебіті до збору врожаю в 1943 р. окупаційна влада залучила навіть учнів початкової школи та працівників цивільних установ.

Але запровадження навіть таких жорстких мобілізаційних заходів по збору врожаю не дало бажаних результатів. Середня врожайність, як

свідчать звіти господарств Дунаєвського гебіту, скала: у Кривчицькому господарстві – 7,9 ц з га, Голозубенецькому та Залісецькому – відповідно 8,6 ц⁸.

Проаналізувавши збиральну кампанію 1941 р., нацисти планували провести посівну кампанію 1942 р. за такими принципами: проводити обмін посівного насіння у селян на дефіцитні продукти харчування та господарські товари в пропорції 1:2; збільшити площі під садіння картоплі, зменшити посівні площі під трудомістку культуру – цукровий буряк, який планувалося сіяти в радіусі 25 км від цукрових заводів; дефіцитні для рейху олійні культури компенсувати за рахунок збільшення посівних площ під соняшник, ріпак та боби; прагматично підходити до вирощування овочевих культур. Збільшувати їх посівні площі лише у місцях значного проживання населення. В 1942 р. окупаційна влада планувала посіяти якнайбільше проса, гречки та кукурудзи⁹.

Для вчасного збору урожаю 1942 р. цивільна влада використала всі можливі адміністративні засоби впливу на населення. Проскурівським гебітськомісаром було введено заборону на самовільний рух підвід, відлучення членів громадського господарства без відповідної письмової згоди старости села або керівника громадського двору, закрито до кінця жнив ярмарки та введено робочий день у неділю.

Весна 1942 р. принесла для селянства рейхськомісаріату “Україна” земельну реформу. Її окупаційна влада збиралася провести у декілька етапів. На першому колгоспи реорганізовувалися у громадські господарства. Їх діяльність регламентували тимчасові постанови Надзвичайної комісії, яку створено для впорядкування земельного питання в Україні. До них переходило майно колишніх колгоспних господарств із всіма землями та живим і мертвим інвентарем. Членами громадського господарства ставали всі працівники колишніх колгоспів, що досягли віку 16 років. На другому етапі реформи громадські господарства передбачалося реорганізувати у хліборобські спілки, які створювалися при умові виконання членами громадських господарств всіх контингентів. Хліборобські спілки – це товариські об’єднання індивідуальних селянських господарств. За підрахунками окупантів, в рейхськомісаріаті “Україна” проживало 3,3 млн. селян, яким потрібно було надати землі реформованих громадських господарств.

Члени хліборобських спілок землю отримували у смугах на різних полях громадського господарства, яку вони повинні обробляти відповідно до загальної сівозміни. Для розподілення сільськогосподарського інвентарю створювалися десятихатки, які отримували відповідні знаряддя.

Першу хліборобську спілку на теренах рейхськомісаріату “Україна” було створено в червні 1942 р. у селі Рихта колишньої Кам’янець-Поділь-

ської області. В цілях пропаганди на відкритті спілки був присутній генеральний комісар округи Волинь–Поділля обергрупенфюрер Шенне, який передав селянам акт на користування землею.

На кінець 1942 р. у користування членів громадських господарств окупаційною владою роздано землі 2,5 тис. громадських господарств. В цілому, в рейхскомісаріаті “Україна” 350 тис. селян отримали землю в приватну власність¹⁰. Розпаювання землі продовжувалось і в 1943 р. Окупаційна влада планувала до кінця року перетворити 20% громадських господарств у хліборобські спілки.

Земельна реформа ввела ряд нових положень, які регламентували розміри присадибної землі членів господарств. Відповідно до закону, присадибні ділянки передавалися у власність селян та звільнялися від поставок та податків. Передбачалося поступове збільшення присадибних селянських ділянок до 1 га, з постійним зростанням їх площі на прохання селян.

Як стверджували німецькі спеціалісти, збільшення розмірів присадибних ділянок дозволяла загальна площа земельних угідь. Їх загальна площа в рейхскомісаріаті “Україна” складала 22,9 млн. га, з них на індивідуальний сектор припадало лише 1,6 млн. га, тобто 6,5%. При збільшенні площі присадибних ділянок вдвічі, їх площа збільшиться до 3 млн. га і складе 13%, при збільшенні ділянок втричі – їх площа збільшиться до 4,5 млн. га, що складе 20% від загальних земельних угідь¹¹. Для порівняння, в Білорусії в приватному секторі знаходилося 10% земельних угідь.

Реформа передбачала утворення ще однієї форми господарств – державних маєтків, які створювалися на базі радгоспів та громадських господарств, що не виконали сільськогосподарські контингенти. Для управління ними було створено Головне управління державних маєтків. Першим державним маєтком на теренах Кам’янець–Подільського гебіту стало загальне господарство Юзівка, яке не виконало поставок сільськогосподарських контингентів¹². У Волинській області було створено 312 маєтків, в користуванні яких перебувало 228 тис. га землі¹³. Для прикладу, тільки в Оликському районі в користуванні державних маєтків перебувало понад 2 тис. га землі.

Втілюючи в життя плани пограбування сільського господарства, окупаційна влада не відмінила селянству жодних сільськогосподарських поставок, введених ще радянською владою. Загальні двори та індивідуальні господарства вона зобов’язала до 31 грудня 1941 р. здати по шість кг м’яса за такими розцінками: худоба – 180 крб. за 100 кг живої ваги, вівці – 175, свині – 300 крб. Поступово до переліку контингенту увійшли всі види сільськогосподарської продукції, що вирощувалася в господарствах та селянами: м’ясо, сіно, солома, овочі, квашена продукція, шкіра, шерсть

забитої худоби та навіть волосся з кінських грив та хвостів.

Цивільна влада обклала населення та колективні господарства також поставками фруктів. З метою визначення плану поставок було проведено облік родючих дерев в кожному населеному пункті генеральної округи. План поставок яблук склав 3 кг з однієї яблуні та 5 кг – з груші. Жителі села Антополь (Рівненський район) з 34 описаних яблунь здали 102 кг яблук та з 12 грушевих дерев – 72 кг груш.

При обрахуванні поставок окупаційна влада не знала меж. Доходило навіть до абсурду. Так, розпорядженням Дунаєвського гебітскомісара на майбутній урожай горіхів для місцевого населення накладалася заборона. Мешканцям округи було наказано при дозріванні весь урожай здати в контору “Плодоовоч”.

Ненаситності апетиту окупаційної влади щодо накладання контингенту на громадські господарства засвідчують поставки сільськогосподарської продукції, яку здало Васильківське громадське господарство протягом 1942 та 1943 рр. Травень 1942 р. загальний двір здав за рахунок плану м'ясоздачі 10 голів ВРХ та 978 ц картоплі¹⁴. В грудні 1942 р. господарство, згідно розпорядження районного сільськогосподарського керівника, здало ще 8 голів ВРХ вагою 200 кг та 4 свиней вагою по 90 кг. До травня 1943 р. цим же господарством було здано: 290 ц жита, 192 ц гороху, 17 ц ріпаку, 72 ц олійних, 10 ц сої, 568 ц зернових, 62 ц соломи, 160 штук коропа, 80 кг дикої риби, 2 тонни яблук, 80 кг груш та 425 кг вишень.

Контингенти по здачі хліба окупаційною владою розраховувалися за формулою: 3 ц збіжжя з одного га посіяної площі. Доведені до господарств плани поставок хліба не відповідали реальній ситуації. В 1941 р. процес хлібоздачі загальними господарствами проходив на досить низькому рівні. Заплановані до кінця жовтня поставки збіжжя у Проскурівському районі було виконано на 10,7%; Старокостянтинівському та Вовковинецькому – на 6,2%; в Плужнянському та Славутському районах було здано лише 9 т збіжжя, Теофіпольському – 14 т, Грицівському – 24 т, Вінковецькому та Берездівському – по 47 т, Заславському – 32 т¹⁵. Загальний двір Майдан Сахнівський у 1941 р. доведений до нього план хлібоздачі у розмірі 817 ц виконав лише на 51%, що склало 418 ц.

Навесні 1942 р. чиновники окупаційної влади, виконуючи розпорядження рейхскомісара Е.Коха, провели примусове вилучення збіжжя в загальних дворах та в індивідуальних господарствах. Щоб збільшити процент здачі збіжжя, окупаційна влада вдалася до каральних акцій. Тільки у селян Рівненського району конфісковано понад 2 тис. голів ВРХ.

Про масштаби пограбування на рівні області свідчать наступні факти. Тільки за три місяці 1944 р. через контору “Заготзерно” з території Кам'я-

нець-Подільської області в рейх було направлено 500 вагонів збіжжя¹⁶. Гебітскомісар Заславської округи порахував, що селянами та громадськими господарствами його округи було здано з жовтня 1942 по травень 1943 рр. 6 тис. голів ВРХ¹⁷.

Накладені окупаційною владою на село сільськогосподарські контингенти призвели до його економічного краху. За даними гебітскомісара Ізяславської округи, на травень 1943 р. в його володіннях з 2005 селянськими дворами залишилося лише 22 дійних корови. Здати рейху в якості контингенту в 1943 р. потрібно було ще 26 корів. Контингенти “з’їли” у селян гусей, курей, качок та іншу домашню птицю¹⁸.

“Новий порядок” на селі передбачав обкладання селян також грошовими податками. На території генеральної округи населення сіл платило окупаційній владі до десятка різноманітних грошових податків: податок з господарства – 400 крб., подушний податок – 100 крб. (від сплати звільнялися фольксдойче, інваліди, що мали відповідні посвідчення медичної комісії, та біженці), податок з собак – 225 крб., податок “за звільнення” – 50 крб., одноразовий податок. Так, в 1942 р. жителі села Дунаївці мали сплатити одноразового податку на суму 26 тис. крб. За невиконання сплати податків окупаційна влада накладала ще більші штрафи. Так, за несплату податку на собак з боржників окупаційна влада стягувала штраф у десятикратному розмірі. Селяни обов’язково сплачували також орендну плату за наділену під гориди землю.

Сільське населення активно залучалося окупантами до примусових робіт у рейху. Старостою села Маків депортовано до Німеччини протягом трьох років 150 мешканців села¹⁹. Його сусідом – старостою села Шатава – 156 осіб.

З метою вивозу до рейху якнайбільшої кількості осіб, окупантами повсюдно влаштувалися облави. Людей хапали на вулицях та навіть на сільськогосподарських роботах у полі. Нацистами та їх спільниками ретельно перевірялися ймовірні схованки населення: горища, підвали, льохи. Жительку села Підлісівка Михалпільського району поліція знайшла у льосі, в якому вона намагалася пересидіти чергову облаву²⁰.

Староста села Гута Смотрицька “добровольців” шукав шляхом облав. Організувавши чотири облави, він відправив до Німеччини 40 односельчан. З метою мобілізації якнайбільшої кількості трудових резервів, окупантами було введено норму кількості робочих рук, необхідних для обробітку одного га землі. Згідно неї, на 100 га землі планувалося залишити 23 працівника. Все інше працездатне сільське населення підлягало мобілізації.

Селяни залучалося також до робіт на промислових об’єктах та на будівництві оборонних споруд. Так, 25 мешканців села Шатава працю-

вали на будівництві оборонних укріплень на Миколаївщині. В 1943 р., на підставі розпорядження Дунаєвського гебітскомісара, громадські господарства округи в примусовому порядку направляли по три працівника з господарства для роботи на фосфоритних шахтах, що знаходилися у Миньковецькому районі. Сільське населення цієї ж округи інтенсивно залучалося організацією “ТОД” для ремонту та будівництва шосейної дороги, що вела на Кам’янець-Подільський. Щоденно на будівництво дороги сільськогосподарські колективи направляли по 25 працівників²¹.

Таким чином, з перших днів окупації нацисти розпочали планомірне пограбування сільського господарства генеральної округи. З цієї метою вони зберегли колгоспи як оптимальну форму контролю за виробленням та конфіскацією сільськогосподарської продукції та сировини. Навіть розрекламована земельна реформа була ні чим іншим, як новою формою більш інтенсивного пограбування сільського господарства. “Новий порядок” на селі приніс його мешканцям економічне пограбування у формі десятка натуральних поставок та грошових податків. Окупаційна влада ввела на селі обов’язкову трудову повинність, за ухилення від якої мешканців чекали штрафи та тюрма. Сільське населення активно залучалося до примусових робіт у Німеччині. Гіркої невільницької долі зазнали десятки тисяч мешканців Поділля та Волині.

Примітки

1. *Лаута С.П.* Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208 с.; *Кузьмин С.Т.* Сроку давности не подлежит. – М., б.д. – 206 с.; *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – М., 1970. – 464 с.; *Мунчаев И.М.* Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1973. – 63 с.; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – Т.12. – К., 1999. – 336 с.; *Дмишлевий П.С.* Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1971. – №6. – С.35; Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. сборн.: Заставенко Г.Ф., Иллерицкая Т.А., Козочкина А.М. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С.284.

2. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.69. – Арк.56.

3. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО). – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.143. – Арк.13.

4. Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр.21057. – Арк.56.

5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р.507. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.569.

6. Архів управління УСБУ в Хмельницькій області. – Спр.4551. – Арк.34.
7. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.45.
8. Урядові Дунаєвські вісті. – 1943. – 5 вересня.
9. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.38.
10. Що ти знаєш про новий земельний лад? – Б. м, б. р. – С.5.
11. ЦДАВО України. – Ф.КМФ8. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.153.
12. Український голос. – 1942. – 12 квітня.
13. Історія українського селянства у 2 т. – Т.2 / Автор. кол.: Андрощук О.В., Баран В.К. та ін. – К: Наукова думка, 2006. – С.295.
14. ДАХмО. – Ф.Р-468. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.265.
15. Подолянин. – 1941. – 9 жовтня.
16. Архів управління УСБУ в Хмельницькій області. – Спр.4556. – Арк.87.
17. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.212. – Арк.23.
18. Там же.
19. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр.2124. – Арк.123.
20. ДАХмО. – Ф.Р-6193. – Оп.6. – Спр.6802. – Арк.8.
21. Там же. – Ф.Р-477. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.13.

Резюме

В статтє отобразаются планы и методы воплощения “нового порядка” в украинском селе, работа коллективных хозяйств в условиях оккупации, угнетение крестьян и размеры ущерба, нанесенные оккупантами украинскому селу.

Ключевые слова: заработная плата, материально-техническая база, налоги, крестьяне, сельскохозяйственные поставки, штрафы.

Одержано 13 березня 2007 р.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НКВС І РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1939–1941 РОКАХ

У статті висвітлюються форми й методи становлення та діяльності органів НКВС і Робітничо-селянської міліції на теренах Станіславської області в 1939–1941 рр.

Ключові слова: Станіславська область. Органи НКВС, Робітничо-селянська міліція, Червона армія.

В умовах державотворення, що відбувається в Україні, та реформування правоохоронних органів важливе значення має дослідження їх історичного минулого, зокрема органів НКВС (з січня 1946 р. – МВС). Зазначимо, що за часів радянської дійсності їхня діяльність в історичній, публіцистичній та мемуарній літературі відображена виключно в позитивному плані, з “класових” позицій, в дусі марксистсько-ленінської ідеології. У зв’язку з цим, часто грубо фальсифікувалися й перекручувалися факти та реальні події, які не відповідали реальній дійсності. Особливо це стосується таких подій, як участь в репресіях проти “ворогів народу”, депортаціях, придушенні опору націоналістичного підпілля тощо¹.

Безперечно, що були значно сфальсифіковані ці процеси і в історіографії, яка висвітлювала події 1939–1941 рр. на теренах Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської) області². Тому відродження історичної правди є важливою вимогою часу. За останні роки окремі питання, пов’язані з діяльністю центральних органів НКВС СРСР та УРСР, а також обласних управлінь західних областей, в тому числі й УНКВС у Станіславській області, знайшли своє часткове відображення у ряді наукових праць, збірниках документів, матеріалах конференцій³. Однак у них, в основному, висвітлюються окремі події, пов’язані з участю органів НКВС у боротьбі проти самостійницького руху опору радянській владі та репресивно-каральних заходах проти так званих “ворогів народу”. У той же час, поза увагою дослідників залишилися такі важливі аспекти, як особливості створення та становлення обласного УНКВС, структурна побудова, службова й бойова підготовка, діяльність у забезпеченні громадського порядку, боротьба з кримінальними елементами тощо. Відповідно, метою нашого дослідження є висвітлення процесу становлення, форм і методів діяльності органів НКВС на теренах області в умовах першого періоду радянської влади. Завдання статті полягають у розкритті особливостей утворення та діяльності обласного управління, підготовки кад-

рів, участі в карально-репресивних акціях проти “ворогів народу” та в забезпеченні правопорядку.

З приходом 17 вересня 1939 р. на терени західноукраїнських земель Червоної армії, розпочався процес творення органів радянської влади, який відбувався під контролем Військової ради Українського фронту та партійних працівників, які прибули на західноукраїнські землі. Уже станом на 3 жовтня були створені обласні тимчасові управління з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі та Луцьку, а на місцях – міські й повітові тимчасові управління та волосні й сільські комітети. Зокрема на Станіславщині було створено 10 повітових тимчасових управлінь, 119 волосних та 915 сільських комітетів⁴. До складу обласних та повітових управлінь в обов’язковому порядку входили політпрацівники військових частин та досвідчені радянсько-партійні працівники, що прибули з теренів УРСР та СРСР.

На підставі рішення позачергової п’ятої сесії ВР СРСР від 1 листопада “Про включення Західної України до складу СРСР з возз’єднанням її з Українською РСР”, нарком НКВС СРСР Л.Берія видав 6 листопада наказ “Про організацію органів НКВС Західної України”, згідно якого було утворено управління НКВС у Львівській, Волинській, Станіславській та Тернопільській областях. Комплектування управлінь пропонувалося здійснити “за рахунок 726 чол., раніше направлених в Західну Україну”, тобто з членів тих оперативних груп, які прибули 17 вересня разом з Червоною армією. Крім того, було направлено додатково 100 чол. із резерву НКВС союзних республік, 250 чол. з органів НКВС Київського військового округу, 150 чол. зі шкіл НКВС та 100 чол. оперативних працівників із прикордонних військ НКВС⁵.

Згідно “Переліку №3” наказу, в складі Станіславського УНКВС було утворено Богородчанський, Галицький, Городенківський, Долинський, Жидачівський, Коломийський, Калуський, Косівський, Надвірнянський, Рогатинський, Стрийський, Снятинський, Сколівський і Тлумацький повітові відділи НКВС. Але через місяць, наказом НКВС СРСР від 3 грудня, було ліквідовано Сколівський, Богородчанський та Галицький відділи⁶, а наказом від 13 грудня – утворено УНКВС у Дрогобицької області, до якого відійшли Жидачівський та Стрийський повітові відділи і цим же наказом утворено новий – Станіславський повітовий відділ НКВС⁷.

На подання Президії Верховної Ради УРСР 4 грудня 1939 р. указом Президії Верховної Ради СРСР на території Західної України було утворено шість областей – Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська і Тернопільська⁸. У зв’язку з цим, указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1940 р. було ліквідовано старий адмі-

ністративно-територіальний поділ і замість повітів та волостей утворено райони. Всього в західних областях УРСР було утворено 202 сільських райони та 14 міських Рад, які підпорядковувались обласним виконавчим комітетам, у тому числі 38 районів та дві міські Ради (Коломиї і Станіслави) у Станіславській області⁹.

Відповідно до змін, що відбулися, НКВС СРСР видав від 26 лютого 1940 р. наказ “Про організацію міських і районних органів НКВС в Українській РСР”, згідно з яким у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях було ліквідовано повітові відділи і створено міські та районні відділи НКВС, а в окремих районах – відділення. У Станіславській області міські відділи було утворено в Станіславі та Коломиї, районні – у Городенці, Галичі, Долині, Калуші, Косові, Надвірній, Рогатині, Снятині, Станіславі, Тлумачі, а районні відділення – у Болехові, Букачівцях, Бурштині, Більшівцях, Богородчанах, Войниліві, Вигоді, Гвіздці, Делятині, Жаб’є (нині – Верховина), Жовтні (нині – Єзупіль), Заболотові, Кутах, Коршеві, Ланчині, Лисці, с.Невочині (Долинський район), Обертині, Отинії, Печеніжині, Рожнятові, Солотвині, Тисмениці, Чернелиці, Яблунові, Яремчі¹⁰. Станом на 20 червня 1940 р. чисельний склад УНКВС та УРСМ у Станіславській області налічував 1513 працівників, із них 1009 чол. – органів міліції¹¹.

Наказом НКВС СРСР від 16 грудня 1940 р. Невочанське райвідділення НКВС було перенесене до селища міського типу Перегінське¹², а Делятинське райвідділення наказом НКВС СРСР від 19 грудня ліквідовувалося¹³.

Одночасно з наказом від 6 листопада 1939 р. про утворення управління НКВС, було видано наказ і “Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України і комплектування її кадрами” і, відповідно, припинено діяльність загонів робітничої гвардії та сільських дружин, утворених з ініціативи тимчасових органів влади. Для їх комплектування в західні області було направлено 400 випускників Ленінградської (нині – Санкт-Петербург), Саратовської, Смоленської, Рязанської, Новочеркаської і Воронежської шкіл міліції, а також понад 100 практичних працівників міліції з різних областей РРФСР та союзних республік¹⁴.

Чисельність особового складу органів НКВС у міських райвідділах та райвідділеннях складала від 7 до 10 чол., а решта були працівники міліції. Чисельний склад станом на 15 листопада 1940 р. складав: у Городенківському РВ 46 чол., Галицькому – 40, Долинському – 49, Калуському – 46, Косівському – 47, Надвірнянському – 48, Рогатинському – 50, Снятинському – 50, Станіславському – 32, Тлумачькому – 42 чол. Щодо районних відділень міліції, то у Болехівському налічувалося 30 чол., Букачівському

– 26, Бурштинському – 23, Більшівцівському – 26, Богородчанському – 23, Войнилівському – 27, Вигодському – 31, Гвіздецькому – 25, Деятинському – 25, Жаб'ївському – 31, – Заболотівському – 31, Кутському – 31, – Коршівському – 26, Ланчинському – 25, Лисенькому – 25, Новицькому – 29, Обертинському – 28, Отинійському – 25, Печеніжинському – 25, Рожнятівському – 27, Солотвинському – 30, Чернелицькому – 23, Яремчанському – 31, Яблонівському – 22 чол. Шість районних відділень – Жаб'ївське, Яремчанське, Солотвинське, Вигодське, Рожнятівське і Новицьке були віднесені до першої категорії, тобто фактично прирівняні до районних відділів, оскільки знаходилися в гірських та пригірських районах¹⁵.

Таким чином, чисельність особового складу у міськвідділах складала 348 чол., у райвідділах – 450 чол., у райвідділеннях – 645 чол. Всього по управлінню – 1443 чол.

На початку 1941 р. відбулася чергова реорганізація органів НКВС у зв'язку з указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. “Про поділ Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР”. НКВС було поділено на два наркомати: Наркомат внутрішніх справ СРСР (нарком Берія) та Наркомат державної безпеки СРСР (нарком Меркулов).

Відповідно 26 лютого НКВС СРСР видав наказ “Про організацію управлінь і відділів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР та призначення керівного складу цих управлінь і відділів”.

У зв'язку з поділом НКВС, начальником УНКВС у Станіславській області було призначено капітана держбезпеки Синіцина Якова Михайловича, а його заступником і одночасно начальником управління міліції – капітана міліції Касьяненко Станіслава Петровича¹⁶.

Реорганізація обласного та районних відділів НКВС була завершена до початку травня 1941 р. Станом на 6 травня в структурі управління діяло 2 міських, 9 районних відділів та 25 районних відділень НКВС, особовий склад яких налічував 1462 чол.¹⁷. Однак, серед молодшого і вищого начальницького складу не було жодного вихідця з місцевого населення, а серед рядового складу міліції їх кількість не перевищувала 10%. Такий кадровий підхід значною мірою утруднював “зв'язок міліції з народом”.

Значну увагу як центральні, так і місцеві органи НКВС приділяли питанню підготовки та навчання кадрів, оскільки освітній рівень як вищого, так і молодшого начальницького складу був досить низьким. Так, серед начальницького складу УНКВС та РСМ у Станіславській області не було жодного, хто б мав вищу освіту. Частина з них мала спецшколи на базі 4–7 класів загальної освіти, а понад 80 відсотків – початкову освіту¹⁸.

Слід зазначити, що в структурі всесоюзного НКВС діяли спеціальні школи з підготовки кадрів НКВС та РСМ. Але оскільки ця система була

недостатньо досконалою, у зв'язку з тим, що у цих спецшколах часто вчилися слухачі, які мали різний рівень шкільної підготовки, то наказом НКВС СРСР від 5 квітня 1940 р. було проведено реорганізацію системи професійної освіти. Зокрема, для РСМ було запроваджено чотири типи шкіл:

а) дворічна Центральна школа у Москві з підготовки старшого командного і політичного складу РСМ та працівників науково-технічних відділів, до якої приймали слухачів на базі семи класів середньої школи;

б) дворічні міжобласні школи з підготовки середнього командного і політичного складу РСМ на базі 7 класів середньої школи;

в) однорічні школи з підготовки інструкторів і кінологів на базі не нижче 5 класів середньої школи;

г) шестимісячні курси перепідготовки комскладу РСМ, що створювалися на основі спеціальних службових наказів¹⁹.

Дворічні міжобласні школи діяли в Москві, Алма-Аті, Ташкенті, Ленінграді, Саратові, Рязані, Омську, Тбілісі, а також у Львові, Дрогобичі, Станіславі та Луцьку. Остання наприкінці 1940 р. була ліквідована²⁰.

Згідно штатного розпису, в Станіславській школі, де навчалося 50 курсантів, станом на листопад 1940 р. почався процес забезпечувано 68 працівників²¹.

Значну увагу приділяло керівництво УНКВС та РСМ і підвищенню професійного рівня своїх працівників за місцем роботи. Зокрема, 10 січня 1941 р. начальник управління РСМ УНКВС у Станіславській області видав наказ "Про організацію командирського навчання з начальницьким складом обласного управління РСМ", започаткувавши таким чином систему службової підготовки. Навчання мало сприяти "підвищенню навчально-політичного і спеціально-міліцейського рівня, систематичного вдосконалення спеціальних знань працівників РСМ за характером виконуваних завдань, що стоять перед органами РСМ". З цією метою було організовано 6 навчальних груп (147 чол.) та призначено викладачів з працівників апарату управління. Заняття проводилися щовівторка з 20.00 до 23.30. Пропуски занять без поважних причин розцінювалися як "не вихід на роботу"²².

Важливе значення для забезпечення та зміцнення кадрового потенціалу обласних управлінь РСМ західних областей мало створення в 1940 р. при НКВС СРСР відділу з надання допомоги органам внутрішніх справ радянських республік Прибалтики, Західної України та Західної Білорусії, який спільно з Головним управлінням міліції НКВС СРСР регулярно направляли на роботу у вказані регіони досвідчених співробітників та випускників центральних і міжобласних шкіл НКВС та РСМ.

Крім того, 3 жовтня 1940 р. НКВС УРСР видав наказ, згідно якого кандидатури начальників райвідділів НКВС затверджувалися обкомом партії, а їх “переміщення і зняття з посади” погоджувалося з ЦК КП(б)У. І лише у виняткових випадках – “за вчинки, що дискредитують звання чекіста” – відстороняти від роботи начальників райвідділів можна було з дозволу НКВС УРСР²³. Таким чином, наказ обмежував кадрове свавілля з боку начальників обласних управлінь НКВС і, водночас, посилював відповідальність начальників райвідділів за доручену їм ділянку роботи.

Крім службової, приділялася значна увага і фізичній та бойовій підготовці особового складу, а також залученню їх до участі у спортивних змаганнях. Зокрема, з 25 січня по 1 березня 1941 р. було проведено змагання з лижного кросу між райвідділами міліції, в якому взяли участь команди із 17 райвідділів в складі 415 чол. Перемогу здобула команда Коломийського міського відділу міліції²⁴. З 10 по 25 лютого 1941 р. відбулися змагання з метання гранати, в яких взяло участь 519 чол., із яких 36 виконали норматив III розряду, а 2 – II розряду²⁵.

У лютому 1941 р. збірна команда обласного УНКВС з гімнастики (19 чол.) взяла участь у всеукраїнських змаганнях. При цьому зазначимо, що тренувалися спортсмени-міліціонери виключно після роботи – у понеділок і четвер із 20 до 23 год.²⁶.

З метою підвищення професійної майстерності, покращення дисципліни та активізації роботи з вирішення поставлених перед органами міліції завдань, з ініціативи НКВС УРСР у 1940 р. між обласними управліннями проводилося “соціалістичне змагання” за перехідний Червоний прапор. За підсумками 9-ти місяців, управління міліції Станіславського НКВС вибороло третє місце разом з Львівським, Чернігівським, Одеським та Ворошиловградським УРСМ. А серед переможців в індивідуальному змаганні було відзначено 10 працівників міліції обласного управління РСМ, зокрема: заступника начальника відділу кримінального розшуку ст. лейтенанта міліції К.І.Фанталіна, начальника Рожнятівського РВМ сержанта міліції З.А.Шаповалова, начальника політвідділу Косівського РВМ сержанта міліції М.Б.Чудінова, оперуповноваженого Делятинського райвідділення міліції А.Т.Глуценка²⁷.

У перший прихід радянської влади на терени західних областей УРСР головне завдання правоохоронних органів полягало не лише в охороні громадського порядку та виявленню кримінальних елементів, а й в боротьбі з “антирадянськими елементами”, до яких, згідно з наказом НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. “Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розвідкою”, було віднесено 18 окремих груп, до кожної з яких входило кілька кате-

горій осіб за політичними, партійними, релігійними, соціальними, професійними, становими та навіть національними ознаками²⁸.

Відповідно до наказу, уже наприкінці листопада розпочалися арешти так званих “націоналістів” з числа колишніх активних членів заборонених радянською владою українських громадських товариств і політичних партій – “Просвіти”, “Сокола”, “Луту”, “Союзу Українок”, ОУН, УНДО та інших. Виявляли їх за допомогою різних джерел: оперативних донесень польської поліції, значна частина архівів якої потрапила до рук НКВС; донесень окремих колишніх секретних агентів польської поліції, що погодилися на співпрацю з органами НКВС; окремих прихильників радянської влади з числа колишніх членів КПЗУ та голів сільських рад, а також і від тих, яких “енкаведисти муками й погрозами силували до того, щоб їм донесли про те, що їм було потрібно”²⁹.

Але особливу увагу органи НКВС та РСМ приділяли боротьбі з націоналістичним підпіллям в особі ОУН, керівництво якого на чолі з С.Бандерою впродовж року (грудень 1939 р. – грудень 1940 р.) кілька разів робило спроби підняти в західних областях антирадянське повстання. Однак усі чотири спроби були невдалими завдяки оперативним діям органів НКВС, у тому числі й на теренах області. Було арештовано понад 35 тис. членів ОУН та їх “симпатиків”, а значна частина з тих, хто впілів, змушена була утікати в німецьку окупаційну зону. Як відзначалося з приводу цих подій в наказі НКВС СРСР від 13 лютого 1941 р., “опергрупа Солотвинського РВМ в складі оперуповноваженого РВМ сержанта міліції тов. Бобера Д.П., дільничного уповноваженого тов. Степанюка М.Д. і бригадмільців (групи допомоги міліції. – Авт.) т. Калинюка І.І., Годованця Ю.І., Квиги М.Ф. і Панька М.Ю. 22. XI. 1940 р., виконуючи оперативне завдання, при прочісуванні лісових масивів в прикордонному селі Гута зіткнулися з невідомою озброєною бандою в кількості 6 чоловік. При спробі їх затримати, невідомі вчинили збройний опір і намагалися втекти, але, завдяки оперативним діям учасників опергрупи, всі вони були затримані та обеззброєні і, як виявилось, були нелегалами, терористами-оунівцями, які намагалися перейти кордон”³⁰. І таких фактів було чимало.

Крім того, органи НКВС та РСМ приймали безпосередню участь у виселенні сімей польських осадників та членів ОУН, які перебували на нелегальному становищі³¹. Тільки в лютому 1940 р. із Станіславської області було вислано у віддалені регіони СРСР 1810 сімей в складі 9083 особи³².

Але особливо “чорною” сторінкою в діяльності органів НКВС на теренах області в 1939–1941 рр. були масові вбивства напередодні та в перші дні війни в’язнів Станіславської, Коломийської та Печеніжинської тюрем, а також безпосередньо в багатьох приміщеннях райвідділів НКВС. Тільки

в Станіславській тюрмі, після залишення міста військовим частинами Червоної армії, було виявлено понад 1500 трупів безвинних жертв³³. А за даними обласного товариства “Меморіал”, члени якого впродовж 1989–1992 рр. провели ексгумацію жертв терору НКВС в 51 населених пунктах області, було знайдено останки 1614 осіб³⁴.

За спеціальними підрахунками доктора історичних наук І. Андрухів, на теренах Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей із жовтня 1939 р. по липень 1941 р., внаслідок депортацій, виселень, арештів та фізичного знищення, населення зменшилося майже на 400 тис. чол., із них близько 50 тис. безпосередньо були знищені органами НКВС³⁵.

Таким чином, організаційне становлення органів НКВС і РСМ на теренах Станіславської області було наслідком “визвольного” походу Червоної армії у вересні 1939 р. Комплектація правоохоронних органів відбувалася виключно за рахунок приїжджих працівників органів внутрішніх справ, направлених НКВС СРСР та УРСР з інших республік та областей. Головне завдання діяльності полягало в забезпеченні утвердження органів радянської влади та боротьбі з “антирадянськими елементами”, наслідком якої стали десятки тисяч жертв та масові виселення сімей у віддалені регіони СРСР. Водночас, як позитивний момент у діяльності обласного керівництва УНКВС та УРСМ, слід відзначити організацію системи підвищення професійного та фізичного рівня своїх співробітників, боротьбу з кримінальними елементами, а також їх оперативне реагування на факти порушення виконавчої дисципліни та зловживання службовим становищем окремими співробітниками. Поряд з тим, потребують подальшого дослідження такі питання, як форми й методи оперативно-розшукової роботи, діяльність дільничних інспекторів міліції, соціальний та матеріальний захист працівників міліції та інші.

Джерела та література

1. Див.: Из истории милиции Советской Украины. – К., 1965. – 400 с.; Советская милиция: история и современность (1917–1987). – М., 1987. – 336 с.; *Жуланев Г.А., Чайковский А.С.* Чекисты стояли насмерть. – 2-е изд., испр. и доп. – К., 1989. – 239 с.

2. Див.: Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали. – Ужгород, 1964. – 536 с.; Торжество історичної справедливості. Закономірність воз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів, 1968. – 804 с.; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979. – 312 с. та ін.

3. Див.: *Андрухів І.О., Француз А.Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, Рівне, 2001. – 336 с.; *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-

політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. – Кн.1. – 432 с.; *Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю.* Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – К., 2000. – Т.2: 1917–1945. – 412 с.

4. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / Авт. В.Й.Гарець, П.А.Корольов, М.К.Кучеров та ін.; Редкол. П.Д.Сардачук та ін. – Ужгород, 1979. – С.45.

5. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Івано-Франківській області (далі – Архів УМВСУІФО). Приказ НКВД СРСР №001359 от 6 ноября 1939.

6. Там же. Приказ НКВС СРСР №001448 от 3 декабря 1939 года.

7. Там же. Приказ НКВС СРСР №001470 от 13 декабря 1939 года.

8. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1961). – М., 1961. – С.75.

9. Там же.

10. Архів УМВСУІФО. Приказ НКВД СРСР №00244 от 26 февраля 1940 года // Накази, розпорядження директиви НКВС СРСР за 1940 рік. Колекція документів. Т.1.

11. Там же. Список личного состава работников УНКВД и горрайорганов Станиславской области на 20 июня 1940 года. – Спр.2. – Арк.1-42.

12. Там же. Приказ НКВД СРСР №001560 от 16 декабря 1940 года // Накази, розпорядження директиви НКВС СРСР за 1940 рік. Колекція документів. Т.2.

13. Там же. Приказ НКВД СРСР №001584 от 19 декабря 1940 года.

14. История советской милиции: В 2 т. // Под ред. Н.А.Щёлокова. – М., 1977. – С.26-27.

15. Архів УМВСУІФО. Расстановка личного состава РК Милиции Станиславской области по состоянию на 15 ноября 1940 года // Накази, розпорядження, директиви УНКВС у Станіславській області за 1940 рік. Колекція документів. – Спр.8. – Арк.30-74.

16. Там же. Приказ НКВД УССР №55 от 5 апреля 1941 года // Накази, розпорядження директиви НКВС УРСР за 1941 рік. Колекція документів. Т.5.

17. Там же. Расстановка личного состава периферийных органов НКВД Станиславской области на 6 мая 1941 года. – Спр.9. – Арк.1-120.

18. Там же. Список личного состава работников УНКВС и горрайорганов Станиславской области на 20 июня 1940 г. // Колекція документів. – Спр.2. – Арк.1-42.

19. Там же. Приказ НКВД СРСР №00410 от 5 апреля 1940 года // Накази, розпорядження директиви НКВС СРСР за 1940 рік. Колекція документів. Т.1.

20. Там же. Приказ НКВД СРСР №00345 от 31 марта 1941 года “О передаче учебных заведений органов НКВД в подчинение Управления учебными заведениями НКВД СРСР” // Накази, розпорядження, директиви НКВС СРСР за 1941 рік. Колекція документів. Т.1.

21. Там же. Расстановка личного состава РК Милиции Станиславской области на ноябрь 1940 года // Накази, розпорядження директиви УНКВС у Станіславській області за 1940 рік. Колекція документів. – Спр.8. – Арк.22-24.

22. Там же. Приказ по УРКМ УНКВД Станиславской области №6 от 10 января 1941 года // Накази, розпорядження директиви УНКВС у Станіславській області за 1941 рік. Колекція документів. – Спр.15. – Арк.6-7.

23. Там же. Приказ НКВД УССР №00154 от 3 октября 1940 года // Накази, директиви, розпорядження НКВС УРСР за 1940 рік. Колекція документів. Т.5.

24. Там же. Накази, директиви, розпорядження по УРСМ УНКВС Станіславської області за 1941 рік. Колекція документів. – Спр.15. – Арк.66.

25. Там же. – Арк.47.

26. Там же. Наказ по УРКМ УНКВД Станиславской области “О подготовке к украинским соревнованиям РК Милиции по гимнастике” от 5 февраля 1941 года. – Спр.15.

27. Там же. Приказ НКВД УССР №283 “Об итогах соцсоревнования имени Третьей Сталинской пятилетки в органах и частях РК Милиции Украины и вручение переходящего Красного Знамени” от 2 ноября 1940 года // Накази, директиви, розпорядження НКВС УРСР за 1940 рік. Колекція документів. Т.7.

28. Там же. Приказ НКВД СССР №001223 от 11 октября 1939 года // Накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР за 1939 рік. Колекція документів. Т.1.

29. Голос Покуття. – Коломия, 1941. – 24 серпня.

30. Архив УМВСУФО. Приказ НКВД СССР №25 от 13 февраля 1941 года // Накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР за 1941 рік. Колекція документів. Т.5.

31. Там же. Приказ НКВД СССР от 10 декабря 1940 года // Накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР за 1940 рік. Колекція документів. Т.1

32. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні... – Кн.1. – С.153-154.

33. Українські щоденні вісті. – 1941. – 16 липня.

34. Каспрук С., Манюх Ю. Меморіал Івано-Франківщини: вчора, сьогодні, завтра. – Івано-Франківськ, 1998. – С.7.

35. Див.: Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Соціально-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ, 2005. – С.29.

Summary

The forms and methods of becoming and activity of NKVS organs and working-peasant militia on the territories of Stanislav region in 1939 – 1941 are lighted in the article.

Одержано 14 березня 2007 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1945 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1946 РОКУ

У статті висвітлюються форми й методи діяльності винищувальних батальйонів із ліквідації збройних формувань ОУН-УПА на території Станіславської області в другій половині 1945 – першій половині 1946 рр.

Ключові слова: Станіславська область, винищувальний батальйон, формування ОУН-УПА, органи НКВС.

Дослідження процесів, що відбувалися на теренах України в перші роки після закінчення Другої світової війни, перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. До актуальних проблем цього періоду належить і питання участі органів НКВС у ліквідації збройних формувань ОУН та УПА на теренах західних областей УРСР у перші повоєнні роки. Окремі аспекти цієї проблеми частково знайшли висвітлення у працях І.О.Андрухів, І.Г.Біласа, П.П.Михайленка, Я.Ю.Кондратьєва, В.І.Сергійчука¹ та інших вітчизняних науковців. Водночас поза увагою дослідників залишилися такі аспекти, як участь у цих репресивних акціях винищувальних батальйонів, зокрема на теренах Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківська) області, яка, за даними офіційних радянських документів, була “найбільш насичена бандитизмом” у перші повоєнні роки, що і стало предметом нашого дослідження. Актуальність дослідження полягає в тому, що вперше робиться спроба показати роль винищувальних батальйонів у ліквідації збройних формувань ОУН-УПА на території області; розкриваються форми, методи та наслідки цієї боротьби; висвітлюються факти співпраці частини особового складу винищувальних батальйонів з учасниками збройного підпілля. Такий підхід дасть можливість цілісно розкрити особливості збройного протистояння, ставлення до якого серед громадянства краю й досі залишається неоднозначним.

Створені на основі постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 24 червня “Про заходи в боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій зоні”, винищувальні батальйони в роки війни особливо активно діяли на теренах центральних і східних областей України, оскільки західні області були швидко окуповані фашистськими загарбниками. Батальйони створювалися при міських і районних відділах (відділеннях) НКВС чисельністю 100–200 чол., начальниками яких призначалися “надійні і бойові оперативні працівники НКВС”, переважно з прикордонних і внутрішніх військ та оперативних працівників міліції. До

їх складу залучалися особи “із числа перевірених, сміливих, самовідданих комуністів, комсомольців, радянських активістів”, які могли “володіти зброєю без відриву від їх постійної роботи”².

Станом на 19 липня в 13-ти областях (Ворошиловградській, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Кам’янець-Подільській, Київській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Чернігівській, Харківській) областях та м.Києві уже діяло 533 винищувальних батальйони у складі 105252 бійців. Із них 20 батальйонів (18835 бійців) влилося до Червоної армії, 18 батальйонів (3550 бійців) – у партизанські загони, 43 батальйони (8340 бійців) залишилися в тилу противника, решта діяли на не окупованих територіях³.

Процес формування винищувальних батальйонів на теренах Станіславської області розпочався лише на початку травня 1944 р., коли внаслідок Проскурівсько-Чернівецької операції у березні–квітні було повністю звільнено шість районів області⁴. Головне їх завдання полягало у захисті сіл від нападів боївок ОУН-УПА, забезпеченні охорони громадського порядку та проведенні мобілізації чоловіків призовного віку до Червоної армії. За даними інформаційної довідки НКВС УРСР “Огляд оперативно-службової і бойової діяльності винищувальних батальйонів НКВС УРСР за перше півріччя 1944 року”, впродовж січня–червня особовий склад винищувальних батальйонів “виконав велику роботу в загальних заходах органів НКВД щодо зміцнення тилу і очищення його від агенти противника та іншого вороже-злочинного елементу”. Із 20666 чол. затриманих “дезертирів і призовників” частка західних областей склала 4990 чол., у тому числі в Станіславській області, яка ще не була повністю звільнена, 1390 чол. (у Тернопільській – 950, Чернівецькій – 621, Рівненській – 1776, Волинській – 253 чол., а Львівська і Дрогобицька ще не були звільнені)⁵.

Унаслідок липневого наступу Червоної армії до початку вересня 1944 р. Станіславська область повністю була звільнена від гітлерівських окупантів. У 36-ти районах області розпочався процес відновлення діяльності органів радянської влади, який ускладнював активний збройний опір відділів ОУН та УПА. Серед заходів з їх ліквідації, ухвалених бюро Станіславського обкому партії від 2 листопада 1944 р. “Про стан і завдання боротьби з бандгрупами й оунівським підпіллям у Станіславській області”, начальнику УНКВС полковнику М.Завгородньому наказувалося до 15 листопада створити загони винищувальних батальйонів з розрахунку: у районних центрах – до 100 чол., у великих селах – 10–15 чол., у кожному селі – не менше 5 чол., які мали забезпечувати порядок у населених пунктах, здійснювати охорону державного майна, важливих дер-

жавних та військових об'єктів, а також не допускати проникнення в села боївок ОУН-УПА⁶.

Уже до кінця 1944 р. винищувальні батальйони приймали активну участь у військово-чекістських операціях з ліквідації відділів УПА та бойових груп ОУН. За підсумками ІV кварталу 1944 р., втрати ОУН-УПА під час військово-чекістських операцій та засад склали 5435 чол. вбитими та 2975 чол. було взято в полон. Крім того, було виявлено 2143 нелегалів, які переховувались від служби в Червоній армії, а 1243 чол. зголосилися “добровільно”⁷.

Станом на 15 лютого 1945 р. в Україні діяло 776 винищувальних батальйонів у складі 69315 чол. і 17930 груп сприяння винищувальним батальйонам, до яких входило 116297 чол., із них 212 винищувальних батальйонів (23906 чол.) і 2336 груп сприяння (24025 чол.) – в західних областях України⁸. У Станіславській області діяло 36 винищувальних батальйонів (у кожному з 36-ти районів) та 98 груп сприяння, загальною чисельністю майже 5 тис. чол.⁹.

За їх участю у військово-чекістських операціях, що відбулися в першому кварталі 1945 р., було вбито 4979 чол. повстанців та членів ОУН, а 13230 чол. добровільно склали зброю (явилися з повинною). Радянська ж сторона втратила лише 211 чол. вбитими і 85 – пораненими¹⁰. Втрати винищувальних батальйонів за ІV квартал 1944 р. та І квартал 1945 р. склали 44 чол. вбитими¹¹.

Незважаючи на значні втрати, на теренах області збройне підпілля продовжувало діяти. Оскільки, за словами обласного прокурора Алмазова, “діяльність банд УПА загрожувала зривом заходів, що проводяться радянськими і партійними органами”, то з 1 квітня 1945 р. розпочалася широкомасштабна операція з їх “повної ліквідації”, що тривала до 1 липня 1945 р. За цей час було проведено 576 військово-чекістських операцій силами прикордонних внутрішніх військ НКВС, винищувальних батальйонів і оперативного складу органів НКВС. У результаті проведених операцій “повністю і частково було знищено 23 бандитсько-повстанських групи”, вбито 3208 повстанців та членів ОУН і 15471 особу затримано, а також 4834 осіб з'явилось з повинною¹².

У зв'язку із закінченням радянсько-німецької війни, командування УПА ухвалило рішення про поступову реорганізацію військових відділів у збройне підпілля ОУН та зміну тактики боротьби. Частина повстанців та членів ОУН, які не встигли потрапити “в поле зору” спецорганів НКВС-НКДБ, була легалізована під виглядом “добровільної явки з повинною”, скориставшись урядовим зверненням від 19 травня 1945 р. про амністію. Чимало з них за наказом керівників збройного підпілля вступали до вини-

щувальних батальйонів та груп сприяння, влаштувалися на роботу в органи міліції та інші державні структури, виконуючи в цих структурах розвідувально-інформаційні функції. Великі відділи УПА (курені, сотні) реорганізовувалися у невеликі мобільні групи й перейшли до диверсійно-терористичних акцій.

Аналізуючи діяльність ОУН-УПА в другій половині 1945 р., заступник начальника відділу боротьби з бандитизмом УНКВС у Станіславській області відзначав, що “у порівнянні з минулим роком вже немає згуртованості серед підпілля ОУН в кількісному і якісному складі, оскільки значна кількість керівного складу підпілля ОУН загинула, частина – поранена, а частина замінена новими людьми. Аналогічне становище і в бандах УПА, де також відбулися серйозні зміни в чисельному складі і серед командування. Залишки розгромлених банд оперують невеликими групами і в окремих місцях, часом об’єднуються в групи по 100–150 чоловік, які діють набігами і, не приймаючи бою з військовими підрозділами, після набігів розпадаються на взводи й зникають, тримаючи в суворій конспірації своє місцеперебування”¹³.

Слід зазначити, що вимушена реорганізація та військово-чекістські операції позначилися і на активності діяльності збройного підпілля в III кварталі. За словами обласного прокурора Алмазова, загальний показник “бандпроявів”, у липні–серпні, порівняно з II кварталом (квітень–червень), зменшився більш як у двічі: з 148 до 60 “бандпроявів”, із яких 25 склали теракти проти радянсько-партійного активу, працівників НКВС, НКДБ і активістів, 9 – диверсії, 12 – напади на державні підприємства й установи і 14 – напади на інші об’єкти. Втрати радянської сторони у липні–вересні склали: вбитими – 72 чол., пораненими – 29, полоненими – 28 чол. Всього – 129 чол.¹⁴.

За цей же період втрати ОУН-УПА склали: вбитими – 1159 чол., затримано – 7206, із них повстанців – 2871, членів ОУН – 383, дезертирів Червоної армії – 154, осіб, які ухилялися від служби в армії – 2303, “бандпособників” – 1495 чол.¹⁵.

І все ж, незважаючи на відчутні втрати, оперативна обстановка у багатьох районах, особливо гірських та пригірських, залишалася складною. Так, у Жаб’євському районі, згідно рапорту начальника райвійськкомісаріату, радянська влада фактично існувала тільки в районному центрі, оскільки села району були “повністю тероризовані бандитами”¹⁶.

У Вигодському районі, згідно оперативних донесень, активно діяли сотні “Сталі”, “Грому”, “Плити”, “Орла”, “Довбуша”, “Різуна”¹⁷.

У Солотвинському районі знаходилося “до одного куреня банди і кілька боївок чисельністю до 400 чол.”. Особливо “поражені бандитизмом”

були села Манява, Кричка, Причл, Майдан, Гвізд. Як наголошував у своєму рапорті начальник райвійськкомісаріату, “без прийняття відповідних заходів з наведення порядку в районі силами військ з ліквідації банди, проведення будь-яких мобілізаційних заходів у районі є просто неможливими”¹⁸.

Аналогічною була ситуація у більшості сіл Ланчинського, Косівського, Надвірнянського, Солотвинського, Яремчанського та інших районів.

Оскільки збройне підпілля перешкоджало нормальному функціонуванню органів радянської влади, то в листопаді 1945 р. розпочався новий широкомасштабний наступ з “остаточної ліквідації залишків банд”, який з невеликими перервами тривав до червня 1946 р. У цьому наступі, крім співробітників МВС-МДБ (у січні 1946 р. НКВС-НКДБ змінили назву на МВС-МДБ), спеціальних загонів із радянсько-партійних працівників, винищувальних батальйонів, була задіяна і значна кількість внутрішніх військ МВС та регулярних частин Червоної армії, що дислокувалися в області. Такий масований наступ був зумовлений і тим, що 10 лютого 1946 р. мали відбутися вибори до Верховної Ради СРСР, в яких уперше брало участь і населення західноукраїнських областей. Тому, щоб не допустити бойкоту виборів та провокацій з боку збройного підпілля, майже в кожному населеному пункті області було розміщено військові гарнізони чисельністю від 10 до 50 бійців, які разом з відділами винищувальних батальйонів мали не лише забезпечити проведення виборів, а й повністю блокувати від повстанців населені пункти.

На допомогу обласному УМВС із Київської та Харківської областей прибуло понад двісті оперативних працівників, якими були підсилені відділи боротьби з бандитизмом при районних відділах МВС. Окремі з них очолили створені мобільні оперативно-розвідувальні групи, які рейдували під виглядом повстанців. Такі групи, наприклад, згідно повідомлення начальника Коломийського РВ МДБ, діяли з 30 листопада в Отинії, Коршеві, Яремчі, Ланчині. “Кожна група мала двох оперативних працівників і до 297 чол. особового військового складу”¹⁹.

У IV кварталі 1945 р. на теренах області було проведено 2258 військово-чекістських операцій та 643 засад, із них 903 – військові операції та 274 засади в грудні місяці, під час яких загинуло 455 повстанців та членів ОУН і 297 потрапило в полон²⁰. А за десять днів січня 1946 р. було проведено ще 244 військових операції та 68 засад, під час яких було вбито 162 й арештовано 98 повстанців та членів ОУН²¹. Повністю було знищено 35 “бандгруп”, а також керівництво Галицького, Городенківського, Надвірнянського, Коломийського надрайонних проводів ОУН та завдано значних втрат структурам ОУН Войнилівського, Калуського, Городен-

ківського, Коршівського і Надвірнянського районних провідів. Порівняно низька кількість вбитих і полонених повстанців та членів ОУН, порівняно з попередніми кварталами, була зумовлена і тим, що активно працювали інформатори ОУН-УПА, тому ще до початку військових операцій збройні відділи повстанців залишали місцевості, де вони мали проводитися.

Всього ж, за даними звіту обласної прокуратури, в IV кварталі 1945 р. і за перших десять днів січня 1946 р. було вбито 1075 повстанців (із них 88 членів ОУН) та 3175 захоплено в полон (1727 повстанців, 644 члени ОУН, 759 призивників і 45 дезертирів). У той же час, втрати радянської сторони склали лише 30 чол. вбитими (1 офіцер, 21 – рядові й сержанти ВВ НКВС, 2 – бійці винищувальних батальйонів, 5 – працівників НКВС-НКДБ, 1 – партійно-господарський працівник) і 42 чол. отримали поранення²².

Однак, незважаючи на кількісне зростання військово-чекістських операцій та блокаду сіл, у IV кварталі, порівняно з III кварталом, кількість “бандроявів” зросла до 70, з яких 24 склали теракти, 13 – диверсії, 21 – напади на державні підприємства, установи, сільради і 12 – напади на інші об’єкти²³. А в окремих районах, незважаючи на блокування сіл, повстанські відділи УПА все ж знаходили можливість не лише проникати в села, а й проводити відповідну агітаційну роботу. Зокрема, як свідчать донесення начальника райвійськкомісаріату Богородчанського району, “у період з 25 грудня 1945 року по 4 січня 1946 року бандити проводили збори в селах району Невочин, Гринівка, Глибівка, Глибоке з питань не голосувати на виборах, не ходити на збори, які проводить партійний і радянський актив з району. На зборах бандерівців в кожному селі було присутніх більше 100 чоловік”²⁴. У цьому їм допомагали відділи винищувальних батальйонів, які за попередньою домовленістю пропускали повстанців у села, не чинячи опору. Свідченням такої домовленості були і напади відділів УПА на окремі населені пункти як напередодні, так і під час виборів до Верховної Ради СРСР. Так, 1 лютого курінь “Підкарпатський” напав на Станіслав. А 9–10 лютого курінь “Летунів” здійснив рейд по селах Станькова, Збора, Завадка, Чертіж, Корчівка, Лисків, Велика Тур’я (Калуський, Журавнівський, Рожнятівський, Долинський райони). Курінь “Рисі” 9 лютого здійснив напад на селище Перегінськ та село Петранку Рожнятівського району²⁵.

Незважаючи на вжиті застережні заходи, у день виборів в окремих селах гірських та пригірських районів мало хто з виборців прийшов голосувати. Чимало з них відмовилося проголосувати і тоді, коли у супроводі посиленої охорони члени виборчих дільниць приходили з урнами до їх помешкань, оскільки боялися помсти повстанців. У зв’язку з цим, повідом-

лення у засобах масової інформації про те, що вибори у західних областях закінчилися “блискучою перемогою Сталінського блоку комуністів і безпартійних”, принаймні в багатьох населених пунктах області, не відповідало дійсності.

У II кварталі 1946 р., крім помітного збільшення кількості “банд-проявів” (134 проти 47 у I кварталі)²⁶, спостерігається тенденція “масової зради” відділів винищувальних батальйонів, які стають одним із джерел поповнення зброї та боеприпасів для відділів УПА. Як відзначав з цього приводу у своєму рапорті начальник УНКВС, лише “упродовж березня цього року на території районів Станіславської області було ряд випадків зради з боку бійців і цілих груп винищувальних батальйонів, які здійснюють терористичні акти по відношенню до радянського активу, забирають зброю і йдуть у банду”²⁷. Так, 6 березня 1946 р. у селі Рибне Кутського району “бійцем винищувального батальйону Вознюк М.Д. був убитий дільничний уповноважений і командир сільського винищувального батальйону. Вознюк, забравши зброю убитих, пішов у банду”.

28 березня в селі Молодьків Солотвинського району “4 зрадники з числа бійців винищувального батальйону убили двох дільничних уповноважених, командира винищувального батальйону, пожежного інспектора, бійця винищувального батальйону і п’ять членів сім’ї дільничного уповноваженого. Зробивши терористичний акт, зрадники, забравши два кулемети, 4 автомати, 31 гвинтівку, розігнали всіх бійців винищувального батальйону по хатах, після чого пішли в ліс”²⁸. І подібних фактів було чимало.

Спеціальна комісія МВС, яка прибула в квітні для інспектування діяльності винищувальних батальйонів, у своєму рапорті відзначила, що виховна робота “знаходиться в край запущеному стані і їй не приділяється тієї уваги, незважаючи на ту роль, яку повинні відіграти винищувальні батальйони в справі боротьби з бандитизмом і ОУНівським підпіллям”. Зокрема, було відзначено факт різкого збільшення кількості “випадків роззброєння бандитами винищувальних батальйонів, що в більшості випадків навіть не чинили опору бандитам”. Так, у Рогатинському районі було роззброєно 6 винищувальних батальйонів і забрано 109 одиниць зброї. У Жовтневому (нині – Єзупільський) районі “бандити роззброїли 4 батальйони й забрали 100 одиниць зброї”. Випадки роззброєння мали місце у Бурштинському, Солотвинському, Галицькому, Тлумацькому, Букачівському та інших районах. Всього впродовж березня–квітня 1946 р. відділами УПА було роззброєно 22 винищувальних батальйони, у тому числі 16 випадків – у квітні. Як відзначалося у довідці комісії, “у більшості випадків встановлено, що нападам сприяла відкрита зрада з боку бійців винищувальних батальйонів, які мали зв’язок з підпіллям ОУН-УПА”²⁹.

За результатами перевірки МВС видав директиву, якою вимагав провести упродовж 20–30 квітня “ретельне очищення особового складу винищувальних батальйонів від засміченості антирадянськими елементами і від агентів ОУН-УПА”, внаслідок якої в області з винищувальних батальйонів було звільнено 2000 чол. як “політично неблагонадійного і зрадницького елементу”³⁰.

Оскільки МВС УРСР вважало, що винищувальні батальйони є “постачальниками” зброї для відділів ОУН-УПА, то 28 травня 1946 р. видало чергову директиву щодо їх реорганізації. Зокрема, у селах, де особовий склад винищувальних батальйонів налічував менше 15 чоловік, а “їх боєздатність та відданість радянській владі” викликали сумніви у начальників РВ МВС і перших секретарів РК КП(б)У, то пропонувалося їх розформувати. У тих населених пунктах, де вони, навпаки, мали довіру, пропонувалося збільшувати чисельний склад до 25 чол.³¹

На виконання директиви МВС бюро Станіславського ОК КП(б)У ухвалило 30 червня 1946 р. постанову, якою зобов’язало начальника УМВС Неізмайлова довести чисельність особового складу винищувальних батальйонів до 7000 чол., звільнивши їх від трудової повинності (лісозаготівля, наряди на збір молока, чергування в сільській раді тощо), а також від обов’язкової трудової повинності на промислових підприємствах. Крім того, пропонувалося командирам батальйонів “представляти для заохочення кращих бійців винищувальних батальйонів, які брали участь у боротьбі з бандитами”³².

Таким чином, радянська влада певного роду “пільгами” намагалася залучити до винищувальних батальйонів “віддану” їм частину населення, протиставивши їх збройному підпіллю ОУН-УПА. Зокрема, за вбивство або арешт іноді часто свого ж односельця, який був членом ОУН-УПА, “істребок” отримував як винагороду пару кирзових чобіт (а за “особливі успіхи” – і хромові), п’ять метрів шовкової тканини, комплект натільної білизни³³. Однак не всі істребки вірою й правдою служили радянській владі. Окремі з них, зрозумівши, яка “юдина роль” їм відведена, відмовлялися від подальшої служби. Зокрема, так вчинили бійці винищувального батальйону села Нижній Струтин Рожнятівського району, коли під час бою з відділом УПА командир 3-го батальйону внутрішніх військ МВС лейтенант Галімов зумисно не прийшов їм на допомогу. “У результаті на третій день, – повідомляв начальник Рожнятівського райвідділу МВС, – бійці винищувального батальйону принесли зброю до райвідділу і відмовилися надалі нести службу”³⁴.

За даними офіційної статистики, у II кварталі 1946 р. втрати радянської сторони на теренах області склали 136 чол. убитими, 40 – поране-

ними, 53 – потрапило в полон. Найбільша частка втрат була серед сільського активу – 89 чол. (69 вбитих, 9 полонених, 11 поранених), винищувальних батальйонів – 72 чол. (27 вбитих, 28 полонених, 5 поранених, 12 пропало безвісти) та дільничних уповноважених міліціонерів – 14 чол. (11 вбитих, 2 поранено, 1 пропав безвісти). Решта – радпартактив, співробітники МВС-МДБ, військовослужбовці ВВ МВС та Червоної армії³⁵.

Таким чином, незважаючи на величезні зусилля, під час військових операцій другої половини 1945 р. та першої половини 1946 р. органам МВС-МДБ так і не вдалося “остаточно” знищити “залишки банд українсько-німецьких націоналістів” на теренах Станіславської області. До їх ліквідації було залучено понад 5 тис. чол. особового складу винищувальних батальйонів, частина з яких тісно співпрацювала зі збройним підпіллям.

Джерела та література

1. Див.: Андрухів І.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, Рівне, 2001. – 336 с.; *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. – Кн.1. – 432 с.; Кн.2. – 688 с.; *Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю.* Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – К., 1997. – Т.2: 1926–1945. – 1999. – 412 с.; *Сергійчук В.І.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – 942 с., та ін.

2. *Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю.* Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – Т.2: 1926–1945. – С.367.

3. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.62. – Оп.8. – Спр.1. – Арк.116-117.

4. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / Авт. В.Й.Гарещь, П.А.Корольов, М.К.Кучеров та ін., редкол. П.Д.Сардачук та ін. – Ужгород, 1979. – С.238.

5. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Івано-Франківській області (далі – Архів УМВСУІФО). “Обзор оперативно-служебной и боевой деятельности истребительных батальонов НКВД УССР за первое полугодие 1944 года” // Накази, директиви, розпорядження НКВС УРСР за 1944 рік. Том 2. – С.3-5.

6. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.929. – Арк.93-95.

7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.Р-753. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.33.

8. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.34. – Спр.13. – Арк.35.

9. Архів УМВСУІФО. Накази по особовому складу УНКВС у Станіславській області від 28 лютого 1945 р. Том І. Колекція документів.

10. ДАІФО. – Ф.Р-584. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.5.

11. Там же. – Ф.Р-753. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.33.

12. Там же. – Ф.Р.584. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.13-14.
13. Там же. – Арк.38.
14. Там же. – Арк.34.
15. Там же. – Арк.37.
16. Там же. – Ф.Р.753. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.1.
17. Там же. – Спр.60. – Арк.125.
18. Там же. – Арк.434.
19. Там же. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.277. – Арк.44.
20. Там же. – Ф.Р.584. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.48-49.
21. Там же. – Ф.П-1. – Оп.5. – Спр.417. – Арк.2.
22. Там же. – Ф.Р.584. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.48.
23. Там же. – Арк.51.
24. Там же. – Ф.Р.753. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.12-22.
25. Там же. – Ф.Р.584. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.4.
26. Там же.
27. Архів УМВСУІФО. Наказ по особовому складу від 30 березня 1946 р. // Накази, директиви, розпорядження УМВС у Станіславській області за 1946 рік. Том 4. Колекція документів.
28. Там же.
29. Там же. Директива МВД УССР от 6 мая 1946 года // Накази, директиви, розпорядження МВС УРСР за 1946 рік. Том 4. Колекція документів.
30. Там же.
31. Там же. Директива МВД УССР от 28 мая 1946 года // Накази, директиви, розпорядження МВС УРСР за 1946 рік. Том 4. Колекція документів.
32. Там же. Директива МВД УССР от 6 мая 1946 года // Накази, директиви, розпорядження МВС УРСР за 1946 рік. Том 4. Колекція документів.
33. Там же. Наказ по особовому складу від 10 січня 1946 р. // Накази, директиви, розпорядження УМВС у Станіславській області за 1946 рік. Том 1. Колекція документів. – Арк.110.
34. Там же. – Арк.89.
35. ДАІФО. – Ф.Р.584. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.4.

Summary

The forms and methods of destructive battalions activity on liquidation of the OUN-UPA armed formings on the territories of Stanislav region in the second half 1945 - the first half 1946 are lighted in the article.

Одержано 14 березня 2007 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(44)1918/1924

Б.О.Ачкіназі

УРЯД Р.ПУАНКАРЕ І ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 р.

Автор статті аналізує зовнішньополітичну діяльність Франції після Першої світової війни, а також акцентує увагу на участі уряду Р.Пуанкаре в Генуезькій конференції 1922 р.

Ключові слова: Перша світова війна, Франція, Раймон Пуанкаре, прем'єр-міністр, уряд, Генуезька конференція, Версальська система.

На початку 1922 р. у Франції загострилася боротьба з проблем зовнішньої політики і безпеки. Палата Національного блоку, де більшість належала правим партіям, 12 січня відправила у відставку уряд А.Бріана за його “поступки” британському прем'єрові Д.Ллойд Джорджу при вирішенні на міжсоюзницькій конференції в Каннах (4–11 січня) питань німецьких репараційних платежів і франко-англійського гарантійного пакту. До влади вже 14 січня був закликаний Р.Пуанкаре, відомий державний і політичний діяч, президент республіки у роки війни, згодом обраний головою сенатської комісії закордонних справ і міжнародної репараційної комісії. Новий глава уряду репрезентував ортодоксальні угруповання правлячого Національного блоку і був відомий як прихильник жорсткого курсу щодо Німеччини, яку звинувачував у порушенні репараційних і воєнних статей Версальського договору і прихованої мілітаризації. Початкова фаза інвеститури Р.Пуанкаре припала на період підготовки і проведення міжнародної конференції з економічної відбудови Європи у Генуї, яка була скликана за резолюцією Каннської конференції, під якою, зокрема, стояв підпис і його попередника.

В історіографії акцентується увага на тому, що “роки з 1922 по 1925 були роками політичних криз” і “найтяжчі з них були викликані німецьким питанням і ставленням Франції до нього” [1, 54]. Щодо Генуезької конференції (10 квітня – 19 травня 1922), то, за зауваженням провідного французького історика-міжнародника Ж.-Б.Дюрозеля, метою її було “поновити міжнародну торгівлю”, з приводу чого була затверджена “певна

кількість принципів, таких, як визнання державних боргів, повернення чужоземцям конфіскованої власності, відмова від будь-якої пропаганди проти наявного устрою та зобов'язання не вдаватися до агресії проти інших держав” [1, 58]. Події конференції розглядалися в контексті спільних зусиль її учасників створити сприятливі умови для подолання економічних і фінансових негараздів післявоєнної доби шляхом здійснення валютних і грошових реформ, демілітаризації, роззброєння тощо. Автори звертають увагу на суперечливі тенденції, які виявилися на генуезькому форумі: прагнення до певного корегування версальських рішень з боку таких держав, як Англія й Італія, що виразилося у запрошенні на конференцію німецької і радянської делегації, і, навпаки, вперта протидія такому корегуванню з боку французьких можновладців. Щодо ролі самого Р.Пуанкаре, то його сучасний біограф Н.Руссельє справедливо повідомляв, що більшість Національного блоку закликала його до влади, “щоб врятувати Версальський договір і домогтися сплати німцями репараційних платежів” [2, 960].

Інший дослідник, П.Тібо, відзначав, що відмова Німеччини від виконання репараційних й воєнних статей Версальського миру не могла не викликати обурення у Франції, на відміну від Великобританії й США, які “з порозумінням” ставилися до німецьких аргументів. “Виснажена війною і перетворившись через це на суто пацифістську державу, – підкреслював він, – Франція домагалася реалізувати подвійну мету: гарантувати за будь-яку ціну власну безпеку і примусити Німеччину, відповідальну за жертви і руйнування, здійснити у повному обсягу їх компенсацію”. Однак, на цьому шляху, писав Тібо, країна не знайшла порозуміння з боку союзників. “Покинута Сполученими Штатами Америки і, навіть, випробуючи протидію з їх боку, Франція також викликала недовіру і підозру у Великій Британії, яка побоювалася, що її впертість у вимогах репараційних платежів заважатиме економічному піднесенню Німеччини, в якому було зацікавлене Об’єднане Королівство” [3, 46-47, 51]. Таким чином, Тібо на перший план теж висував проблему репарацій, хоча і згадував про значення безпеки для послабленої війною країни. У свою чергу, відомий історик К.Дельпор позитивно оцінював ефективність запропонованого прем’єр-міністром плану на силове примушення Німеччини до сплати заборгованостей. Він доводив, що при згоді союзників, цей план міг би реально сприяти зрушенням у розв’язанні проблеми репарацій [4, 67-69].

Виходячи з цього, варто проаналізувати ставлення в урядових і політичних колах Франції до Генуезької конференції і ситуації, що склалася у зв’язку з участю в її роботі представників Німеччини й Радянської Росії, адже відмова останніх від сплати репарацій, компенсацій і боргів, неприй-

няття чи невизнання ними Версальського договору, розцінювалася як підрив післявоєнної системи і безпосередня загроза національній безпеці. З'ясування цих питань дає можливість краще усвідомити причини, за якими політичним лідерам Третьої республіки не вдалося розбудувати дієву систему зовнішньої безпеки ні в перший післявоєнний період, ні в міжвоєнну добу, що стало одним з вирішальних факторів “національної катастрофи” 1940 р.

Весною 1922 року відбулась дуже важлива для європейських країн конференція в Генуї (Італія). У Європі, де були зосереджені головні театри військових дій, відчувалася гостра потреба у відродженні економіки й налагодженні міжнародних економічних відносин. Виключення Німеччини, її колишніх союзників, а також Радянської Росії зі сфери світового господарства, важкий тягар репарацій (для переможених) і боргів (для континентальних переможців) призвели до тяжких наслідків і вкрай загострили суперечності між державами. Офіційно метою скликання конференції, як зазначалося в Канській резолюції, було обговорення питань економічної відбудови Європи після “Великої війни”. Для цього учасниками форуму були розроблені і узгоджені, там само, у Каннах, основні принципи конференції: визнання державних боргів, повернення іноземним підданам втраченої (націоналізованої) в роки війни власності чи її компенсація, створення режиму найбільшого сприяння в торгівлі, сполучення майнових тарифів та ін. На порядку денному значилися питання відновлення норм міжнародного права, зокрема заборона пропаганди проти суспільного ладу будь – якої держави і утримування від агресії [14, 12]. Фактично, на розсуд європейського політикуму й громадськості виносилися питання репарацій і боргів, які набули першочергового значення в умовах післявоєнного господарчого і фінансового занепаду. Складовою частиною цих заплутаних питань виступала і проблема роззброєння, адже утримання великих армій накладалося важким тягарем на бюджети, за рідким винятком, усіх європейських держав.

Рішення Канської конференції і підготовка до Генуї набули широкого розголосу у французькому суспільстві. Позиція кабінету і проурядової більшості знайшла відображення у збірці відомого публіциста, редактора популярного тижневика “Revue de deux mondes” (“Огляд двох світів”) Р.Пінона “Відродження французької політики у 1922 році”. Публіцист виходив з постулату, що правління Бріана було періодом цюкування національних інтересів, а їх справжній захист починається з 1922 р., з моменту повернення до влади Р.Пуанкаре. Говорячи про вади бріанівського курсу, він, в першу чергу, дошкуляє йому підпорядкуванням французької політики інтересам союзників. Так, “збереження згоди з Англією, яке му-

сило бути для нас лише засобом, поступово перетворилося на прикінцеву мету, – відзначав Пінон. – Сан-Ремо і Спа (місце проведення міжсоюзницьких конференцій 1920 р. – Б.А.) стало віхами на цьому шляху”. В Каннах, доводив автор, “ми просто пленталися у хвості англійської політики, премією за яку мусив бути гарантійний пакт, який виявився лише небезпечним міражем”. А в Генуї, “куди нас залучив Ллойд Джордж заради ревізії Версальського договору”, він намагався “примусити до примирення з німцями і російськими більшовиками без будь-яких гарантій захисту чи допомоги”. Хроніка Р.Пінона приваблює тим, що тут відображений не лише загальний курс французького керівництва в європейських справах, а й представлений погляд на ці проблеми з позицій забезпечення глобальних інтересів Франції, зокрема в сфері безпеки. Публіцист наголошував, що потрібен час, щоб змінити методи, які використовувалися попередником прем’єра, – “відмовитися від шкідливого вербалізму і відновити справжню французьку політику” [7, III].

Водночас Р.Пінон намагався довести, що Пуанкаре не лише не був зацікавлений в провалі конференції, а й робив усе, щоб “забезпечити її успіх, при тому успіх, який був би спільним для всіх, а не для будь-якої окремої держави” [7, III]. Він наполягав на тому, що позиція французького прем’єр-міністра відповідала корінним інтересам західних держав, які, за його твердженням, полягали, перш за все, в “інтегральному виконанні” Версальського договору.

В радянській історіографії такого роду заклики завжди подавалися як доказ імперіалістичного характеру Версальської системи. Всупереч цьому, робився наголос на ленінських принципах мирного (“паралельного”) співіснування держав з різними соціально-економічними системами, які були запропоновані радянською делегацією на Генуезькій конференції, та її пропозиціях універсального роззброєння. Академік В.М.Хвостов з цього приводу писав: “Радянський уряд виступив з пропозиціями здійснити загальне скорочення озброєнь і заборонити найбільш руйнівні з них, спрямовані переважно проти мирного населення – отруйних газів, бомбардувальної авіації та ін. Пропозиції не були прийняті: решта учасників Генуезької конференції відмовилися навіть обговорювати питання роззброєння” [6, 296].

Серед держав, які активно виступили проти, була Франція. Для уряду Р.Пуанкаре і французьких правих, на яких він спирався, питання роззброєння були щільно пов’язані з традиційною ставкою на “справедливість сили”: міцна і потужна армія розглядалася запорукою збереження “здобутків перемоги” і гарантом національної безпеки. Р.Пінон доводив, що на конференції противники Франції – Німеччина і Радянська Росія –

намагалися позбавити її “законних завоювань”. Характеризуючи поведінку цих держав, він писав: “Німці і більшовики фактично ставилися до Франції, як до звинувачуваної. Перші дорікали їй за вимоги надмірних репарацій і вважали, що саме це є причиною економічного хаосу, від якого страждала уся Європа”. А відтак все, “що ми вимагали в ім’я справедливості, – наголошував впливовий публіцист, – вони відкидали з почуття злоби і помсти”. Інші, тобто більшовики, за твердженнями Пінона, намагалися звести з Францією свій рахунок “за підтримку нею російської армії (малась на увазі Добровольча армія А.Денікіна. – Б.А.), проти якої Ради вели запеклу боротьбу і яка, скориставшись допомогою союзників, робила спроби звільнити країну від кривавої тиранії народних комісарів” [7, 71].

У свою чергу, заклики більшовицького уряду В.Леніна до роззброєння, що поширилися після закінчення громадянської війни і були озвучені наркомом закордонних справ Г.Чичеріним на конференції, небезпідставно сприймалися на Заході як суто пропагандистські й кон’юнктурні. Домагаючись ретельного виконання воєнних статей Версальського договору, за якими Німеччина мусила ліквідувати Великий генеральний штаб, важку артилерію, військово-морський і повітряний флот, воєнне виробництво і зберегти лише невеличку армію вільного найму – 100 тис. рейхсвер, французькі урядовці відмовлялися від будь якого роззброєння власних збройних сил. Відтак, незважаючи на репрезентацію Генузької конференції як суто економічної і фінансової, в Парижі висловлювали занепокоєність, що участь в ній Німеччини і Радянської Росії сприятиме її політизації, активізує вимоги до корегування відповідних статей Версальського миру, до чого певною мірою схилилися Британія й Італія.

У цьому ж зв’язку неприпустимим для французьких правих було і широке обговорення усіма зацікавленими сторонами, включаючи Німеччину, репараційних статей. Тільки-но спромігшись на Лондонській міжсоюзницькій конференції 1921 р. нав’язати суму репараційних платежів у 132 млрд. зол. марок, уряд Р.Пуанкаре і права більшість зовсім не були зацікавлені, щоб на конференції ця проблема знову підлягала обговоренню, а то й перегляду. У Франції з подоланням німецького саботажу і отриманням репараційних платежів пов’язували здійснення “національної реконструкції”, тобто післявоєнної відбудови держави, нормалізації і піднесення господарського життя, зменшення оподаткування. Цікавим джерелом, в якому відображені почуття і настрої французької громадськості щодо ситуації, яка склалася внаслідок німецького саботажу, є спостереження російського історика О.А.Добіаш-Рождественської. Визмку 1921–1922 рр., на замовлення університетських колег з Парижу, вона

здійснила подорож до французької столиці. В своїх враженнях від поїздки, вміщених в петроградському журналі “Былое”, вона писала: “У Франції підраховують, що в нинішній час “переможець” – французький платник податків – сплачує набагато більше на відбудову руйнувань, здійснених німецькою армією, ніж “переможений” – платник німецький. На цьому ґрунті впав “угодницький”, по відношенню до Німеччини, кабінет Бріана і утвердився “непримиренний” кабінет Пуанкаре, який є виразником почуття образи і гніву французького об’єкту оподаткування” [8, 43].

Під кутом зміцнення економічної потужності і стабілізації фінансової системи розглядалися можливості відновлення “величі” Франції та її лідируючого становища серед європейських держав. Таким чином, причини негативної реакції на канські рішення і порядок денний конференції треба шукати не стільки, а точніше – не тільки в загальноекономічній ситуації країни, яка постраждала від війни більше, ніж будь-яка інша у таборі переможців [9], а й у контексті забезпечення її зовнішньої безпеки, яка пов’язувалася правими із збереженням “здобутків перемоги”, при тому не лише воєнної, а й господарчої; набуттям стратегічної переваги над Німеччиною тощо. Як слушно зауважив У.Черчіль у праці “Світова криза”, над якою він почав працювати по гарячих слідах версальського переустрою, у середині 20-х рр., “непропорційність національної потужності Німеччини й Франції була і залишається досі головною проблемою миру” [10, 272].

Негативну реакцію у таборі французьких правих сил викликав перший пункт канської резолюції, який покладався в основу “плідної” роботи майбутньої “економічної і фінансової конференції”. Зокрема, він наголошував: “Нації не можуть присвоювати собі право диктувати іншим принципи, на підставі яких вони бажають організувати своє внутрішнє економічне життя і свій метод правління. Кожна країна у цьому відношенні має право обирати для себе ту систему власності, до якої вона прагне” [11, 58]. У контексті інтervenціоністської політики, яку проводили французькі кабінети в Росії починаючи з більшовицького перевороту 1917 р., прийняти іншу систему власності, ніж “приватна”, у таборі правих були не готові. Росія під більшовицьким правлінням вважалася країною, що інспірує світову революцію з метою зруйнувати цивілізовану систему власності, тому згода на участь у конференції і пропозиції з її боку миру та роззброєння кваліфікувалися як тактичний хід.

Виходячи з цього, для уряду Р.Пуанкаре положення канської резолюції, на базі яких мусила працювати Генуезька конференція, аж ніяк не були бажаними. Відчуваючи тиск з боку промислово-фінансових груп, які втратили капітали в Росії, мільйонів рантє, що вклали свої збереження

у російські цінні папери і понесли величезні збитки від їх націоналізації, з боку російської еміграції у Франції тощо, уряд Р.Пуанкаре займав особливо непримиренні позиції щодо курсу більшовиків. Будь-які зрушення на шляху нормалізації відносин з новими правителями Росії пов'язувалися у політичних колах "правої" зі сплатою лєнінським Раднаркомом боргів і позик царського й Тимчасового урядів та компенсацій за націоналізовану власність французьких підприємців. Тоді як союзники часів війни вступили на шлях торгово-економічних контактів з радянською республікою, а британський уряд Д.Ллойд Джорджа уклав 1921 р. торгову угоду з нею, партії Національного блоку дорікали їм, що, спираючись на головний пункт канської резолюції, вони ведуть справу до визнання радянської держави і більшовицького правління.

Р.Пуанкаре, який формально наголосив на визнанні канських рішень, на практиці вдався до такого їх тлумачення, яке не залишало сумнівів, що у Франції вони сприймаються лише в контексті відповідних (репараційних, територіальних, воєнних) статей Версальського договору. З цього приводу конференція з економічної відбудови Європи, за твердженнями французької сторони, мусила цілком зберігати свій економічний, а не політичний статус, діяти у межах правових положень мирних договорів з переможеними і ні в якому випадку не піддавати ревізії чи перегляду їх кардинальні, основоположні розділи і статті. Саме з таких позицій французький прем'єр-міністр мав намір розв'язувати складні питання господарчої стабілізації у Європі, які, виходячи із становища країни, торкалися важливих завдань внутрішньої і зовнішньої безпеки.

Ставлення до конференції задовго до її скликання було викладено в ряді промов і заяв самого Раймона Пуанкаре. Він наголосив, що цей форум не може розглядатися як визнання більшовицької Росії де-факто, що на ньому не повинні порушуватися питання перегляду мирного договору з Німеччиною, її репараційних платежів, і "ніхто не має права давати Франції рекомендації, як їй слід поводитися в цих питаннях" [7, III]. Пуанкаре був категорично проти, щоб конференція торкалася політичних аспектів врегулювання європейських проблем, шляхи розв'язання яких були зафіксовані в мирних договорах і рішеннях союзницьких конференцій. Він виступав і проти того, щоб на Генуезькій конференції зацікавлені країни колективно обговорювали репараційне питання, вважаючи, що це є порушенням лондонських резолюцій 1921 р., які вже зафіксували їх суму і термін виплат. Дарма, що проблема репарацій була тісно пов'язана із загальними питаннями фінансово-економічної стабілізації в Європі і міжсоюзницьких боргів. В спеціальній заяві канцелярії прем'єр-міністра, оприлюдненої напередодні генуезького форуму, ще раз підкреслю-

валося, що Франція братиме участь лише при умові збереження ним суто економічного характеру [13]. У свою чергу, в меморандумі самого Р.Пуанкаре, як голови міжсоюзницької репараційної комісії, опублікованого 3 січня 1922 р., тобто ще до офіційного призначення прем'єр-міністром, зазначалося, що конференція з економічної відбудови Європи мусить мати економічну і фінансову, проте аж ніяк не політичну спрямованість [14, 5]. Стратегічною метою уряду Р.Пуанкаре залишалося неухильне, "інтегральне" виконання Версальського договору, заперечення будь-яких спроб його корегування. Версальський мир і заснована на ньому система післявоєнних договорів продовжували розглядатися підґрунтям національної безпеки.

Саме з цих причин, незважаючи на формальну згоду з канськими рішеннями, французький прем'єр-міністр демонстративно відмовився брати участь в конференції.

У французькій історіографії склався негативний стереотип рішень, прийнятих в Генуї. Ж-Б.Дюрозель вважав: "В економічному плані Генуезька конференція ...не дала нічого через неучасть Сполучених Штатів, які не хотіли розмовляти з Росією через франко-англійські незгоди, радянські претензії та радянсько-німецьке зближення" [1, 58].

Це було не зовсім так, як у своїй "Історії дипломатії" доводив відомий історик. Конференція стала помітною подією не за своїми результатами, які в дійсності не відповідали цілям, заради яких вона була скликана. Проте вихід вперше після закінчення світової війни на міжнародну арену Ваймарської Німеччини і Радянської Росії, укладення між ними Рапальської угоди, вкупі з іншими важливими міжнародними подіями цієї доби, такими як підписання державами Антанти Лозанського договору 1923 р. з національним урядом Туреччини і дипломатичні визнання СРСР 1924–1925 рр., суттєво вплинули на зміну стратегічної обстановки у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі, що не могло не відбитися і на зміні зовнішньополітичних пріоритетів Франції. Генуя призвела до певного корегування французької стратегії у сфері безпеки: в урядових і політичних колах знову постає питання відновлення традиційного франко-російського, в новій ситуації – франко-радянського, союзу як противаги німецькій загрози.

Прихід до влади, після перемоги на парламентських виборах 1924 р., опозиційної Р.Пуанкаре і Національному блоку коаліції центристських і лівих сил (Лівого блоку), зумовили поворот в сфері зовнішньої політики і безпеки у бік більш пацифістських, "інтернаціоналістських" заходів, що знайшло відображення у локарнському курсі. Проте, як довели драматичні події Другої світової війни, ні націоналістичні підходи французьких

правих, спрямовані на “інтегральне” виконання мирних договорів, ні ліберальні й пацифістські заходи поміркованих і лівих партій (радикалів, соціалістів) у дусі загальноєвропейського примирення, в межах Версальської системи виявились непридатними для розбудови дієвої системи національної безпеки.

Примітки

1. *Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. – К., 1995. – 903 с.
2. *Roussellier N. Poincaré Raymond* // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX-e siècle. – P., 2003. – P.958-961.
3. *Thibault P.* Histoire universelle. – Т.ХІІІ. L'âge des dictateurs 1918–1947. – P., 1974.
4. *Delporte Ch.* La III République. 1919–1940 de Raymond Poincaré à Paul Reynaud. – P., 1998.
5. Див.: Ачканазі Б.О. Боротьба у політичних колах Франції з проблем зовнішньої безпеки (1918–1924 рр.): Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2006.
6. *Хвостов В.М.* Переговори о разоружении // Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики СССР и международных отношений. Избранные труды. – М., 1976.
7. *Pinon R.* Le redressement de la Politique française 1922. – P., 1923.
8. *Добиаи-Рождественская О.А.* Впечатления академического Парижа // *Анналы.* – 1922. – №1. – С.47-64.
9. *Ачканазі Б.О.* Загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни // *Український історичний журнал.* – 2001. – №5. – С.91-107.
10. *Черчилль У.* Мировой кризис. Автобиография. Речь. – М., 2003.
11. Документы внешней политики СССР. – Т.5. – М., 1961.
12. Див.: Ачканазі Б.О. Перший післявоєнний уряд Арістиди Бріана і проблеми безпеки Франції (січень 1921 – січень 1922) // *Науковий вісник Ужгородського університету / Серія: Історія.* – Виш.15. – Ужгород, 2005. – С.110-119.
13. Archives nationales de la France (ANF) 97 AP. Papiers Poincaré. 44 694 (1922).
14. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français. – Vol.3. – Ъ., 1923.

Резюме

Автор статті аналізує внешнеполитическую діяльність Франції после Первой мировой войны, а также акцентує увагу на участі правительства Р.Пуанкаре в Генуэзской конференції 1922 г.

Ключевые слова: Первая мировая война, Франция, Раймон Пуанкаре, премьер-министр, правительство, Генуэзская конференция, Версальская система.

Одержано 21 березня 2007 р.

КОЛОНІАЛЬНО-ТОВАРИСЬКИЙ РУХ У НІМЕЧЧИНІ В 60–70-х рр. ХІХ ст.

В статті висвітлено процес становлення та діяльності перших німецьких колоніальних товариств у десятиліття, які передували переходу кайзерівської Німеччини до активної заокеанської колоніальної політики.

Ключові слова: Німецька імперія, колоніальна експансія, місіонерські товариства, Південно-Західна Африка.

Процес активного формування і ідеології німецького колоніалізму та надалі вступу Німецької імперії на шлях здійснення широкомасштабної колоніальної політики супроводжувався генезою й еволюцією колоніального руху. Його розвиток привів до того, що в середині і II пол. ХІХ ст. у Німеччині виник ряд організацій, які зайнялися колоніально-пропагандистською діяльністю. Володіючи великими капіталами, значним впливом на громадську думку та урядові структури, вони активізували колоніальну пропаганду і сприяли вступу Німецької імперії на шлях колоніальної політики. Незважаючи на певні напрацювання в розрізі порушеної проблематики (М.Гаген, Г.Лот, Х.Дрекслер, С.Троян), питання витоків і початку німецького колоніально-товариського руху продовжують належати до малодосліджених. Тому авторка ставить за мету охарактеризувати його основні засади й особливості становлення в десятиліття, які передували переходу кайзерівської Німеччини до активної колоніальної експансії.

Одними з перших організацій, що за своєю спрямованістю не були колоніальними, проте справляли суттєвий вплив на розвиток німецької колоніальної експансії, стали місіонерські товариства. Вони були провідниками німецького впливу в заморських країнах задовго до офіційного початку колоніальних загарбань і зробили певний внесок у формування деяких принципів та ідей колоніалізму, розвиток колоніальної пропаганди. Обіцяючи в нагороду за обернення в християнство право на одержання різних благ на небі, присипляючи пильність і послаблюючи волю туземних народів до опору, місіонери надавали дуже велику послугу колонізаторам у справі забезпечення найсприятливішої політичної обстановки для майбутніх анексій. Можна з повним правом стверджувати, що Німецька Східна і Південно-Західна Африка були класичним прикладом того, як християнські місіонерські товариства багаторічною діяльністю створили передумови для колоніального підкорення цих територій. Місіонерські організації прагнули перетягнути на свій бік побільше африканців, бо “ідея Бога” повинна була допомогти їм тримати місцеве населення у покорі.

Водночас, місіонерський рух необхідно розглядати не тільки з точки зору класових, але й загальнолюдських цінностей [1, 82-83]. Місіонерам доводилося довго жити серед корінного населення різних країн і виходити з соціально-економічної та політичної дійсності. Серед них були не тільки священики, але й лікарі, вчителі, фіологи, етнографи, географи, археологи. Вони зробили певний внесок у розвиток культури й освіти в Африці та Океанії, у ряді випадків співчували боротьбі корінного населення проти рабства і гноблення, допомагали африканським народам врегулювати міжетнічні та міжплеменні конфлікти, виступали посередниками під час переговорів з білими колоністами, зібрали багато цінних з наукової точки зору відомостей з історії, культури, географії жителів заморських територій.

Зауважимо, що німецькими місіонерами-першопрохідцями в Африку були ще члени Рейнського місіонерського товариства, які у 1842 р. заснували протестантську колонію в Південно-Західній Африці. Через п'ять років на території Того почали працювати представники протестантського Північнонімецького місіонерського товариства Бремена і Гамбурга. Там же, а також у Камеруні, в той час зміцнювало свої позиції Базельське місіонерське товариство. Місіонерські колонії були створені в 1869 році на сході Африки – в Узамбарі і на Занзібарі. Напередодні перших колоніальних загарбав священники, монахи і монахині 495 протестантських і католицьких місіонерських відділень, більшість з яких були створені в Африці, брали безпосередню участь у проведенні німецької колоніальної політики за допомогою ідеологічного впливу на свідомість африканських народів [6, 255-256, 287-288].

Місіонерські товариства, поряд з “просвітництвом” місцевого населення у пронимецькому дусі, самостійно організовували торгово-акціонерні колонізаційні компанії. У 1864 р. місіонери створили в Німеччині компанії з капіталом понад 700 тис. марок для ведення торгівлі з країнами Африки. У 70-х роках вони з'єдналися з утвореними німецькими комерційними підприємствами “Місіон Гандельс-Акцієнгезельшафт” і спільно почали займатися різними торговельними операціями [4, 1900, вип.1, с.3]. Утвердження місіонерських центрів німецької протестантської і євангелістської церков на території Африки здійснювалося з метою ведення торгівлі, розвідки колоніальних дій європейських сусідів, визначення “вільних” земель, забезпечення воєнних експедицій необхідною інформацією, а також створення “культурних” організацій (церков, релігійних шкіл, лікарень тощо). Вони мали сприяти формуванню у місцевого населення психології покорі і переконання в неминучості та необхідності колоніального німецького господарювання на їхній споконвічній території.

Уже починаючи з 1880 р. Рейнське місіонерське товариство стало відкрито вимагати німецької експансії у Південно-Західну Африку. Завдяки діяльності рейнських місіонерів і незважаючи на протидію англійців, уже на той час установився добрий зв'язок з Ангра-Пекеною. Керівник цього товариства Ф.Фабрі, використовуючи своє особисте знайомство з віце-канцлером О.Штольбергом-Вернігероде, отримав доступ у міністерство закордонних справ і на початку травня 1880 р. зробив там доповідь про свої плани стосовно Південно-Західної Африки. Напевно, він справив вплив на слухачів, бо у записній книжці одного з референтів МЗС про західне узбережжя Африки було занотовано: “Весь відрізок узбережжя від Чорного мису до Уолфіш-Бей, швидше всього, до цього часу не захоплений жодною іноземною державою... Було б добре, якби німецький корабель зробив огляд і спостереження на місці. Але ми ні в якому випадку не повинні втратити гирло р.Грейт-Фіш, яким слід постійно користуватися, як і Олександр-Бей” [2, 27]. Це ще раз підтверджує зацікавленість німецького уряду в майбутньому підприємстві купця Людеріца в районі Ангра-Пекени.

Ф.Фабрі й надалі прагнув здійснити свої плани відносно півдня Африки. Саме завдяки йому наприкінці 1881 р. міністерство закордонних справ надало кошти і можливість інженеру К.Хепфнеру для поїздки, “метою якої служила розвідка покладів руди у Південно-Західній Африці” [2, 28]. У той час були прогнози щодо великих природних багатств цієї території. Так, за розрахунками доктора Зедбера, “Африка – справжня країна золота, але видобуток його поки що відносно мізерний внаслідок того, що ця частина світу ще мало колонізована європейцями”, але вона “швидко піде під гору”, як тільки розпочнуть експлуатацію “африканських золотих запасів” [3, 23. 08. 1879, с.504].

З метою якнайшвидшого втілення в життя своїх планів стосовно Південно-Західної Африки, Фабрі прагнув використати новостворену організацію – Західнонімецький союз колонізації та експорту (1881 р.). Крім цього, товариства в Німеччині на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст. виникає цілий ряд інших колоніальних організацій. Так, у кінці 1878 р. географ Яннаш заснував Центральний союз торгової географії і сприяння німецьким інтересам за кордоном. Органом союзу і одним з рупорів колоніальної пропаганди став журнал “Експорт”. У цьому ж році організаційно сформувалося Берлінське африканське товариство, головою якого був обраний відомий мандрівник Нахтігаль. Своє головне завдання товариство Нахтігаль вбачало у науковій підготовці умов для успішного здійснення в майбутньому німецьких колоніальних загарбань. Через рік у Лейпцигу була створена ще одна подібна організація – Союз торговельної географії і колоніальної політики.

Поряд з цим, підтвердженням того, що ідеї німецького колоніалізму формувалися, у першу чергу, як ідеї торгово-промислових підприємницьких кіл, служить приклад ще однієї організації – Німецького товариства морської торгівлі. Установче оголошення про його створення було надруковане 14 січня 1880 р. в додатку до газети “Альгемайне Цайтунг”. Серед засновників товариства були вже згадувані Блейхредер і Ганземаан, Опенгейм і Куссеров. В установчому оголошенні зазначалося, що свої головні завдання товариство вбачало у заморській торгівлі, запровадженні факторій і плантацій на островах Океанії. При цьому основну увагу передбачалося звернути на плантаційну справу і налагодження регулярного пароплавного сполучення між Німеччиною і Самоа. Капітал Німецького товариства морської торгівлі оцінювався у 8–10 млн. марок [5, 14. 01. 1880]. Спираючись також на державну підтримку, воно повинно було підпорядкувати собі обширний район Океанії і створити там плантаційні, транспортні та інші підприємства. Це було перше якісно нове колоніальне об’єднання, яке започаткувало створення великих колоніальних товариств-монополій, які пізніше утвердилися у всіх німецьких колоніях.

У досліджуваний період діяльність різних колоніальних союзів, товариств, експедицій стала невід’ємною складовою частиною завершального етапу становлення колоніалістської ідеології. Безпосереднє керівництво ними прибирали до рук підприємці та фінансисти, які пропонували і навіть іноді здійснювали колоніально-політичні проекти. До середини 1880 рр. в Німеччині налічувалося з десятків колоніальних союзів тільки загальнонімецького значення, а кількість їх членів досягла приблизно 6 тисяч [5, 5. 07. 1883]. Крім того, в Африці тільки в 1881 р. працювало 45 німецьких експедицій [7, 51]. Утворення колоніальних об’єднань вело до матеріалізації і прискорення практичного втілення в життя ідей колоніалізму.

Джерела та література

1. Актуальные проблемы истории колониализма “Круглый стол” // Новая и новейшая история. 1989. – №4. – С.74-92.
2. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884–1915: Пер. с нем. / Предисл. С.Нуйомы. – М., 1987. – 292 с.
3. Новое время. – СПб.
4. Сборник консульских донесений: В 56 т. – СПб., 1898–1910.
5. Allgemeine Zeitung. – München.
6. Deutschland als Kolonialmacht. Dreissig Jahre deutsche Kolonialgeschichte. – В., 1914. – В.: Kameradschaft, 1914. – 398 s.
7. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. – В., 1914. – XVI, 336 s.

Резюме

В статье высвечен процесс становления и деятельности первых немецких колониальных обществ в десятилетия, которые предшествовали переходу кайзеровской Германии к активной заокеанской колониальной политике.

Ключевые слова: Германская империя, колониальная экспансия, миссионерские общества, Юго-Западная Африка.

Одержано 22 березня 2007 р.

УДК 94(630+47):327⁴ 18-19⁷–058.52:913

С.В. Трубочанінов

АВАНТЮРИСТИ І МАНДРІВНИКИ З РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЕФІОПІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті розповідається про діяльність в Ефіопії в 1885–1913 роках авантюристів і мандрівників з Російської імперії, серед яких були і вихідці з України.

Ключові слова: Ефіопія, авантюристи, мандрівники, щоденники.

Наприкінці ХІХ ст. увага російської громадськості була прикута до Ефіопії – християнської країни “Чорного континенту”, яка ніколи не була чиєюсь колонією. Тоді ж з нею було встановлено дипломатичні відносини.

Російсько-ефіопським відносинам присвячено кілька праць радянських істориків, зокрема, професора Московського заочного педінституту І.І.Васіна¹ та завідувачої сектором Інституту Африки М.В.Райт². У монографії Г.В.Цишкіна про створення централізованої держави в Ефіопії певне місце присвячено російсько-ефіопським відносинам³. У 1987 р. видана “для службового користування” праця А.В.Хренкова про “місію” М.Ашинова⁴. У 70–80-х рр. ХХ ст. з’явилися друком праці мандрівників, які побували в Ефіопії наприкінці ХІХ ст., та біографічні нариси про них⁵.

Ряд праць про російсько-ефіопські відносини кінця ХІХ – початку ХХ ст. підготовлено сучасними російськими дослідниками. Серед них: керівника Центру африканських досліджень Інституту загальної історії РАН А.Б.Давидсона⁶, завідувачою сектором Інституту сходознавства РАН А.В.Хренкова⁷, дослідниць Н.В.Малигіної⁸ і С.В.Григор’євої⁹, молодого історика з Санкт-Петербургу Є.В.Морозова¹⁰ та ін.

Даному питанню присвячена опублікована в 1958 р. праця “Росіяни в Ефіопії” англійського ученого Чеслава Джесмана, який використав документи архівів зовнішньополітичних відомств Франції та Італії¹¹. “Ефіоп-

ські” щоденники російських мандрівників проаналізовано в статті Севіра Чернецова¹². Завдяки перекладам Річарда Зельцера частина цих щоденників стала доступною західному читачеві¹³. У багатьох роботах сучасних західних учених з історії Ефіопії побічно згадується і про діяльність росіян у цій країні¹⁴. У 2006 р. в Тарту захищено дисертацію Карін Хійемаа “Рецепція Африки в естонському друкованому слові (до 1917 року)”, певне місце в якій присвячено і російсько-ефіопським стосункам¹⁵. На жаль, це питання залишилося поза увагою істориків України. Нічого про це не говориться і в навчальному посібнику В.А.Рубеля з нової історії Азії та Африки¹⁶.

Метою даної статті є короткий аналіз діяльності у далекій африканській країні в 1885–1913 рр. авантюристів і мандрівників з Російської імперії, серед яких були і вихідці з України.

Проникнення європейських держав у басейн Червоного моря ставило на порядок денний необхідність встановлення зв'язків між Росією та Ефіопією. Російський генеральний консул в Каїрі М.О.Хитрово у 1886 р. пропонував встановити відносини з Ефіопією шляхом заснування консульського агентства в місті Массауа, зайнятому італійцями¹⁷.

В цей час на історичній сцені з'являється “вільний козак” Микола Іванович Ашинов (1856–1906?). Оцінки цієї особи діаметрально протилежні. Так, письменник Валентин Пікуль вважав його героєм (історична мініатюра “Вільний козак Ашинов”), а історик Андрій Хренков – авантюристом. Пригодам М.Ашинова в останні роки в Росії присвячено кілька наукових статей і десятки публікацій в періодиці. Найбільш вартісною з наукової точки зору є монографія А.В.Луночкина¹⁸.

Син колишнього кріпака, уродженець Царицина М.Ашинов був великим містифікатором. Восени 1883 р. він з'явився в Петербурзі, видаючи себе за посланця “вільних козаків”, які нібито перебували в Персії та Османській імперії. З них він пропонував створити окреме козацьке військо на чорноморському узбережжі Кавказу. Загітувавши селян на Полтавщині, М.Ашинов заснував у Сухумському окрузі станицю, названу на честь наступника престолу Миколаївською. Коли ж місцева адміністрація виявила в діяльності “отамана” численні зловживання, той спішно покинув Кавказ. Але завдяки підтримці І.С.Аксакова, М.Н.Каткова та деяких інших впливових діячів, він продовжив свою бурхливу діяльність. У газетах “Русь”, “Московские ведомости”, “Новое время” з'явилися численні статті про “вільних козаків” та їхнього “отамана Миколу Івановича”¹⁹.

Дослідники до цього часу сперечаються – чи дійсно уряди Франції та Великобританії запрошували на службу “вільних козаків”, як це стверджував М.Ашинов. Дехто з довірою відноситься до свідчень “отамана”²⁰, а от А.В.Луночкін вважає це лише “плодом його фантазії”²¹.

У грудні 1885 р. М.Ашинов в супроводі кількох осіб висадився в Масауа, звідти вирушив в Асмару – одне з порубіжних міст Ефіопії. В січні 1886 р. в газеті “Новое время” з’явилася повна вигадок стаття про урочистий прийом, який влаштував “московському брату” “віце-цар Рас-Аллула”. У пресі з’явилися нові статті про “вільних козаків”, яких “нараховували” в Персії та Османській імперії до 200 тис. Газети писали про те, що козаки нібито билися з англійцями у військах Махді, а осавул Коршун командував штабом ефіопських військ під час сутичок з італійцями. Нарешті з’явилося повідомлення, що негус Абіссинії відвів “козакам” великі території, і вони на березі Індійського океану заснували “станцію Москва”²².

У квітні 1886 р. М.Ашинов прибув в Одесу. З собою “отаман” привіз живого страуса, за його словами – єдиного, який уцілів від звіринця, подарованого негусом Іоанном II імператорові Олександрові III. В липні 1886 р. в “Московских ведомостях” з’явилася серія статей про М.Ашинова²³. Навіть іноземні дипломати не могли не звернути увагу на статті про “вільних козаків”, витяги з яких направляли до своїх столиць²⁴.

“Отаманові” вдалося зацікавити своїми планами облаштування “вільних козаків” у Африці морського міністра І.О.Шестакова, який мріяв про російську базу в теплих морях. 25 травня 1886 р. адмірал записав у своєму щоденнику про бажання “вільного козака” зустрітися з імператором: “Зустрічі він навряд чи доб’ється, а ще менше – запрошених 15 тис. рублів. У Гірса (міністр закордонних справ Росії. – С.Т.) ніколи на це не вистачить сміливості. А жаль. Нам, певно, треба було б мати засоби, як шкодити англійцям... Ашинов шахрай, але ми позбудемося його в себе...”. На М.Гірса здійснювався тиск і з боку М.Каткова. В липні 1886 р. міністр обережно згадав про пропозиції М.Ашинова у доповіді цареві. Проте відповіді не послідувало, як і на “всепідданніше” подання в серпні того ж року²⁵.

В лютому 1887 р. М.Ашинов добився прийому в начальника Головного штабу М.М.Обручева. Згадуючи про “особисте” прохання негуса, він просив відпустити для абіссинської армії 10 тис. рушниць. М.М.Обручев не повірив “отаманові” і наказав більше його до себе не допускати. Тоді він вирішив звернутися за допомогою до обер-прокурора Синоду К.П.Победоносцева. У своєму листі (березень 1887 р.) М.Ашинов писав про бажання “козаків” поширювати православну віру в Африці, що 10-мільйонна християнська Абіссинія мріє про духовне єднання з російською православною церквою, просив Синод направити в поселення “вільних козаків” кількох священників з єпископом. К.П.Победоносцеву викладені в листі ідеї припали до душі, він став активним прихильником планів авантюриста²⁶.

У квітні 1887 р. М.Ашинов поїхав до Москви. Рекомендації М.Н.Каткова дали результат – купець О.Г.Кузнецов асигнував 25 тис. руб. Поїздка

ж у Нижній Новгород на Всеросійський ярмарок не була такою вдалою. Єдиним її наслідком стало навернення на свій бік губернатора М.М.Баранова, який настільки захопився прожектами Ашинова, що почав мріяти про те, якби самому стати намісником “Російської Африки”²⁷.

Влітку 1887 р. в житті М.Ашинова сталися значні зміни. Після хвороби у Москві помер М.Н.Катков, який надзвичайно багато зробив для піднесення іміджу “отамана”. Незабаром М.Ашинов обвінчався з донькою багатого чернігівського поміщика Софією Іванівною Ханенко (племінниця відомого мецената Б.І.Ханенка. – С.Т.). На отримані від тестя гроші “отаман” у жовтні 1887 р. з молодією дружиною поїхав у Францію²⁸.

Російського “козака” тепло зустріли в гуртку Ж.Адам (журнал “Nouvelle revue”, який видавала Жюльєтт Адам, був рупором франко-російського зближення. – С.Т.)²⁹. Але реальної допомоги у Франції отримати не вдалося. М.Ашинов вирушив до Константинополя, де зупинився у садибі Афонського Пантелеймонівського монастиря. В цей час цар дав згоду на розвідку в районі Африканського Рогу. Пароплав Добровольчого флоту “Кострома”, який відплив з Одеси 24 березня, в Константинополі взяв на борт М.І.Ашинова і 6 його “козаків”. 6 квітня 1888 р. “Кострома” кинула якір біля селища Таджура. Капітан корабля відвідав місцевого султана, який стверджував, що його володіння межують з Абіссінією. Він пообіцяв за 1 тис. реалів надати експедиції М.Ашинова верблюдів і провідників³⁰.

Варто зазначити, що Франція розглядала території навколо затоки Таджура як зону свого впливу. Ще в 1884 р. губернатор колонії Обок М.Лагард уклав договори про дружбу з султанами Гобаду і Таджури³¹.

Довго в Таджурі М.Ашинов не пробув, вже 24 квітня він був в Обоку. У Єрусалимі він умовив настоятеля ефіопського монастиря послати двох монахів для участі в святкуванні 1000-ліття хрещення Русі. У Росії М.Ашинов видав їх за офіційних посланців негуса Ефіопії. На його пропозицію К.П.Победоносцев вирішив направити в Ефіопію місію на чолі із приятелем “отамана” Паісієм (управитель садиби Пантелеймонівського монастиря в Константинополі). Синод вирішив представити Паісія перед царем як голову місії під час прийому ефіопських “послів”, що мав відбутися 14 серпня 1888 р. За день до цього Паісія висвятили в архимандрити³².

Підготовкою місії в Ефіопію зайнялося Православне палестинське товариство. Йшла підписка під покровительством великого князя Сергія Олександровича. У цей час М.Ашинов знову відвідав Францію. “Nouvelle revue” опублікував про нього серію нарисів. Фінансист Жан-Робер де Константен пообіцяв надати “вільним козакам” для перевезення в Ефіопію велику кількість зброї. За це вони мали захищати не лише російські, але і французькі інтереси. М.Ашинов повинен був створити укріплені пункти

на торгівельних шляхах, які вели з Ефіопії до французьких портів на Червоному морі, а також замирити войовничі сомалійські племена. На думку французьких шовіністів, діяльність “козаків” і поставка зброї негусу Ефіопії привели б до радикальної зміни ситуації в регіоні на користь Франції³³. Варто зазначити, що Італія у цей час рішуче вимагала у Франції поступитися окупованим у 1884 р. округом Хор Ангар поблизу Обоку³⁴.

Угода Константена-Ашинова викликала протести урядів Італії і Великобританії. Париж вирішив не загострювати ситуацію. Розпочалися переговори, наслідком яких стала Брюссельська конвенція про заборону поставок зброї в Африку. М.Ашинов повернувся у Росію без очікуваної допомоги. У цей час “отамана” став підтримувати військовий міністр П.С.Ванновський. К.П.Победоносцев, який у своїх листах і розмовах називав М.Ашинова “розбійником”, “горлорізом”, “зірвиголовою”, все ж вважав, що його діяльність може принести Росії багато користі³⁵.

Морський міністр запропонував свій план: надати ашинівцям невелику кількість зброї і пароплав Добровольчого флоту. Корабель повинен був також привезти в Таджурську бухту вантаж вугілля з метою створення вугільної станції для постачання російських суден. Для охорони експедиції і майбутньої станції в район Африканського Рогу направлялась канонерка “Манджур”³⁶. В наказі командира “Манджура” давалося завдання: оглянути поселення козаків, зібрати свідчення про їхнє становище; з’ясувати, чи може служити закрита затока Хуббет Хараб надійним притулком для суден, вказати на карті місця для укріплень, мінної загрози тощо³⁷.

На початку листопада 1888 р. російський посол в Туреччині Нелідов повідомив М.К.Гірса про те, що “станція Нова Москва” насправді є фікцією (двоє із залишених в Таджурі “козаків” добрались на той час до Константинополя, ще двоє були госпіталізовані в Обоку). Про це було повідомлено царю, той наказав проінформувати обер-прокурора Синоду та управляючого Морським міністерством (І.Шестаков у цей час важко хворів, а 21 листопада помер). К.П.Победоносцев був глибоко розчарований, але умовив царя не кидати розпочату справу. Було вирішено вважати експедицію в Ефіопію приватною справою Ашинова та Паісія³⁸.

10 грудня 1888 р. на кораблі Добровольчого флоту “Корнілов” експедиція виїхала з Одеси до Олександрії. До її складу входило близько 40 осіб духовної місії (священнослужителі, хор, монахи), 150 “козаків” Ашинова (більшість наwerbована в Одесі). Своїх чоловіків супроводжували ще 9 жінок та 7–8 дітей. 24 грудня у Порт-Саїді загин сів на австро-угорський пароплав “Амфітріда”, який і доставив їх 7 січня 1889 р. до Таджури³⁹.

Через тиждень члени експедиції М.Ашинова перебралися в закинуту фортецю Сагалло та стали її обживати. Це стурбувало французькі колоні-

альні власті. Коли французьке МЗС отримало телеграму М.К.Гірса з поясненнями, що російський уряд не має до експедиції ніякого відношення, французи вирішили діяти. 5 лютого 1889 р. на рейді Сагалло стало 4 військових кораблі, і після того, як М.Ашинов відкинув ультиматум покинути “французьку” територію, вони відкрили вогонь. Загибло 6 осіб (двоє жінок, троє дітей і один “козак” – Михайло Шевченко), 22 було поранено. Під вогнем лікар Добровольський, фельдшер Ланде і Софія Ашинова (Ханенко) рятували поранених, кілька “козаків” винесли боеприпаси з порохового погребу і закопали їх у рові. М.Ашинов наказав підняти білий прапор. Французи, пограбувавши частину майна експедиції, вивезли її учасників спершу в Обок, а звідти до Суецу, де їх перегрузили на російський кліпер “Забіяка”. 4 березня 1889 р. 136 рядових учасників експедиції прибули до Одеси. Керівників експедиції прямо з Дарданелл відправили в Севастополь. Після слідства їх взяли під гласний нагляд поліції⁴⁰.

Діяльність М.Ашинова пробудила в Росії великий інтерес до Ефіопії. Підпоручик дислокованого у Карсі 15-го Кубанського піхотного полку Віктор Федорович Машков підготував свої пропозиції щодо експедиції в Ефіопію (малося на увазі зробити Ашинова фіктивним керівником експедиції, у той час як “сама справа повинна знаходитись у руках офіцерів”⁴¹). У вересні 1887 р. міністр закордонних справ М.К.Гірс у своїй записці П.С.Ванновському писав, що співчуває цьому проекту і пропонував повернутися до нього в майбутньому. Через рік (19 грудня 1888 р.) В.Машкова прийняв військовий міністр, який всього за три дні подав відповідне прохання імператору. 24 грудня Олександр III дав дозвіл на відрядження, поручик В.Машков звільнявся в запас із збереженням платні та отримав від Головного штабу 2 тис. руб. на секретну поїздку в Ефіопію. Офіційно вважалося, що він їде як кореспондент “Нового времени” для висвітлення місії Ашинова. Коли в лютому 1889 р. В.Машков прибув в Обок, ашинівці вже були депортовані на батьківщину. Разом із своїм ординарцем чорногорцем С.Злагичаніним він вирушив до міста Харер на сході Ефіопії. Для продовження експедиції необхідні були кошти і зброя. Не дочекавшись відповіді з військового міністерства, В.Машков у травні 1889 р. на гроші, позичені у грецьких купців з Харера, спорядив невеликий караван. Три місяці йому довелося провести в місті Анкобер. Лише в серпні новий негусе негесті (“цар царів”) Ефіопії Менелік II (1889–1913) дозволив прибути в свою столицю Ентото. Протягом місяця В.Машков мав кілька зустрічей з негусом. У середині вересня він направився у зворотню дорогу, взявши з собою дружній лист Менеліка II до Олександра III та передану в дар цареві ефіопську зброю. В Обоку В.Машков отримав надіслані з Росії гроші та зброю. Майже все він віддав своїм кредиторам⁴².

В Єгипті В.Машков відвідав російського консула Кояндера, щоб попросити грошей на дорогу додому. Дипломат високо оцінив діяльність В.Машкова в Єфіопії, про що написав М.К.Гірсу⁴³. Військовий міністр П.С.Ванновський обурився з такого “розсекречування” діяльності поручика.

Наприкінці 1889 р. В.Машков повернувся в Петербург, був обласканий пресою і двором. Його нова експедиція в Єфіопію, яка розпочалася в квітні 1891 р., готувалася відразу трьома відомствами: військовим, закордонних справ і Синодом (від останнього включили ієромонаха Тихона). Для місії відпустили більше 100 тис. руб. і видали до 100 одиниць стрілецької зброї. В експедицію В.Машков взяв свого молодшого брата та коханку – шведку Емму (це викликало обурення ієромонаха). В дорозі мандрівники зустрілися з рядом труднощів: англійці зірвали зустріч В.Машкова з коптським патріархом у Каїрі, французи лякали розповідями про напади на каравани. Тихон злякався і вирішив з Обоку повернутися в Росію. З ним поїхав і брат В.Машкова Олександр, який допустив розтрату⁴⁴.

Сформувавши караван (51 верблюд і 20 мулів), наприкінці червня В.Машков вирушив з Обоку. З великими труднощами через місяць вдалося досягнути Харера. Приступ пропасниці змусив його затриматися тут на півтора місяці. 18 жовтня 1891 р. експедиція нарешті дісталася Ентото. Негусу та його оточенню привезли 38 великих ящиків з подарунками. Російського представника зустріли з великими почестями, що викликало задрощі інших європейців. Коли через два тижні В.Машков захворів тифом, італійський лікар заявив, що він безнадійно хворий, проте Емма врятувала йому життя. 18 березня 1892 р. відбулася прощальна аудієнція при дворі негуса, під час якої В.Машков отримав від нього послання імператору Росії. Лише 7 серпня 1892 р. він повернувся в Петербург. Російське МЗС високо оцінило місію, проте військовий міністр дотримувався протилежної думки. В січні 1893 р. “Новое время” почало публікувати нариси В.Машкова (під псевдонімом Федоров) про подорож в Єфіопію. Згодом він подав у відставку та поступив на службу в дипломатичне відомство⁴⁵.

Наступним із російських підданих потрапив в Єфіопію уродженець с.Мала Березівка Херсонської губернії Микола Степанович Леонтьєв (1862–1919), який, закінчивши службу в лейб-гвардії Уланському полку, у 1891 р. став поручиком запасу, приписаним в званні осавула до 1-го Уманського полку Кубанського козачого війська⁴⁶. 1894 року разом з відомим мандрівником Олександром Васильовичем Єлісєєвим він організував під егідою Російського географічного товариства експедицію в Єфіопію і Судан. Її учасниками були також відставний штабс-капітан К.С.Звягін та архімандрит Єфрем. 11 січня 1895 р. експедиція прибула до Обоку, і вже 15 січня вирушила в Харер. В Єфіопії учасників експедиції сприйняли як офіційних

представників Росії. Пропозиція М.С.Леонтєва вирушити відразу в Ентото та відмовитися від намірів проникнути в Судан викликала протест з боку О.В.Єлісеєва, і він з Хареру повернувся у Росію. В Ентото членів експедиції прийняв імператор Менелік II. Під час розмов з ним було вирішено направити до Росії ефіопську місію. В квітні 1895 р. посольство на чолі з расом Дамтоу вирушило в Росію у супроводі М.С.Леонтєва⁴⁷.

При сприянні М.Леонтєва комерційному агенту Менеліка II французу Л.Шефне в грудні 1895 р. вдалося закупити в Росії значну партію стрілецького та холодного озброєння. На початку 1896 р. М.Леонтєв повернувся в Ефіопію, був радником негуса. Після битви при Адуа, в якій військо Менеліка II розгромило італійців, М.Леонтєв брав участь у мирних переговорах з Італією. Так, 12 серпня 1896 р. він прибув до Риму, де повідомив про умови миру, запропоновані Менеліком II⁴⁸.

У 1897 р. Менелік II дарував М.Леонтєву один з найвищих титулів – деджазмача, передавши в управління округи Убо і Бако в нещодавно завойованій провінції Борана. М.Леонтєв спробував залучити до експлуатації цих територій російський уряд, але отримав відмову. Тоді він заснував “Товариство з експлуатації Екваторіальних провінцій Ефіопії”, яке залучило кошти переважно французьких інвесторів. У березні 1898 р. на чолі загону найманців (рота сенегальських стрільців, французькі й російські офіцери, десяток козаків) М.Леонтєв разом з авантюристом Анрі Орлеанським з’явився в Джибуті, звідки загін вирушив в “Екваторіальні провінції”. Управління ними здійснювалося самими грабіжницькими методами, до того ж не вдалося організувати видобуток мінеральних ресурсів. Негус, зрозумівши, що за М.Леонтєвим не стоїть російський уряд, а його діяльність підриває авторитет ефіопської влади, вирішив позбутися колишнього фаворита. Йому було заборонено перебувати в Ефіопії⁴⁹.

Після битви при Адуа в Ефіопію було направлено місію російського товариства Червоного Хреста. 26 березня 1896 р. до місії був зарахований лейб-гвардії гусар корнет Олександр Ксаверійович Булатович (1870–1919)⁵⁰. Пароплав з місією прибув у Джибуті 18 квітня 1896 р. Звідти О.Булатович у супроводі двох провідників на верблюді виїхав у Харер, щоб домовитися про розміщення російського табору. Із Харера він був посланий в Ентото. В дорозі на караван напали розбійники, які відібрали мулів і всі речі. На щастя, О.Булатовича випадково знайшов М.Леонтєв, який їхав у Харер⁵¹.

Менелік II із симпатією віднісся до безстрашного кавалериста, який практично наодинці пройшов пустелю Данакіль. Коли російська місія завершила свою роботу, негус дозволив О.Булатовичу відправитися у похід разом з ефіопськими військами. 29 жовтня 1896 р. О.Булатович виїхав з Ентото. Під час походу він здійснив дослідження долин рік Гудер, Гіб’е,

Баро. В квітні 1897 р. О.Булатович покинув Ефіопію. Він пише звіт “Від Ентото до річки Баро”, виступає з ним на засіданні Російського Географічного Товариства, видає його окремою книжкою⁵².

Коли Росія направила в Ефіопію першу дипломатичну місію на чолі з П.М.Власовим, О.Булатовича включили до її складу. Для оповіщення негуса він виїхав в Ефіопію раніше місії і вже 15 вересня 1897 р. прибув в Ентото. В цей час війська негуса виступали в новий похід. Щоб отримати дозвіл Власова на участь у поході, О.Булатович проїхав за 23 дні 1800 верст (до Джибуті і назад). Під час цієї експедиції він пересік країну Каффа, нещодавно підкорену Ефіопією, і з загоном Вальде Георгіса 26 березня 1898 р. вийшов до озера Рудольфа. О.Булатович дослідив великий гірський хребет на захід від р.Омо, назвавши його хребтом Миколи П⁵³.

13 січня 1899 р. на загальних зборах Російського Географічного Товариства О.Булатович виголосив доповідь про свою другу експедицію. А вже 10 березня на прохання міністра закордонних справ М.М.Муравйова його знову направили в Ефіопію. 26 червня О.Булатович вже їхав з Аддис-Абеби в область Бені-Шангул, маючи з собою лист від негуса до деджамача Демес'є. Під час подорожі він поєднував чисто воєнні спостереження з науковими дослідженнями. У 1906 р. О.Булатович вийшов у відставку, а в 1907 р. прийняв постриг. Востаннє він побував у Ефіопію у 1911 р., навідавшись до тяжко хворого Менеліка II. Життя мандрівника трагічно обірвалося в 1919 р. у його маєтку Луциківка на Сумщині⁵⁴.

Вагомий слід в дослідження Ефіопії вніс уродженець Одещини Леонід Костянтинович Артамонов (1859–1932). Полковник Генштабу, член Російського географічного товариства з 1882 р., відомий своїми подорожами по Середній Азії, Туреччині та Ірану, був включений до місії Власова. 9 листопада 1897 р. місія висадилася в Джибуті. Вимушену затримку через проблеми з купівлею в'ючних тварин Л.К.Артамонов використав для поїздки в султанат Рахейто. 13 листопада 1897 р. він відправився на фелюзі із Джибуті в Обок, далі – караваном. Полковник фотографував місцевість; в Рахейтській бухті перевірів зйомку, проведену офіцерами російського корабля “Запорожець” в 1896 р.; в своєму рапорті детально описав Рахейтський султанат, більш коротко – султанат Аусса⁵⁵.

Під час всіх своїх подорожей Л.Артамонов вів записи, проводив барометричні та інші спостереження, робив опис маршруту. В своїх рапортах він розповідав про заплановані Менеліком II акції, повідомляв про дислокацію з'єднань ефіопської армії, їхню чисельність тощо. 5 лютого 1898 р. місія нарешті прибула у нову резиденцію негуса – Аддис-Абебу. У цей час ефіопські війська виступили в похід на захід – до берегів Білого Нілу. Менелік II дозволив Л.Артамонову вирушити із загоном деджамача

Тасами, в якому вже перебували французькі офіцери Поттер і Февр. 21 червня загін дійшов до місця впадіння р.Собат у Білий Ніл. Перепливши річку, Л.Артамонов особисто встановив французький прапор на лівому березі Нілу (французи побоялись це зробити). У травні 1899 р. Менелік II нагородив Л.Артамонова ефіопським орденом. Російське географічне товариство відзначило діяльність полковника в Ефіопії золотою медаллю імені Ф.П.Літке⁵⁶.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. розповіді про мандрівки в “країну чорних християн” видавалися не лише в столицях, але і в провінційних містах. Популярними були книжки Л.Ніколаєва (“Абиссинская миссия архимандрита Паисия и Н.И.Ашинова”. – Одеса, 1889), Ф.Криндача (“Русский кавалерист в Абиссинии”. – СПб., 1897), П.Краснова (“Казачи в Абиссинии. Дневник начальника конвоя Российской Императорской миссии в Абиссинии в 1897–98 году”. – СПб., 1900) та багатьох інших авторів.

Серед тих, хто захопився далекими мандрами, був і поет Микола Гумільов. Він здійснив чотири подорожі в Африку: восени 1908 р. побував в Єгипті; в грудні 1909 – січні 1910 рр. – у Французькому Сомалі і східній частині Ефіопії; у вересні 1910 – березні 1911 р. – в Ефіопії; в квітні-серпні 1913 р. – в Ефіопії та на заході Сомалі. Метою його останньої подорожі, яка фінансувалася Музеем антропології та етнографії, було збирання етнографічної колекції, запис пісень і легенд, фотографування. Під час цієї подорожі М.Гумільов побував в Харері, Джиджизі, Аннійській пустелі, Уебі, Шейх-Гуссейні, районі Арусси, Черчерських горах⁵⁷.

Таким чином, у 1885–1913 рр. в Ефіопії побувало чимало російських авантюристів і мандрівників, які зібрали цінні відомості про цю країну. Їх діяльність важлива ще й тим, що було відкрито дорогу до встановлення дипломатичних відносин між Російською та Ефіопською імперіями.

Примітки

1. *Васин И.И.* Российско-эфиопские отношения в 80–90-е годы XIX века // Ученые записки Московского государственного заочного пединститута. – М., 1964. – Вып.13; *Его же.* Политика капиталистических государств в Эфиопии (80–90-е годы XIX века). – М.: Наука, 1974. – 223 с.
2. *Райт М.В.* Русские экспедиции в Эфиопии в середине XIX – начале XX в. и их этнографические материалы // Африканский этнографический сборник. – 1956. – Т.1. – С.254-263.
3. *Цыткин Г.В.* Эфиопия: от раздробленности к политической централизации (вторая половина XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1980. – С.200-201, 252-255.
4. *Хренков А.В.* Эфиопская “миссия” Николая Ашинова [1885–1889 гг.: правда и вымыслы] / Институт Африки АН СССР. – М.: 6.и., 1987. – 53 с.

5. Булатович А.К. С войсками Менелика II. – М.: Глав. ред. вост. лит., 1971; Кацнельсон И.С., Терехова Г.И. По неизведанным землям Эфиопии. – М.: Наука, 1975; Артамонов А.К. Через Эфиопию к берегам Белого Нила. – М.: Наука, 1979; Лукницкая В.К. Пусть будет Земля: (повесть о путешественнике). – М.: Мысль, 1985; Булатович А.К. Третье путешествие по Эфиопии. – М.: Глав. ред. вост. лит., 1987 та ін.

6. Давидсон А.Б. “Черная Африка” в истории России: опыт трех столетий // Международные отношения. – 2002. – №2; *Его же*. Николай Гумилев в Абиссинии // Новая и новейшая история. – 2001. – №6. – С.137-148 та ін.

7. Хренков А.В. Россия и Эфиопия – развитие двусторонних связей (от первых контактов до 1917 года). – М., 1992. – 200 с.; *Его же*. Русские в Африке: ашиновская авантюра // Вестник Российского Гуманитарного Научного Фонда. – 1996. – №4. – С.37-50; *Его же*. Машков в Эфиопии (между подвигом и авантюрой) // Вопросы истории. – 1999. – №2. – 123-137; *Его же*. Африканское генерал-губернаторство поручика Н.С.Леонтьева // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №4. – С.35-44 та ін.

8. Малыгина Н.В. Российско-эфиопские дипломатические и культурные связи в конце XIX – XX веков: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Владимир, 2004. – 22 с.; *Ее же*. Первые попытки проникновения России в Эфиопию // Международный научно-практический (электронный) журнал “INTER-CULTUR@L-NET”. – 2005. – Вып.4; *Ее же*. Российско-эфиопские дипломатические и культурные связи в конце XIX – XX веков. – Владимир: Нерль, 2005. – 210 с.

9. Григорьева С.В. Русские частные и государственные инициативы в отношении Эфиопии в 80–90-е годы XIX века: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Нижний Новгород, 1997; *Ее же*. Образ эфиопского императора Менелика II в российской мемуарной литературе рубежа XIX–XX вв. // Вестник Нижегородского госуниверситета им.Н.И.Лобачевского. – 2003. – Вып.2. – С.43-52.

10. Морозов Е.В. Российско-эфиопские отношения 1885–1898 гг. // Мир в Новое время. Сб. мат. V конф. студентов, аспирантов и молодых ученых. – СПб., 2003. – С.29-32; *Его же*. Франко-русско-эфиопский союз 1889–1899 гг. и его деятельность в период Фашодского кризиса // Международные отношения в новое и новейшее время. Мат. междунар. науч. конференции, посвященной памяти профессора К.Б.Виноградова. – СПб., 2005; *Его же*. Иностранные советники Менелика II // Мир в Новое время. Сб. мат. VII конф. студентов ... – СПб., 2005. – С.75-79.

11. Jesman C. The Russians in Ethiopia: An Essay in Futility. – London: Chatto & Windus, 1958. – 159 p.

12. Chernetsov Sevir B. Ethiopian diary of a Russian physician (1898–1899) // Äthiopien zwischen Orient und Okzident. Wissenschaftliche Tagung der Gesellschaft ORBIS AETHIOPICVS (Köln, 9–11.10.1998) / Beiträge zu Geschichte, Religion und Kunst Äthiopiens. Band IV. – Berlin; Hamburg; München: LIT Verlag, 2004. – S.173-217.

13. Див. зокрема: Alexander Bulatovich. Ethiopia through Russian Eyes: Country in Transition, 1896-1898 / Trans. Richard Seltzer. – Lawrenceville, N.J.; Asmara, Eritrea: The Red Sea Press, 2000. – X+420 p.; <http://www.samizdat.com>.

14. Shinn David H., Ofcansky Thomas P. Historical Dictionary of Ethiopia. – Lanham,

Maryland; Toronto; Oxford: Scarecrow Press, 2004. – 696 p.; *Henze Paul B.* Layers of Time: A History of Ethiopia. – London: Hurst & Company, 2000. – 387 p.

15. *Hiiemaa Karin.* Aafrika retseptsoon eestikeelses trükisoon (kuni 1917) / *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis.* 12. – Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006. – 170 p.; Майже одночасно робота на схожу тематику захищена в Росії: *Агуреев С.А.* Эфиопия в оценке российского общественного мнения в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук / Московский городской пед. ун-т. – М., 2006. – 22 с.

16. *Рубель В.А.* Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.); Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2007. – 560 с.

17. Россия и Африка: Документы и материалы, XVIII в. – 1960 г.: В 2 т. / РАН. Ин-т всеобщ. истории. Центр афр. исслед. – М., 1999. – Т.1: XVIII в. – 1917 г. / Редкол.: А.Б.Давидсон (отв. ред.) и др. – С.49-51.

18. *Луночкин А.В.* “Атаман вольных казаков” Николай Апинов и его деятельность. – Волгоград: Издательство Волгоградского гос. университета, 2000. – 148 с.

19. Там же. – С.12-26.

20. *Григорьева С.В.* Начало русского проникновения в Абиссинию // Нижегородский журнал международных исследований. – 1995. – №4. – С.36; *Малыгина Н.В.* Первые попытки проникновения...

21. *Луночкин А.В.* Указ. соч. – С.32.

22. Там же. – С.34-38.

23. Там же. – С.39-43.

24. Россия и Африка... – Т.1. – С.56-67.

25. *Луночкин А.В.* Указ. соч. – С.45-46.

26. Там же. – С.46, 48-50.

27. Там же. – С.51-53, 69-71.

28. Там же. – С.54.

29. Там же. – С.55-56.

30. Там же. – С.57-61.

31. *Morin Didier.* Dictionnaire historique afar (1288–1982). – Paris, 2004: Karthala edition. – P.267.

32. *Луночкин А.В.* Указ. соч. – С.61-64.

33. Там же. – С.66-68.

34. *Morin Didier.* Op. cit. – P.232.

35. *Луночкин А.В.* Указ. соч. – С.68-72.

36. Там же. – С.72.

37. Россия и Африка... – Т.1. – С.39.

38. *Луночкин А.В.* Указ. соч. – С.74-75.

39. Там же. – С.77-85.

40. Там же. – С.90-112.
41. Цит. по: *Малыгина Н.В.* Первые попытки проникновения...
42. *Хренков А.В.* Машков в Эфиопии... – С.123-127.
43. Россия и Африка... – Т.1. – С.52-53.
44. *Хренков А.В.* Машков в Эфиопии... – С.127-131.
45. Там же. – С.131-136.
46. Див.: *Кирей Н.И., Виноградова К.В.* Роль есаула Кубанского казачьего войска Н.С.Леонтьева в установлении российско-эфиопских отношений в конце XIX в. (<http://www.yuga.ru/kazaki/history/index.shtml?id=4403>).
47. *Хренков А.В.* Африканское генерал-губернаторство... – С.35-38.
48. *Морозов Е.В.* Российско-эфиопские отношения 1885–1898 гг. – С.31-32; Его же. Иностранцы советники Менелика II. – С.77.
49. *Хренков А.В.* Африканское генерал-губернаторство... – С.40-42; Россия и Африка... – Т.1. – С.110, 225-231, 234-235.
50. Див.: *Кацнельсон И.С.* А.К.Булатович – гусар, землепроходец, схимник // Булатович А.К. С войсками Менелика II. – М., 1971. – С.3-31. Відомі письменники-сатирики І.Ільф та Є.Петров скористалися біографією Булатовича при створенні оповідання про “гусара-схимника”, включеного в 12-у главу роману “12 стільців” (*Ільф І., Петров Е.* 12 стульев. Золотой теленок. – М., 2000. – С.88-89).
51. *Кацнельсон И.С., Терехова Г.И.* По неизведанным землям... – С.23-24, 31; Россия и Африка... – Т.1. – С.204-205.
52. *Кацнельсон И.С., Терехова Г.И.* По неизведанным землям... – С.65-66; *Булатович А.* От Энгото до реки Баро. Отчет о путешествии в юго-западные области Эфиопской империи в 1896–1897 гг. – СПб., 1897 (Перевидано в кн.: *Булатович А.К.* С войсками Менелика II. – С.32-172).
53. *Кацнельсон И.С., Терехова Г.И.* По неизведанным землям... – С.67-134.
54. *Кацнельсон И.* А.К.Булатович – гусар, землепроходец, схимник. – С.20; *Кацнельсон И.С., Терехова Г.И.* По неизведанным землям... – С.153.
55. *Кацнельсон И.С.* Леонид Константинович Артамонов и его путешествие к Белому Нилу // Артамонов Л.К. Через Эфиопию к берегам Белого Нила. – М., 1979. – С.4-13.
56. Там же. – С.14-22.
57. Детальніше див.: *Давидсон А.Б.* Николай Гумилев в Абиссинии.

Резюме

В статье рассказывается о деятельности в Эфиопии в 1885–1913 годах авантюристов и путешественников из Российской империи, среди которых были также и выходцы из Украины.

Ключевые слова: Эфиопия, авантюристы, путешественники, дневники.

Одержано 22 березня 2007 р.

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ БУКОВИНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У ПЕРШИЙ ПЕРІОД ЗАОКЕАНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається і аналізується церковно-релігійне життя буковинських емігрантів у Канаді на зламі ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: Буковинські емігранти, Канада, священнослужитель, православна церква.

Більшість дослідників української заокеанської еміграції першої хвили (90-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.), відображаючи різні сторони облаштування й діяльності цих першопроходців, у тій чи іншій мірі обов'язково висвітлювали і їхні церковно-релігійні відносини – неодмінну і надзвичайно актуальну сферу їхнього життя. Зокрема, загальна характеристика цих відносин міститься у працях В.П.Трошинського і А.А.Шевченка¹, Б.Д.Лановика і М.В.Траф'яка², І.Теслі та П.Юзика³, Д.Прокопа⁴, С.Т.Федуняка⁵, М.Марунчака⁶ та ін. Церковно-релігійне життя буковинських переселенців, зокрема до Канади, згадується у працях С.Качараби і М.Рожики⁷, О.Сича⁸, В.Ботушанського⁹, П.Іванець¹⁰ та ін.

Однак дана проблема колишніх буковинців у Канаді ще далеко не вичерпана і потребує з'ясування багатьох аспектів. Мета пропонованої публікації – розширити, доповнити наші знання про те, як для колишніх буковинців склалися за океаном, зокрема в Канаді, церковно-релігійні обставини, якою живучою (і марною) була їхня надія на допомогу Буковинської православної консисторії.

Буковинські і галицькі емігранти, зокрема українці, намагалися селитися на американському континенті, особливо у Канаді, якомога ближче одні до одних, щоб мати взаємну підтримку, допомогу в господарському житті, дотриманні національних традицій тощо. У цих сферах буття вони здебільшого досягали взаєморозуміння, злагоди і спільних дій.

Однак при влаштуванні церковно-релігійного життя виникали певні проблеми. Адже буковинці були переважно православними, а галичани – греко-католиками. Приміром, у Канаді серед українців православних (в основному з Буковини) числилося до 20%, решта – греко-католики (в абсолютній більшості з Галичини). У США православні становили до 10%¹¹. А через те, що галичан було скрізь більше, то не раз буковинці змушені були ходити на службу Божу до уніатських священників. Хто ж хотів ходити до православної церкви, то не раз мусив іти до російських православних батюшок. Австрійський консул Шульце в Монреалі (Канада) по-

відомляв 15 жовтня 1897 р. крайового президента (начальника крайового управління) Буковини: “Тут виходить так, що православні селяни з Буковини залишаються зовсім без Богослужіння, бо православна консисторія в Чернівцях не прислала сюди ще жодного свого місіонера. Це дає привід єпископу російської православної церкви у Сан-Франциско направити своїх місіонерів у Канаду, щоб взяти цих мешканців під покровительство російської православної церкви”. Такі місіонери справді незабаром прибули до Канади для зустрічі з буковинськими поселенцями¹², а згодом – і для заснування православних (російських) церков.

Такою ситуацією намагалося скористатися і католицьке духовенство, щоб повернути православних буковинців у римо-католики. Там, де існували вже більш-менш чисельні громади з православними вірними, римокатолицькі місіонери не мали помітного успіху. Американська україномовна газета “Свобода” зазначала, що виступи проти таких місіонерів здійснювалися під гаслом: “Геть з Римом!”¹³.

Отже, поряд з питаннями матеріального облаштування, проблема церковно-релігійного життя для колишніх буковинців з самого початку виступала на одне з перших місць. “Розглядаючи перші організаційні початки українських піонерів у Манітобі, – пише відомий дослідник української заокеанської еміграції М.Марунчак, – впадає в очі, що найперше були поставлені до уваги релігійні потреби спільноти”¹⁴.

І справді, як люди глибоко віруючі, православні буковинці, набувши нову батьківщину, опинилися перед незвичною для них ситуацією – відсутністю духовного пастиря – священика, з яким у старому краї найтісніше було зв’язано їхнє життя – від появи на світ Божий і до кінця земного шляху. Тож у нових обставинах життя їм доводилося пристосовуватися до всіляких, навіть несподіваних ситуацій. Як писав у своєму листі І.Сорока з Канади до редакції газети “Православна Буковина” 22 червня 1901 р., “...нерідко причащаються вони (колишні православні буковинці. – Авт.) в уніатських або польських ксьондзів, дітей хрестять і вінчають у французьких і ходять, блудно живучи, поки не здибаються з православним священиком. А дітей своїх зовсім не наставляють у православній вірі – часто діти ходять у латинські костели і причащаються там... О, якби милосердний Господь зворушив серця пастирів православної Буковини... щоб хто-небудь з них прибув сюди послужити своєму народу і не дати навіки зникнути доброму імені буковинського руського”¹⁵.

Американська україномовна газета “Свобода” писала у 1901 р., що в Йорктоні (провінція Саскачеван, Канада), де проживало до 400 буковинських і галицьких родин, “люди там впродовж років не бачили руського (тобто українського. – Авт.) священика”¹⁶.

Вихідці з Буковини, де поселилося їх значне число, ухвалювали рішення про будівництво власних православних церков. Так, 11 листопада 1897 р. в Стюартбурні (первісна назва “Русь”) було створено комітет для будівництва православної церкви, до складу якого ввійшло 5 осіб: Іван Бойчук як голова і касир, Іван Воронюк (заступник), Микола Рожка (секретар), Олександр Микитей і Георгій Самборський (члени комітету). Кожний голова родини мав внести на будівництво церкви по 2 дол., допомагати на будівельних роботах¹⁷.

Про створення українського церковного комітету 1897 р. в Стюартбурні – першого в Манітобі – пише й М.Марунчак, але зазначає, що до нього входили і українські католики, і українці-православні, зокрема перший буковинець в Канаді Василь Загара¹⁸. Можна припускати, що мова йде про один і той же комітет, зважаючи на те, що і Василь Загара, і Микола Рожка були вихідцями з одного і того ж буковинського села – Брідка.

Священик Нестор Дмитрів – перший український священнослужитель у Манітобі – спочатку обслуговував і католиків, і православних. 1 серпня 1897 р. він посвятив для українців з Буковини цвинтар. А згодом в околицях Стюартбурну, “на лівому березі р.Роза”, було започатковано першу православну церкву (в межах сучасного Гардентона)¹⁹. У 1899 р. в околицях Стюартбурна створено першу українську парафію і збудовано т.зв. Онутську церкву (від с.Онута Заставнівського пов.)²⁰.

Перші богослужіння буковинці влаштували у власних домівках. Так, одна з перших літургійних служб у православній громаді Восток за участі понад 300 осіб відбулася 6 липня 1898 р. на фермі Тодора Немирського²¹.

Згодом почали складати кошти і будувати прості, переважно дерев’яні, церкви т.зв. хатнього типу. І лише згодом будівництво церков велося уже за відповідними архітектурними планами. Певні позитивні почуття у мирян викликало те, що окремі церкви будувалися у Канаді в поселеннях з тією ж назвою села чи міста, що й на Буковині, і за іменем того ж святого, що і в старому краї. Говорячи про перших будівельників і перші церкви колишніх буковинців (як і галичан) на канадській землі, не можна не згадати добрим словом Парасю Іванець, яка здійснила свого роду подвиг у справі українознавчих студій у цій сфері. Уродженка (1920 р.) с.Піддубців Рава-Руського пов. із родини Василя і Марії Крисів, вона, бачачи, як занепадають, руйнуються і зникають старі дерев’яні українські церкви в Канаді, з 1969 р. почала їздити по провінції Альберті і впродовж 9 років описала й зробила замальовки 153 старих церков цієї провінції, серед яких понад 20 – збудованих православними буковинцями. Ось згадки про окремі з них.

Однією з перших у Альберті 1900 р. почала будуватися колишніми буковинцями православна церква св. Параскеви у Борівцях (за назвою с. Борівці у Заставнівському пов.) (завершена 1909 р.), але служив у ній російський священник. У 1903 р. збудовано православну церкву Св. Іллі у поселенні вихідців з Буковини Пакан. Того ж 1903 р. Тодором Білим почалося будівництво православної церкви Св. Параскеви у поселенні Едвард (завершено 1908 р.). Тоді ж (1903 р.) українськими поселенцями з Буковини зведено приміщення церкви Св. Марії у поселенні Шандро (за іменем першого буковинського поселенця). Водночас буковинські і галицькі поселенці купили 47 акрів (19 га) землі по 6 дол. за акр під церкву та цвинтар у поселенні Восток і впродовж 1903–1906 рр. збудували там церкву Св. Миколая.

У 1904 р. в тій же провінції Альберті збудовано православну церкву у місцевості Шашкевич поблизу Гімпен. Іваном Гудзуватим у 1904 р. збудовано церкву у місцевості Сочава на 40 акрах придбаній землі.

Буковинці й галичани, що прибули 1900 р. в район Смокі Лейк, у 1905 р. звели (щоправда, дерев'яну) православну церкву Св. Вознесіння, але обслуговував парафію російський священник. У 1908 р. була заснована парафія церкви Св. Вознесіння у поселенні з назвою буковинського села Іспас, але сама церква була побудована у 1912 р. Тоді ж майстром Григорієм Галайчуком у поселенні Давінг зведено церкву Св. Параскеви. Якщо православних і греко-католиків у якомусь поселенні було небагато і приблизно порівну, будувалися греко-католицько-православні церкви. Так само при поселенні православних українців і румунів з Буковини будувалася українсько-румунська православна церква, як це мало місце у поселенні Бояни²².

Зводилися православні храми і в інших провінціях Канади. Але церковні приміщення для вчорашніх буковинців ще не вирішували проблеми релігійного життя в цілому. Не було своїх православних священників.

Новоявлені канадці з Буковини, ще вважаючи себе на перших порах ніби напівбуковинцями і пам'ятаючи, як то урочисто і людинолюбно православні священники вели службу Богу, проповіді у церквах у старому краї, небезпідставно сподівалися: раз частина їхньої вчорашньої пастви раптом опинилася далеко, набувши нову батьківщину, то й дехто із їхніх вчорашніх духовних пастирів теж мав би прийти до них, щоб задовольнити їхні духовні потреби. Передусім покладали надію на допомогу з боку Буковинської православної консисторії.

21 вересня 1898 р. від імені 115 колишніх буковинських родин за підписом 17 осіб, з яких лише один міг розписатися – Стефан Гудзуватий (решта поставили хрестики), надійшов лист до Буковинської православної

консисторії у Чернівцях, у якому ті просили направити до них священика, який би знав українську, зокрема “буковинську” (!), мову. Запевняли, що на православ’я готові перейти ще до 30 родин сусідів-галичан, що священику знайдуть помешкання²³.

Більше того, поселенці, які прибули тільки рік тому і ще матеріально не зміцніли, уже у 1897 р. збирали кошти на дорогу тим буковинським священикам, які би погодились прибути до них на службу Божу²⁴.

Але на вищезгаданий лист А.Манастирський від імені Буковинської консисторії 5 квітня 1899 р. (більше як через півроку) відповів, що консисторія в чужих землях священиків не може утримувати²⁵. Були прохання послати туди хоча б церковних півчих, які виявлять бажання поїхати. Але безуспішно²⁶.

Тим часом єпископ РПЦ Алеутський і Північно-Американський Тихон у 1900 р. відкрив у Канаді церковну місію і направив православного священика Якова Корчинського (вихідця з України) у провінцію Альберту, в колонію Восток, де була збудована православна церква і куди буковинські іммігранти ходили на моління. Знаючи українську і румунську мови, о.Іаков сповідував моляльників обох національностей, а також на їх запрошення об’їздив і їхні оселі²⁷.

Проте православні вихідці з Буковини все ж хотіли мати свою церкву. У новозаснованому поселенні “Буковина” (Альберта) вони побудували православну церкву²⁸ й хотіли мати “справжнього” православного священика з Буковини, а тому й далі слали прохання в Чернівці. Приміром, Буковинська консисторія 9 березня 1906 р. розглядала чергове прохання канадських буковинців, яких там було вже нібито 25 тисяч, і які просять прислати православного священика, або хоча б випускників духовної семінарії, а також півчих, бо дехто з батьків хрестить своїх дітей у 4- і навіть 9-річному віці. Обіцяли, що священик “зможе жити як поміщик”, бо буде мати 160 акрів (65 га) поля, 160 акрів лісу, корову, “буде мати і від служби в церкві”. Церковним півчим теж обіцяли такі ж блага, бо церков було уже чимало, а священиків не вистачало. Зокрема повідомляли, що існує православна кафедральна церква у Вінніпезі, у Генот дві православні церкви, кілька церков у Stombur (можливо, Стюартбурн), кілька – у Едмонтоні, а у Альберті загалом понад 40 церков. Просили також різного церковного начиння, за яке уже навіть гроші переслали²⁹.

З березня 1908 р. консисторія розглядала чергового листа від Андрія Остаповича з Канади, у якому той повідомляв, що уже прибули православні священики з Болгарії, Румунії, а з Буковини нема³⁰. На пленарному засіданні консисторії 5 травня 1909 р. розглядався лист Онуфрія Зелінського і його побратимів з Канади, у якому знов-таки містилося прохання

прислати священників, бо там є уже православні священники з Росії, Болгарії, Румунії, а з Буковини нема³¹.

Порушували клопотання про направлення до Канади священників і румунські православні віруючі. 22 лютого 1910 р. православний священник з с.Цуренів Іван Попеску у своєму листі (румунською мовою) теж просив консисторію направити до Канади православного священника, який би знав румунську мову, щоб вів богослужіння серед вихідців з буковинських румунських сіл Цуренів, Остриці та інших сіл, які працюють на заводах, фабриках, а через 4–5 років все ж повертаються додому. Адже там вони ходять до церков, де правлять російські священники, яких буковинські румуни не розуміють³².

У відповідь на такі неодноразові прохання деякі протоієрейства приймали навіть позитивні рішення. Зокрема, 14 вересня 1911 р. пасторальна конференція Кіцманського протоієрейства просила консисторію направити до Канади 4 священників для богослужіння серед православних вихідців з Буковини, яких там разом із заробітчанами є понад 50 тисяч, “абы ти (тобто священники. – Авт.) там собь православный буковинский народъ zorganizували и от гнилизны безрелигиозности хоронили (рятували, оберігали – Авт.)”³³.

Аналогічне рішення 9 листопада 1911 р. ухвалила і пасторальна конференція Дністровського протоієрейства (центр у с.Киселів): направити в Канаду двох священників-українців і двох румунів з такою оплатою, яку там отримують католицькі священники³⁴. Буковинська консисторія з цим не погодилася.

Через те, що консисторія не прислала ні українського, ні румунського священників, румуни-іммігранти з Буковини і Румунії направили з м.Регіни і околиць (провінція Саскачеван) прохання до митрополії Румунії, щоб на основі приватного контракту найняти собі священника-румуну в церкву, збудовану українцями і румунами з Буковини, а також румунами з Румунії. Згодом це викликало певні тертя між православними українцями і румунами, бо священник з Румунії зовсім не міг вести богослужіння українською мовою. У своєму листі від 23 лютого 1912 р. з Регіни за підписом Дмитра Романюка українці писали до Буковинської митрополії, що вони не розуміють цього священника, бо він веде богослужіння і сповідь тільки румунською мовою і просили прислати священника, який міг би вести службу Богу українською, або українською і румунською мовами, “...щоб ті румуни з Румунії нас не брали під ноги, щоби вони нас не толочили, бо ми годні панотця самі утримувати, бо нас тут є 350 людей, і всі, котрі мають тут свої маєтки... в стані церкву збудувати і хату для панотця...”³⁵.

Незабаром в Канаду (Саскачеван) відбув з Буковини священник Дорми-

донт Никитович, але не від Буковинської православної консисторії, а на прохання румунських мешканців с.Цуренів³⁶, що, звичайно, не вирішувало проблеми. Тому до консисторії знову надійшов лист з Канади, датований 8 червня 1912 р., від Івана Білавчука з проханням прислати одну духовну особу для богослужіння українською мовою³⁷. 2 січня 1913 року з таким же проханням до консисторії звертався фермер з Саскачевана Аксентій Прокоп³⁸.

Але консисторія залишалася непохитною у своїх рішеннях. У відповіді 11 березня 1913 р. священникам Дністровського протоієрейства, яке ухвалило рішення, що треба таки направити до Канади 4 православних місіонерів, зазначалося: "...консисторія решила на многи просьбы не посылати священников яко душпастьрей до Канады на кошта буковинского православного релігійного фонду, понеже сей назначений тільки для буковинцев". У Канаді, йшлося далі, церковна ситуація ще не ясна, багато буковинців після кількох років заробітчанства повертаються додому, отже, нема впевненості у постійності парафіян і утриманні священників³⁹.

Отже, і на цей раз матеріальний інтерес переважив духовний.

Бачачи, що священників консисторія не присилає, колишні буковинці Канади просили прислати будь-яку духовну особу, здатну до проповіді в церкві, хоча б монаха, чи учня духовної семінарії⁴⁰.

Такі прохання надходили аж до Першої світової війни. Особливо характерний серед інших лист 26 лютого 1914 р. від 99 православних канадських буковинців, українців і румунів, "братів заморських", як вони писали, до консисторії, підписаний Іларієм Дяконюком, Іваном Червінським, Георгієм Урсуляком, Іллею Гордашем та Петром Чімброю. Вони пояснювали, що якщо не можна прислати священника, то хоча б монаха, або студента-богослова, якого за неуспішність можуть виключити з навчального закладу⁴¹.

Але на цей лист відповіді вони вже не отримали, бо почалася Перша світова війна. Загалом, усе це 16-річне листування свідчило не тільки про скнарність церковних високопосадовців, утримуваних багатющим Православним релігійним фондом Буковини, але й непростимою їх недалекоглядністю, зрештою байдужістю до своїх вчорашніх краян, які стали "братами заморськими"⁴². Щоправда, слід зважати і на те, що кошти згаданого фонду були під цілковитим контролем Відня, і жодна крона не могла бути витрачена без його відома. А просити ці саря, уряд дозволити виділити кошти для потреб буковинської імміграції в Канаді церковні діячі Буковини не наважувалися. Тим більше, що Канада, як домініон Англії, опинилася у таборі, ворожому щодо австро-німецького військово-політичного блоку (додамо, що всі багатомільйонні кошти Буковинського

православного релігійного фонду були використані Австро-Угорщиною на ведення Першої світової війни)⁴³.

Та ведучи листування з Буковинською консисторією і все більше втрачаючи надію на допомогу з її боку, “канадські буковинці” докладали чимало зусиль, щоб дотримуватись свого православного обряду. Цьому допомагали прибулі дяки, просто більш-менш письменні люди, трохи обізнані у церковній обрядовості. У 1903 р. до Канади прибув російський єпископ Серафим, який організовував православні церкви і до 1908 р. залучив на свій бік кілька тисяч віруючих, у т.ч. й вихідців з Буковини. Проте вони незабаром покинули ці церкви і створили т.зв. Незалежну Православну церкву⁴⁴.

Церква була там на перших порах для буковинських іммігрантів чи не єдиним осередком не тільки суто духовного, але й національного, громадського, культурного, сімейно-побутового життя, де можна було зібратися, вона допомагала їм морально, сприяла їхньому згуртуванню, самозбереженню як українців у зовсім нових умовах життя, утвердженню їх як однієї із національних спільнот, з яких, власне, і формувалося населення Канади.

Джерела та література

1. *Трошинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі / Серія “Україна крізь віки”. – К., 1999. – Т.15. – 352 с.
2. Українська еміграція від минушини до сьогодення. Навч. посібник / Б.Д.Лановик, М.В.Граф’як та ін. За ред. проф. Б.Д.Лановика. – Тернопіль, 1999. – 512 с.
3. *Тесля І., Юзик П.* Українці в Канаді – їх розвиток і досягнення. – Мюнхен, 1968.
4. *Прокоп Д.* Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – Едмонтон, Вінніпег (Канада), 1988.
5. *Федуняк С.Г.* Релігійні конфесії і громадсько-політичні організації українців Канади (1900–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1994.
6. *Мафунчак М.* Студії до історії українців Канади. Нариси, статті, есе до Піонерської доби. – Вінніпег, 1970–1972. – Т.4. – 311 с.
7. *Качараба С., Рожик М.* Українська еміграція. Еміграційний рух із Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995.
8. *Сич О.* З “Нового краю”. Листи українських емігрантів з Канади. – Чернівці, 1991. – 103 с.
9. *Ботушанський В.М.* “Ми – браття заморські...” (З історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі в Канаді з Буковинською православною консисторією) // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції / Матеріали міжнародної наукової практичної конференції. – Чернівці, 1997. – Ч.1. – С.100-107.
10. *Іванець П.* Українські церкви Альберти у мистецьких творах і описі Параси

Іванець. Слідами українських піонерів по Альберті. Видано у сторіччя перших українських поселенців у Альберті. – Едмонтон, 1991. – 192 с.

11. Енциклопедія українознавства. – Париж, Нью-Йорк, 1959. – Т.3. – С.811, 936.
12. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.320. – Оп.2. – Спр.86. – Арк.19-20.
13. Буковина (Чернівці). – 1902. – 14 березня.
14. *Марунчак М.* Студії до історії українців Канади. – С.72.
15. Енциклопедія українознавства. – С.33.
16. *Прокоп Д.* Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – С.333.
17. Буковински Вѣдомости (Чернівці). – 1898. – 13 лютого.
18. *Марунчак М.* Студії до історії українців Канади. – С.69.
19. Там же.
20. Там же. – С.73.
21. *Іванець П.* Українські церкви Альберти у мистецьких творах і описі Парасі Іванець... – 192 с.
22. Там же. – С.111-177; *Ботушанський В.М.* “Ми – браття заморські...” ... – С.101-102.
23. ДАЧО. – Ф.320. – Оп.2. – Спр.2100. – Арк.2-4.
24. Bukowiner Rundschau (Czernowitz). – 1897. – 3 червня.
25. ДАЧО. – Ф.320. – Оп.2. – Спр.2100. – Арк.5.
26. Там же. – Арк.9-10.
27. Православна Буковина (Чернівці). – 1901. – 22 червня; *Сич О.З.* “Нового краю”. Листи українських емігрантів з Канади. – С.33.
28. Православна Буковина (Чернівці). – 22 червня.
29. ДАЧО. – Ф.320. – Оп.2. – Спр.86. – Арк.14.
30. Там же.
31. Там же.
32. Там же. – Арк.25, 33.
33. Там же. – Арк.17.
34. Там же. – Арк.35.
35. Там же. – Арк.28-31.
36. Там же. – Арк.33.
37. Там же. – Арк.34.
38. Там же. – Арк.36.
39. Там же. – Арк.35.
40. Там же. – Арк.36.

41. Там же. – Арк.45; *Ботушанський В.М.* “Ми – браття заморські...” – С.105.
42. ДАЧО. – Ф.320. – Оп.2. – Спр.86. – Арк.105.
43. *Voiutshi A.* Der Bukowinaer ort. – gr. Religions – fond, dessen Entstehung und Verwaltung. – Czernowitz, 1919. – 118 p.
44. Енциклопедія українознавства. – С.138-139.

Резюме

В статті розглядається і аналізується церковно-религійна життя буковинських емігрантів в Канаді на рубежі XIX–XX вв.

Ключові слова: Буковинські емігранти, Канада, священники, православна церква.

Одержано 6 березня 2007 р.

УДК 94(430).084

С.С.Троян

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКОЇ “МІТТЕЛЬЄВРОПИ” НА ПОЧАТКУ XX ст.

Автор статті, опираючись на значну джерельну базу, дає оцінку зовнішній політиці кайзерівської Німеччини, а також звертає увагу на її плани щодо світової гегемонії.

Ключові слова: Німеччина, Перша світова війна, “Міттельєвропа”, Великобританія, США, Австро-Угорщина, Росія, Туреччина.

На рубежі XIX–XX ст. у контексті ідеологічного обґрунтування континентальної зовнішньої політики кайзерівської Німеччини, поряд із пангерманськими та геополітичними, сформувалося ще кілька концептуальних підходів до створення Міттельєвропи (з нім. – Середина Європа). Один із визначальних належав представникам великого німецького капіталу. Його прихильники, вслід за пангерманцями, визнавали право на національне державне існування тільки за великими народами. У відповідності з їх планами, Німеччина, поряд з Великобританією, США і Росією, повинна була стати четвертою великою світовою державою. При цьому підкреслювалося, що досягнути бажаного світового панування, а тим більше утвердитися на перших ролях у світі, можна буде тільки тоді, якщо вдасться добитися національного згуртування всіх німецьких меншин у Центральній Європі та підпорядкувати середньоевропейський простір еконо-

мічному і політичному впливу Німецької імперії. Пропагована ще лідером Пангерманського союзу Е.Хассе серединноєвропейська митна унія Австро-Угорщини, Бельгії, Голландії, Швейцарії і Румунії під керівництвом Німеччини розглядалася як доцільний щабель до утворення серединноєвропейської імперії під німецькою егідою.

Пропагандистом серединноєвропейської ідеї або, як мінімум, німецько-австрійського митного об'єднання, зарекомендував себе доктор Цепфль. Виступаючи на пангерманській конференції у Берліні в квітні 1895 р., він розвивав погляди про те, що основою такого об'єднання стало б спорудження каналу, який мав з'єднати Майн, Ельбу й Одер з Дунаєм. За його ініціативою були створені Центральний союз для розвитку німецького судноплавства по річках і каналах, Союз для розвитку судноплавства по річках і каналах у Баварії і Дунайський союз у Відні. На ці організації покладалося завдання підготувати здійснення економічних проєктів Цепфля, пов'язаних з ширшими економічними і політичними завданнями великого німецького капіталу.

На думку його представників, оскільки Великобританія все більше перетворюється у “замкнену господарську область”, то Німеччина також повинна створити таку область на континенті у вигляді серединноєвропейського митного союзу. Його план виклав відомий ідеолог Пангерманського союзу А.Леер. Ідеї політичної рівноваги між австрійською та угорською частинами імперії Габсбургів він протиставив ідею встановлення тісного економічного союзу між цією монархією і Німеччиною. При цьому перед останньою відкриваються нові можливості для економічного проникнення в Дунайський басейн і Малу Азію, а також їх колонізації. Леер вважав, що Бельгія, Голландія і Швейцарія добровільно чи насильно повинні також приєднатися до серединноєвропейського митного союзу під егідою Німеччини.

Звичайно, за цими пангерманськими планами створення митного союзу Середньої Європи не можна не бачити прообразу майбутніх інтеграційних процесів на континенті. Але, разом з тим, і Леер, й інші пангерманці особливо підкреслювали їхнє політичне значення, так як боротьба ведеться за “сильні політичні позиції”. Вони вимагали від німецького уряду взяти курс на здійснення економічної анексії нових ринків у Європі та Малій Азії і утвердження там політичного панування Німеччини. Якщо раніше цей план прикривався “національними” завданнями відносно німецької Австрії, то тепер висувалася ідея згуртування Німеччини, Австрії та інших європейських держав з метою економічного захисту проти Великобританії. При цьому пропагандисти Пангерманського союзу вважали, що для створення і консолідації Середньої Європи, забезпечення виходу

через Північне море в Атлантичний океан і через Адріатику в Середземне море, Німеччині обов'язково необхідний сильний військово-морський флот, зокрема і для можливої протидії Великобританії.

Відкидаючи більш ранні положення економіста Ф.Ліста про “цивілізаторську роль Англії у світі” і вважаючи, що така роль належить тільки Німеччині, частина представників великого німецького капіталу надалі вбачала за доцільне приєднання Франції до митного середньоевропейського союзу. Разом з тим, мало відбуватися даліше розширення цього об'єднання шляхом створення залізничної системи, яка простяглася б від Бельгії і Голландії через Австрію і Балкани до Константинополя і навіть через Малу Азію до Перської затоки. При цьому ідеологи великого капіталу говорили про необхідність посилення боротьби за політичні й стратегічні позиції Німеччини на березі Босфору. Навіть було запропоновано побудувати міст через протоку і встановити на ньому гармати Круша. Все це мало здійснюватися з метою “економічного домінування Великогерманії”.

Отже, уже наприкінці XIX ст. сформувалися базові положення пропагованої великим німецьким капіталом концепції “Міттельєвропи”. Вона ґрунтувалася на двох головних ідеях: 1) створення середньоевропейського митного союзу, основу якого мало скласти господарське об'єднання Німеччини й Австрії під егідою імперії Вільгельма II; 2) тісне політичне об'єднання центральноєвропейських держав при закріпленні в ньому керівних позицій Німеччини. Зауважимо, що такі плани створення середньоевропейського економічного об'єднання і митного союзу в Центральній Європі багато в чому виходили з передбачення майбутніх інтеграційних процесів на Європейському континенті. Водночас, реалізація політичної мети концепції “Міттельєвропи” приховувала в собі велику небезпеку не тільки для Німеччини, але й для інших європейських держав. Це підтвердили події Першої світової війни.

На початку XX ст. зміст і суть офіційної німецької концепції “Середньої Європи” найповніше були розкриті у пам'ятній записці канцлера Т.Бетман-Гольвега від 9 вересня 1914 р.: “Потрібно досягнути створення середньоевропейського господарського союзу, який би включав Францію, Бельгію, Голландію, Данію, Австро-Угорщину, Польщу і, можливо, Італію, Швецію та Норвегію шляхом колективних митних угод. Цей союз, напевно, без спільного конституційного управління, при зовнішній рівноправності його членів, але фактично під німецьким керівництвом, повинен стабілізувати економічне господарювання Німеччини у Центральній Європі” [7, 436]. За визначенням відомого німецького історика Ф.Фішера, ідея “Середньої Європи” Бетман-Гольвега була “сучасною економічною

формою застосування влади і одночасно скріпленням континентальних цілей, розширенням базису Німеччини на континенті як передумови її “світової політики” [6, 312]. Концепція “Міттельєвропи” також мала на меті заспокоїти громадськість у країні та за її межами, підтвердити думку про оборонний характер війни з боку Німеччини і завуалювати її справжні прагнення у Європі та світі. Виступаючи на закритому засіданні уряду Пруссії, рейхсканцлер заявив, що для початку війни потрібно тільки одне – створити видимість агресивності супротивника. “Для Німеччини в конфлікті, що назріває, – сказав він, – важливо добиватися, щоб винуватою стороною виглядала Росія” [4, 59]. Однак треба пам’ятати, що всі офіційні та неофіційні серединноєвропейські концептуальні теоретичні побудови як кінця XIX, так і початку XX ст. завжди доповнювалися економічною могутністю і практичними кроками по їх реалізації з боку різних груп великого німецького капіталу.

У 1904 р. професор з Бреслау (Вроцлав) Ю.Вольф створив “Серединноєвропейський економічний союз”. Він ставив метою пропаганду митної унії Німеччини, Австро-Угорщини, Румунії, Франції, Голландії, Бельгії і Швейцарії. Завдання цієї організації були викладені у першому параграфі її статуту. В документі підкреслювалося, що “союз рішуче відхиляє прагнення до яких би то не було політичних цілей, намагається привернути увагу суспільства й уряду до таких проблем народногосподарського життя, стосовно яких серединноєвропейські держави мають не суперечливі, а взаємно узгоджені інтереси. При цьому як право економічного суверенітету окремих держав, так і вся сфера політики залишаються недоторканими” [15, 108]. Обережна політика “Серединноєвропейського економічного союзу” викликала невдоволення частини його фундаторів. Це призвело до того, що в 1913 р. віце-президент рейхстагу професор А.Паше організував “Німецько-австро-угорський економічний союз”, який ставив перед собою виключно практичну мету – створення економічного об’єднання Німецької й Австро-Угорської монархій.

Наведені факти свідчать про те, що напередодні війни 1914–1918 рр. ідея “Міттельєвропи” все глибше проникає у середовище німецького торгово-промислового капіталу. Щоправда, там були суттєві розходження в оцінці ролі та значення “Серединної Європи”. Перша група представників німецької індустрії і банків виражала інтереси рейнсько-вестфальських кіл гірничо-металургійної промисловості і свого головного суперника вбачала в особі французького монополістичного капіталу. Останній, контролюючи великі поклади руди, вів боротьбу з німецькими металургійними монополіями за зовнішні сфери впливу. Керівник концерну Г.Тісен у зв’язку з цим вважав, що зайняття нових сировинних центрів і зв’я-

заний з ним розквіт промисловості вимагають створення “великого серединноєвропейського митного союзу, який охопить Німеччину з її новими областями, а також Голландію, Францію, Данію, Швейцарію, Австрію, Угорщину і балканські країни” [9, 835].

До другої групи входили представники електротехнічної, хімічної, машинобудівної, суднобудівної галузей промисловості та зв’язаних з ними великих банків. Головним виразником її інтересів був один із керівників Берлінського торгового товариства, представник Загального електричного товариства (АЕГ) В.Ратенау. Він виступав проти прямих анексіоністських планів ультраімперіалістів. Ратенау відзначав: “Завоювання колоній, поділ Франції, ліквідація англійської світової держави – це мрії, які збудженій уяві здаються здійсненими” [9, 829]. Центральним пунктом його програми була “об’єднана під німецьким керівництвом Серединна Європа, яка політично й економічно протистоїть Англії, Америці та Росії” [5, 360]. Ратенау розумів під Міттельєвропою не просто механічне об’єднання ряду держав шляхом анексії, але, перш за все, їх економічне співробітництво з метою полегшення пошуків ринків збуту для німецької промисловості. З часом мова могла піти про економічну інтеграцію розвинутих капіталістичних держав, прообразом якої він вважав Серединну Європу. Ратенау і група промисловців, яка його підтримувала, розглядали організацію європейського економічного співтовариства як головну мету майбутньої війни.

25 липня 1912 р. Ратенау під час бесіди з рейхсканцлером Бетман-Гольвегом виклав проєкт митної унії Німеччини з Австро-Угорщиною, Італією, Швейцарією, Бельгією, Нідерландами. Причому ця унія пропонувалася в партнерстві з Англією. Причину такої позиції пояснив німецький дослідник Ю.Кучинський. Він так описував ситуацію напередодні війни: “Електротехнічні та хімічні монополії, безумовно, мали великі успіхи в агресивній економічній боротьбі за світове панування завдяки експорту товарів і капіталу, а також величезним міжнародним зв’язкам. Тому вони мали більше часу для підготовки до світової війни, ніж монополії “вугілля-заліза-сталі”... “АЕГ” було особливо тісно зв’язане з американським монополістичним капіталом, а “Сіменс” – з англійським” [3, 63]. Незважаючи на розходження у методах реалізації планів “Серединної Європи”, обидві групи монополістів прагнули до світового панування німецького імперіалізму. Той же Ратенау напередодні війни наполягав: “Нам потрібні колонії. При майбутньому перерозподілі ми повинні отримати все необхідне, щоб збагатити себе приблизно так, як наші сусіди” [11, 270].

Серединноєвропейські плани великого німецького капіталу напередодні світової війни доповнювалися різноманітними військово-політич-

ними проектами, у тому числі прямо або опосередковано пов'язаними з концептуальною схемою “Серединної Європи”. Прикладом можуть служити балканські плани Німеччини. Слід зазначити, що економічне протиборство Австро-Угорщини з Німеччиною на Балканах відображалось і на політичних стосунках союзників. Фактично до 1912 року в Берліні й Відні в підходах до балканської політики не було єдності. Тільки після створення на Балканському півострові військово-політичного союзу під егідою Росії, відбувся поворот до зближення позицій партнерів по Центральній коаліції. Газета віденських урядових кіл “Нова вільна преса” порівнювала Балканський союз з “кинджалом, спрямованим у серце Австро-Угорщини”, а Вільгельм II називав його “слов'янською потворою”. “Якщо ця слов'янська потвора розвалиться, то війна між балканськими слов'янами... завдасть удару панславізму”, – відзначав він.

Всупереч усім прогнозам, війна 1912 р. закінчилася повною поразкою Туреччини. В Австро-Угорщині довго не могли прийти до тями після перемоги Сербії та її союзників. Німецький посол у Відні фон Чиршкі писав: “З занепокоєнням і повною розгубленістю дивляться тут на несподівану перемогу слов'ян і всюди задають одне й те ж питання: що буде з Австрією? ...Дехто стверджує, що після краху Туреччини, настане черга Австро-Угорщини”. У шоківому стані знаходилися також берлінські політики, німецькі військові кола і монополісти, які тільки після младотурецької революції 1908 р. надали Порті значну військово-політичну та економічну допомогу. “Поразка Туреччини, – заявив канцлер Бетман-Гольвег, – є також і поразкою німців”. Ця невдача остаточно вивела з себе німецького кайзера і він виношував найневірогідніші плани, що в цілому було характерно для його натури. На даний факт, зокрема, звертав увагу князь Бюлов. Він писав, що Вільгельм II “володів більше фантазією, ніж bon sens (здоровим глуздом. – С.Т.), і його гнучкий розум був схильний до різких та стрибкоподібних змін і фантастичних побудов”.

Однією з таких затеоретизованих побудов був план створення Сполучених Штатів балканських держав – військово-політичного блоку на Балканах під егідою Австро-Угорщини і спрямованого проти Росії. Але це тільки частина планів Вільгельма II. Надалі він прагнув до об'єднання під керівництвом Центральної коаліції балканського блоку в союзі з Османською імперією. На полях доповідної записки статс-секретаря А.Кідерлен-Вехтера імператор відзначав: “Якщо балканські країни будуть розумніші, то вони ввійдуть до союзу з Туреччиною. Наша політика – діяти у вказаному напрямку разом з Австрією”. У кінцевому підсумку Вільгельм II прагнув до встановлення трійстого військового союзу Австро-Угорщина–Османська імперія–Болгарія. У зв'язку з цим, він писав: “Австрія повинна

укласти з Туреччиною і Болгарією військовий союз, а ми маємо допомагати зміцнити їх... Австрія стане керівною силою на Балканах і східному Середземномор'ї. ...з Росією на Балканах буде покінчено і вона опиниться закритою в Одесі. Завдяки цьому Троїстий союз стане панувати на Середземному морі, буде протягнута рука до самої вершини халіфату, а потім – до управління всім магометанським світом”. Однак дуже швидко й очевидно виявилася нереальність даного плану на той час. Пізніше в Потсдамському палаці обговорювався новий проект створення на Балканах військово-політичного союзу під егідою Німеччини й Австро-Угорщини. Цього разу Вільгельм II виношував ідею об'єднання Сербії, Греції, Румунії і Туреччини проти Росії, вважаючи “цю комбінацію під австрійським керівництвом більш природною і доцільною”. Однак і такий план не відзначався реалізмом і, зрозуміло, не міг одержати втілення на практиці. Загалом, німецькі серединноєвропейські проекти, які підтримувалися наприкінці XIX – на початку XX ст., вповні можуть бути віднесені до військово-політичного, зі значною економічною складовою різновиду концепцій “Міттельєвропи”.

Плани великого капіталу по створенню німецької серединноєвропейської держави також знайшли підтримку з боку так званих німецьких ліберальних імперіалістів. Комплексна концепція “Серединної Європи”, яку обґрунтували представники “ліберального імперіалізму” (М.Вебер, Ф.Науман, П.Рорбах, Г.Дельбрюк, Ф.Ліст та інші), здобула під час Першої світової війни найбільшу популярність у кайзерівській Німеччині. Всі вони вважали, що Німеччина повинна вступити в світову війну з метою стати першою серед великих держав. Але оскільки війна не обіцяла їй значних здобутків на поприщі заокеанської колоніальної політики, то ліберали звернули свої погляди, перш за все, на Європу. Саме тут, на думку представників цього напрямку, мав виникнути ряд напівсамостійних держав – сателітів кайзерівської Німеччини. Крім того, поряд з військово-стратегічними міркуваннями, важливим спонукальним мотивом було розширення економічного “життєвого простору”. Ліволіберальні ідеологи належали до тих, хто виходив з “імперіалістичного розуміння німецької політики”, яка ґрунтувалася на базисі великої промисловості та світової торгівлі. Водночас, вони не поділяли “екстремістські пангерманські зазіхання” і не посилалися “на наперед визначену расову і національну перевагу німецького народу” над іншими народами [2, 11]. Вони також не належали до безоглядних прихильників військово-політичних серединноєвропейських проектів, які часто знаходили підтримку офіційного Берліну, в тому числі в особі імператора Вільгельма II, князя Б. фон Бюлова та рейхсканцлера Т.Бетман-Гольвега.

Загалом, на початку ХХ ст. найбільшої популярності, поряд із пангерманськими, здобули ліберальноімперіалістичні середньоевропейські плани та різні німецькі й австро-німецькі проекти їх реалізації, які належали представникам великого капіталу. Мова йшла про оформлення потужного середньоевропейського простору, який би включав території Німецької й Австро-Угорської монархій під економічним і політичним домінуванням першої з них. У своїй переважній більшості концепції “Міттельєвропи” носили комплексний характер, коли враховувалися різні фактори – господарські, політичні, географічні, культурні, месіанські – необхідні для створення та функціонування могутнього середньоевропейського об’єднання. Водночас існували і вузькі, власне господарські або політико-економічні концепції “Серединної Європи”, притаманні представникам як німецьких, так й австрійських промислових і фінансових кіл.

Джерела та література

1. *Науман Ф.* Срединная Европа. – Пг., 1918.
2. *Роббах П.* Война и германская политика. – М., 1915.
3. *Хауч Г.* Империя “АЕГ – Телефункен”. – М., 1982.
4. Die deutsche Dokumente zur Kriegssausbruch 1914. Bd.3. – В., 1927.
5. Deutschland im ersten Weltkrieg. – Bd.1. – В., 1968.
6. *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. – Düsseldorf, 1961.
7. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. – Bd.2. – В., 1966.
8. *Kovac D.* Ostartka Rakusko-Uhorska a jeho vnutorneho uspoziadania vo vojnovych cieloch imperialistickeho Nemecka // Ceskoslovensky casopis historicky. – Pr., 1987.
9. *Matschencz K., Richter W., Paasch W.* Die Kriegsziele des deutschen Imperialismus im I. Weltkrieg (1914–1915) // Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zur Berlin. – Н.6. – 1965.
10. *Naumann F.* Mitteleuropa. – В., 1915.
11. *Rathenau W.* Gesammelte Schriften. Bd.1. – В., 1918.
12. *Ratzel F.* Deutschland. – В., Lpz., 1921.
13. *Redlich J.* Schicksaljahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch. – Bd.2. – Graz, Köln, 1954.
14. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. – I. Session. – Bd.5. – В., 1892.
15. *Wolf J.* Materialien betreffend den Mitteleuropaischen Wirtschaftsverein. – В., 1904.

Резюме

Автор статті, ссылаясь на солидные источники, дает оценку внешней политики кайзеровской Германии, а также обращает внимание на ее планы относительно мировой гегемонии.

Ключевые слова: Германия, Первая мировая война, “Миттельевропа”, Великобритания, США, Австро-Венгрия, Россия, Турция.

Одержано 6 березня 2007 р.

УДК 94(477+430.086)

Ю.Б.Нетреба

ПЕРЕДУМОВИ ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ У НІМЕЧЧИНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

У статті розглядаються передумови відкриття українських представництв у Німеччині на початку 20-х рр. ХХ ст. Процес їх створення був закономірним результатом попередніх до- і повосенних контактів. Проте досвід співробітництва був короткочасним через поступову ліквідацію зовнішньополітичної самостійності УСРР.

Ключові слова: Німеччина, УСРР, міжнародні відносини, українські представництва, Брестський договір.

Важливою проблемою новітніх часів є динамічний розвиток двосторонніх відносин між Німеччиною та Радянською Україною на початку 20-х років. У короткий проміжок часу дві держави пройшли шлях від невизнання урядів до повноцінних міждержавних відносин, з широкими політичними, економічними, торгівельними, культурними зв'язками. Такі процеси не можуть відбуватись водночас без будь-якого підґрунтя. Євроінтеграційний курс України, розвиток міцних зв'язків з державами цього регіону примушують істориків частіше звертатись до витоків цих процесів. Успішний розвиток двосторонніх контактів з Німеччиною на початку 20-х років ХХ ст. багато в чому є показовим.

Дослідженням взаємовідносин між УСРР і Німеччиною займались українські радянські науковці¹, які досить ґрунтовно дослідили двосторонні відносини між державами, зосереджуючи свою увагу не лише на політичних, а й на економічних, культурно-освітніх питаннях. Так, у працях І.Кулінича дається ґрунтовний аналіз українсько-німецьких економічних зв'язків з початку ХХ ст. до Першої світової війни. Негативна сторона монографій – їх ідеологічне спрямування, однобічний марксистський підхід, що негативно позначилось на змісті книги.

Проблеми українсько-німецьких відносин активно досліджують сучасні українські історики². Особливо слід відзначити праці О.Богуславсь-

кого, Н.Кривець, Д.Веденеєва, О.Кураєва, які дають об'єктивну оцінку подіям того часу, залучають в обіг нові джерела, без ретуші характеризують діяльність тодішніх історичних персоналій.

Процесу підготовки та укладання Брест-Литовського мирного договору, врегулювання відносин із Берліном присвячені ґрунтовні праці сучасних російських авторів³. Вони скептично оцінюють наслідки Брест-Литовської угоди для Росії. Зокрема, Уткін вважає цей документ відвертим приниженням для держави, зрадою російських інтересів, а підписання договору між Німеччиною та урядом Центральної Ради – як відверту авантюру з боку німців. На думку автора, український уряд на той час не мав реальної влади та підтримки мас, тому такий крок з боку Німеччини носив суто меркантильний характер, мав на меті забезпечення країни необхідними продуктами.

У дослідженнях німецьких істориків у контексті східної політики розглядалися також питання радянсько-німецьких відносин. На початку 1960-х років документи публікуються і стають доступними широкому колу дослідників. Це стосується також періоду Першої світової війни. На основі документів було написано низку праць, що розкривали східну політику Німеччини. Німецькі історики доводили “хлібний” характер Брестського мирного договору, менше уваги приділяючи політичним аспектам відносин.

Ф.Гальчевські досліджував становище українських військовополонених, українських емігрантів. Його перу належить робота “Українські відносини 1914–1945 рр.”⁴. Особливу увагу дослідник концентрує на періоді 1918–1926 рр.

Відносини з Німеччиною займали ключове становище у радянській зовнішній політиці, яку проводив Чічерін в 20-х роках⁵. Така ситуація склалась у зв'язку з початком радянсько-польської війни. Обидві країни поєднувала спільна антипольська позиція і невдоволення кордонами, що сформувались після Першої світової війни та були закріплені міжнародними договорами. Не шкодив розвитку двосторонніх відносин навіть Брестський мирний договір, хоча його умови були дуже важкими для Радянської Росії.

Підписаний в окупованому німецькими військами Брест-Литовську 3 березня 1918 р. мирний договір не був рівноправним, але, незважаючи на всі негативні сторони, він дозволив припинити війну і створити передумови для мирного співробітництва між двома країнами⁶.

Згідно з статтею 10 Брестського мирного договору, відновлювались дипломатичні і консульські відносини між Росією та Німеччиною. 15 березня 1918 р. Брестський договір був ратифікований російською сторо-

ною, а 22 березня – схвалений німецьким райхстагом і ратифікований 26 березня кайзером Німеччини Вільгельмом II⁷.

Уряди та провідна політична еліта Німеччини та радянської Росії прагнули до ревізії своїх кордонів, а отже – й системи міжнародних договорів, що їх закріплювали. Під час російсько-польської війни 1920 р. лише побоювання незадоволення з боку Антанти примусило Німеччину тримати нейтралітет. Німецькі військові кола, і зокрема командуючий рейхсверу Г. фон Сект, вже тоді прораховували можливість співробітництва з військовими у радянській Росії на випадок конфлікту Німеччини з Францією і Польщею через проблеми виконання Версальського договору⁸.

В.Кошп – радянський дипломат, вів активні переговори з міністром закордонних справ Сімонсом та впливовим німецьким дипломатом, який очолював Східний відділ МЗС, Мальцаном. Сторони обговорювали можливість допомоги Німеччини у польській війні в обмін на передачу їй Данцигського коридору, але переговори закінчилися безрезультатно, допомога Німеччини була дуже незначною. На північній ділянці радянсько-польського фронту в штабі Червоної армії служили німецькі офіцери під командуванням генерала О.Леттов-Форбека. За повідомленнями військового аташе Польщі у Фінляндії, весною у Червоній армії нараховувалось 2000 німецьких офіцерів і солдат, а влітку перекинута ще 300 офіцерів і 1800 військових спеціалістів⁹.

Співіснування було націлене на отримання перепочинку, ситуація на межі 1920–1921 рр. була невтішною для більшовиків. Перемога у громадянській війні обернулась у поразку, позаяк організувати економіку на основах “воєнного комунізму” більшовики не змогли. Вони кинули гасло мирного співіснування держав з різними політичними системами.

Це був засіб розширення зовнішньої торгівлі, отримання кредитів, дипломатичного визнання і забезпечення загального роззброєння. В доповнення це служило також цінним засобом пропаганди з метою впливу на західних лібералів і пацифістів, нейтралізації ворогів із правого крила. Це був ефективний засіб балансування радянської зовнішньої політики між поміркованими у наркомзаксправі та ідеологами Третього Інтернаціоналу¹⁰. Воєнна, політична та матеріальна допомога Німеччини дала необхідну перевагу більшовикам під час боротьби за владу у громадянській війні.

Німеччина й Радянська Росія знайшли спільну мову. Слід згадати про міцні зв'язки між німецькою та російською соціал-демократією ще до чотирьохлітньої війни. Адже К.Радек, Я.Ганецький, А.Йоффе та й сам В.Ленін особисто знали тодішніх керівників німецької держави. Хоча переважна частина соціал-демократів Німеччини правого крила не сприй-

няли російську революцію, не слід перебільшувати їх протиріч. Тим більше, що у середовищі соціал-демократів були й такі, що прихильно ставились до більшовиків. Не випадково саме А.Йоффе, К.Радек, Я.Ганецький зайняли провідні місця під час переговорного процесу з Ваймарською республікою. К.Радек, наприклад, був координатором дій спартаківців (партії, що сповідувала марксистську ідеологію і стала базовою при створенні Комуністичної партії Німеччини).

Ставлення політичної еліти Ваймарської республіки до радянської Росії та її союзниці Радянської України було теж неоднозначним. Американський дослідник У.Лакер констатує: “Всередині Ваймарської республіки боротьба точок зору стосовно відносин з Росією нерідко виходила за межі партійного поділу. Майже у кожному угрупованні були проросійські і антиросійські фракції”¹¹. Наприклад, Католицька партія Центру (КПЦ) і за своєю програмою, і внаслідок зв’язків з церквою були непримиримо налаштовані проти безбожного більшовизму, однак за канцлера Вірта, визнаного лідера партії, відносини з Радянською Росією були кращими, ніж коли-небудь до чи після його правління.

Підтримка більшовиками революційного руху в Німеччині вносила додаткове напруження в їхні взаємини. Німецькі соціал-демократи орієнтувалися в своїй зовнішній політиці на держави Антанти, вважаючи, що чітке дотримання умов Версальського договору спонукає Великобританію та Францію пом’якшити чи повністю переглянути умови цього договору. Разом з тим, лише після перемоги більшовиків у громадянській війні, під враженням подій радянсько-польської війни німецькі соціал-демократи наприкінці 1920 р. наважились відкрито висловитись за нормалізацію радянсько-німецьких відносин. Вони не поділяли планів Східного відділення міністерства закордонних справ Німеччини щодо “активної зовнішньої політики” – спроб, спираючись на Москву, домогтися ревізії Версальського договору¹².

Німці вміло використовували тактику лавірування між різними політичними силами, почергово підтримуючи то українські національні сили, то український більшовицький уряд. Обидві сторони, що представляли Україну, потребували визнання з боку провідних європейських держав. Німці добре розуміли такий стан речей і користалися з цього, обіцяючи сприяння з свого боку в цьому питанні.

Не відставали у нещадній критиці та звинуваченнях у ревізіонізмі і більшовики. Особисто В.Ленін викривав у своїх статтях лідерів правих соціал-демократів Шейдемана, Еберта, Каутського та ін. Водночас більшість партійного керівництва основним напрямком зовнішньополітичної діяльності радянської Росії вбачала співробітництво з Німеччиною.

Від імені УСРР переговори вів представник РСФФР Віктор Кошп. У 1918 р. його було вислано із Німеччини разом з місією Йоффе за активну підготовку революції. На початку 20-х років він переглянув свою позицію стосовно Німеччини. Вже перебуваючи на посаді уповноваженого наркомзаксправ і наркомзовнішторгу у Берліні, він виступив за реалістичний підхід. В.Кошп писав: “Підтримуючи дружні стосунки з Німеччиною, ми не посилюємо позиції німецького уряду. Налагодження дружніх стосунків з буржуазним урядом Німеччини і РСФФР буде сприйнято робітниками як їх перемога, а не як наша відмова від революційного шляху”¹³. Разом з тим, Кошп повідомляв Чичеріну, що “відкриті виступи Комінтерну із закликами до громадянської війни погано поєднуються із запевненнями, що ми маємо намір почати зараз мирне відродження Росії”¹⁴. Проводячи переговори з німецькими дипломатами, Кошп вів активне листування з головою РНК і одночасно народним комісаром закордонних справ УСРР Х.Раковським та народним комісаром закордонних справ РСФФР Г.Чичеріним.

Під час переговорів сторони ніяк не могли знайти спільної мови з ряду питань. Так, В.Кошп наполягав на тому, що представництво УНР Директорії повинно бути закрите, але німецькі дипломати були категорично проти. Не були вирішені і майнові претензії сторін стосовно німецького майна, втраченого при евакуації та націоналізованого більшовиками, а також стосовно українського конто у Німеччині. Крім того В.Кошп намагався внести у договір таємний пункт, за яким, у разі визнання України Польщею і державами Антанги, після ратифікації Ризького договору німецький уряд теж до них приєднається. Особливим завданням радянського дипломата було відстояти право УСРР на власного представника, щоб таким чином протидіяти пропаганді УНР Директорії. Договір було підписано 23 квітня 1921 р., він був копією раніше підписаного документа між Німеччиною та РСФФР від 20 лютого 1921 р.

Підписання Берлінського договору було серйозним успіхом української дипломатії. Воно означало фактичне визнання УСРР з боку Німеччини. Саме з цього часу розпочинаються договірні відносини УСРР з Німеччиною. На основі цього договору були відкриті репатріаційні комісії у Берліні на чолі з Володимиром Аусемом і в Харкові – на чолі з німецьким дипломатом Зассе.

Впливовий правий політик Ф.Гельферіх відмічав певну парадоксальність у відносинах між країнами: “Нам необхідно було вийти із подвійного становища, за якого в Фінляндії, на Україні, на Дону і на Кавказі ми боролись проти більшовиків, а у Великоросії йшли з ними заодно”¹⁵.

Він констатує, що міцною опорою більшовицького уряду на той час,

хоча і несвідомо, був німецький уряд. Стабілізація становища радянської влади на території України сприяли зміцненню її позиції на міжнародній арені та зацікавленню до неї з боку західних країн.

Для розвитку подальших відносин позитивну роль зіграло призначення 1 червня 1921 р. торговим представником Росії в Німеччині Б.С.Стомонякова. До революції він працював інженером на заводах Сіменса. Пізніше Б.С.Стомоняков став заступником наркому зовнішньої торгівлі, а потім – замісником наркому зовнішніх справ¹⁶. Красіна та Стомонякова пов'язували довгі роки дружби.

Економічні проблеми країни вимагали від більшовиків відкинути бодай на певний період свої революційні гасла і зайнятись розвитком торговельних відносин з капіталістичними державами. В свою чергу, західні держави відчували брак сировинних запасів та потребували нових ринків збуту для своїх товарів.

Чотири роки війни та громадянська війна суттєво підірвали промисловість колишньої Російської імперії та України, що входила до її складу. Негативно позначились на стані промисловості соціалістичні експерименти більшовиків. Всі провідні галузі економіки працювали на потреби армії. Дуже сильне було адміністративне втручання та державне регулювання, що остаточно зруйнувало ринкові відносини в цій галузі. Централізований контроль, управління та планування – ось головні риси економіки того часу. Більшовики провели тотальну націоналізацію більшості підприємств, не рахуючись з економічною доцільністю цього кроку.

В дореволюційній Росії багато промислових підприємств належало іноземному капіталу, тому націоналізація була негативно сприйнята за кордоном. Період воєнного комунізму в індустрії почався з декрету від 28 червня 1918 р. про націоналізацію всіх найбільших промислових підприємств. Кожна галузь промисловості повинна бути об'єднана в окремий “трест”, який керувався главком чи центром, що був підзвітним ВРНГ і виступав у ролі політичного арбітра. До кінця 1919 р. було організовано близько 90 таких “державних трестів”¹⁷. В листопаді 1920 р. був прийнятий декрет, за яким націоналізації підлягали всі підприємства, на яких працювало більше п'яти осіб, і немеханізовані підприємства з чисельністю робітників понад десять осіб. Загальна чисельність промислових підприємств, націоналізованих на основі листопадового декрету 1920 р., становила 37 тис.¹⁸

У промисловості відчувався негативний вплив бюрократії. Надмірно роздуті кадри та адміністративне втручання лише сприяли цьому негативному явищу. Не вистачало кваліфікованих кадрів, досвідчених спеціалістів, адже багато фахівців було втрачено під час війни та революції.

Високою була інфляція в результаті неконтрольного друкування банкот. Державна валюта фактично повністю обезцінилась і товаровиробник зовсім не хотів її приймати. В 1919 році зовнішня торгівля практично припинилась. Таку катастрофічну ситуацію вдалось подолати лише в другій половині 1920 р.

На X з'їзді РКП(б), що відбувся в березні 1921 р., було взято курс на налагодження торгівельно-економічних зв'язків з капіталістичними країнами та надання концесій приватним власникам. Привабливим торгівельним партнером могла стати Німеччина. Серед більшовицьких кіл було багато прибічників орієнтації на розвиток відносин з Німеччиною.

Активно прагнула цього й сама Німеччина, яка хоч і прогала війну, але, на відміну від Франції, не зазнала відчутних руйнувань і зберегла високий потенціал економіки. Німеччина гостро потребувала сировини, особливо після втрати Ельзасу та Лотарингії після підписання Версальського мирного договору. Також під контроль союзників переходив Рурський басейн з його величезними запасами кам'яного вугілля та залізної руди. Цікавили Німеччину й інші ресурси. Тож німецькі промисловці звернули свою увагу на схід, де здавна мали свої інтереси.

Відомо, що перед 4-літньою війною Німеччина виявляла активну присутність на українському ринку. Так, з Криворізького басейну до 1914 р. вивозилось близько 20 млн. пудів залізної руди, основними споживачами якої були металургійні підприємства Німеччини. Акціонерні товариства "Піролюзит" і "Марганець", що діяли в районі Нікополя, поставляли марганцеву руду підприємствам Людвігслюка, Бісмаркхюте, Кенігсхюте, Одерфурта, Вернігероде та іншим. Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Мангайм та інші німецькі міста були основними споживачами українських яєць. Майже цілком до Німеччини направлялися поставки необробленої шкіри, експорт якої з України становив 10,8% загальноросійського експорту¹⁹.

У 1913 р. з України вивозилось 774 тис. пудів прядива на суму 4814 тис. крб., головним чином у Кенігсберг, Гамбург, Мангайм та ін. Німеччина та Австро-Угорщина посідали перше місце і в споживанні українських висівок та макухи, яких напередодні Першої світової війни вивозилось на суму майже 9 млн. крб. В цей час до Німеччини з України було вивезено понад 130 млн. пудів хліба.

Крім жвавого товарообміну між Росією і Німеччиною, остання також мала великі капіталовкладення в російській промисловості і, зокрема, в промисловості України. Згідно з даними німецького дослідника П.В.Оля, перед революцією 1917 р. в Росії було вкладено приблизно 441,3 млн. крб. німецьких капіталів²⁰.

Отже, міцні зв'язки між Україною та Німеччиною в галузях економі-

ки та торговлі – з довоєнних часів. Обидві держави були зацікавлені поновленням цих зв'язків.

Уповноважені радянської Росії та УСРР в Берліні, поряд з переговорами про репатріацію військовополонених та інтернованих цивільних громадян, почали налагоджувати стосунки з офіційними і неофіційними представниками німецького уряду та окремих капіталістичних фірм, вимагали активізації “східної політики” і встановлення торговельно-економічних зв'язків з Радянською країною.

На початку 1920 р. більшовики придбали пароплавне товариство “Рюрик”, яке мало тоді близько 10 пароплавів дрібного тоннажу. Одним із директорів товариства був призначений Вільгельм Гельберг, переконаний комуніст, приятель В.Воровського – відомого радянського дипломата, повноважного представника від радянської Росії та УСРР в Італії, співробітник Я.Ганецького (радянський дипломат, що неодноразово брав участь у переговорах з німецькою стороною) по його праці в 1917–18 рр.²¹ Москва активно фінансувала товариство і незабаром його філії були відкриті в Ризи та в Аренсбурзі. Цим товариством були зафрахтовані рибальські човни, ніби з наміром ловити рибу. Були організовані постійні рейси між Гельсінгфорсом та Выборгом, Ревелем і Нарвою та Рігою, а потім з Штеттіном, Любеком та іншими дрібними портами Німеччини²². Головним завданням спілки було перевезення продуктів харчування та нелегальних товарів із Заходу.

До жовтня “Рюрик” працював непоміченим, але після того, як англійські міноносці захопили пароплав “Воза”, що належав цьому пароплавному товариству, на котрому було знайдено 3 тонни динаміту, література, газові апарати, частини радіостанцій, бомбомети та інше, на діяльність товариства “Рюрик” звернули серйозну увагу естонський та латвійський уряди, а також фінське міністерство внутрішніх справ. Діяльність товариства після цього випадку зменшилась, але Червона армія вже дістала німецькі газові апарати, авіаційні кулемети, мотори й запасні частини до них, біноклі Цейса й Буша та інше²³.

Товариство “Рюрик” мало контакти з товариствами “Василь Коган” і “Боласток” у Берліні. Ідейним організатором цієї розгалуженої системи контрабанди був замнаркомзаксправ РСФРР М.Литвинов. Він планував зібрати дрібні торговельні підприємства в одне ціле, щоб вони конкурували з великими приватними організаціями. Було утворено два осередки: на півночі в Гетеборзі, й на півдні – в Генуї²⁴.

Як бачимо, радянська Росія розвивала також і нелегальну контрабанду, більшовикам дуже потрібні були високоякісні німецькі товари для військових потреб. І якщо їх не можна було вивезти легально через контроль

Антанти, то товари вивозились нелегально. Важко сказати, який відсоток становила контрабанда в товарообороті між двома країнами, але, судячи з розгалуженої мережі торгівельних підприємств, досить пристойний.

Ще в лютому 1920 р. керівники “Загальної електричної компанії” (АЕГ) Вальтер Ратенау і Фелікс Дейч у записці, направленій канцлеру, характеризували проблему зміцнення зв’язків з Радянською Росією як питання, “від якого залежить політичне і економічне майбутнє Німеччини”²⁵.

Перші торгові угоди з німецькими фірмами були підписані також у 1920 р. Весною народний комісар зовнішньої торгівлі і повпред РСФФР в Англії Л.Б.Красін по дорозі в Лондон вів переговори з німецькими представниками паровозобудівного союзу з приводу закупки 2 тис. паровозів. У серпні того ж року один з керівних працівників залізничного транспорту професор Г.В.Ломоносов виїхав до Німеччини для підписання відповідного договору про поставку локомотивів з Німеччини. Подібна угода про поставки в Радянську Росію 800 локомотивів була підписана ним із фірмою Крушпа та Хеншеля²⁶.

Згідно з німецькими статистичними даними, з травня по грудень 1920 р. радянська Росія закупила в Німеччині різних товарів на суму 321 млн. німецьких паперових марок. За повідомленням німецьких газет, у вересні цього ж року радянська Росія зробила нове замовлення на німецькі промислові товари на суму понад 10 млн. золотих карбованців. У жовтні РРФСР замовила Німеччині 2 тис. залізничних локомотивів на загальну суму 200 млн. німецьких золотих марок, або на 4 млрд. німецьких паперових марок. За підрахунками, радянська Росія закупила в Німеччині протягом 1920 р. 6,7 тис. т різних товарів на суму 28,1 млн. крб. (у цінах 1913 р.). 6 листопада 1920 р. при відділі зовнішньої торгівлі Міністерства закордонних справ Німеччини було створено спеціальну організацію – “Німецько-російський економічний союз” – завданням якої було сприяння розвитку торгівлі між Німеччиною та радянською Росією.

В листі Голови Ради народних комісарів до канцлера Німеччини так говориться про мету приїзду повноважного представника: “Для відбудови своєї промисловості і свого сільського господарства Україна потребує відновлення економічного співробітництва, яке існувало між нею, коли вона входила ще в межі Російської імперії, та іншими країнами, з огляду на те, що незважаючи на всі потрясіння, які спіткали Німеччину за час і в результаті імперіалістичної війни, німецька промисловість зберегла свою потужність і є тепер однією із зразкових у світі, – Український уряд надає особливу ціну економічному і політичному спілкуванню з Німеччиною. Враховуючи, що для німецької промисловості не менший інтерес являтиме Україна як місце, де німецькі фабриканти зможуть знаходити

збут, так і як джерело сировини, Український уряд розраховує, що Німецький уряд з свого боку не ставитиме ніяких перешкод до встановлення нормальних відносин з Україною”²⁷.

Всю весну і літо 1921 р. Красін провів у Німеччині, проводячи секретні переговори з німецькими фінансистами і промисловцями про кредит і німецькі концесії в радянській Росії²⁸. Однак головним практичним результатом переговорів Красіна в Берліні у 1921 р. стало не стільки економічне, скільки воєнно-технічне співробітництво Ваймарської республіки з Радянською Росією²⁹.

25 вересня 1921 р. у Берліні відбулась таємна зустріч Красіна з трьома представниками райхсверу, одним з яких був кадровий офіцер кайзерівської розвідки Оскар фон Нідермайер, який вже з’їздив у червні 1921 р. на предмет вивчення російських збройних заводів і їх модернізації із допомогою Німеччини³⁰.

Умови Версальського договору ставили жорстку умову ремілітаризації Німеччини. Щоб обійти цю перешкоду, військові представники Берліну домовились із Москвою про постачання німецького військового обладнання. В обмін на це німецькі льотчики могли навчатись на російській території, в той час як німецькі інженери працювали над реконструкцією радянських воєнних заводів³¹. Ми знаємо тепер, що саме так були використані концесії, надані заводам Крупа. Схожі обміни існували між Німеччиною та Україною, як про це свідчить консул Великобританії в Чернівцях у звіті від 7 вересня 1922 р.: “Багато військових працюють в Києві в армії, авіації і деяких технічних службах. Більша частина їх залишилась після відступу німецьких військ, але кожен день прибувають нові, і у них немає проблем з роботою”³².

Німці прагнули торгувати з Україною і розширювати з нею економічні зв’язки. Вже існувала повітряна пошта Київ–Берлін, і британський консул в Чернівцях відмічав, що вона функціонує “дуже добре”³³.

Німеччина та Україна мали давні політичні та торгівельно-економічні зв’язки, що розвивались протягом багатьох років. Перша світова війна, а згодом громадянська війна, порушили відносини між двома країнами, але спільні політичні та економічні інтереси примусили почати їх налагодження на початку 1920-х років. Німеччина проводила політику маневрування між двома ворогуючими таборами, намагаючись підтримувати зв’язки як з українськими національними урядами – Центральною Радою, Українською державою П.Скоропадського, УНР Директорією С.Петлюри, так і з УСРР на чолі з Х.Раковським. Проте на початку 1920-х років німецькі уряди все більше схиляються до співробітництва з більшовиками, що значно погіршило становище українських національних урядів.

Важливе місце у розвитку двосторонніх політичних та торгівельно-економічних відносин мали українські повноважні представництва. Їх відкриття пов'язане з об'єктивними причинами. Головними були економічні чинники, потреба відновлення двостороннього товарообміну. Однією з причин, що зіграла позитивну роль, була зовнішня ізолюваність країн після укладення Версальського мирного договору.

Процес зближення УСРР з Німеччиною мав глибоку передісторію. Дві держави пов'язували спільні політичні, економічні інтереси. Політично обидві держави потребували зміцнення міжнародних позицій у післяверсальській Європі, переживали тяжкі соціальні потрясіння, мали складне внутрішньополітичне становище. Україна потребувала європейських ринків для своєї сільськогосподарської продукції, тоді як Німеччина гостро потребувала нових ринків для своєї хімічної, машинобудівної продукції. Процес створення українських представництв у Німеччині був закономірним результатом попередніх до- і повоєнних контактів. На жаль, досвід співробітництва був короткотривалим через поступову ліквідацію зовнішньополітичної самостійності УСРР.

Примітки

1. *Кулінич І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969; *Сташевський Д.Н.* За мирні відносини з капіталістичним світом (1921–1924). – К., 1963; *Хміль І.С.* З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962.

2. *Богуславський О.* Інформаційно-пресова діяльність Центральної ради та українських урядів 1917–1920 рр. – Запоріжжя, 2003; *Будков Д.В., Веденев Д.В.* Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр.: Монографія. – К., 2004; *Кривець Н.* Дипломатичне представництво УНР в Німеччині (1919–1922 рр.) // Міжнародні зв'язки України. Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип.11; *Кураев О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006.

3. *Сироткин В.Г.* Золото и недвижимость России за рубежом. – М., 2000; *Уткин А.И.* Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. – М., 2004; *Фельштинский Ю.* Брестский мир. Октябрь 1917 – ноябрь 1918. – М., 1992; *Соколов В.В.* Деятельность советского посольства в Берлине. 1918–1941 годы // Новая и новейшая история. – 2006. – №2.

4. *Гальчевські Ф.* Україна в планах Німеччини в міжвоєнний період // Українські варіанти. – Львів, 1993. – №4.

5. *О'Коннор Т.* Георгий Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930. – М., 1991. – С.113.

6. *Соколов В.В.* Деятельность советского посольства в Берлине. 1918–1941 годы // Новая и новейшая история. – 2006. – №2. – С.102.

7. Там же. – С.102.
8. *Ахтамзян А.А.* Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1933 гг. // Новая и новейшая история. – 1990. – №5. – С.5.
9. *Зубачевский В.А.* Взаимоотношения Польши, России и Германии // Вопросы истории. – 2004. – №7. – С.23.
10. *Финк К.* НЭП во внешней политике: Генуэзская конференция и Рапалльский договор. – М., б.г. – С.61.
11. *Лакер У.* Россия и Германия наставники Гитлера. – Вашингтон, 1991. – С.177.
12. *Гилленсен В.М.* Ю.Заруски, Германские социал-демократы и советская модель. Идеологические разногласия и внешнеполитические разногласия 1917–1933 // Новая и новейшая история. – 1993. – №4. – С.211.
13. Отечественная история. – 2003. – №2. – С.88.
14. Там же.
15. Из воспоминаний Ф.Гельфериха. – Б.м.: Мысль, 1922. – С.16.
16. *Соколов В.В.* Указ. соч. – С.107.
17. Всемирная история: Мир в период создания СССР / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др. – М., Мн., 2002. – С.61.
18. Всемирная история... – С.60.
19. Там же. – С.105.
20. *Хмель І.С.* Назв. праця. – С.105.
21. Центральный державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3619. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.212.
22. ЦДАВО України. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.212.
23. Там же. – Ф.3619. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.212.
24. Там же. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.213.
25. *Хмель І.С.* Назв. праця. – С.108.
26. Там же. – С.108.
27. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів(1917–1923 рр.) / Лист Голови Ради Народних Комісарів УРСР канцлеру Німецької Республіки Вірту. – К., 1966. – С.423.
28. *Сифоткин В.Г.* Указ. соч. – С.255.
29. Там же. – С.256.
30. Там же. – С.256-257.
31. *Конт Ф.* Христиан Раковский – комиссар иностранных дел Украины (январь 1919 – август 1923 гг.). – С.51.
32. Там же.
33. Там же.

Резюме

В статье рассматриваются предпосылки открытия украинских представительств в Германии в начале 20-х гг. XX в. Процесс их образования был закономерным результатом предыдущих до- и послевоенных контактов. Но опыт сотрудничества был кратковременным из-за постепенной ликвидации внешнеполитической самостоятельности УССР.

Ключевые слова: Германия, УССР, международные отношения, украинские представительства, Брестский договор.

Одержано 20 березня 2007 р.

УДК 94(497.4)“1939-1942”:323

І.І.Боровець

БОРТЬБА В СЛОВАЦЬКОМУ ВЛАДНОМУ ТАБОРІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СЛОВАЧЧИНИ (1939–1942 рр.)

У статті здійснено характеристику владної еліти Словаччини, аналізуються протиріччя між окремими державними діячами.

Ключові слова: Словаччина, еліта, влада, радикали, германофілі.

Проголошення незалежності Словаччини 14 березня 1939 р. означувало початок розбудови словацької державності. Зрозуміло, що успішність державотворчих процесів у будь-якій країні значною мірою обумовлюється її внутрішньополітичним становищем. У зв'язку з цим, ситуація в Словаччині мала свої особливості. Політична влада в цей час повністю зосередилась у руках католицької Глінкової словацької народної (людової) партії (ГСНП). За конституцією, прийнятою 21 липня 1939 р., вона стала єдиним репрезентантом волі словацького народу в державній владі¹. У результаті провідні пости в державному апараті зайняли функціонери партії. Закономірно, що авторитаризм у теорії та практиці ГСНП вплинув і на її внутрішньопартійну структуру, де всі важливі рішення приймалися на засіданнях президіуму вузьким колом осіб. Тому, при дослідженні політичного розвитку Словацької держави, першочерговим завданням виступає характеристика її владної еліти, аналіз протиріч між окремими державними діячами та їх вплив на політичні процеси в країні.

Єдність партії, до якої на смертному одрі закликав своїх соратників її засновник отець А.Глінка, була лише зовнішньою ознакою. Словацький комуніст Г.Гусак у своєму донесенні в Москву визначає кілька груп в

ГСНП щодо зовнішньополітичної орієнтації: чехословацьку (М.Сокол), польську (К.Сідор), німецьку (Ф.Дюрчанський)². У період автономії Словацького краю проявилися розбіжності в питанні подальшого напрямку політики. Так зване помірковане крило (Й.Тісо, М.Сокол, К.Сідор) виступало за розбудову словацької державності в рамках Чехо-Словаччини. Противагою їм виступали радикали (В.Тука, Ф.Дюрчанський, А.Мах), які прагнули цілковитої незалежності Словаччини³. Для досягнення своєї мети вони намагалися залучитися підтримкою гітлерівської Німеччини⁴.

Утворення Словацької держави під егідою рейху⁵ відповідало програмі радикалів, проте склад першого уряду продемонстрував, що вони не мають визначального впливу на внутрішньополітичній сцені. Так, прем'єр-міністром став лідер поміркованих людаків, католицький священник Й.Тісо. До цієї ж групи належали міністри Й.Сівак (освіта), Й.Стано (транспорт) Г.Фрітц (юстиція). Міністерства фінансів та господарства очолили відповідно М.Пружинський та Г.Медрицький, які мали репутацію досвідчених професійних економістів та не відзначалися радикальними поглядами. Міністром оборони було призначено Ф.Чатлоша – військового експерта, який, однак, не був членом людацької партії та належав до протестантських кіл⁶.

Отже, при формуванні уряду більшість міністерських посад отримали прихильники Тісо та його політичної концепції. Згідно з нею, найкращою для словацького народу визначалася національна, консервативна, патерналістська та авторитетна влада, яка у своїй діяльності керується християнськими (передусім католицькими) засадами світогляду. Тісо наголошував, що “нашим ідеалом є соціально справедлива держава” та “забезпечення основних життєвих потреб кожному словаку”⁷. Слід зазначити, що 85% чисельності населення держави становили громадяни словацької національності, а за віросповіданням 73% належали до римо-католицької конфесії⁸. Тож не дивно, що такі ідеї зумовили створення масової соціальної бази нової влади.

Перші зміни в словацькій владі відбулися одразу ж після формування уряду. 16 березня 1939 р. газета “Словак” повідомила, що міністр внутрішніх справ К.Сідор подав прохання про відпустку за станом здоров'я⁹. Проте це було лише приводом усунення його з політичної авансцени і на свою посаду він вже не повернувся. Можливо, відставка Сідора була ініціативою Тісо, адже той складав йому серйозну конкуренцію в змаганні за пост голови президіуму ГСНП, який після смерті Глінки залишався вакантним. Але більш вірогідно, що його відхід з словацької владної еліти був зумовлений німецьким тиском. Діячі рейху не могли забути, що Сідор 12 березня відмовився підкоритися їх брутальним вимогам негайно прого-

лосити незалежність Словаччини. Пізніше він згадував: “Якби в ту вирішальну ніч німці зі мною говорили як з головою словацького уряду, а не погрожували, то, можливо, і я б летів до Берліна та брав активну участь у проголошенні самостійності”¹⁰. Так як Сідор мав великий авторитет в суспільстві та не був скомпрометований співпрацею з німцями, то пізніше його намагалися залучити на свій бік діячі словацького руху Опору, однак безуспішно¹¹. У липні 1939 р. Сідор відбув у “почесне заслання” – послом Словацької держави у Ватикан.

Розподіл портфелів аж ніяк не виправдовував сподівань радикалів. З них лише Дюрчанський обійняв пост міністра закордонних справ, але й він став на шлях співпраці з Тісо. Тука, хоча і був призначений заступником голови уряду, не отримав в своє розпорядження ніякого міністерства¹². Мах продовжував керувати відомством пропаганди, а його політичний вплив значно посилювався після того, як він очолив Глінкову гвардію (гарду) (ГГ)¹³. Це був структурний підрозділ ГСНП – уніфікована напіввійськова організація, яка активно пропагувала ідеї націоналізму в суспільно-політичному житті.

Одразу ж окреслилися протиріччя між Махом та його однодумцями і керівництвом партії, які стосувалися місця і ролі гарди в державі. Радикали прагнули вивести її з-під контролю центральних органів ГСНП шляхом створення окремих гардистських структурних та адміністративних одиниць. Їх метою був контроль гардистів над громадським життям суспільства, за додержанням законів, участь в дотриманні порядку та безпеки¹⁴. У зв’язку з цим, передбачалися спільні дії ГГ з армією та жандармерією. У відповідь Чатлош заявив, що “гарда має займатися вихованням молоді, а не військовими справами”¹⁵. Постанови уряду, які стосувалися компетенції ГГ, носили компромісний характер: на гардистів покладалася функція військового та ідеологічного виховання населення, але вони мали підкорятися партійній дисципліні та підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ. Проте вони не ліквідували протиріч. Тука й Мах все частіше стали використовувати гардистів при організації галасливої пропаганди на підтримку антисемітських заходів, агітації за встановлення “твердої” влади та інших деструктивних акцій, які мали на меті створити напружену атмосферу в суспільстві. Є відомості, що виступ гарди 20 січня 1940 р. планувався радикалами як спроба заколоту та насадження в Словаччині диктатури¹⁶. Стало очевидно, що вони розглядають її як ударну силу в “продовженні словацької революції”, але фактично задовольняли тільки свої владні амбіції. Це викликало занепокоєння Тісо, і він зважився на рішучий крок: 21 травня 1940 р. ним було прийняте рішення про відставку Маха та призначення командиром ГГ свого при-

хильника Ф.Галана¹⁷. Пізніше протистояння продовжилося, а радикали й надалі прагнули збільшити свій вплив серед гардистів. У цьому напрямку їм вдалося досягти значного успіху, але відокремити її від партії та поставити над суспільством, зробити гарду інструментом втілення своєї програми вони так і не змогли.

Загалом, політичні симпатії більшості словаків були на боці поміркованого крила ГСНП. Передусім через те, що метою Тісо та його оточення була національна консолідація суспільства. До державотворчих процесів залучалися всі, хто прямо не заперечував самостійність Словаччини. У результаті чиновницький апарат формувався і за участі “чехословакістів”, які з тактичних міркувань підтримали людацьку владу. Її опорою стала католицька церква, представники кліру були членами вищих державних органів та адміністрації¹⁸. У тісній згоді з урядом діяв словацький парламент (сейм), а його депутати, як члени ГСНП, фактично підпорядковувалися виконавчій владі. Прийнята сеймом конституція передбачала створення станово-корпоративної держави та організацію суспільного життя в дусі народного християнського соціалізму¹⁹. У основному законі Словацької Республіки (офіційна назва за конституцією) помітні деякі елементи демократії, зокрема положення про вибори та декларування прав та свобод людини. Але за весь період існування держави словаки так і не скористалися своїм правом вибору влади, а параграфи про права та свободи були обмежені формулюванням, що їх дія припиняється в разі порушення “громадського порядку” чи “християнської моралі”²⁰.

Перевага поміркованої течії в ГСНП була закріплена на з'їзді партії, що відбувався 30 вересня – 1 жовтня 1939 р. Головою партії став Тісо, Генеральним секретарем – його протеже Й.Кірхсбаум, з чотирьох заступників голови лише Тука представляв радикалів, а Мах був виключений зі складу вузького президіуму партії²¹. Співвідношення сил кардинально не змінилося і після того, як сейм обрав 26 жовтня 1939 р. Тісо президентом Словацької Республіки²². Хоча Тука і став головою уряду, але ні він, ні Мах не отримали жаданої посади міністра внутрішніх справ. Таким чином, радикальні діячі були обмежені в компетентних повноваженнях, мали небагато прихильників у державно-адміністративному апараті, що зумовило їхній мінімальний вплив на політичний розвиток Словаччини в 1939 – першій половині 1940 рр.

У таких умовах радикали могли сподіватися лише на зовнішню підтримку Німеччини, тому вони активно стали пропагувати нацистську ідеологію та їх методи управління суспільством як взірець для організації Словацької держави. Для Туки союз з нацистами в певній мірі узгоджувався з його власними політичними поглядами. У своїй науковій роботі

“Свобода: політичний аналіз” він визначає, що “тільки сильні народи мають право на існування, лише вони мають здатність творити та виховувати людство”²³. У 1923 р., незадовго до нацистського путчу, Тука їздив до Мюнхена з метою ознайомлення з досвідом організації заколотів²⁴. У лютому 1939 р. він зустрічався з Гітлером і став першим словацьким політиком, якому фюрер довірив свої плани ліквідації Чехо-Словацьчини.

У діяльності Туки та радикального крила ГСНП простежується їх прагнення показати, що саме вони (а не помірковані) здатні вести політику в повній відповідності з німецькими інтересами в Словацьчині. Наприклад, влітку 1939 р. Гітлер готувався до нападу на Польщу і був зацікавлений у погіршенні словацько-польських відносин. З огляду на це, радикали розпочали антипольську пропагандистську кампанію. 22 серпня 1939 р. в Братиславі була організована маніфестація, на якій Мах закликав повернути словацькі землі, що знаходилися в складі Польщі²⁵. Радикалам не вдалося вплинути на громадську думку, в ній продовжували переважати пропольські симпатії, але вони таким чином засвідчили відданість політиці рейху. На відміну від них, Тісо та його соратники не виявляли потрібної ініціативи, неохоче погоджувалися з німецькими вимогами та проводили непопулярні в суспільстві заходи тільки під тиском Берліна. Саме їх мав на увазі комуніст В.Широкий при констатації, що “верхівка чекає, доки держава зміцниться та звільниться від Гітлера”²⁶. Звичайно, німецькі владні кола звертали увагу на цю важливу для них різницю, а тому при реорганізації словацької влади вони примусили Тісо віддати ключові посади в уряді радикалам. Про ці зміни йому було повідомлено на словацько-німецьких переговорах у Зальцбурзі 27–29 липня 1940 р. і вони стали грубим втручанням Німеччини у внутрішньополітичне життя Словацької Республіки.

Головною причиною “зальцбурзького диктату” була неприйнятна для німців політика міністра закордонних справ (з жовтня 1939 р. ще й міністра внутрішніх справ) Дюрчанського. Гусак називає його одним з пропагандистів фашизму ще з домюнхенських часів²⁷. У сучасній національній словацькій історіографії зустрічаються вирази, що за політичними поглядами він був демократом та саме за його проектом в конституцію були внесені деякі елементи ліберальної демократії²⁸. На нашу думку, Дюрчанський не мав чіткої ідеологічної позиції, а його практична діяльність була обумовлена конкретними історичними обставинами.

До утворення Словацької держави він дійсно був одним із лідерів германофілів. Молодому радикалові імпувала насамперед ідея національної самовизначеності, яким активно оперували нацисти. Ситуація змінилася після 14 березня, коли Дюрчанський пересвідчився, що безкорисна німецька допомога є фарсом, а зростаюча залежність від рейху не

відповідає національним інтересам Словаччини. Внаслідок цього змінилася його позиція. У зовнішньополітичній сфері спостерігалися спроби уникнути односторонньої орієнтації на Німеччину. Дюрчанський налагодив контакти з Великобританією та Францією, загравав з СРСР. У внутрішній політиці він дотримувався поміркованого курсу, що об'єднувало його з Тісо. Так, в кінці лютого 1940 р. Дюрчанський рішуче виступив проти організованих гардистами антиєврейських заходів, в результаті чого розгорівся конфлікт між ним та Махом²⁹. Незважаючи на заборону комуністичної партії, більшість комуністів залишалися на свободі, а деякі навіть працювали в словацьких державних установах³⁰. Німецький посол в Словаччині Г.Бернард повідомляв у Берлін, що Дюрчанський свідомо блокує господарську експлуатацію країни рейхом³¹. Не бракувало й донесень різних агентів, які звертали увагу, що його діяльність суперечить німецьким інтересам у Словаччині. Для вирішення проблеми 23 травня 1940 р. в міністерстві закордонних справ Німеччини було підготовлено меморандум, у якому передбачалася усунення Дюрчанського з керівних посад³². Це і стало головною німецькою вимогою в Зальцбурзі.

Згідно із зальцбурзькими домовленостями, новим міністром внутрішніх справ став Мах, крім цього, його було поновлено на посаді начальника ГГ. Тука отримав міністерство закордонних справ та продовжував очолювати уряд³³. Окрилені несподіваним успіхом радикали повели рішучий наступ на позиції своїх опонентів. 26 жовтня 1940 р. Тука подав на затвердження президенту список нових міністрів юстиції (З.Фінк), господарства (Й.Фаркаш), транспорту (М.Чернак), освіти (К.Мургаш)³⁴. Всі названі особи належали до радикального крила ГСНП і їх введення до складу уряду означало б повну поразку поміркованих та кардинально змінило б внутрішньополітичний курс словацької влади. Дана вимога була узгоджена з новим німецьким послом в Братиславі М.Кілінгером, та й він сам 28 жовтня у своєму донесенні в МЗС пропонував зробити Туку президентом, при цьому Тісо мав отримати сан архієпископа і відійти з політичного життя³⁵.

Попри всі зусилля радикалів, планованих змін у владі не відбулося. Тісо виявив рішучість та використав свій вплив у партії. Він виніс пропозицію Туки на обговорення президії ГСНП, який постановив, що в питаннях призначення міністрів президент має більші повноваження, ніж голова уряду. Пізніше Тісо визнавав, що якби не його ключова роль в партії, то як конституційний президент в боротьбі з радикалами, він був би лише слабкою представницькою фігурою³⁶. Щодо задуму Кілінгера, то він, швидше за все, був його особистою ініціативою. Бачення ситуації з Берліна було іншим: "Гадаємо, що на даний момент німецька допомога при

усуненні Тісо не покращить, а погіршить внутрішньополітичну ситуацію в Словаччині. Тісо має в Словаччині велику популярність”³⁷.

Події у Зальцбургу переконали радикалів у тому, що для повної перемоги над своїми політичними супротивниками їм потрібно твердо й неухильно наслідувати німецький приклад. У цьому плані найбільш масштабними й демонстративними акціями в 1940–42 рр. були вирішення “єврейського питання” та спроба переходу до “єри словацького націонал-соціалізму”³⁸.

На жаль, антисемітизм був важливою складовою ідеології не лише радикального крила ГСНП, а й загалом людацької партії. Вже 18 квітня 1939 р. була прийнята перша урядова постанова, яка формулювала поняття “єврей” за релігійною ознакою та санкціонувала зменшення їх кількості у сфері “вільних професій” (державні службовці, лікарі, вчителі, адвокати та ін.)³⁹. Поступово збільшувався економічний тиск влади. Маєтки та підприємства євреїв обкладалися спеціальним податком, розпочався добровільно-примусовий викуп їх земельної власності. Вона й склала основну частину фонду аграрної реформи, з якого словацькі селяни могли на виплату придбати наділ⁴⁰.

Незважаючи на це, політика уряду викликала гостру критику Туки й Маха, які звинувачували Тісо в поблажливому ставленні до “єврейських елементів”. Тим паче, що міністр пропаганди рейху Й.Гебельс під час зустрічі з Махом в березні 1940 р. спонукав його до радикального вирішення “єврейського питання”⁴¹. З осені 1940 р. в діях влади спостерігається вже не просто обмеження, а цілковите ігнорування громадянських прав та свобод євреїв. Це знайшло вираження у позбавленні їх приватної власності, ізоляції від решти суспільства. Нормативно-правовою базою цих заходів став прийнятий сеймом 9 вересня 1941 р. звід законів (“єврейський кодекс”), що був складений на основі нюрнберзького расового законодавства⁴². Для людацької верхівки в переслідуванні євреїв мав велике значення матеріальний бік справи. У ході так званої “аріізації” вилучене єврейське майно передавалося словакам. З приводу цього, один з ідеологів ГСНП Ш.Полакович говорив: “Метою аріізації є створення сильної словацької середньої верстви... Є то в словацьких інтересах, аби збагатилося якнайбільше підприємливих господарів”⁴³. Як правило, “левову частку” конфіскованого майна отримували провідні діячі ГСНП, і в цьому випадку чітко проявляються спільні інтереси як поміркованих, так і радикалів.

Як стверджують словацькі історики Е.Ніжнянський та І.Каменец, в кінці 1941 р. “єврейське питання” стало вже не політичною чи ідеологічною, а соціальною проблемою. Дві третини євреїв на той час вже не могли

забезпечити собі найперші життєві потреби, а урядові проекти про створення для них гето залишилися нереалізованими⁴⁴. У зв'язку з цим, німецька пропозиція переселення (як офіційно повідомлялося) словацьких євреїв на окуповані польські землі надавала можливість швидко й ефективно позбавитися від них. Зрештою, конституційний закон від 15 травня 1942 р. позбавив євреїв державного громадянства, що було формальною основою для їх вигнання з країни. У період з березня по жовтень 1942 р. із Словаччини було вивезено 58 тис. євреїв і практично всі вони загинули в концтаборах⁴⁵.

Безумовно, в здійсненні депортацій словацьких євреїв велику роль відіграв німецький тиск на державних діячів Словаччини, передусім на президента. Тісо, як служитель церкви, був проти насильницьких методів, але в цьому питанні німці категорично підтримували радикалів, тому він змушений був підкоритися, більше того, відомі його спроби виправдати депортації релігійними догмами⁴⁶.

На початку 1941 р. між радикальним і поміркованим крилом ГСНП спалахнула відкрита пропагандистська війна. У газеті гарди "Гвардієць" 1 січня була надрукована промова Туки, який закликав словаків до боротьби за соціальну революцію. Він вказав, що вороги цієї революції досі на високих постах і вони не можуть позбавитися свого демократичного світогляду⁴⁷. 19 січня Мах на зібранні гардистів заявив, що в Словаччині наразі розвивається націонал-соціалістична революція, яка вимагає відповідних змін у словацькій конституції, парламенті та партії⁴⁸. Наступного дня на нараді секретарів ГСНП Тісо різко заперечив йому. Основа його позиції була така: "Програмою партії залишається розбудова народної Словаччини, її підтримують 99% словацького народу, тому ми є єдиною політичною армією і не боїмося генералів без війська"⁴⁹. Президент тут же ще раз наголосив мету своєї політики: "Ми, словаки, вперше маємо можливість влади і її використаємо не для диктаторських цілей, а для християнської соціальної програми"⁵⁰.

Таким чином, досі переважно латентна боротьба в словацькому владному таборі стала переростати у відкрите протистояння. Безперечно, Тука й Мах зробили головну ставку на те, що Німеччина підтримає їх виступ як будівничих націонал-соціалізму в Словаччині. Принаймні, як нам видається, у цьому їх запевняв Кілінгер. Тому 21 січня 1941 р. на зібранні командирів ПГ в Тренчанських Теплицях Тука виголосив 14 пунктів словацької націонал-соціалістичної програми⁵¹. Вирішальність німецької позиції в даній боротьбі розумів й Тісо. Одночасно з обнародуванням Тукою "14 пунктів", він теж запевнив, що головною лінією словацької політики буде націонал-соціалізм. Не заперечував президент і необхідність

перетворень: “те, що має змінитися – зміниться”⁵². Цим маневром Тісо вибив з рук радикалів їх найважливіший аргумент та одночасно довів свою вірність проницькій орієнтації.

На внутрішньополітичній сцені радикали мали значний вплив у гарді, а також спостерігаються їх спроби здобути прихильність словацьких робітників⁵³. Проте результат бурхливої агітації виявився невтішним. Консервативне релігійне словацьке суспільство психологічно не було готове сприйняти модерні нацистські ідеї, негативно позначилися на цьому недовіра більшості словаків до німців. Великі сумніви викликає компетентність самого Туки в теоретичних засадах націонал-соціалізму. Є думка, що його “14 пунктів” в дійсності були випрацьовані німецьким радником А.Ендросом⁵⁴. Про поверхову зацікавленість радикалів націонал-соціалістичними ідеями свідчить і той факт, що протягом 1939–1945 рр. не було зроблено словацького перекладу книги Гітлера “Моя боротьба”⁵⁵. Звідси випливає, що ідеологія націонал-соціалізму була для них ширмою, за якою ховалися особисті владні амбіції. На це звертав увагу і черговий німецький посол Г.Лудін, який 5 лютого 1941 р. доповідав: “В сутичках Тісо-Тука йде мова виключно про владу. Вони намагаються розширити рамки своєї політичної влади за рахунок один одного”⁵⁶.

Зміна Кілінгера на посаді посла рейху в Словаччині означала, що Німеччина не бажає загострення політичної кризи в країні. У інструкція Ріббентропа та Гітлера Лудіну наголошувалося: “Небажано, щоб прихована боротьба між групами Тісо та Туки переростала в публічну... Німеччина виступає за спрямування всіх політичних сил на позитивну співпрацю. Мотив: Словаччина, як держава під охороною рейху, має бути прикладом”⁵⁷. Звертаємо увагу, що це був час, коли Гітлер готував агресію проти СРСР та активізував свою політику на Балканах, а словацька територія стала для Німеччини важливим стратегічним плацдармом для військових приготувань. У такій ситуації фюрер був зацікавлений в збереженні спокою в словацькому суспільстві. У цьому плані помірковані виступали кращим гарантом стабільності ніж войовничі, але не підтримувані більшістю населення радикали, тому їх протистояння на даному етапі завершилося без істотних змін у владі.

Подальший політичний розвиток показав, що незгоди між поміркованим та радикальним крилом ГСНП не були ліквідовані. Вони проявлялися в різних компетентних питаннях, а прийняття важливих політичних рішень відбувалося за такою схемою: пропозиція рішення – ставлення до неї поміркованих, радикалів – консультація з представниками Німеччини. У результаті, у випадку протиріч між словацькими діячами, вони мали вирішальний вплив. Такий статус кво цілком влаштував німецьку сторо-

ну, тому, коли в квітні 1942 р. Тісо спробував відправити Туку у відставку, послідувала негативна реакція. Лудін у виступі перед словацькими німцями заявив: “Німеччині все одно, які особи керують державою, але то мають бути люди, для яких союз із рейхом не викликає жодних сумнівів”⁵⁸.

Противоріччя у словацькому владному таборі фактично завершилося з прийняттям 22 жовтня 1942 р. закону про “вождистський принцип” керівництва партією⁵⁹. Згідно нього, Тісо, який став офіційно іменуватися вождем, мав спрямовувати політику партії, його накази стали обов’язковими для кожного державного чи партійного функціонера. Створювався центральний комітет ГСНП (президіум партії, сейму, члени уряду та ін.), але й він не контролював вождя, а мав лише дорадчі функції⁶⁰. Таким чином, концентрація всієї влади в руках Тісо зводила нанівець будь-яку протидію радикалів на внутрішньополітичній сцені. Разом з тим, даний закон забезпечив підтримку Німеччини, адже передбачав реалізацію одного з ключових положень націонал-соціалістичної програми. Радикали деякий час ще розраховували на компрометацію Тісо в очах Гітлера, однак він до кінця існування Словацької держави не дав приводу сумніватися в пронимецькій орієнтації своєї політики, за що в 1943 р. був нагороджений “Золотим хрестом ордена німецького орла”⁶¹.

Отже, боротьба в правлячій верхівці Словацької держави, що значною мірою диригувалася ззовні, була спричинена владними амбіціями радикальної меншості, які, сподіваючись на підтримку Німеччини, прагнули до встановлення диктатури. Це протистояння не зумовило розколу в словацькому суспільстві, тому що пропаговані радикалами ідеї націонал-соціалізму мали лише поодиноких прихильників, але вплинуло на формування авторитарного режиму в країні, в якому стали проявлятися тоталітарні риси.

Примітки

1. The constitution of the Slovak Republic of July 21, 1939 // Miku J. Slovakia: A political and constitutional history (with documents). – Bratislava, 1995. – S.229.

2. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф.495. – Оп.71. – Д.709. – Л.145-147.

3. *Klauzerova B.* Od autonomie k tatej samostatnosti // Na ceste k tatej samostatnosti. – Martin, 2002. – S.176-179.

4. *Dana J.* judacky separatizmus a hitlerovske Nemecko. – Bratislava, 1963. – S.114.

5. *Yeshayahu J.* The Parish republic: Hlinka’s Slovak people’s party 1939–1945. – Boulder, 1976. – S.33.

6. *Kirshbaum J.* Na boj o samostatnosti Slovenska // Do tlani priprav. Maruniak P. –

Martin, 2000. – S.97.

7. *Spiesz A.* Slovensko na ceste k sebauvedomeniu. – Bratislava, 1992. – S.152.
8. Slovak. – 16 marca. – Bratislava, 1939.
9. *Katuninec M.* Dilemy Karola Sidora (1938–39) // Historicky năasopis (НИ) – Рои.48. – и.4, 2000. – S.648.
10. *Jablonicky J. Z.* illegality do povstania (kapitoly z obnianskeho odboju). – Bratislava, 1969. – S.25.
11. *Chreno J.* Malý slovník slovenskeho tatu. – Bratislava, 1965. – S.228.
12. *Vnuk F.* Ma svoj tat znamenáivot (politická biografía Alexandra Macha). – Bratislava, 1991. – S.197.
13. *Hrnko A.* Fa izácia slovenskeho tatu do leta roku 1940 // НИ. – Рои.33. – и.1, 1985. – S.538.
14. Иескословенске справы. – 18 maja. – Paris, 1939.
15. *Vietor M.* Prispěvok k objasneniu fa istickeho charakteru tzv. slovenskeho tatu // НИ. – Рои.8. – и.4, 1960. – S.496.
16. *Vnuk F.* Ma svoj tat znamenáivot... – S.220.
17. *Danyj A.* Politici v sutanoch. – Bratislava, 1985. – S.87-89.
18. *Darmo J.* tatnopolitické ustrojenie SR // Prvá Slovenská republika – 60 vyronie jej vzniku / zost. Maruniak P. – ilina, 1999. – S.56-57.
19. Slovenske dejiny / Marsina R. – Martin, 1992. – S.246.
20. *Vnuk F.* Ma svoj tat znamenáivot... – S.209.
21. *Liptak L.* Slovensky tat a protifa isticke hnutie v rokoch 1939–1943 // НИ. – Рои.14. – и.2, 1966. – S.179.
22. *Hertel M.* Ииннос профессора Vojtecha Tukey pred jeho vstupom do Slovenskej sudovej strany roku 1922 // НИ – Рои.50. – и.2, 2002. – S.259.
23. РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.13. – Д.53. – Л.7.
24. tefanikova A. Posska otaska v slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–39 // Historické tudie. – Рои.38, 1997. – S.76.
25. РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.71. – Д.709. – Л.28.
26. *Гусак Г.* Свидетельство о словацком национальном восстании. – М., 1969. – С.29.
27. Ferdinand Puriansky (1906–1974). Zbornik zo seminara // zost. Baranovii S. – Martin, 1998. – S.80.
28. *Liptak j.* Priprava a priebeh salzburských rokovani roku 1940 medzi predstaviteľmi Nemecka a slovenskeho tatu // НИ. – Рои.8. – и.3, 1965. – S.341.
29. *Lantayova-Иierna D.* Pohsady na vychod. – Bratislava, 2002. – S.115.
30. *Yeshayahu J.* The Parish republic: Hlinka's Slovak people's party 1939–1945. – S.37.
31. *Liptak j.* Priprava a priebeh salzburských rokovani roku 1940... – S.350.

32. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л.Зашкільника. – Львів, 2001. – С.478.
33. *Klimko J.* Tretia ri a a sudacky re im na Slovensku. – Bratislava, 1986. – S.160.
34. *korvaneek S.* Jozef Tiso – “vhodna osoba” v nemeckej politike voii Slovensku (1939–1945) // Pokus o politickom a osobnom profile Jozefa Tisu. – Bratislava, 1992. – S.197-198.
35. *Kamenec I.* Jozef Tiso vo funkcii predsedu Hlinkovej slovenskej sudovej strany v rokoch 1939–1945 // Pokus o politickom a osobnom profile Jozefa Tisu. – S.160.
36. *Vnuk F.* Ma svoj tat znamenaivot... – S.240.
37. *Яровий В.І.* Історія західних і південних слов'ян у ХХ ст.: курс лекцій. Навчальний посібник. – К., 1996. – С.203.
38. *Chreno J.* Maly slovník slovenskeho tatu. – S.234.
39. *Cambel S.* Arizacia a nasie zmeny v pozemkovej drbe na Slovensku do leta 1944 // НИ. – Рои.43. – и.1, 1995. – S.72.
40. *Hrnko A.* Fa izacia slovenskeho tatu do leta 1940... – S.547.
41. *Kovau D.* Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998. – S.228.
42. *Danyj J.* Politici v sutanoch. – S.84.
43. *Ni niansky E.* Kamenec I. Poplatky za deportovanych slovenskych idov // НИ. – Рои.51. – и.2, 2003. – S.314.
44. Ibid. – S.316.
45. *Kovau D.* Dejiny Slovenska – S.230.
46. РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.12. – Д.70. – Л.19.
47. Dokument и.4. Sprava bulharskeho carskeho vyslanectva, и.84. Bratislava, 22 januara 1941 // НИ. – Рои.43. – и.3, 1995. – S.550.
48. РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.12. – Д.70. – Л.26.
49. Там же. – Л.33.
50. *Lettrich J.* Dejiny novodobeho Slovenska. – Bratislava, 1993. – S.121.
51. Slovak. – 22 januara. – 1941.
52. РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.12. – Д.70. – Л.1.
53. *Klimko J.* Tretia ri a a sudacky re im na Slovensku. – S.163.
54. *Kru liak I.* Na dvoch strankach barikady. Spomienky na zlomove obdobia polstoroimich slovenskych dejin // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy). – Bratislava, 1994. – S.252.
55. *Vnuk F.* Ma svoj tat znamenaivot... – S.251.
56. *Purica M.* Jozef Tiso v hodnoteni Hitlerovych diplomatov a tajnych agentov // Pokus o politickom a osobnom profile Jozefa Tisa. – S.184.
57. *Rychlik J.* Politicka situacia v Europe a na Slovensku v rokoch 1941–1943 v spravach bulgarskych diplomatov // НИ. – Рои.47. – и.1, 1999. – S.290.
58. *Lettrich J.* Dejiny novodobeho Slovenska. – S.117.

59. *Victor M. Prispєvok k objasneniu fa istickeho charakteru tzv. slovenskeho tatu.* – S.489.

60. *Історія західних та південних слов'ян: XX ст.* / Ред. Е.П.Пугач, С.Ю.Страшнюк, Р.Постоловський та ін. – Харків, 1998. – С.204.

Резюме

У статті здійснено характеристику владної еліти Словаччини, аналізуються протиріччя між окремими державними діячами.

Ключові слова: *Словаччина, еліта, влада, радикали, германофіли.*

Одержано 30 березня 2007 р.

УДК 316.343.64(477+73)

В.В.Нечитайло

ПРИРОДНА ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ФЕРМЕРСТВА: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ УКРАЇНСЬКОГО ТА АМЕРИКАНСЬКОГО ДОСВІДУ

Метою статті є спроба проаналізувати, на основі українського та американського історичного досвіду, вплив природних факторів на формування соціальної і політичної ідентичності фермерства.

Ключові слова: *соціальна ідентичність, політична ідентичність, фермерство, соціальна комунікація, політична комунікація, колективне самоврядування.*

Оскільки головною умовою діяльності працівників сільського господарства, в тому числі й фермерів, є природне середовище (земля, вода, повітря, рослинне і тваринне життя), знання про зміни форм їх соціальної і політичної організації без наукових уявлень про предметну реальність цього середовища не мають історичного смислу. Виклики кризових явищ і геополітичної невизначеності України, низька ефективність аграрного сектора її економіки, гостра поляризація соціуму призвели до кризи ідентичності на індивідуальному і груповому рівні. Аналізуючи причини цієї кризи, способи реформування галузі, дослідники здебільшого приділяють увагу економічним параметрам й ігнорують природно-біологічні фактори, без чого неможливо визначити суттєві компоненти процесу ідентифікації. З огляду на це, необхідність дослідження цієї проблеми диктується як пізнавальними, так і практичними завданнями.

У науковій літературі ідентичність розглядається як своєрідна когнітивна система, що виконує роль регулятора поведінки особистості або

соціальної групи у відповідних умовах. Вона включає в себе особистісну і соціальну підсистеми. Перша стосується самовизначення індивіда в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і засвідчує належність індивіда до певної соціальної спільноти [1, 365]. “Під ідентичністю прийнято розуміти, – зазначає Л.Нагорна, – результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення “образу – Я” та “образу – Ми”, тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот...” [2, 16].

Соціальна і політична ідентичності означають, ким є індивід або соціальна група в конкретному житті, яке вони займають місце в соціальних і політичних відносинах, адекватно чи неадекватно сприймаються і визначаються їхні структури і символічні компоненти, їхній “образ” іншими агентами цих відносин. Оскільки політична ідентичність встановлюється як наслідок двох процесів – об’єднання і розмежування, то розташування об’єкта в полі соціальних і культурних відносин означає, з одного боку, приєднання його до суб’єктів, які володіють схожими з ним рисами і позиціями, з іншого – відокремленням від об’єктів з протилежними, несумісними позиціями.

Українське фермерство, що разом із фермерством США є об’єктом цього дослідження, пережило процеси формування, втрати та відтворення ідентичності. Перші господарства фермерського типу на українських землях з’явилися в добу козаччини. Це були зимівники і хутори, що суттєво доповнювали загальноєвропейську традицію. На думку В.Смолія та В.Степанкова, подих нової цивілізації виявився в Україні “не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським” [3, 339].

Соціальна і політична ідентичність фермерів формувалася опосередковано в процесі економічної, соціальної та політичної комунікації. Говорячи про співпрацю різних соціальних суб’єктів, що творили нову цивілізацію, видатний американський мислитель і політичний діяч О.Гамільтон підкреслював, що для соціальної визначеності, ідентифікації цих суб’єктів важливе значення мають географічне становище, ґрунти, клімат, характер виробництва і багато інших факторів [4, 149].

Варто зазначити, що способи, якими американські колоністи отримували й обмежували свою землю у XVIII ст. у процесі колонізації західних районів Північної Америки, були схожі на ті, з допомогою яких українські козаки протягом XVII–XVIII ст. здобували й освоювали землі у південних районах України. Ті й ті створювали своє багатство на незай-

нятих, а затим – на “громадських” землях. Ті й ті вважали займанщину реальним засобом справедливого вирішення земельного питання. “Називаючи свою країну “Божою землею”, – зазначає американський історик Д.Бурстін, – скотарі неохоче визнавали себе орендаторами... “Безплатна трава” була основою їхнього життя і джерелом їхнього існування” [5, 15-16].

Внутрішня структура заселеного колоністами простору мала символічне значення, виявляла себе як інструмент формування особливих традицій і особливої моралі, стереотипів щодо своєї природи і своєї ідентичності. “Американська особливість заселення землі до її відкриття, – пише Д.Бурстін, – породжувала оптимізм і бадьорість духу... Ніщо так не сприяло готовності американця до усвідомлення відкриттів і щасливих випадковостей, як безкорисливі простори” [6, 284, 303]. І це зрозуміло. Поселенці, яким у Старому Світі доводилося від покоління до покоління мріяти про земельні наділи в 10–12 акрів, через кілька місяців після переїзду в Новий Світ починали думати про 160, а то й про 320 акрів [6, 96]. Вони “осідали то тут, то там, в залежності від маршруту, який випав фургонові, привабливості чуток або землі, що потрапила на око... будували житло і розорювали цілину, не чекаючи порад законників” [6, 97].

У такий самий спосіб здобували собі землю й українські козаки. “Земля була у них вільна, обтова, степів не ділили: де хто обере собі місто, де кому охота припадає, там і сіда” [7, 162], – хіба не про займанщицький спосіб отримання землі свідчать ці, оприлюднені істориком О.Голобуцьким, спогади колишнього козака Розсолоди? Ділянки під козацький хутір, як правило, виділялися місцевими самоврядними органами, і лише після цього приймалася ухвала паланкових правлінь. І хоча козак отримував лише право на користування землею, він, насправді, набував право володіння нею – міг її заставити, подарувати або продати.

Тривалий час на заселених землях панувало звичаєве право. На козацьких радах вирішувалися найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорізького: “про мир і “розмир”, про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців, про поділ “земель і угідь і, нарешті, про вибори військової старшини” [8, 131].

Реальний спосіб життя козаків включав дві основні складові – предметно-практичну діяльність та спілкування як специфічну форму взаємовідносин між людьми. Спілкування охоплювало іншу, ніж діяльність, форму реально існуючих стосунків “суб’єкт–суб’єкт”. Основним моментом спілкування була взаємодія з іншими людьми як внутрішній механізм життя колективу. В процесі такої взаємодії козаки обмінювалися ідеями, інтересами, формували установки, засвоювали соціально-історичний до-

свід. Сутність взаємодії зводилася до спільної діяльності та організації життя.

На землях, заселених американськими колоністами, як і в козацьких степах, ще задовго до появи відповідних урядових установ також утворювалися громади-общини, які виконували різноманітні організаційні, контролюючі та правові функції. Вони обирали загальним голосуванням органи місцевого самоврядування, запроваджували суд присяжних тощо [6, 89]. Щоправда, до норм поведінки тут подеколи “ставились не з більшою шанобливістю (і з далеко меншою сентиментальною прихильністю), ніж до мулів, биків і фургонів” [6, 95]. На олюднених землях – і американських, і українських – урядування більшості стало законом не через очевидні моральні чи теоретичні фактори, а у зв’язку з елементарною доцільністю.

Процес ідентифікації фермерства, в ході якого індивіди зараховували себе до групи виробників-власників і починали позитивно сприймати її цілі, включав у себе не лише соціально-структурні, а й символічні компоненти, своєрідні традиційно-фольклорні образи, що створювали імідж певним персонажам цього соціуму. Символи давали змогу людині відчутти своє місце в системі соціальних і політичних відносин, знайти союзників, вирізнити конкурентів, набутти впевненості, психологічної стабільності, оптимізму, налаштувати свою поведінку відповідно до нормативних вимог соціального середовища.

Творення символів було пов’язане з різноманітними легендами, міфами і чутками. На основі традиційних уявлень виникали різного роду міфологеми, що ставали складовими міфологізації історії та очікуваного майбутнього, впливали на сприйняття тих чи інших традицій і дій, а також на характер політичної поведінки індивідів. “Ми романтизуємо “одинокого ковбоя”, який спілкується зі своїм конем, з природою і з самим собою, – зауважував американський історик. – Але ж самотньому ковбою було так само важко домогтися успіху на Заході, як переселенцю-одинаку перепливти океан або... без сторонньої допомоги перетнути континент” [5, 26].

Суворі закони дикого степу, тривалі перегони худоби, постійний ризик творили специфічні принципи взаємовідносин між колоністами. Е.Адамс у “Щоденнику ковбоя” наводить такий приклад: у одного фермера-скотаря був надійний товариш, разом з ним він шість разів здійснював великі перегони худоби, і лише через рік приятелі довідалися, що під час громадянської війни були в різних таборах, воювали один проти одного, що один із них був затятим бунтівником. Але на той час слово “бунтівник” уже стало дружнім прізвиськом [5, 27].

Надійним місцем для тих, хто рятувався від закону, була й Запорізька

Січ. Своїм ідеалом козаки вважали ватажків: сотника, гетьмана тощо. Ідентифікуючись із рівними собі, вони формували на основі цієї спільноти зобов'язання солідарності і взаємодопомоги. Збиралися тут люди різних соціальних станів, об'єднані спільною метою – отримати волю і розбагатіти. Якщо від “закону” утікачів рятувала Січ, то від громадських обов'язків урятуватися там не було змоги. І Кіш, і місцева влада опікувалися кожним козаком, дбали про безпеку торгових шляхів, суворо карали всіх, хто здійснював або намагався здійснити пограбування чи інші розбійні вчинки. “В Січі, хоч там жили різні втікачі й відступники усіх вір, – писав католицький священник Х.Китович, – така скромність і така безпека панували, що проїжджі з товарами... не боялися й волосини з голови втратити” [8, 295]. Чітко регламентувалися права й обов'язки торгових людей і покупців. А.Скальковський підтверджує це судження таким прикладом, взятим із січового архіву: якийсь прикажчик П.Крилов заборгував купцеві і був змушений, “за базарним судом”, продати свій двір на січовому базарі, щоб розплатитися з позивачем [9, 242].

Іншим був порядок на американських землях. У колоніальний період тут, як писала газета “Дейлі лідер”, люди, які раніше дорожили своїм ім'ям, раптом відкрито почали займатися розбоєм на дорогах і пасовиськах [5, 45]. Етика неперебірливих, відчайдушних “суперменів” народила міфи про “хороших бандитів” і “поганих законників”. “У той час, коли шерифи і начальники поліції були на службі у викрадачів худоби і скотарських королів, – зазначає історик, – бандити і лінчувальники присягалися “служити законові” [5, 45]. Причому всі сусіди і знайомі крадіїв худоби добре знали, чим вони займаються, але закривали очі на ці неподобства, намагалися виправдати їхні дії, довести їх доцільність. Деякі впливові компанії, що володіли великою кількістю худоби, пробували притягнути злочинців до відповідальності, проте наражалися на активний спротив служителів феміди, які відмовлялися обвинувачувати злодіїв або ж визнавали їх невинними навіть за наявності неспростовних і переконливих доказів.

Така ситуація не розслабляла, а згуртовувала фермерів, пастухів, торговців худобою, які створили асоціацію тваринників та її осередки на місцях, започаткували власний “соціальний капітал” [10, 78] – потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що формувався в міжособистісному просторі. Асоціація стала тим морально-етичним і правовим орієнтиром, який скеровував людей від індивідуального самовизначення, себто потреби усвідомлювати власний інтерес, до колективного самоврядування – здатності “брати на себе відповідальність за реалізацію соціального блага” [11, 41]. Члени місцевих общин, що входили до асоціації тваринників,

оголосили війну кримінальним авторитетам і їхнім злочинним угрупованням, підготували перелік клейм, які належали викрадачам худоби, і домоглися припинення продажу худоби з такими клеймами, а затим і конфіскації її на користь фермерських общин.

Так складалася модель соціальної і політичної спільності, в якій життя індивідів визначалося спільними потребами, взаємозалежністю, об'єднанням задля колективного вирішення проблем, а ранжування морально-етичних цінностей підпорядковувалось індивідуальним і груповим інтересам. І це зрозуміло. Мігруючи на Захід, люди об'єднувалися в общини, щоб разом долати величезні відстані, допомагати один одному переборювати щоденні труднощі, захищатися від розбійників і стихії. Вони знали, що йдуть туди, де закон ще слабкий або зовсім не існує, тому вирішували не чекати, поки законодавці спільно з урядом розв'яжуть усі правові проблеми, налагодять свою чиновницьку машину. Якщо у функціях, що виконувалися урядовими службами, виникала потреба, колоністи здійснювали їх з допомогою приватної ініціативи.

Життя внесло свої корективи в організації самоврядних засад общин. Останні утверджувалися частково за військовими, частково за цивільними правилами. Посадові особи обиралися на чітко визначені строки (капітан і його заступник – на двадцять днів, скарбник і секретар – на чотири місяці). Згідно з ухваленими правилами, судовий розгляд справ передбачався на кожному наступному привалі, якщо до капітана хтось звертався зі скаргою “про порушення правил порядку, норм права і справедливості, очевидних для всіх людей” [5, 89]. При розгляді неважких порушень колоністи обходилися лише присяжними, які приймали ухвалу простою більшістю голосів. Убивство розглядалося дванадцятьма присяжними. Загроза вбивства члена общини каралася, зазвичай, вигнанням винуватця з колективу.

Самоврядні органи, створені общинами, експедиціями колоністів за принципом “зроби сам”, не були обтяжені ні наглядом чиновників, ні попереднім досвідом, ні жорсткими історичними традиціями. Їх не освітлював ореол таємничості. Вони формувалися прозоро, на очах усієї громади, з метою реалізації її повсякденних потреб. Інструкції щодо утворення таких органів управління можна було прочитати у нашвидкуруч виготовлених довідниках поряд із порадами, як ремонтувати фургон, обходитися з худобою тощо [5, 91]. Члени скотарських общин могли вільно залишати одне співтовариство і приєднуватися до іншого, покидаючи згодом і його, якщо у них траплявся кращий вибір.

Подібні процеси відбувалися і в південних районах України. Великі колонізаційні хвилі, що котилися степами, то збирали тимчасово осіле населення докупи, утворюючи певні територіальні спільноти, то розпо-

рошували його на величезні території. У цій стихії козак самостійно обирав собі і місце поселення, і товариство.

Як і американські колоністи, що вважали, начебто “Бог і Природа веліли їхній землі не бути землею бідняків” [5, 41], козаки багато зусиль прикладали щодо поліпшення свого добробуту. Вчені детально описали величезні багатства, якими володіла козацька старшина, з бухгалтерською скрупульозністю оцінили нерухомість, табуни коней, отари овець, господарський реманент, кафтани, шуби, свити, шапки, посуд та інше майно. Справедливо звинувачуючи січову еліту в різноманітних зловживаннях (історія, на жаль, не знає панівного класу, що був би позбавлений цієї вади), дослідники тривалий час не помічали чи замовчували досить суттєвий факт: існуючі суспільні відносини, що склалися на козацьких землях, зокрема в Новій Січі, попри всі негаразди, давали шанс набутти статків якщо не всім, то значній частині активних, підприємливих людей, здатних поклатися на свої сили. Як слушно зауважує В.Голобуцький, на Запоріжжі багатство і навіть розкіш були доступні не лише старшині, а й рядовим працьовитим козакам, які володіли хуторами, млинами, великими пасіками й уміли розумно вести своє господарство [7, 341].

Як свідчить український і американський історичний досвід, природі сільського господарства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалось, якими б політичними мотивами не обґрунтовувалось, порушує прямий зв'язок фермера з землею, підмінює справжні аграрні відносини сурогатами. На думку Д.Бурстіна, найважливішим результатом способу життя американських кочових общин було розмивання грані, яка так багато важила у європейському способі життя і навколо якої вже точилися дискусії вчених, – грані між сферою життя особи і сферою життя суспільства, або між державою і людиною, між індивідуалізмом і колективізмом.

Грань між особистими і суспільними інтересами виявилася досить розпливчастою і в козацькій Україні. Підприємливі козаки-хуторяни, як і американські фермери, зробили значний внесок у формування нового, перспективного укладу господарювання, що визначив майбутній напрям розвитку сільського господарства. Однак втрата українським народом власної державності, перетворення його на “вторинний історичний матеріал” позбавили селянство такої історичної перспективи. Якщо американські фермери, підтримані урядом, стали основною ланкою в системі агробізнесу країни, то українське селянство, перебуваючи в стихії несвободи, тривалий час не могло прогудувати належним чином не лише населення

своєї держави, а й себе. Відродження фермерського господарства в незалежній Україні, щоправда, вселяє певні надії щодо підвищення ефективності цієї важливої сфери економіки.

Отже, в період зародження господарств фермерського типу, ідентичність їх суб'єктів ґрунтувалася на певній системі об'єктивних ідентитетів, серед яких особливу роль відігравав природний фактор, який давав змогу індивідам самовизначитися, усвідомити свою "іншість", адаптуватися до соціуму, найбільш близькому за інтересами і способами цілепокладання. Соціальна і політична ідентичність виступала не лише духовною категорією, а й інструментом соціального конструювання.

Примітки

1. *Климанська Л.Д.* Символічне конструювання політичної ідентичності // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К., 2001.
2. *Нагорна Л.* Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея" в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003 – №2.
3. *Смолий В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVIII ст. (1648–1676). – К., 1999.
4. Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея: Перевод с англ. / Под общей ред. Яковлева Н.Н. – М., 1994.
5. *Бурстин Д.* Американцы: демократический опыт: Перевод с англ. / Под общ. ред. Олейника В.Т. – М., 1993.
6. Его же. Американцы: национальный опыт: Перевод с англ. / Под общей ред. Шестакова В.П. – М., 1993.
7. *Галобуцький В.О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1773–1775. – К., 1961.
8. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – Т.1. – Львів, 1990.
9. *Скальковський А.* История Новой Сечи. – Одесса, 1847.
10. *Патнэл Р.* Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – №4.
11. *Сіленко А.* Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2004. – №5(8).

Summary

In the article on the basis of Ukraine and American historic-political experience, influence of natural environment is explored on forming of social and political identity of farming.

Key words: social identity, political identity, farming, social communication, political communication collective self-government.

Одержано 28 березня 2007 р.

РОЗБУДОВА ПРИКОРДОННИХ ВІДОМСТВ СУМІЖНИХ З УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВ (1991–2003 рр.)

У статті досліджується питання розбудови прикордонних формувань сусідніх Україні країн та створеної ними протягом 1991–2003 років системи охорони спільного державного кордону.

Ключові слова: кордон, суміжні держави, прикордонна вартта, прикордонна поліція, прикордонна охорона, прикордонні війська, прикордонна служба.

Україна є однією з найбільших європейських держав і, маючи один з найбільших за протяжністю державних кордонів, безпосередньо межує з сімома країнами: Республікою Польща, з якою у нас 542,39 км спільного кордону; Словацькою Республікою – 98,5 км; Угорською Республікою – 136,7 км; Румунією – 613,8 км; Республікою Молдова – 1222 км; Російською Федерацією – 2295,04 км; Республікою Білорусь – 1084,2 км¹. Ці держави, як і наша, дбаючи про свою безпеку, створюють власні прикордонні формування для того, аби не допустити негативних наслідків у державному будівництві, економічному та соціальному розвитку тощо.

Прикордонна діяльність суміжних держав та їхніх спеціальних відомств мають значний вплив на прикордонну політику України. Від цього залежать форми й методи, які застосовують вітчизняні прикордонники в своїй оперативно-службовій діяльності (далі – ОСД), характер створення необхідної прикордонної інфраструктури, особливості роботи пунктів пропуску на шляхах міжнародних сполучень тощо.

Вищезначені проблеми залишаються на часі, тому дослідження питання розбудови прикордонних формувань суміжних з Україною держав для оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників має пізнавальне, наукове й прикладне значення.

Про актуальність проблеми свідчить наявність низки різнопланових публікацій. Так, викладачі Національної академії Державної прикордонної служби України підготували для слухачів і курсантів навчальний посібник “Охорона державного кордону суміжними державами”², дописувачі часопису “Кордон” здійснили короткі розвідки прикордонних формувань майже всіх суміжних держав: М.Гончарук і М.Зорик – Прикордонної вартти Республіки Польщі³ та Прикордонних військ Республіки Білорусь⁴; І.Никитюк – Прикордонних військ Республіки Молдова⁵ і Прикордонної служби ФСБ Російської Федерації⁶; Й.Деак – Прикордонної охорони Угорщини⁷; Т.Філіпенко – Прикордонної поліції Румунії⁸. Потрібну інформацію можна почерпнути і у виданнях Ради Командувачів

прикордонних військ СНД⁹ і з публікацій дослідників сусідніх країн – Білорусі¹⁰, Росії¹¹, Румунії¹² та інших. Але досі комплексного наукового аналізу проблеми проведено не було.

Метою статті є дослідження питання розбудови прикордонних формувань сусідніх Україні країн та створеної ними протягом 1991–2003 рр. системи охорони спільного державного кордону.

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом, коли в суміжних державах відбувалось створення і проводились основні реформи прикордонних структур, а їх основним українським партнером були Прикордонні війська (далі – ПВ) України, які охороняли рубежі Батьківщини з кінця серпня 1991 р. по липень 2003 р., після чого були реорганізовані в Державну прикордонну службу.

У наших польських сусідів кордон охороняла Прикордонна варта Республіки Польща (далі – ПВ РП), яка стала спадкоємцем Корпусу охорони кордону (КОР) та Прикордонної варти (SG), які були засновані відповідно у 1924 і 1928 рр.¹³, та військ охорони кордону (WOP), котрі вартували свої кордони з 1945 до 1990 рр.¹⁴.

12 жовтня 1990 р. для охорони кордонів у нових економічних та політичних умовах засновано нове поліцейське формування – ПВ РП, яка на правах самостійного управління ввійшла до складу МВС і Адміністрації Республіки Польща, котрі визначали організаційно-штатну структуру прикордонного відомства.

Згідно з чинним законодавством, ПВ РП мала центральний та територіальні органи. Головна Комендатура ПВ РП, що знаходилась у Варшаві, була центральним органом державної адміністрації з питань охорони кордону. Очолював варту Головний Комендант. Головне командування координувало роботу відомчих регіональних відділів. Ті, у свою чергу, відповідали за стан справ в стражницях (постах), пунктах пропуску (далі – ПП) та дивізіонах¹⁵.

Особовий склад підрозділів ПВ РП нараховував понад 16500 службовців і 3300 працівників. Протягом досліджуваного періоду здійснювався перехід на професійну основу комплектування. Бюджетні витрати на рік становили близько 470 млн. злотих (\$125 млн.)¹⁶.

Українсько-польський кордон охороняв особовий склад Бещадського (м.Пшемисль) та Надбужанського (м.Хелм) відділів, і окремих міжміських (регіональних) оперативних відділів ПВ РП. При вказаних відділах створено спецпідрозділи оперативного реагування, які дислокувались в містах Санок та Пшемисль. На кордоні з Україною розташовувалось 14 стражниць, 7 міжнародних контрольно-пропускних пунктів та 7 пунктів спрощеного пропуску.

З 2000 р. спостерігалась тенденція до збільшення кількості особового складу ПВ РП на кордоні з Україною. Все активніше стали використовуватися радіотехнічні та радіолокаційні засоби, майже в 2 рази збільшилась кількість польотів прикордонної патрульної авіації вздовж польсько-українського кордону.

Охорона державного кордону Словацької Республіки та контроль за перетинанням кордону здійснювався Прикордонною поліцією та поліцією у справах іноземців, яка на правах окремого відділу підпорядковувалась Поліцейському корпусу МВС. Крайові відділи Прикордонної поліції та поліції у справах іноземців були введені до складу управлінь територіальної поліції прикордонних окресів (округів)¹⁷.

Центральним апаратом з липня 2000 р. стало Бюро Прикордонної поліції та поліції у справах іноземців Поліцейського корпусу МВС Словаччини¹⁸. Правовою основою охорони кордону був закон “Про Поліцейський корпус Словацької Республіки” прийнятий 6 липня 1993 року¹⁹.

Охорону державного кордону Словацької Республіки з Україною та контроль за його перетинанням здійснювали два відділи Прикордонної поліції та поліції у справах іноземців з місцем дислокації в адміністративних центрах країв – містах Прешов і Кошіце. Для безпосередньої охорони кордону від відділів виставлялись відділення прикордонної поліції та функціонували міжнародні пункти пропуску. Загалом на кордоні з Україною виставлено дев'ять відділень Прикордонної поліції та чотири міжнародних ПП²⁰. Залежно від категорії та умов несення прикордонної служби, штат відділень Прикордонної поліції складав близько 15–20, а ПП – 70–80 співробітників.

Всього до охорони державного кордону з Україною та здійснення прикордонного контролю в пунктах пропуску з боку Словацької Республіки було залучено близько 650 співробітників. Крім того, у надзвичайних випадках для посилення охорони кордону з Україною додатково могло бути залучено близько 400–450 поліцейських із складу резервів управління територіальної поліції країв. З 1 квітня 2003 р. на словацько-українському кордоні почав діяти спеціальний підрозділ по боротьбі з незаконною міграцією²¹.

В Угорщині дозорна система охорони кордону була сформована ще у IX ст. Саме тоді, за свідченням істориків, король Іштван Святий організував так звані прикордонні замкові комітати. Суттєве посилення охорони кордону пов'язують з іменем короля-лицаря Ласла Святого, свято якого – 27-го червня, стало Днем Прикордонної охорони²². З плином часу патрульну систему охорони державного рубежу змінила інша, де центральним елементом були прикордонні оборонні замки. Сталося це у XV ст.

Остаточно прикордонні райони для захисту південних та східних рубежів були сформовані після вигнання турецьких загарбників²³.

Після Другої світової війни охорона державного кордону Угорщини носила військовий характер, а порушення його кваліфікувалось як державний злочин. В цей час в прикордонному відомстві діяло 14 військових батальонів охорони кордону, які охороняли його на глибину на 15–20 км²⁴.

Початок новим значним змінам в новітній історії Прикордонної охорони Угорської Республіки (далі – ПО УР) покладено в 1989 р. З 1990 р. розпочався перехід до професійної охорони державного рубежу і докорінна реорганізація структури прикордонної охорони. Так, наприклад, загони, реформовані в прикордонні директорати, для підготовки професійних прикордонників відкрили спеціалізовані навчальні заклади. У квітні 1998 р. з лав Прикордонної охорони звільнено останнього солдата строкової служби²⁵. ПО УР на правах Головного Управління входило в МВС Угорщини.

Організацію охорони конкретних ділянок кордону здійснювали 10 прикордонних директоратів, які безпосередньо підпорядковувались Головному Управлінню. Серед місцевих органів дев'ять прикордонних директоратів виконували завдання поблизу кордону, а один – в Будапешті²⁶. Під безпосереднім керівництвом директоратів працювало 71 представництво прикордонного контролю і 53 – охорони кордону, 26 кримінально-розвідувальних служб, 10 відділів спеціальних операцій (в які входили роти швидкого реагування), 8 центрів роботи з іноземцями, з яких 6 – накопичувачі. Останнім часом все більшу роль в охороні кордону відігравали підрозділи “прикордонних мисливців” – спецформування швидкого реагування²⁷. Протягом досліджуваного періоду чисельність особового складу ПО УР збільшено до 11 760 осіб і здійснено її технічне переоснащення.

Організацію охорони державного кордону з Україною та прикордонний контроль у пунктах пропуску здійснював Ньїрбаторський прикордонний директорат (м.Ньїрбатор). Для безпосередньої охорони кордону від директорату було спочатку виставлено 5 представництв Прикордонної охорони (застав), а в 2001 р. облаштовано ще п'ять нових представництв. Для здійснення прикордонного контролю на цій ділянці кордону діяли ПП: “Загонь”, “Тисабеч”, “Берег-Шурань”, “Єперйешке”, а також пункти спрощеного пропуску: “Барабаш” і “Лонья”.

Оперативну роботу здійснював кримінально-розвідувальний відділ директорату та підпорядковані йому дві кримінально-розвідувальні служби у населених пунктах Загонь та Берег-Шурань. Спецзаходи проводили два підрозділи “прикордонних мисливців”: роти “Сабольч” (м.Загонь) та “Берек” (м.Ченгере).

Відповідно до категорії та умов прикордонної служби, штат представництв ПО УР складав 30–40 чол., ПП – 30–50 чол. Загалом на кордоні з Україною несли службу близько 1000 угорських прикордонників²⁸.

У Румунії офіційну прикордонну службу вперше створено в 1833 році. Тоді парламент проголосував за нову конституцію (Regulamentul Organic), якою й було засновано прикордонну охорону з числа мешканців прикордонних сіл. Вони звільнялись від податків, а натомість зобов'язані були охороняти кордон на визначених ділянках, звідки й пішла їхня назва – cordonaei (кордонаші)²⁹.

Після революційних змін 1989 р. і до 1999 р. охорону державного кордону Румунії на суші та морі покладено на Національне командування прикордонників (прикордонна охорона), а контроль у ПП – на Головне управління прикордонної поліції. Ці два прикордонні органи організаційно входили на правах самостійних до складу МВС Румунії. Прикордонна охорона організаційно складалась з прикордонних бригад, полків, батальйонів, від яких виставлялись загони та пости³⁰.

У результаті реформи з 1 липня 1999 р. завдання охорони державного кордону Румунії на суші і морі покладено на Прикордонну поліцію (функціонувала у складі МВС) та Берегову охорону, яка також здійснювала захист виключної (морської) економічної зони. На базі дев'яти бригад Прикордонної охорони створено дев'ять напрямів Прикордонної поліції³¹. Загальне керівництво охороною державного кордону за всіма напрямками, в тому числі і на морському кордоні, здійснював створений при МВС Генеральний інспекторат прикордонної поліції.

Румунська Прикордонна поліція мала широко розгалужену структуру. Інспекторату були підвідомчі всі Прикордонні поліції, 20 інспекцій графств, 8 навчальних центрів для підготовки сержантів, школа перепідготовки особового складу, школа підготовки кадрів для роботи на поліцейських кордонах. Місцевим управлінням Прикордонної поліції підпорядковувались відповідні інспекції графств. На цьому рівні формувались групи і сектори Прикордонної поліції. У кожній прикордонній області існувало своє територіальне управління³².

Обов'язки щодо захисту національних інтересів Румунії на державному кордоні з Україною виконували такі підрозділи: регіональне управління прикордонної поліції (місто Редеуць), до якого структурно входили повітові інспекторати прикордонної поліції: “Сату-Маре” з місцем дислокації в м. Сату-Маре. Організаційно складався з 9 секторів прикордонної поліції і 5 пунктів пропуску; “Марамуреш” (м. Сірет) – 5 секторів прикордонної поліції і 2 ПП; “Сучава” (м. Редеуци) – 4 сектори прикордонної поліції і 6 ПП; “Ботошань” (м. Ботошань), від якого на кордоні з Україною

діяло 4 сектори прикордонної поліції (всього – 8) і 1 ПП. На річковій (Дунайській) та морській ділянках державного кордону охорону здійснювала Берегова охорона (Управління Прикордонної поліції в місті Констанца). Від неї на ділянці румунсько-українського кордону свої обов'язки виконували повітові інспекторати прикордонної поліції: “Тулча” (м.Тулча) – 6 секторів прикордонної поліції; “Браїла” (м.Браїла), від якого на кордоні з Україною здійснював свої повноваження сектор прикордонної поліції “Вакаренъ”. Також до складу підрозділів Берегової охорони входили: 4-та морська бригада (м.Констанца); окремий морський дивізіон (м.Констанца); окремий морський дивізіон (м.Мангалія); окрема річкова бригада (м.Браїла)³³.

У край складних умовах формувалася державний кордон та прикордонна варта у Республіці Молдова. З вересня 1991 р. Указом Президента Республіки Молдова оголошено про перехід ділянки західного кордону, що проходила її територією, під повну і виняткову юрисдикцію держави. Усі будинки, споруди, техніка, озброєння та інше майно Нижньодністровського прикордонного загону (далі – ПРИКЗ) стали власністю Молдови. Охорону кордону республіки доручено Міністерству Національної безпеки із підпорядкуванням йому всього особового складу підрозділів ПВ КДБ СРСР, розташованих на молдовській території³⁴.

Указом Президента Республіки Молдова від 10 червня 1992 р. Міністерству Національної безпеки пропонувалось розпочати формування власних прикордонних військ. Відповідно до цього указу 15 червня 1992 р. було ухвалено Постанову Уряду про створення Прикордонних військ Республіки Молдова. У 1999 році Законом від 23 грудня Прикордонні війська Республіки Молдова були реформовані в Департамент Прикордонних військ Республіки Молдова³⁵, а 18 січня 2000 р. Департамент було виведено зі складу Міністерства Національної Безпеки і реорганізовано в самостійну структуру.

Молдовсько-українську ділянку державного рубежу прикордонники Молдови прийняли під охорону лише у липні 2001 р. Цей процес так затягнувся тому, що був пов'язаний з чималими складнощами, насамперед з визначенням місць дислокації і власне розміщенням прикордонних підрозділів, організацією повсякденного побуту військовиків, будівництвом системи охорони кордону, налагодженням ділових та дружніх стосунків з місцевим населенням тощо³⁶.

Охорона кордону з Україною з боку Придністровської Молдовської Республіки (протяжність кордону – 428,8 км, у т.ч. річкової ділянки – 69 км) здійснювалась Прикордонними військами Міністерства державної безпеки.

До складу ПВ входив Тіраспольський ПРИКЗ, який нараховував близько 2000 чол. особового складу. Він включав 6 прикордонних комендатур (далі – ПРИКК), до складу кожної з яких входило по 2–6 лінійних застав (всього – 29) та 1–2 ПП комендатурного підпорядкування³⁷.

Охорона державного кордону Російської Федерації здійснювалась спадкоємницею ПВ КДБ СРСР, створеною 12 червня 1992 р., Федеральною прикордонною службою Російської Федерації (далі – ФПС РФ), реформованою 1 липня 2003 р. в Прикордонну службу Федеральної служби безпеки (далі – ПС ФСБ РФ)³⁸.

Відповідно до закону “Про Державний кордон” Російської Федерації, Прикордонна служба – військова організація у складі ФСБ, що становить основу системи забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави у сфері захисту та охорони державного кордону, охорони внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної економічної зони, континентального шельфу. Правовою основою діяльності Прикордонної служби був Федеральний Закон “Про прикордонну службу Російської Федерації”³⁹.

Зазначимо, що Росія володіє унікальною прикордонною сферою. Державний кордон Російської Федерації найбільший за протяжністю – 61031,29 км. Площа морських просторів становить 9 млн. км². Росія межує з 16 країнами. Зі сходу на захід кордон проходить крізь 12 годинних поясів. З 89 суб’єктів Російської Федерації 45 є прикордонними. У досліджуваний період кордон охороняли частини та підрозділи десяти регіональних управлінь. У системі ПС ФСБ РФ функціонували також дві прикордонні групи – у Вірменії й Таджикистані, і три оперативні групи – в Білорусі, Казахстані та Киргизстані.

Сухопутні з’єднання, частини та підрозділи були основною та найважливішою складовою Прикордонної служби. У їхньому складі налічувалось понад 950 прикордонних застав, 449 ПП, у тому числі 196 автомобільних, 86 повітряних, 107 морських (річкових), 58 залізничних та 2 пішохідних. До 2003 р. у ПС ФСБ РФ її Західне та Південно-Східне регіональні управління, а також всі органи прикордонного контролю, стовідсотково комплектувались військовослужбовцями за контрактом.

Невід’ємні складові ПС ФСБ РФ – Морська охорона й авіація.

Органи Морської охорони мали у своєму складі прикордонні сторожові кораблі та катери різних класів та проектів. Основні з них: кораблі проектів 97П, 1135.1, 745, 1241.2, 1208, 205П, 10410, 1248; катери проектів 1496, РМ376, П1415, 1400, 371У; патрульні судна і катери проектів 502, 13031, “Командор”, “Ураган”; кораблі та катери забезпечення проектів 1595, 16900А, 16931, 1481.

На озброєнні авіації перебували транспортні літаки Іл-76 і Ту-134, транспортні патрульні літаки Ан-24, Ан-26 і Ан-72, транспортні вертольоти Мі-26, транспортно-бойові вертольоти Мі-3 та Мі-24, палубні вертольоти Ка-27ПС, легкі навчально-транспортні літаки Як-18Т⁴⁰.

Організацію охорони російсько-української ділянки кордону здійснювало Західне регіональне управління (м.Воронеж). Загальна чисельність його особового складу становила близько 6500 чоловік. Зі складу управління безпосередньо на кордоні з Україною було розгорнуто 5 ПРИКЗ: 106-й (Ростов-на-Дону), 7-й (Кам'янськ-Шахтинський Ростовської області), 3-й (Белгород), 11-й (Курськ), 9-й (Брянськ), загін спеціального призначення (Воронеж) та 26-та авіаційна ескадрилья. Діяли 38 ПП⁴¹.

Охорону кордону з Україною в Азовському морі здійснював 48-й Окремий дивізіон прикордонних сторожових кораблів (м.Темрюк Краснодарського краю), а охорону узбережжя Азовського моря в Краснодарському краї – 7 Окрема ПРИКК (станція Тимошевська Краснодарського краю) від Північно-Кавказького регіонального управління (Ставрополь) ПС ФСБ РФ⁴².

Керівництво ПС ФСБ РФ проводило посилення охорони сухопутної ділянки кордону з Україною шляхом виставлення нових підрозділів. Згідно з рішеннями Директора ПС ФСБ РФ, на російсько-українському кордоні активно здійснювався процес розгортання прикордонних комендатур, до складу яких входили оперативно-розшукові відділення. Загалом, у ПРИКЗ було створено 14 ПРИКК⁴³.

Початком сучасної історії ПВ Республіки Білорусь можна вважати 20 вересня 1991 р., коли Верховна Рада республіки прийняла постанову “Про підпорядкування ПВ КДБ СРСР, що дислокуються на території Республіки Білорусь”⁴⁴. Всі питання організації охорони державного кордону покладались на Державний департамент Прикордонних військ Республіки Білорусь (далі – ПВ РБ), котрий став спадкоємцем Червонопрапорного Західного прикордонного округу КДБ СРСР. У його розпорядженні перебували ПРИКЗ, які дислокувались у містах Гомель, Пінськ, Брест, Гродно, Ліда, Сморгонь та Полоцьк. До організаційно-штатної структури, у свою чергу, входили відділення прикордонного контролю (далі – ВідПК), група річкових катерів та ПРИКК, які контролювали ВідПК і резервні застави.

Найголовнішим чинником, який впливав на формування моделі охорони білоруського кордону, була доволі успішна співпраця з прикордонниками Російської Федерації. Прикордонні відомства країн-сусідів розпочали тісно контактувати фактично одразу після створення СНД. Починаючи з 1995 р., у їхній двосторонній роботі з'явився чіткий вектор, що стосу-

вався подальшого розвитку нормативно-правової бази з питань охорони державного рубежу. Результатом цього стало створення 2 квітня 1997 року Прикордонного комітету Союзу Білорусі та Росії, а двома роками пізніше – прийняття спільної Концепції прикордонної політики⁴⁵.

Щодо охорони кордону з Україною, то до осені 1997 року вздовж білорусько-українського кордону білоруські прикордонні варти були відсутні. Практична діяльність ПВ РБ щодо організації охорони кордону з Україною розпочалась згідно з Указом Президента Республіки Білорусі від 31 липня 1997 р. “Про заходи щодо посилення охорони державного кордону Республіки Білорусі” та наказом Голови Державного департаменту ПВ РБ №063 від 25 серпня 1997 року. Зазначеними нормативними актами проголошувалося створення на кордоні з Україною прикордонного загону в місті Гомель та реорганізація навчального ПРИКЗ, в місті Пінськ Брестської області в прикордонний загін⁴⁶.

Від Гомельського ПРИКЗ в місті Мозир була виставлена прикордонна комендатура, що включала 11 ВідПК і 4 резервні застави. Крім того, ще 5 ВідПК та 1 резервна застава безпосередньо підпорядковувались керівництву загону. Для прикриття річкової ділянки кордону в структурі загону створено групу прикордонних річкових катерів, котрі дислокувались в місті Лоев Гомельської області. В 2003 р. на її оснащенні перебувало 12 катерів.

Контррозвідувальні завдання на ділянці Гомельського ПРИКЗ здійснювались оперативно-розшуковим відділом (штат – 50 чоловік). В оперативному підпорядкуванні оперативно-розшукового відділу загону знаходились ще два відділи активних заходів від Окремої служби активних заходів (далі – ОСАЗ), які дислокувались у містах Гомель та Мозир⁴⁷.

Пінський навчальний ПРИКЗ було перетворено в 10-й ПРИКЗ 8 вересня 1997 р., і з 25 вересня 1997 р. він розпочав здійснювати охорону білорусько-української ділянки кордону в межах Брестської області. До його складу входили ПРИКК, що дислокувались в містах Столін-2 і Малоріта⁴⁸.

У місті Пінськ дислокувався відділ активних заходів, що оперативно підпорядковувався оперативно-розшуковому відділу Пінського ПРИКЗ.

Загальна кількість особового складу Прикордонних військ на білорусько-українському кордоні становила близько 2500 осіб.

Що стосується системи охорони кордонів суміжних країн з Україною, то основу її організації складала ешелонована система оперативно-пошукових, розшукових, розвідувальних та режимних заходів, які здійснювались особовим складом прикордонних підрозділів з залученням місцевого населення⁴⁹.

Отже, наведений фактичний матеріал спростовує велику кількість тих

заяв, які особливо часто звучали від наших східних та північних сусідів, про те, що Україна, розбудовуючи свій державний кордон і його охорону в односторонньому порядку, прагне розладнати, а то й розірвати дружні відносини між братніми народами. Як бачимо, протягом досліджуваного періоду всі суміжні держави постійно розвивали і удосконалювали свої прикордонні структури, зокрема й на кордоні з Україною.

Не останню роль у вирішенні цих проблем відіграла й співпраця українських прикордонників з представниками прикордонних відомств суміжних держав, і саме на прискіпливе вивчення цього питання й будуть спрямовані подальші дослідження.

Примітки

1. Державна прикордонна служба України: Завдання, організація, перспективи. – К., 2004. – С.4.
2. Охорона державного кордону суміжними державами: Навчальний посібник / Баратюк В.І., Ставицький О.М., Жабенко О.В., Войтович А.І., – Хмельницький, 2004. – 51 с.
3. Гончарук М., Зорик М. Прикордонна варта Республіки Польща: шлях до стандартів ЄС // Кордон. – 2003. – №5. – С.36.
4. Їх же. Державний комітет Прикордонних військ Республіки Білорусь: кроки розбудови // Кордон. – 2003. – №6. – С.14-15.
5. Никитюк І. Департамент Прикордонних військ Республіки Молдова: історія та сьогодення // Кордон. – 2004. – №4. – С.22-23.
6. Його ж. Динамічне сьогодення Прикордонної служби ФСБ Росії // Кордон. – 2004. – №2. – С.32-33.
7. Деак Й. Знайомтеся: Прикордонна охорона Угорщини // Кордон. – 2003. – №2. – С.32.
8. Філіпенко Т. Прикордонна поліція Румунії – рівноправний член Європейського союзу // Кордон. – 2003. – №3. – С.41.
9. Содружество крепнет границами. СКПВ – 10 лет. – М., 2002. – 224 с.
10. Граница. Вехи истории Пограничных войск Беларуси. – Минск, 2005. – 80 с.
11. Акуличев А. Пограничное ведомство: пути строительства и терминология // Вестник границы России. – 1999. – №1-2. – С.94-104; Тоцкий К.В. На границе сосредоточен весь спектр государственных интересов // Пограничник. – 2001. – №5. – С.3-9.
12. Marin Codreanu Grăniceria, cu cât este mai grea, cu atât este mai frumoasă // Frontiera. 10 iunie 1996. – P.4; Academia de Poliție și Școala Oradea își așteaptă cursanții // Frontiera. – 2004. – №2. – P.9.
13. Zdziejow polskich formacji granicznych 1918–1939. Cz.I, II / Praca zbiorowa pod red. V.Poiaka. – Koszalin, 1998.
14. Гончарук М., Зорик М. Прикордонна варта Республіки Польща. – С.36.

15. Охорона державного кордону суміжними державами. – С.13-14.
16. Поточний архів Сховище документів Адміністрації державної прикордонної служби України (далі – СД АДПСУ). – Інв.8265. – Спр.79. – Т.2. – Арк.339.
17. СД АДПСУ. – Інв.8265. – Спр.79. – Т.2. – Арк.331.
18. Прикордонна охорона суміжних країн (довідкові дані). – К., 2002. – С.11.
19. Zákon národnej rady Slovenskej republiky č.171 / zo 6. júla 1993 O Policajnom zbere // Zbierka zákonov Slovenskej republiky. – Bratislava, 1999. – S.72-88.
20. Organizačná štruktúra KR PZ Prešov // Krajské riaditeľstvo Policajného zboru Prešov. – 1997. – S.2-3.
21. СД АДПСУ – Інв.8166. – Спр.46. – Т.1. – Арк.255.
22. *Liptai Ervin*. Magyarország hadtörténete: 2-kötetben. – Budapest, 1984. – К.1. – P.17-20.
23. *Деак Й.* Знайомтеся: Прикордонна охорона Угорщини. – С.32.
24. *Szőcs Ferenc*. A határőrség megalakulása és harca a népi hatalomért 1945–1948. – Budapest, 1970. – P.342.
25. *Деак Й.* Знайомтеся: Прикордонна охорона Угорщини. – С.32.
26. СД АДПСУ. – Інв.8265. – Спр.79. – Т.2. – Арк.340.
27. Прикордонна охорона суміжних країн (довідкові дані). – С.17.
28. СД АДПСУ – Інв.8166. – Спр.46. – Т.1. – Арк.255-256.
29. *Petre P. Panaitescu*. Istoria Rumânilor. – București, 1990. – P.265.
30. СД АДПСУ. – Інв.8265. – Спр.79. – Т.2. – Арк.341.
31. Там же. – Арк. 331.
32. Прикордонна охорона суміжних країн (довідкові дані). – С.25.
33. СД АДПСУ – Інв.8166. – Спр.46. – Т.1. – Арк.256.
34. На страже границ суверенной Молдовы // Содружество крепнет границами. СКПВ – 10 лет. – С.141.
35. Прикордонна охорона суміжних країн (довідкові дані). – С.32.
36. *Никитюк І.* Департамент Прикордонних військ Республіки Молдова. – С.22-23.
37. Прикордонна охорона суміжних країн (довідкові дані). – С.35.
38. Пограничная служба России имеет многовековую историю // Содружество крепнет границами. СКПВ – 10 лет. – С.151-152.
39. Охорона державного кордону суміжними державами. – С.42.
40. *Никитюк І.* Динамічне сьогодення Прикордонної служби ФСБ Росії. – С.32-33.
41. СД АДПСУ. – Інв.7409. – Спр.79. – Т.4. – Арк.214.
42. Прикордонна охорона суміжних країн (довідкові дані). – С.40.
43. Охорона державного кордону суміжними державами. – С.42-45.
44. Вехи історії Пограничних військ Республіки Беларусь // Содружество

крепнет границами. СКПВ – 10 лет. – С.93.

45. Гончарук М., Зорик М. Державний комітет Прикордонних військ Республіки Білорусь: кроки розбудови. – С.14-15.

46. Білоруські прикордонники приступили до охорони українсько-білоруського кордону // Власний архів М.Кабачинського. – К.3.

47. Граница. Вехи истории Пограничных войск Беларуси. – С.52.

48. СД АДПСУ – Інв.8166. – Спр.46. – Т.1. – Арк.258.

49. Там же. – Інв.7291. – Спр.51. – Т.1. – Арк.243.

Summary

This article investigates the matter of the formation of the Border Guard units of the neighbouring states of Ukraine and created by them the protection system of common border between them during 1991–2003.

Одержано 5 березня 2007 р.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 94(477):929

С.А.Копилов

ПРОФЕСОР Л.А.КОВАЛЕНКО ЯК ІСТОРІОГРАФ (ІЗ НЕОПУБЛІКОВАНОЇ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ)

У статті проаналізовано дві неопубліковані історіографічні праці відомого українського історика Леоніда Коваленка “Проблеми історіографії України в працях польських істориків 19 ст.” і “Питання загальної історії в працях українських істориків у пореформений період”, що розширюють уявлення про історіографічну ситуацію в Радянській Україні.

Ключові слова: Леонід Коваленко, історіографія, історичне дослідження, Україна, Польща.

Важливу роль у науковій творчості відомого українського історика Л.А.Коваленка (1907–1985), починаючи з початку 1950-х рр., відіграла розробка різноманітних проблем історії історичної науки. Ймовірно, що зацікавленість історіографічними сюжетами була зумовлена режимом сталінського тоталітаризму, що обрав до української творчої і наукової інтелігенції політику “батоба і пряника”, всіляко намагаючись поставити її на коліна. Це сталося за умов появи постанов ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда” і “Ленинград”, “Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення”, “Про кінофільм “Большая жизнь” (серпень-вересень 1946 р.).

Постанови ЦК ВКП(б) спільно “дублювалися” ЦК КП(б)У: за короткий час їх з’явилося аж три. І кожна розпеченим залізом випалювала “український націоналізм”. Ось імена таврованих: М.Плісецький, М.Ткаченко, С.Маслов, Є.Кирилюк, І.Пільгук, С.Шаховський, усі – автори “Нарису історії української літератури”, М.Рильський – голова Президії Спільки письменників України, який “не вжив ніяких заходів, щоб вчасно засудити в пресі і на зборах письменників проникнення чужих радянській літературі тенденцій”, О.Дорошевич, Ю.Яновський – редактор журналу “Вітчизна”. Серед інших представників української наукової інтелігенції в партійних едиктах згадувалося ім’я старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Л.Коваленка, який у журналі “Вітчизна” за 1946 р. видрукував

статтю “Поет, новатор і патріот”, присвячену одному із зачинателів українського національного відродження І.Котляревському. На думку її автора, саме в “Енеїді” поет, як сміливий автор, розірвав з старими літературними традиціями і написав твір мовою народних мас... Саме те, що поема була написана українською мовою, виносило твір за межі суто літературного життя і літературних інтересів і робило “Енеїду” Котляревського значною подією в галузі ідеологічного життя України кінця XVIII ст.”. Партійна постанова осуджувала статтю Л.А.Коваленка як націоналістичну, в якій затушовувалися класові протиріччя й підмінявся класовий аналіз націоналістичною теорією безкласовості історичних процесів.

Постанови ЦК інспірували появу статей, схожих на доноси, на шпальтах газет “Радянська Україна” та “Правда України”; вони ж, у свою чергу, провокували нові, ще грізніші нападки з боку партійних і державних органів. Начебто випадково ВАК Міністерства вищої освіти СРСР на 25 місяців затримала видачу Л.А.Коваленку диплома кандидата наук, хоча Рада Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка ще 24 листопада 1945 р. прийняла ухвалу щодо присудження йому вченого ступеня кандидата історичних наук. За таких умов Л.Коваленко змушений був у публічних виступах, зокрема на зборах АН УРСР у листопаді 1946 р., “визнати” справедливим критичні зауваження компартійної постанови та в жодному із списків своїх наукових праць він ніколи не згадував свою публікацію в журналі “Вітчизна”.

Морально зломлений сталінським режимом Леонід Антонович змушений був у вересні 1947 р. залишити академічну наукову установу в Києві й перейти на роботу до Житомирського педагогічного інституту. Тут працював на посаді доцента, завідувача кафедри загальної історії, викладаючи курси нової історії зарубіжних країн і зарубіжної історіографії. У лютому 1950 р. рішенням ВАК СРСР йому було присвоєно вчене звання доцента кафедри загальної історії¹. “Педагогічна робота, зокрема читання курсів нової історії, мені подобалась і давалась легко, – вказував у своїй автобіографії вчений. – Я посилено і багато працював над удосконаленням курсів, прагнучи забезпечити високий теоретичний та методичний рівень. Я вважав і вважаю, що студентську аудиторію слід поважати. Ставлення студентської аудиторії до моїх лекцій та занять стверджувало доцільність такої моєї методики. Моя методична практика зокрема полягала в тому, що кожен навчальний рік я майже заново готував курс лекцій. Ось чому мені здається, що виготовлення фондів лекцій для багаторічного користування себе не виправдовує”².

Тож, переорієнтація Леонідом Антоновичем своїх наукових уподобань з питань вітчизняної історії до історіографічних сюжетів була виму-

шеним компромісом вченого із компартійними й державними органами сталінського режиму, відображаючи зовнішні обставини (соціально-економічні, політичні процеси, соціальне замовлення, характер ідеологічної боротьби, політику уряду щодо науки і т.п.), що визначали на той період історіографічну ситуацію в Радянській Україні. Невдовзі ж історіографічна проблематика стала однією із найбільш значимих серед наукових зацікавлень вченого: із загального числа понад ста написаних ним праць, майже половина стосувалася проблем історії історичної науки.

Серед останніх варті особливої уваги дві неопубліковані статті Л.Коваленка: “Проблеми історіографії України в працях польських істориків 19 ст.” і “Питання загальної історії в працях українських істориків у пореформений період”. Хоча вони не містили ніяких посилань або вказівок на час їх створення, першу із них можемо датувати кінцем 1950-х рр., а іншу – початком 1960-х рр., коли науковець розпочав викладацьку діяльність у Кам’янець-Подільському державному педагогічному інституті.

Аналіз рукописів цих робіт дозволяє говорити про започаткування Л.Коваленком в період “хрущовської відлиги” дослідження нової проблематики історичних досліджень – української історіографії всесвітньої історії та польської історіографії історії України, що стали предметом спеціального вивчення в українській історіографії лише наприкінці 1990-х рр., в період незалежної України. Відтак аналіз цих праць суттєво розширює уявлення про історіографічну ситуацію в Україні цього періоду.

Найбільший інтерес із вищезгаданих праць вченого викликає студія “Проблеми історіографії України в працях польських істориків 19 ст.” (57 стор.), яку, за постановкою окресленої проблеми, конкретними завданнями, кількістю й характером залучених джерел, слід вважати як однією з найоригінальніших історіографічних праць Л.Коваленка, так і важливою віхою в розвитку української історіографії проблем всесвітньої історії. Наукова актуальність піднятої проблеми у цьому, за словами автора, “дещо спеціальному дослідженні”, зумовлювалася, по-перше, відсутністю фахових праць в українській та зарубіжній історіографіях і потребою об’єктивно висвітлити дослідження різних проблем історії України польською історичною наукою XIX ст. Крім того, за спостереженням автора цієї студії, “польські концепції історії України мали помітний вплив на розвиток української історіографії: сприйняття деяких тез в одному випадку, заперечення та полеміка – в іншому. Тому більш-менш повне вивчення питань української історіографії неможливе без врахування польської (всіх течій) історіографії”³.

Приступивши до з’ясування окресленої проблеми, Л.Коваленко ґрунтовно вивчив усі наукові праці польських істориків, що дозволило йому

на цій основі підготувати дослідження, висловивши в ньому ряд цікавих думок і висновків. Так, з'ясовуючи чинники інтересу польських науковців до історії України, дослідник схилився до думки, що питання історії України упродовж ХІХ ст. становили одну із “пекучих” проблем польської історіографії. Цей інтерес зумовлювався подіями національно-визвольного руху польського народу, коли перманентно стояло питання про національні кордони Польщі, тож погляди громадянства зверталися до історичного минулого. Зокрема, члени аристократичного емігрантського “Історико-літературного товариства” безапеляційно висували вимогу відновлення Польщі в кордонах 1772 р.⁴

Важливою віхою в розвитку польської історіографії історії України, на думку Л.Коваленка, була творчість А.Нарушевича і Т.Чацького, що мали вирішальний вплив на історичну думку Польщі початку ХІХ ст. За його спостереженням, минуле українського народу для А.Нарушевича – “це побічна лінія в історичному розвитку Польщі, ...прикре відхилення від генеральної лінії історичного розвитку”, тож не дивно, що українську Галичину і Правобережжя він вважав виключно польськими провінціями⁵. Тоді як у поглядах Т.Чацького, на його думку, великодержавні шляхетські претензії поєднувалися із спробою “зрозуміти інтереси українського народу, зрозуміти його історію”, а тому його концепції якоюсь мірою були “предтечею української школи в польській літературі та історіографії”⁶.

Л.Коваленко наголошував, що у Р.Нарушевича було чимало послідовників, котрі в тій чи іншій мірі прагнули розвинути його думки в “концепцію про польську шляхту, як носія культури у диких українських степах”. Так, кожен із серйозних польських дослідників першої третини ХІХ ст. (С.Бандтке, Й.Фалінський, Т.Свенцицкий, Ю.Немцевич, І.Червінський) у своїх працях з історії Польщі не вважали за потрібне виокремлювати проблеми історії України, а там, де неможливо було не згадувати про козацтво, визвольну війну українського народу, цей матеріал подавався у зв'язку із володарюванням польських королів – Баторія, Сигізмунда ІІІ, Владислава ІV. Крім того, ці автори активно мусували думку, що Правобережна Україна – Поділля, Волинь, Київщина – польські провінції, економічний, політичний і культурний розвиток яких – невід'ємна частина історії Польщі, й “досить виразно формулювали своє негативне відношення до соціальних і національних прагнень українського народу”⁷.

Розглядаючи чинники, що живили інтерес польських інтелектуалів до проблем української історії, Л.Коваленко вказав на повстання 1830–1831 рр. й 1848 р., під впливом яких частина польської інтелігенції звертає увагу на українські проблеми і в польській літературі формується ціла течія, що отримала назву “українська школа”, більшість представників

якої були літераторами й вихідцями із Правобережної України. Дослідник цілком слушно зауважував, що шляхетське походження і класова обмеженість не дозволили їм усвідомити справжній стан речей на Україні як в минулому, так і в сучасному, а тому “інтерес до минулого українського народу поєднувався з вірою в месіанську роль польської шляхти на Україні, а проблиски прогресивних думок щодо розуміння історичного процесу поєднувалися із містичними твердженнями і фантастичними феєріями”⁸. І хоча представники української школи не були авторами історичних досліджень, але створили історіографічну концепцію свого трактування історичного процесу. Серед зачинателів школи Л.Коваленко відзначав А.Мальчевського (1793–1826), а з її найбільш яскравих представників – Б.Залеського (1802–1886), С.Гоцинського (1803–1876), А.Греза (1807–1875), Т.Олізаровського (1811–1879). Дослідник наголошував, що ідейний вплив цієї школи був відчутним у ранніх творах Ю.Словацького: віршах “Українська душа”, “Пісня козацької дівчини”, поемі “Змії”.

Розглядаючи творчість представників української школи, вчений виділив наступні характерні риси їх історичних конструкцій: по-перше, намагання “ввійти у пільму” століть і уникнути висвітлення подій класової боротьби; по-друге, “ушляхетлення польської шляхти, як лицарів, захисників України від татар і турок”; в-третьє, зображення козаків і українців загалом вірними слугами шляхти і магнатів⁹.

Аналізуючи твори представників української школи, Л.Коваленко дійшов думки, що дещо відмінну позицію серед інших її представників зайняв у “Замку Канівському” С.Гоцинський, поклавши в основу свого сюжету не далекі часи раннього козацтва, а події грізних народних виступів на Правобережжі 1768 р. Художня вигадка і вимоги композиції поеми переплелися з переказами, взятими автором із усної народної творчості, у поєднанні із справжніми історичними фактами, а в своєму трактуванні подій 1768 р. він у певному ступені вважав правомочною і закономірною народну розправу з польською шляхтою¹⁰. Зрештою, у поглядах цього автора прослідковувалося бажання зрозуміти справжню, а не вигадану та ідеалізовану, історію взаємовідносин поляків і українців, наголошував дослідник.

Підкреслюючи той факт, що діяльність представників української школи стала поштовхом до спеціальних історичних досліджень, Леонід Антонович серед їх авторів назвав М.Грабовського, Е.Груликовського і Ю.Стецького. Найбільш значущими серед них він цілком слушно вважав праці М.Грабовського “Про причини взаємної жорстокості поляків і малоросіян у XVII ст.” і текст до збірника “Огляд могил, валів і городищ Київської губернії”. У творчості останнього він вирізняв два періоди, перший з яких був пов’язаний із заняттями над польською літературою й особисти-

ми зв'язками з польськими романтиками, а другий (40–60-ті рр. ХІХ ст.) – характеризувався захопленням панславізмом, зв'язком із українським істориком П.Кулішем, коли обидва історики справили один на одного помітний вплив¹¹.

Автор статті підкреслив, що Грабовський, Груликовський і Стецьків, на відміну від шляхетсько-буржуазної історіографії, вважали, що український народ “дійсно окрема і самобутня нація”, але, “всупереч історичній дійсності, розвивали тезу, що польські феодали були носіями культури в диких степах України”. Зокрема, Грабовський не сумнівався в тому, що “система підданства”, як делікатно він називав кріпацтво на Україні, була лише батьківською опікою з боку освіченого польського селянина над масою дикої черні¹². Крім того, Л.Коваленко вкрай лаконічно, але дуже точно дав оцінку працям польського історика, зауваживши, що в частині фактичного історичного матеріалу Грабовський “не особливо турбувався про достовірність подій” і в цьому відношенні поступався роботам Груликовського і Стецькова¹³.

Серед найбільш вагомих праць польських авторів 30–50-х рр. ХІХ ст., в яких спеціально розглядалися питання історії України, Л.Коваленко відзначив “Історію Яна Казимира” (1846) М.Краєвського, “Україну і Запоріжжя” (1855) Я.Тарновського. Свідченням інтересу польської шляхетсько-буржуазної історіографії до подій української історії стало видання тематичних збірок документів “Пам'ятки про війни козаків за Хмельницького” (Вроцлав, 1840) і “Документи до історії унії” (Варшава, 1856). В цьому ж ряді, на думку автора статті, було створення у 1817 р. такого центру історичних досліджень, як Бібліотека Оссолінських (Ossolineum) у Львові, в діяльності якої окреслилась відповідна спрямованість – “колекціонування, підбір і видання документів, котрі повинні було довести, що Східна Галичина – польська провінція”; видання з 1841 р. історичного часопису “Biblioteka Warszawska”, навколо якого об'єдналися, по суті, всі шляхетсько-буржуазні історики Королівства Польського¹⁴.

Характеризуючи історіографічний процес у Польщі в першій половині ХІХ ст., Л.Коваленко відзначив “глибоке розуміння важливих питань історії України” одним із лідерів буржуазно-демократичного крила польської еміграції Й.Лелевелем (1786–1861). Широкий кругозір і багатогранна політична діяльність, вважав він, дозволили йому критично підійти до питання польсько-українських відносин, а також подолати традиційні великодержавні шляхетські концепції польської історіографії. Аналіз наукової спадщини Й.Лелевеля дав право Л.Коваленко внести певні уточнення у зроблену в історіографії оцінку його наукових висновків щодо українського козацтва. Їхній зміст полягав у наступному: по-перше, поль-

ський дослідник вважав, що біля колиски цього своєрідного явища стояли такі чинники, як важке становище народних низів внаслідок пригноблення феодалів, а розділ про появу козацтва від підкреслено назвав “Посилення гніту народу. Поява козацтва”; по-друге, підкреслив, що козацтво було притаманне не лише Україні, а й Росії, але у всіх випадках його основу складали селяни, які втікали від своїх феодалів; по-третє, був схильний до ідеалізації козацтва в душі своїх “демократичних концепцій”, зокрема розвинув думку про “козацьке гміновладство”¹⁵.

Підкреслюючи той факт, що Й.Лелевель чимало уваги приділив подіям визвольної війни українського народу XVII ст., вчений слушно зауважив, що він “досить різко викривав магнатів, королівських старост, шляхту як жорстоких і жадібних експлуататорів українського народу... Економічний гніт доповнювався релігійним – унія і католицизм”. Бунт козаків Й.Лелевель називає “повстанням народу”, якого Польща не бачила шість століть, і без будь яких вагань визнавав прерогативу козаків і селян на чолі з Хмельницьким реалізувати “своє право на свободу та існування, піднявши повстання проти аристократії, королівської адміністрації, шляхти і католицизму”¹⁶. Врешті-решт, Л.Коваленко висловив нову в історіографії оцінку робіт Й.Лелевеля з української проблематики, вказавши, що вони були “різкою протилежністю” того, що до нього писалося в польській історіографії; тож не випадково він “виступав з критикою” поглядів представників польської шляхетсько-буржуазної історіографії¹⁷. На його тверде переконання, “історичні концепції Лелевеля становлять кульмінаційну сходинку шляхетської революційної течії у галузі розробки історії в цілому та історії України зокрема”¹⁸.

Наступний етап розвитку польської історіографії Л.Коваленко відносить до 60–90-х рр. XIX ст., що характеризувався поширенням ідеології позитивізму і створенням школи варшавського позитивізму на чолі з А.Свентоховським. Поразка польського повстання 1863 р. змусила політичних емігрантів задуматися над програмою подальших дій: з’являлися розбіжності між прибічниками програми збройного відродження Польщі в кордонах 1772 р. і переходу до мирної “органічної праці”. Це знайшло відображення в ідейному протистоянні різних течій і шкіл польської історіографії, що знаходилася в епіцентрі роздумів про минуле і майбутнє Польщі, намагаючись дати відповідь на питання про причини її занепаду. Оцінки вимагали також невдачі польських визвольних змагань XIX ст.

В 60–90-х рр. XIX ст. історики поділилися на три окреслені напрями, кожен з яких пропонував своє бачення минулого Польщі. Найшвидше сформувалася краківська школа в історіографії, представлена ідеологами і політиками краківського консерватизму В.Калінкой, Ю.Шуйським,

М.Добжинським та ін. Іншими центрами польської історичної науки була варшавська школа на чолі з Т.Корзоном, А.Павинським, В.Смоленським, А.Яблоновським, а також львівська школа, що ідейно згуртувала таких істориків, як Т.Войцехівський, Л.Фінкель, Л.Кубала, Лозинський та ін. Слід визнати правильність ствердження Л.Коваленка про те, що, “не дивлячись на розбіжності між цими школами і навіть гострі дискусії по окремим проблемам історії Польщі, в трактуванні питання історії України представники цих течій виступали із зворушливою одноставністю, без дискусій, і з тим же горезвісним “Польща від моря до моря”¹⁹.

Підкреслюючи той факт, що особливу увагу польські дослідники цього періоду приділяли проблемам історії Східної Галичини та Правобережжя, Л.Коваленко виокремив прикметні риси їх концепції історії Східної Галичини. По-перше, багатократне наголошення того, що польська і українська Галичина – єдине ціле в минулому і сучасному, зокрема “факт входження Східної Галичини до складу давньоруської держави, а потім – утворення могутнього Галицько-Волинського князівства, трактувався як прикрий епізод і навіть її окупація”²⁰. По-друге, доби шляхетського панування у Східній Галичині трактувалася як час активності сеймиків, воєвод, діяльності католицького духовенства, тоді як народні виступи названо бунтами.

Започаткування ж наприкінці ХІХ ст. спеціальних досліджень проблем історії України Л.Коваленко пов’язував із виходом у світ в 1865–1869 рр. двотомника К.Шайнохи “Два роки нашої історії”, в якому об’єктом дослідження став переддень визвольних змагань українського народу ХVІІ ст. “Головне полягало в тому, писав він, що автор вперше в польській історіографії із зоологічною ворожістю розглядав козацько-селянські повстання, звинувачуючи королівську адміністрацію і шляхту в недостатній жорсткості, тобто жорстокості, по відношенню до українського народу”²¹. За спостереженням вченого, “цілу плеяду польських буржуазних істориків, що вправлялися українським”, склали поляки, вихідці із Правобережної України: А.Яблоновський і Ф.Гавронський з Київщини, Й.Третяк і М.Дубецький з Волині та ін. Найбільш “плідним і енергійним істориком” він вважав А.Яблоновського, відомого як своїми студіями в галузі історії України, так і як упорядник багатотомної документальної збірки “Землі руські”²².

Л.Коваленко вказував, що українська історична тематика стала предметом монографій Ф.Гавронського “Богдан Хмельницький” (в 2-х т.) та “Історія гайдамацьких рухів в ХVІІІ ст.” й неодноразово привертала увагу М.Дубецького, К.Пуласького, Й.Третяка. Проблеми історії міжнародних відносин ХVІІ ст., переважно пов’язані із визвольною війною українського народу, досліджував Л.Кубала. Разом з тим, вчений досить слушно акцентував на тому, що праці цих авторів відзначені “тенденційною однобічністю...

все підбрано так, що дає бажане тенденційне висвітлення подій, а документи і матеріали, що свідчили про інші аспекти процесу замовчувалися”²³. Зокрема, А.Яблоновський заперечував факт існування українського народу і стверджував, що території, відомі під назвою Україна, “ніколи не склали єдиного, окремого, ні в етнографічному, ні в географічному, ні в політичному відношенні; вони також ніколи не складали держави і не охоплювали в своїх кордонах всього етнографічного елемента”²⁴.

Найбільш помітним представником демократичної течії польської історіографії цього періоду Л.Коваленко вважав В.Наяковського, письменників Б.Пруса, Е.Ожешко та ін. На його переконання, яскравим “свідченням боротьби між демократичною і буржуазно-шляхетською історіографією” стала рецензія Б.Пруса на “нещасне” оповідання Г.Сенкевича “Вогнем і мечем”²⁵. Водночас він наголошував, що відвертими критиками “фальсифікацій і перекручень польської буржуазно-поміщицької історіографії” виступили лідери польських соціалістів Ю.Мархлевський, Л.Варинський, Ф.Кон, Ф.Дзержинський, Р.Люксембург, які розглядали історію Польщі “як історію класової боротьби”²⁶.

В статті “Питання загальної історії в працях українських істориків у пореформений період” (37 стор.) Л.Коваленко зробив спробу дослідити ступінь вивчення проблем загальної історії в українській історіографії 60–90-х рр. XIX ст. і обґрунтував наступні висновки. По-перше, поштовхом до наукових студіювань проблем загальної історії прогресивними істориками України упродовж 30–50-х рр. XIX ст. стала викладацька діяльність у Московському університеті (з 1839 р.) професора Т.Грановського – одного із зачинателів серйозного вивчення загальної історії в Росії та першого російського медієвіста, спеціаліста у галузі західноєвропейського середньовіччя, публічні лекції якого збирали всю освічену Москву, включаючи представників вищого світу. Під його впливом спостерігається зростання зацікавленості проблемами загальної історії з боку університетських вчених в Україні. Так, кафедру загальної історії в Харківському університеті в 1835–1844 рр. очолив М.Лунін (1805–1844), що викладав курс загальної історії відповідно до сучасних уявлень, тобто давню і середньовічну історію, якого вже сучасники називали “харківським Грановським”. “Його манера говорити й писати пишномовно на читача і слухача освіжаючи, живила інтерес до історичних студій”, наголошував Л.Коваленко²⁷. У Київському університеті курс загальної історії викладав В.Цих (1805–1837), який одним із перших в Росії звернувся до вивчення минулого “народу елліно-македонського”.

По-друге, українські історики в першій половині XIX ст. виявляли інтерес до проблем історії зарубіжних слов’ян, зокрема кафедру слов’яно-

знавства при Московському університеті очолив українець О.Бодянский (1808–1876), а Ю.Венелін (1802–1839) “мав безсумнівну заслугу у постановці питання про вивчення історії і культури слов’ян”. Питання історії зарубіжних слов’ян, особливо Польщі, перебували у полі зору Т.Шевченка, який у своїх творах “стисло виклав цілу схему свого розуміння історії Польщі XVII–XVIII ст.”²⁸.

По-третє, відзначено, що проблеми слов’янознавства перебували в полі зору істориків 60–90-х рр., серед яких “постатями загальноросійського масштабу” були представники панславістської школи професори Ф.Леонтович (1833–1911) і Т.Флоринський (1854–1919), що займались питаннями історії південних слов’ян. Крім того, проблеми історії Польщі привертали увагу М.Костомарова, який опублікував монографію “Останні роки Речі Посполитої” і статтю “Правда полякам про Русь”, в яких помилково стверджував, що “основною лінією в історичному розвитку Польщі XVII–XVIII ст. є неспроможність поляків до самостійного державного життя”²⁹. Також, на думку Л.Коваленка, цікавим і яскравим істориком-славістом був професор Харківського університету в 1879–1906 рр., учень М.Бодянского – М.Дринов.

По-четверте, представником революційно-демократичного напрямку українського слов’янознавства був І.Франко, внесок якого в слов’янознавство, особливо історію й літературознавство слов’янських народів, Л.Коваленко вважав “колосальним”. На його переконання, першочергову увагу в його працях займали питання історії Польщі та польської культури: події історії Польщі феодально-кріпосницької епохи IX–XVII ст., епохи становлення і розвитку капіталізму в польських землях XIX ст., викриття реакційної ролі в історії польського народу магнатів, шляхти і католицької церкви, зокрема “викривав сучасну йому буржуазно-шляхетську польську історіографію і, особливо, т.зв. “львівську” і “краківську” школи польських буржуазних істориків”. Крім власне наукових праць з історії Польщі, цей відомий український вчений і літератор видрукував на шпальтах польської періодики майже тисячу статей і заміток, що, за слушною заувагою Л.Коваленка, “в підсумку становлять матеріал до проблеми – Франко як історик Польщі... це велика і власне самостійна проблема у науковій спадщині Ів. Франка”³⁰. Також Л.Коваленко обґрунтував думку, що вчений достатньо ґрунтовно займався питаннями історії Чехії і частково Словаччини XIX ст., а також в його працях знайшли “своє місце і питання історії південних слов’ян, головним чином болгар, сербів і хорватів... порівняно багато приділено уваги новій історії південних слов’ян, слов’янському відродженню, утворенню незалежної Сербії, війні 1877–78 рр. і її наслідкам для слов’ян, возз’єднанню з Болгарією Східної

Румелії в 1885 р., слов'янським письменником”. Крім того, відзначено, що низку своїх робіт І.Франко присвятив подіям революції 1848–1849 рр. в країнах Західної Європи³¹.

По-п'яте, українські вчені інтенсивно займалися розробкою інших сюжетів загальної історії: М.Міщенко, В.Бузескул плідно вивчали проблеми античної історії, І.Лучицький досліджував нову історію європейських країн. Аналіз їх наукового доробку в історіографію зарубіжних країн дозволив Л.Коваленку назвати їх “фігурами загальноросійського масштабу, які репрезентували різні відтінки буржуазно-ліберальної історіографії”³². До цього ж напряму належав також М.Драгоманов, який вивчав історію Давнього Риму, тоді як С.Подолинський був віднесений до революційно-демократичної течії української історіографії.

Отже, починаючи з 1950-х рр., розробка різноманітних проблем історії історичної науки стала одним із головних у наукових зацікавленнях Л.Коваленка: із загального числа понад ста написаних ним праць, майже половина стосувалася проблем історії історичної науки. Переорієнтація вченим своїх наукових інтересів з проблем вітчизняної історії до історіографічних сюжетів була вимушеним компромісом із компартійними й державними органами сталінського тоталітаризму, відображаючи зовнішні обставини, що визначали на той період історіографічну ситуацію в Радянській Україні.

Неопубліковану із невідомих причин статтю Л.Коваленка “Проблеми історіографії України в працях польських істориків 19 ст.” слід як вважати однією з найоригінальніших історіографічних праць вченого, так і важливою віхою в розвитку української історіографії проблем всесвітньої історії. В період “хрущовської відлиги” Л.Коваленко, по суті, започаткував дослідження нової проблематики історичних досліджень: висвітлення в польській історіографії ХІХ ст. проблем історії України, а також вивчення в українській історіографії другої половини ХІХ ст. питань всесвітньої історії, що стали предметом спеціального аналізу в українській історіографії лише наприкінці 1990-х рр., в період незалежної України.

Примітки

1. Копія трудової книжки Л.А.Коваленка // Кам'янець-Подільський міський архів. – Ф.Р-3371. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3, 4, 6 та ін.

2. Коваленко Леонід Антонович [Автобіографія] // Там же. – Спр.1. – Арк.3.

3. Коваленко Л.А. Проблемы историографии Украины в работах польских историков ХІХ в. // Там же. – Спр.9. – Арк.63-64.

4. Там же. – Арк.61-63.

5. Коваленко Л.А. Вопросы всеобщей истории в трудах украинских историков в

дореформенный период // Там же. – Спр.9. – Арк.10-11.

6. Там же. – Арк.67-68.
7. Там же. – Арк.69.
8. Там же. – Арк.70.
9. Там же. – Арк.74.
10. Там же. – Арк.74.
11. Там же. – Арк.76.
12. Там же.
13. Там же. – Арк.76-77.
14. Там же. – Арк.77-78.
15. Там же. – Арк.81.
16. Там же. – Арк.83.
17. Там же.
18. Там же. – Арк.86.
19. Там же. – Арк.96.
20. Там же. – Арк.99.
21. Там же. – Арк.100.
22. Там же. – Арк.101.
23. Там же. – Арк.103.
24. Там же.
25. Там же. – Арк.92.
26. Там же. – Арк.107-111, 114.
27. Там же. – Арк.11.
28. Там же. – Арк.15.
29. Там же. – Арк.17, 18.
30. Там же. – Арк.19, 20.
31. Там же. – Арк.31-32.
32. Там же. – Арк.21.

Резюме

В статье проанализированы две неопубликованные исторические работы известного украинского историка Леонида Коваленка “Проблемы историографии Украины в трудах польских историков 19 в.” и “Вопросы общей истории в трудах украинских историков в послереформенный период”, которые расширяют представление об историографической ситуации в Советской Украине.

Ключевые слова: Леонид Коваленко, историография, историческое исследование, Украина, Польша.

Одержано 5 березня 2007 р.

**ПРОТОІЄРЕЙ МИХАЙЛО ОРЛОВСЬКИЙ – ВИЗНАЧНИЙ
ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.
(До 200-річчя від дня народження та 145-річчя першої
друкованої історичної праці)**

Аналізуються життя і творчість подільського історика, етнографа, літератора, діяча краєзнавчого руху, протоієрея Михайла Якимовича Орловського (1807–1887), його видання з історії міст, містечок і сіл, джерельна база та історіографічна вартість його праць для сучасної історичної науки.

Ключові слова: Поділля, Михайло Орловський, духовна семінарія, історичне краєзнавство, історія міст і сіл, етнографія, літературні твори.

Постать Михайла Орловського, нині визнаного духовного пастиря і просвітника, одного з фундаторів подільського краєзнавства, дослідника історії міст і сіл, етнографа і фольклориста, поета і прозаїка, знаходиться в полі зору історіографії з 80-х років ХІХ ст. і до наших днів. Про нього писали “Подольские епархиальные ведомости” 1888 р.: “Протоієрей Михайло Орловський належав до числа кращих пастирів Поділля... був найвидатнішим в середовищі бідного сільського духовенства... володів самими широкими історичними знаннями, був талановитим письменником на ґрунті історії краю”¹. Позитивні історіографічні оцінки його творчої спадщини на тлі регіональних досліджень минувшини Поділля подали К.Доброловський², Є.Й.Сіцинський³, С.М.Федоренко⁴, В.С.Прокопчук⁵, Л.В.Баженов⁶, О.М.Кошель⁷, А.М.Трембіцький⁸, В.М.Вінюкова⁹ та інші науковці. Оскільки у 2007 р. широко відзначається на Поділлі-Хмельниччині 200-річчя від дня народження М.Орловського, то є потреба з порогу ХХІ століття ще раз розглянути і переосмислити життя і творчість цього непересічного подвижника подільської землі.

Михайло Якимович Орловський народився 30 вересня 2007 р. в селі Кочубіїв Кам'янецького повіту, нині Чемеровецького району, що на Хмельниччині, в сім'ї священнослужителя. Батьки належали до пасторської бідноти, проте спромоглися дати синові необхідну освіту, прищепили любов до української мови, літератури, до отчого краю. Спочатку Михайло закінчив Кам'янецьке духовне училище. З 1824 по 1835 рр. навчався у Подільській духовній православній семінарії, яка на той час виступала важливим просвітницьким центром краю. Тут він затоваришував з семінаристом Сильвестром Гогоцьким, який згодом став професором Київського університету, відомим ученим-філософом¹⁰. У семінарії М.Орловський захопився читанням художньої та історичної літератури, зібранням власної бібліотеки, і

що пристрасть зберіг у собі назавжди. Його бібліотека, яка у 60–80-ті роки ХІХ ст. налічувала 2349 томів, була найкращою з-поміж приватних на Поділлі за якісним підбором книг, особливо з історії краю¹¹. За свого наставника в семінарії та після її закінчення мав професора і завідувача бібліотеки цього закладу, протоієрея Павла Гліщинського (1810–1855)¹². Співпраця з П.Гліщинським вивела Михайла Якимовича на самостійний шлях творчості. За його порадою М.Орловський уже на старших курсах семінарії став збирати народний фольклор (записав 48 народних пісень про Устима Кармалюка та кілька сотень подільських гаївок, щедрівок, колядок), записувати зразки звичаїв та обрядів сіл Подільської губернії, глибоко вивчати її історію та культуру. За завданням єпархіального начальства, П.Гліщинський у 1849 р. створив авторську групу під своїм керівництвом для написання історії Подільської єпархії. До цієї групи був залучений випускник семінарії, священник с.Глядки М.Орловський, який зобов'язався розшукувати матеріали з історії краю, міст, містечок і сіл, церков і парафій Проскурівського повіту і направляти П.Гліщинському. Все це призвело до того, що він став негативно ставитися до кріпосництва, свавілля поміщиків, у дискусіях з шляхтичами і русофілами відстоював право українського народу на своє існування. Таким чином, він сформувався як захисник і виразник інтересів подільського селянства, як духовний, просвітницький і науковий діяч¹³.

1835 р. Михайло Орловський був висвячений у священники, прийняв парафію у с.Глядки Проскурівського повіту, тепер Волочиського району, що на Хмельниччині, і до останніх днів упродовж 52 років працював тут протоієреем Свято-Михайлівської церкви. Якщо більшість таких сільських пастирів перетворилися на затурканих і обмежених служителів культу, як це образно описав випускник Подільської духовної семінарії письменник Анатолій Свидницький у романі “Люборацькі”, то Михайла Якимовича не засмоктала буденна рутинна. Навпаки, він з повною віддачею використав перебування у сільській місцевості для потреб творчості й просвітництва.

М.Орловський розпочав громадську діяльність у селі Глядки з відкриття при церкві парафіяльної школи для дітей і дорослих селян віком до 30-ти років для навчання їх грамоті. Водночас здобув велику прихильність у сільських жителів активним захистом їхніх інтересів у судах, заступництвом перед чиновниками і поміщиками, працюючи на посадах з 1836 року депутата, а згодом, упродовж тридцяти років, благочинного свого округу. З 1846 р. протягом тривалого часу він був діяльним співробітником Подільської опікунської ради бідних духовних осіб, рішуче обстоював права сільських священників¹⁴. Водночас Михайло Орловський

належав до небагатьох пастирів краю, які мали здатність здійснювати обряд “вигнання бісів”. Тому до Глядок привозили багатьох хворих зі всього Поділля, суміжних Волині й Галичини, внаслідок чого М. Орловський здобув славу народного цілителя¹⁵. Не забував Михайло Якимович і свою семінарію, до якої передав з власних зібрань понад 140 стародруків і рукописів, обирався до складу правління цього закладу¹⁶.

Проте найбільші обдарування в М. Орловського виявилися на тлі досліджень і популяризації історії й народознавства Поділля.

Наприкінці 50-х років XIX ст. М. Орловський відгукнувся на заклик Подільського єпархіального начальства про створення історико-статистичних описів міст і сіл, церков і парафій краю з метою протистояння католицизму. Збираючи матеріали для своїх праць, Орловський захопився археологією, старожитностями, фольклором та етнографією, пошуками істини з історії Поділля і поступово вийшов за встановлені офіційними програмами рамки дослідження. Він налагодив наукові зв'язки з випускником Кам'янецької духовної семінарії Калеником Шейковським і передав йому багато матеріалів для його праці “Побут подолян” (1860), заприятелював з діячем українського національного відродження Пантелеймоном Кулішем, якому надіслав 1861 р. понад 2000 подільських прислів'їв, говірок, зібраних ним у Проскурівському повіті, публікував етнографічні статті з життя українських селян у петербурзькому журналі “Основа”, “Киевской старине”, “Домашняя беседа”, “Киевский телеграф” та інших тодішніх виданнях¹⁷.

Переломною віхою в житті творчої інтелігенції краю стало заснування і видання з 1862 по 1906 рр. на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії часопису “Подольские епархиальные ведомости”. Це було фактично єдине на той час періодичне видання на Поділлі, де з першого і до останніх чисел даного часопису в так званій неофіційній частині стали систематично друкуватися історичні та фольклорно-етнографічні описи, нариси, статті, документи і матеріали, літературні твори, присвячені Подільській землі. Даний часопис став своєрідним клубом краєзнавства, місцем, де дослідники могли публікувати свої праці і здобувати визнання¹⁸. Саме дякуючи цій газеті, М. Орловський здобув визнання в науковому світі і серед краєзнавців, зміг реалізуватися як історик, етнограф і літератор, який на початок 1860-х років уже мав серйозні напрацювання в рукописах з історії краю. Михайло Якимович тісно співпрацював з єпархіальними “Відомостями” з часу їх заснування і до 1880-х років і за цей період помістив у часописі 42 великих малих історико-статистичних описів і нарисів, які започаткували в українській історіографії та поділезнавстві наукове дослідження історії міст, містечок і сіл¹⁹.

Особливо активно М.Орловський публікував свої нариси та описи населених місць краю в епархіальних “Відомостях” з 1862 по 1865 рр. Вже у січні 1862 р. в третьому числі часопису була надрукована російською мовою на десяти сторінках перша розгорнута краєзнавча праця цього автора “Історико-статистичний опис містечка Сатанова Проскурівського повіту та його Св.-Троїцького монастиря”²⁰, якій виповнилося у 2007 р. 145 років. Крім того, до 1865 р. він помістив у часописі ще 19 таких нарисів по повітові міста та історичні містечка і села всієї Подільської губернії, у тому числі розгорнуті нариси-описи про Брацлав²¹, Проскурів²², Вінницю (1863)²³, Балту²⁴, Ольгопіль²⁵, Могилів-Подільський²⁶, Летичів²⁷, Ямпіль²⁸, Літин²⁹ (1864), заштатні міста Бар (1863) та Смотрич (1864)³⁰, містечка Меджибіж, Ярмолинці (1862), Шаргород, Ладижин, Чорний Острів (1863)³¹, село Панівці Кам’янецького повіту (1862)³² та ін. Ряд праць цього автора були присвячені історичному опису церков Подільської єпархії, до яких відносяться “Короткі замітки про кам’янецькі церкви і католицькі костели” (1865)³³, “Короткі замітки про подільські архієрейські церкви”, “Історична замітка про ікону св. Анни, яка знаходиться біля Польських воріт м.Кам’янець”³⁴ та ін. А всього Михайло Якимович створив понад 100 праць, значна частина яких ще знаходиться в рукописах і потребує виявлення та створення повного списку бібліографії його публікацій та творчої спадщини загалом³⁵.

Варто зазначити, що активна публікація М.Орловського історії населених пунктів краю не тільки проклала шлях у вирішенні даної нагальної проблеми і була наочним прикладом і досвідом для інших авторів, а також стала підґрунтям для заснування в 1865 р. на базі Кам’янець-Подільської духовної семінарії Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії (з 1890 р. – Подільський епархіальний історико-статистичний комітет, з 1903 по 1921 рр. – Подільське церковне історико-археологічне товариство), який об’єднав учених, краєзнавців, освітян, священників й інших зацікавлених осіб на тлі досліджень і популяризації історії, культури та духовності регіону, у формуванні поділлєзнавства як галузі української історичної науки і краєзнавства. До фундаторів цього товариства, його ветеранів і наставників таких батьків історії краю останньої третини XIX – початку XX ст., як М.Сіماشкевич, Є.Сіцінський, М.Яворівський тощо належить Михайло Орловський³⁶.

Для творчості М.Орловського притаманні риси об’єктивності та позитивізму у викладі фактів, широке використання документальних джерел, історико-порівняльний та історико-статистичний, археологічний, етнологічні методи дослідження. Історію рідного краю автор розглядав, як невід’ємну частку України. Він змушений писати твори російською мовою

за прийнятними тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самобутності укладу життя на Поділлі українського населення, його матеріальної і духовної культури.

Чому історичні праці М.Орловського сьогодні користуються популярністю та перевидаються? По-перше, Михайло Якимович фактично був першим, хто започаткував науковий історичний опис міст, містечок і сіл Поділля й, таким чином, виступив фундатором історичного краєзнавства, зачинателем історіографії населених місць краю. Без використання його праць практично неможливо нині обійтися при створенні сучасних нарисів про значну кількість подільських міст і сіл. По-друге, він належить до числа тих, хто першим спробував встановити дати заснування населених пунктів регіону. Зокрема, він встановив більш-менш точні дати заснування Меджибожа, Сатанова, Балти, Могилева-Подільського, Бара та інших населених місць Поділля. Так, в історичному нарисі про Проскурів (тепер м.Хмельницький) М.Орловський висловив думку про те, що перші письмові згадки про це місто датуються 1432–1433 роками. Однак, посилаючись на пізніші праці Є.Сіцінського, науковці та хмельничани до 2005 р. були переконані, що такою датою є 1493 р., і у свій час (1991–1993 рр.) широко відзначили 500-річчя свого міста. Нові, щойно віднайдені у Польщі, історичні документи засвідчили, що, насправді, перша письмова згадка про Проскурів відноситься до 1431 р. (М.Орловський помилився на один рік). Завдяки цьому, у 2006 р. було проведено відповідну наукову конференцію і святкування 575-річчя м.Хмельницького³⁷. Проте М.Орловський у своєму нарисі про Проскурів застеріг, що початки формування міста мають давніші коріння, які сягають у XII–XIII ст., подає відомості про існування тут з княжих часів фортеці. Щоб перевірити ці повідомлення, потрібні наполеглива робота нинішніх археологів, літописознавців, пошуки нових писемних документів про Проскурів й, таким чином, більш детально з'ясувати історичні коріння м.Хмельницького.

По-третє, праці М.Орловського мають доволі міцну археографічну базу, які надають їм науковості та достовірності. Зокрема, автор широко використовував давньоруські літописи, польські хроніки, документи і матеріали архівів канцелярій Подільського губернського правління, православної єпархії, місцевих судів та інших установ краю, томів “Архива Юго-Западной России”, свідчення сучасників історичних подій, легенди, міфи та інші етнографічні джерела. Водночас, М.Орловський належно опрацьовував і вводив у свої праці здобутки російської, польської, української та місцевої подільської історіографії щодо історії краю та його населених місць³⁸. Особливо активно використовував праці польських

істориків В.Марчинського, О.Пшездзецького, М.Балінського та інших (перша половина XIX ст.), творчість яких була пов'язана з минулим Поділля.

Оскільки М.Орловський одним із перших прокладав шлях по створенню праць з історії Поділля та його населених місць, то для його публікацій притаманні об'єктивні (рівень тогочасної історичної науки) та суб'єктивні (власні підходи до опису подій автора) недоліки. Нариси про міста, містечка і села Михайла Якимовича містять чимало лакун в описах подій, окремі неточності, хронологічні помилки, певну прив'язаність до "російської версії" викладу історії (зумовлено тодішньою цензурою) та інші огріхи. Тому до праць М.Орловського потрібно ставитися критично, звірятися з нововідкритими джерелами та сучасними досягненнями української історичної науки. Тим не менше, дослідження цього автора залишили настільки глибокий слід в історіографії Поділля, що без них не можна обійтися при створенні праць з історії нашого краю, при підготовці до перевидання багатотомної "Історії міст і сіл України" в новій редакції.

Крім історичних нарисів, М.Орловський друкував у єпархіальних "Відомостях" численні фольклорно-етнографічні добірки й розвідки, присвячені рідному краю. З-поміж них заслуговують на увагу й використання такі культурологічні публікації дослідника: "Народні перекази кам'янецьких жителів про ікону св. Анни", "Малоросійські прислів'я і приказки (числом 844), розміщені в алфавітному порядку", "Благочестиві звичаї (числом 23), які здійснюються в парафіяльних церквах Подільської єпархії", "Короткий опис обрядів, здійснюваних упродовж року євреями західних губерній Російської імперії", "Народні казки, повір'я, перекази і пісні про старовину", "Подільські колядки і пісні" та інші, в яких повною мірою розкрив себе як народознавець краю³⁹. У 1870 р. Михайло Якимович передав у розпорядження керівника етнографічно-статистичної експедиції, відомому діячеві українського національно-культурного відродження Павлу Чубинському окрему колекцію фольклорних записів для опублікування в її "Трудах", а 1884 р. він надіслав редакції журналу "Киевская старина" ще 1300 подільських прислів'їв та приказок⁴⁰, допоміг етнологічними матеріалами ректору Кам'янець-Подільської семінарії Митрофану Сімашкевичу при створенні ним монографії "Историко-этнографический очерк Подолии" (1875–1876).

Загалом, фольклорно-етнографічні збірки та рукописи М.Орловського сьогодні зберігаються в архіві Російського географічного товариства (Санкт-Петербург), у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, в Інституті мистецтвознавства, фольклору

і етнології ім. М.Рильського (Київ), Державного архіву Хмельницької області й інших таких установах і потребують сучасних належних розшуків, досліджень і використання, введення у науковий обіг.

Як письменник, М.Орловський відомий своїм історичним твором “Роксолана или Анастасия Лисовская (Историческая повесть из XVI ст.)” (1882)⁴¹, в якій виклав власне бачення образу цієї, нині званої, українки і доводив у дискусійному плані, використовуючи документальні джерела, що ця героїня – дружина турецького султана Сулеймана Пишного, була родом з містечка Чемерівці, що поблизу Кам’янця-Подільського. Фактично він першим увів в українську літературу образ Роксолани. Його продовжувачами стали Осип Назарук, який ще 1919 р. у м.Кам’янці-Подільському розпочав роботу над історичною повістю “Роксоляна” і видав її у 1930 р., Павло Загребельний (роман “Роксолана”) та інші українські письменники.

В число літературних праць, створених Михайлом Орловським у 70–80-х рр. XIX ст., входять: оповідання “Михалко, или поездка к доктору Войцеховскому”, “Поездка в Почаевскую лавру”, “Сила Сатаны”, вірші українською мовою “Грицько”, “Мандрівка” та ін.⁴²

21 жовтня 1887 р. Михайло Орловський помер у с.Глядки. Багатогранна пастирська діяльність і творчість цього просвітника, внесок у дослідження й популяризацію історії та культури Поділля були належно оцінені сучасниками ще за його життя. Він перший з подільських краєзнавців був обраний почесним і дійсним членом імператорських Російського географічного (з 1860 р.), Російського вільного економічного (з 1863 р.), Російського історичного (з 1873 р.) товариств, Подільського губернського статистичного комітету (з 1863 р.), був одним найдіяльнішим членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1865 р.)⁴³. Все це висунуло Михайла Якимовича в число визначних дослідників Поділля і сформувало його як непересічного діяча і подвижника краєзнавчого руху регіону 60–80-х років XIX ст.

За роки своєї плідної праці Михайло Якимович був удостоєний орденів, медалей, премій, подяк (понад 35 різних відзнак) державних, єпархіальних органів і наукових товариств⁴⁴, одержав високу історіографічну оцінку своїх послідовників, подільських краєзнавців М.Сімашкевича, Є.Січинського, М.Яворівського (кінець XIX – початок XX ст.). На жаль, тільки у 2004 р. науковці з м.Хмельницького Анатолій Трембіцький та Лілія Іваневич здійснили упорядкування та перевидання окремою книжечкою нариса М.Орловського “Историческое описание заштатного г.Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии”⁴⁵, а в 2007 р. побачила світ книга “Вибраних творів” Михайла Орловського, яка максимально знайо-

мить читачів з творчістю цього історика та народознавця і забезпечує можливість її використання при підготовці праць з історії та культури Поділля.

В роки державної незалежності України палкий патріот Подільської землі Михайло Орловський знову повернутий із небуття і зайняв належне місце в українському суспільстві, а його твори досі мають важливе значення для написання історії міст і сіл, культури краю. Свідченням цього є широке відзначення в 2007 р. його 200-річчя від дня народження.

Примітки

1. *Добровольский К.* Памяти протоиерея Михайла Акимовича Орловского // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1888. – №12. – С.257-258.

2. Там же. – С.257-278.

3. *Сецинский Е.* Смотрицкий замок. 1891 г. (Упоряд. А.Трембіцький. – Хмельницький, 2003. – С.34.

4. *Федоренко С.М.* Подільський історик М.Я.Орловський // Музей і Поділля: Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.69-70.

5. *Прокочук В.С.* Краєзнавство на Поділлі. – К., 1995.

6. *Баженов А.В.* Alma mater подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.34-35, 41, 52; Його ж. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст. – Хмельницький, 1995; Його ж. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Науковий збірник. – Хмельницький, 1994. – С.27-30.

7. *Кошель О.М.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства. – К., Кам'янець-Подільський, 1998. – С.5-7.

8. *Трембіцький А.М.* М.Орловський і Є.Сіцінський – дослідники історії містечка Смотрич // Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г.Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии / Репринтне перевид.; упоряд. Трембіцький А.М. – Хмельницький, 2004. – С.38.

9. *Вінюкова В.М.* Подільський історик XIX ст. Михайло Орловський // Місто Хмельницький в контексті історії України: Матеріали наукової конференції. – Хмельницький, 2006. – С.326-328.

10. *Баженов А.В.* Подоляни брати Олександр і Михайло Гогоцькі – паралелі життя і творчості // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.6. – С.141.

11. *Вінюкова В.М.* Назв. праця. – С.327.

12. *Федоренко С., Частечко Л.* До історії написання першого “Історико-статис-

тичного опису Подільської єпархії” // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С.207-208.

13. *Баженов А.В.* Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. – С.27-30.

14. Там же. – С.27; *Доброловский К.* Указ. соч. – С.257-278.

15. *Винюкова В.М.* Назв. праця. – С.326.

16. *Баженов А.В.* Михайло Орловський – діяч українського національного відродження... – С.28.

17. *Винюкова В.М.* Назв. праця. – С.327.

18. *Баженов А.В.* Alma mater... – С.23-24.

19. *Баженов А.В.* Михайло Орловський – діяч українського національного відродження... – С.29.

20. ПЕВ. – 1862. – №3. – С.47-56.

21. *Орловский М.* Историческое описание уездного города Брацлава Подольской губернии // ПЕВ. – 1863. – №1. – С.8-25.

22. Его же. Историческое описание уездного города Проскурова Подольской губернии // ПЕВ. – 1863. – №5. – С.181-187.

23. Его же. Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии // ПЕВ. – 1863. – №8. – С.229-235.

24. Его же. Историческое описание уездного города Балты // ПЕВ. – 1864. – №5. – С.155-161.

25. Его же. Историческое описание уездного города Ольгополя Подольской губернии // ПЕВ. – 1864. – №8. – С.259-262.

26. Его же. Историческое описание уездного города Могилева Подольской губернии // ПЕВ. – 1863. – №11. – С.367-374.

27. Его же. Историческое описание уездного города Летичева Подольской губернии // ПЕВ. – 1864. – №14. – С.500-508.

28. Его же. Историческое описание уездного города Ямполья Подольской губернии // ПЕВ. – 1864. – №17. – С.581-588.

29. Его же. Историческое описание уездного города Литина Подольской губернии // ПЕВ. – 1864. – №23. – С.780-784.

30. ПЕВ. – 1863. – №18. – С.722-730; Там же. – 1864. – №20. – С.693-704.

31. Там же. – 1862. – №15. – С.482-487; №17. – С.550-562; 1863. – №14. – С.549-559; №17. – С.659-671; №20. – С.780-787.

32. Там же. – 1862. – №19. – С.618-620.

33. Там же. – 1865. – №22. – С.972-976.

34. *Єсюнін С.* Бібліографія праць М.Я.Орловського // Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г.Смотрича. – С.16.

35. Там же. – С.16-18.

36. Кошель О.М. Між церквою і наукою. – С.10-19.
37. Див.: Місто Хмельницький в контексті історії України: Матеріали наукової конференції, присвяченої встановленню дати “1431 рік” датою найдавнішої згадки про Хмельницький в історичних документах. – Хмельницький, 2006. – С.20-23.
38. Див.: Література, яку М.Я.Орловський використовував для написання своєї праці про містечко Смотрич // Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г.Смотрича. – С.14-15.
39. Єсюнін С. Назв. праця. – С.16-18.
40. Вінюкова В.М. Назв. праця. – С.328.
41. ПЕВ. – 1882. – №42. – С.501-502; №43. – С.509-510; №44. – С.519-520; №45. – С.533-535; №47. – С.556-557; №48. – С.568-569; №49. – С.581-583; №50. – С.601-603; №52. – С.631-633; №53. – С.652-653.
42. Єсюнін С. Назв. праця. – С.17-18.
43. Доброловський К. Указ. соч. – С.276-278; Баженів А.В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження... – С.29-30.
44. Там же.
45. Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г.Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии / Репринтне перевид.; упоряд. Трембіцький А.М. – Хмельницький, 2004.

Резюме

В статті аналізуються життя і творчість подольського історика, етнографа, літератора, діяча краєведчого руху, протоієрея Михайла Акимовича Орловського (1807–1887), його видання по історії городів, містечек і сіл, історико-краєведча база і історико-географічна цінність його творів для сучасної історичної науки.

Ключові слова: Подолія, Михаил Орловский, духовна семінарія, історичне краєведине, історія городів, містечек і сіл, етнографія, літературні твори.

Одержано 22 березня 2007 р.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ПРОФЕСОРА О. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В АРХІВОСХОВИЩАХ УКРАЇНИ І РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті подано огляд архівних матеріалів із фондів різних сховищ України і Російської Федерації про відомого українського вченого-славіста XIX ст., професора Університету Св.Володимира, голову Історичного Товариства Нестора Літописця О.О.Котляревського, що мають важливу цінність для відтворення його життєвого шляху і творчості.

Ключові слова: *О.О.Котляревський, університет Св.Володимира, архів, матеріали.*

Розвиток історичної науки в університеті Св.Володимира в 70–80-х рр. XIX ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям завідувача кафедри слов'янської філології, професора Олександра Олександровича Котляревського (1837–1881). Творча спадщина вченого була високо оцінена сучасниками – після його смерті вийшло зібрання творів з бібліографією праць¹, надруковано спогади про нього, засновано спеціальну наукову премію. Проте згодом його ім'я і праці були забуті й лише наприкінці XX ст. завдяки роботам З.Власової і Л.Лаптевої повернуті із забуття. Сьогодні спостерігається деяке пожвавлення інтересу науковців² до творчості цього відомого історика і славіста, активного члена, а у 1877–1881 рр. – голови Історичного товариства Нестора Літописця (ІТНЛ). Співнений драматичних подій і творчих успіхів, життєвий і науковий шлях О.Котляревського заслуговує пильної уваги дослідників.

О.Котляревський народився у дворянській родині в передмісті Кременчука на Полтавщині. У 1853 р. закінчив Полтавську гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Вже на третьому курсі за поданий твір був нагороджений золотою медаллю – свідоцтво про нагородження зберігається у ЦДІА України у м.Києві (Ф.2223, Оп.1). Вже у студентські роки О.Котляревський розпочав літературну і наукову діяльність, видрукувавши у газеті “Московские ведомости” та журналі “Русский вестник” декілька статей і рецензій. У 1857 р. він розпочав викладати російську словесність у Московському Сирітському кадетському корпусі, поєднуючи викладання з активною науковою діяльністю. Але у 1862 р. його було заарештовано і ув'язнено у Петербурзькій Петропавлівській фортеці за зв'язок із В.Кельсьєвим (1835–1878), що свого часу був переслідуваний владою за революційну діяльність і у 1858 р. емігрував з батьківщини. Сам О.Котляревський, як свідчать його листи “із стін III-го відділення”, окремі з яких зберігаються у відділі рукописів Ро-

сійської державної бібліотеки (далі – ВР РДБ) (Ф.391, Спр.453), вважав своє ув'язнення випадковістю і не занепадав духом. На жаль, нічим не вмотивований арешт затягнувся на понад 6 місяців і мав для вченого трагічні наслідки – він захворів на туберкульоз, хворобу на той час невиліковну, і потрапив під поліцейний нагляд, а також йому було заборонено служити на державній службі по учбовому відомству.

Після звільнення й повернення до Москви О.Котляревський почав активно займатися науковою і видавничою діяльністю, що була пов'язана із заснованим у 1864 р. при Московському університеті археологічним товариством. В останньому він обіймав посади бібліотекаря, хранителя музею, займався виданням наукового органу Московського археологічного товариства – “Археологического вестника”. Про те, як інтенсивно працював О.Котляревський, свідчать, зокрема, його листи до відомого російського вченого-філолога О.Піпіна, що знаходяться у ВР РДБ (Ф.621). Лише у 1867 р. талановитому вченому було дозволено перейти на викладацьку діяльність у Дерптський університет, де, на думку чиновників, були “потрібні хороші викладачі російської словесності”³. Рада університету обрала О.Котляревського професором кафедри російської мови і слов'янського мовознавства, а після захисту у 1868 р. магістерської дисертації на тему “Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян”, як свідчать матеріали Департаменту народної освіти Російського державного історичного архіву (Ф.733) й відділу рукописів Інституту російської літератури Російської Академії наук (Ф.250), він обійняв посаду екстраординарного професора Дерптського університету⁴. Досконало володіючи німецькою мовою, якою велось викладання у тутешньому університеті, вчений працював досить плідно: прочитав кілька цікавих курсів, опублікував понад 10 досліджень.

Улітку 1872 р. О.Котляревський отримав дозвіл на річне закордонне наукове відрядження до Праги, де на основі вивчення матеріалів тутешніх архівів підготував і видрукував свою докторську дисертацію “Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян”, яку в 1874 р. захистив у Петербурзькому університеті⁵. У другій половині ХІХ ст. це дослідження стало найоригінальнішою працею у тогочасній історичній науці у галузі історії звичаєвого права балтійських слов'ян, що займали велику територію Центральної Європи, але у середні віки зникли із арени політичного життя як активно діючі народи. Утім, через загострення хвороби легенів вчений звільнився із Дерптського університету, продовжив своє лікування за кордоном і лише у 1874 р., отримавши дозвіл “служити по відомству міністерства народної освіти без обмеження місць”, повернувся до викладацької діяльності в київському університеті.

Як засвідчують матеріали Держархіву м.Києва (Ф.16), після тривалих

консультацій із різними установами Рада Університету Св.Володимира обрала О.Котляревського у грудні 1874 р. ординарним професором по кафедрі слов'янської філології⁶, де він і працював до 1881 р. Зокрема, у поданні історико-філологічного факультету до Ради університету від 29 листопада 1874 р. вказано, що вчений нещодавно видрукував два важливі твори “Старожитності права Балтійських слов'ян: Досвід порівняльного вивчення слов'янського права” та “Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії та старожитностей”, і що він є “бажаним кандидатом” для заняття кафедри, оскільки “при теперішньому розподілі факультету на три відділення, у тому числі слов'янсько-російське, досить доречно було б посилити навчальну діяльність цього останнього, поза тим, що кафедра слов'янської філології поєднує в собі досить різні предмети: слов'янського мовознавства, історії слов'янських літератур та історії побуту слов'ян, як зовнішнього, так і внутрішнього у доісторичну епоху, тобто так звані слов'янські старожитності”⁷. Тут же зберігається і відгук професора В.Яроцького про вчені праці О.Котляревського, в якому підкреслювалося, що його наукові праці виявляють “у авторі сумлінного вченого, який з любов'ю і знанням ставиться до свого предмета, – вченого, який викладанням з університетської кафедри може приносити користь студентам”⁸. Також в університетській справі професора О.Котляревського з фонду Державного архіву м.Києва зберігається його “підписка”, датована 15 грудня 1874 р., в якій він повідомляв, що “не належав і належати не буде ні до яких масонських лож та таємних товариств... і що укривання цього піддасть винних якнайсуворішій карі, як державних злочинців”⁹. Крім того, в архівних матеріалах фонду київського університету є два послужних списки О.Котляревського, датовані 1873 та 1875 рр.¹⁰.

Ще один комплекс архівних матеріалів про О.Котляревського, що складається із 69 архівних одиниць, зберігається у ЦДІА України у м.Києві (Ф.2223). Серед матеріалів цього фонду – 12 відбитків статей вченого, а також особисті документи його родини (атестат батька про закінчення Ніжинської гімназії, свідоцтво про нагородження О.Котляревського золотою медаллю за студентський твір, а також дипломи про обрання О.Котляревського членом різних наукових товариств). Рукописні матеріали цього фонду представлені матеріалами творчої лабораторії вченого: фрагменти статей, чернетки невеликих за обсягом наукових праць, замітки з окремих питань, тексти доповідей і виступів, проголошених на різних засіданнях з конкретного приводу. Більшість з цих заміток і статей згодом були опубліковані самостійно або використані у великих працях. Найбільший інтерес становлять рукописи тих праць вченого, що ніколи не публікувалися, зокрема його кандидатська дисертація “Про часи прийняття

християнської віри у Болгарії і про участь у цій справі Св.Кирила Сасунця”¹¹. Низка рукописів являла авторські міркування про значення археологічних, фольклорних матеріалів як історичних джерел: “Замітки про міфологію як історичне джерело”, “Замітки про значення казки як історичного джерела”¹². Ціла група рукописів стосувалася слов’янських старожитностей: “Замітки про міфологію як історичне джерело”, “Замітки про юридичні символи, що супроводжують укладення договорів у слов’ян”, “Замітки про звичаї та обряди стародавніх слов’ян” та ін.¹³. Ці матеріали частково увійшли до магістерської дисертації О.Котляревського “Про поховальні звичаї язичницьких слов’ян” (1868).

Самостійну групу із матеріалів фонду 2223 ЦДІА України у м.Києві становлять рукописні бібліографічні замітки про літературу з російського фольклору (в алфавітному порядку, на кожну літеру)¹⁴, що є підготовчою основою для дослідження вченого про народну поезію, яку йому закінчити не довелося. У цьому ж ряду рукописні замітки з історії слов’янських літератур¹⁵, начерки рецензій на деякі праці сучасників¹⁶, тексти виступів на засіданнях ІТНЛ, присвячені пам’яті вченого-славіста О.Попова¹⁷, Ф.Достоевського¹⁸ та ін.

Найбільшої уваги із архівних матеріалів ЦДІА України у м.Києві заслуговують конспекти лекцій професора О.Котляревського із слов’янознавства, які були прочитані у 1880–1881 навчальному році, з додатком курсу, прочитаного у 1878–1879 навч. році¹⁹. Як правило, дослідники творчості О.Котляревського, серед яких найбільш авторитетним у цьому відношенні був академік О.Піпін, не мали чіткого уявлення про структуру його лекційних курсів, а ознайомились із їх змістом лише із запису його учня, майбутнього відомого історика А.Стороженка, зробленого у першому семестрі 1876 р., що сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.І.Вернадського²⁰. Архівний варіант курсу лекцій є теж аналогічним записом на 241 аркуші й був зроблений вчителем 1-ої київської гімназії М.Лятошинським. Тож, як можна судити з цих нотаток, курс слов’янознавства професор поділяв на три частини: допоміжна науки, історія слов’янської філології та власне слов’янознавство. Належне місце в лекційному курсі відводилося характеристиці розвитку слов’янознавства в різних країнах. Так, “головним двигуном” слов’янської філології, на його думку, було чеське відродження, що розпочалося наприкінці XVIII ст. і знайшло відображення у творчості Й.Юнгмана і В.Ганки; особливе місце відводилося творчості П.Шафарика, його працям у галузі слов’янознавства, що визначили подальший хід “учених занять” славістикою. У курсі лекцій подавалися також відомості про розвиток науки про слов’янські народи в інших європейських країнах,

зокрема говорилося про творчість В.Копитаря, Д.Миклошича, В.Ягича та ін. Історію російського слов'янознавства О.Котляревський починав з праць академіка А.Востокова у другому десятиріччі XIX ст. Крім того, з рукописних нотаток можна судити про те, що курс лекцій О.Котляревського був насичений найновішим матеріалом і узагальненнями, відзначався точними характеристиками творчості славистів та об'єктивністю в оцінках наукової цінності їх праць.

До матеріалів досліджуваного фонду ЦДІА України у м.Києві належать також відбитки фрагментів опублікованих статей О.Котляревського. Серед них критичні бібліографічні матеріали: “Успіхи слов'янознавства за останній час”²¹, “Огляд успіхів слов'янознавства за останні три роки 1873–1875”²², тексти окремих виступів О.Котляревського на засіданнях ІГНЛ: “Про звичай слов'ян при народженні дитяти і до його змузнення”²³, “Нарис історії двоюбою у слов'янських племен”²⁴, “Осип Максимович Бодянський”²⁵, виступи на зборах Київського відділення Слов'янського Комітету, присвячені пам'яті В.Григоровича²⁶. До цієї ж групи матеріалів відносяться відбитки опублікованих рецензій на різні видання – твори М.Іванишева²⁷, праці К.Бера, К.Ейхвальда²⁸ та ін.

Ще одним комплексом архівних матеріалів є епістолярна спадщина вченого. Як за специфікою створення, загальною спрямованістю, так і за змістом, листи дозволяють з'ясувати наукові зацікавленості ученого, еволюцію їх поглядів у дослідженні й трактуванні конкретної наукової проблеми. Епістолярії О.Котляревського зберігаються в ряді архівосховищ і рукописних фондах бібліотек Києва, Москви і Санкт-Петербурга. Так, вони знаходяться серед матеріалів відділу рукописів Інституту російської літератури Російської Академії наук (Ф.45, 123, 134, 250), Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН (Ф.35, 102, 137), відділу рукописів Російської Національної бібліотеки (Ф.386), Російського державного архіву літератури і мистецтва (Ф.314). Серед кореспондентів О.Котляревського відомі російські В.Ключевський, В.Ламанський, О.Пишін, О.Веселовський, М.Петровський, І.Бодуен-де-Куртене, українські – М.Максимович, М.Костомаров, П.Жигецький, М.Задерацький, О.Кочубінський, П.Лаврівський, І.Лучицький, Т.Флоринський та зарубіжні вчені – В.Ягич, Е.Калужняцький, М.Гаттала, Я.Ганела, А.Патера та ін.

Досліджувані матеріали мають чималу цінність і дозволяють уточнити окремі епізоди життєвого і творчого шляху вченого. Зокрема, у листі професору Петербурзького університету В.Ламанському (1874) він повідомляє про вихід з друку своєї докторської дисертації та цікавився щодо його участі в якості опонента під час її захисту: “Представлена при цьому Вашій увазі книга є моя докторська дисертація. Днями буду мати можливість

особисто відвідати Вас і пояснити окремі моменти справи, а поки що прийміть цю книжку і ухваліть своє рішення, чим швидше – тим краще”²⁹. Водночас, листи О.Котляревського до російського славіста І.Бодуен-де-Куртене, написані у 1881 р. за кілька місяців до його смерті, дозволяють відтворити фізичний і моральний стан українського вченого. Так, готуючись до поїздки на лікування в Італію, він у листі від 13 травня 1881 р. із жалем писав: “Відїжджаю у закордонні мандри... Точніше – не в мандри, а пошуки спокою і видужання... Гину зовсім від катару легенів і лихоманки”³⁰. А вже за півтора місяця по тому він заспокоював свого колегу щодо його невдалої спроби зайняти вакантну професорську посаду в Університеті Св.Володимира: “Даремно вважаєте Ви, що були в Києві забалотовані: балотування Ви не проходили, а лише голосування щодо допуску до нього. До того ж вирішили Вас допустити, але одна шельма (Рененкампф) заявила, що у випадку вашого католицтва – він висловить особисту думку, тож потрібно переглянути існуючу про це постанову. Знайшли постанову, так що – саме по собі – балотування стало неможливо”³¹. Відтак даний випадок зайвий раз переконував, що університет Св.Володимира упродовж 1880-х років, як і на початку свого існування, знаходився під особливим контролем російського уряду, що усіяло обмежував національні і конфесійні свободи польського населення Правобережної України.

Отже, огляд матеріалів про О.Котляревського в архівах Києва, Москви і Санкт-Петербурга дає підстави зробити висновок про їх велику наукову цінність. Вони являють собою важливе доповнення до друкованої спадщини видатного українського вченого-славіста і дозволяють більш повно відтворити його науковий шлях.

Примітки

1. *Власова З.И.* А.А.Котляревский в Праге // Литературные связи славянских народов: Исследования, публикации, библиография. – Л., 1988. – С.291-306; *Лантєва Л.П.* Котляревский Александр Александрович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.193-194; Ї ж. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян // Архіви України. – 1991. – №1. – С.49-56.

2. *Лантєва Л.П.* Исследования по истории и этнографии славянских народов // славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян / Отв. ред. Д.Ф.Марков, В.А.Дяков. – М., 1987. – С.349-354; Ї ж. Преподавание славистических дисциплин в университетах. Подготовка кадров // Там же. – С.195-224; *Котилєв С.А.* Історія слов'янських народів в історичній думці України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.151, 167, 187-193, 211, 225, 286-288 та ін.; Ї його ж. Контакти українських учених-славістів з чеською наукою у 20–40-х рр. ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.6. Серія: Історія. Збірник наукових

праць. – Вінниця, 2003. – С.186-190.

3. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф.733. – Оп.120. – Д.415. – Л.9.

4. Там же; Отдел рукописей Института русской литературы РАН. – Ф.250. – Оп.1. – Д.270.

5. Диплом доктора славянской словесности А.А.Котляревського // Отдел рукописей Института русской литературы РАН. – Ф.134. – Оп.4. – Д.179.

6. РГИА. – Ф.733. – Оп.120. – Д.414. – Л.56-62.

7. Державний архів м.Києва. – Ф.16. – Оп.313. – Спр.183. – Арк.1.

8. Там же. – Арк.3.

9. Там же. – Арк.30.

10. Там же. – Арк.98-14, 34-40.

11. Центральний державний архів України у м.Києві. – Ф.2223. – Оп.1. – Спр.8.

12. Там же. – Спр.12, 13.

13. Там же. – Спр.19, 20, 27.

14. Там же. – Спр.35-53.

15. Там же. – Спр.21.

16. Там же. – Спр.54, 59.

17. Там же. – Спр.65.

18. Там же. – Спр.64.

19. Там же. – Спр.69.

20. Институт рукопису НБУ НАН України ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – №4851.

21. *Котляревский А.А.* Успехи славяноведения за последнее время // Славянский ежегодник: Сборник статей по славяноведению / Сост. Н.Задецкий. – К., 1877. – С.295-305.

22. Его же. Обзор успехов славяноведения за последние три года 1873–76 // Университетские известия. – 1876. – №7. – С.284-303.

23. Его же. Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.290-292.

24. Его же. Почерк истории поединка у славянских племен // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.298-301.

25. Его же. Осип Максимович Бодянский (Историко-библиографическая миника) // Славянский ежегодник: Сб. Статей по славяноведению / Сост. Н.Задецкий. – К., 1878. – С.343-352.

26. Его же. Виктор Иванович Григорович: Речь в заседании Киевского отделения Славянской комиссии 23 декабря 1876 г. // Славянский ежегодник / Сост. Н.Задецкий. – К., 1877. – С.308-316.

27. Его же. [Рецензия] Сочинения Н.Д.Иванишева. – К., 1876 // Университетские

известия. – 1876. – №6 (Прибавления). – С.1-2.

28. Его же. [Рецензия] // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.204-209, а також у кн.: Котляревский А.А. Сочинения. – СПб., 1895. – Т.IV. – С.624-629.

29. Котляревский А. – В.И.Ламанскому, 6/д // Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.756.

30. Котляревский А. – И.А.Бодуэн-де-Коргуне, 13 мая 1881 г. // Отдел рукописей Института русской литературы РАН. – Ф.102. – Оп.2. – Ед. х. 152. – Л.3-4.

31. Там же. – Л.5-6.

Резюме

В статье сделано обозрение материалов из фондов разных архивов Украины и Российской Федерации об известном украинском ученом-слависте XIX в., профессоре Университета Св.Владимира, главе Исторического общества Нестора Летописца А.А.Котляревского, которые имеют важную ценность для восстановления его жизненного пути и творчества.

Ключевые слова: А.А.Котляревский, университет Св.Владимира, архив, материалы.

Одержано 22 березня 2007 р.

УДК 930.1(477)“19”

Л.А.Охрімчук

ПРОБЛЕМА СТАНОВИЩА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст. У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВУАН 20-х рр. XX ст.

У статті розглядається внесок науковців ВУАН у дослідження становища Правобережної України в складі Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, інтеграційні процеси, ВУАН.

Переломним, героїчним і водночас драматичним періодом для Правобережжя був кінець XVIII – початок XIX ст. В результаті другого (1793) та третього (1795) поділів Речі Посполитої завершувався ще один етап збирання і територіального зростання Російської імперії. Правобережна Україна, яка протягом кількох століть входила до Речі Посполитої, на кінець XVIII ст. мала відмінний від російського регіональний уклад дер-

жавного життя, що майже одразу стало гострою проблемою Петербургу. Небажання місцевої еліти, шляхти, перейти на службу російського імператора, її тяжіння до історичної Польщі накладалося на нестримне прагнення російського уряду бачити приєднані нові землі в складі своєї імперії. Протягом значного історичного періоду боротьба за Правобережну Україну набирала різних форм. Українська радянська історіографія намагалась, в кращому випадку, свідомо обійти суперечності складної історичної долі краю, подати їх в прямолінійному, односторонньому трактуванні через призму класової боротьби, або вдавалася до спрощеного аналізу подій¹. Таким чином, назріла необхідність появи історіографічних праць з аналізом публікацій, які висвітлюють такий важливий в історії Правобережної України період.

Перші роки (1920–1922) радянського режиму в Україні для розвитку не лише української історичної науки, але й всієї наукової праці, були не зовсім сприятливими. Розвиток Української Академії Наук (УАН) з її історично-філологічною, фізико-математичною і соціальною секціями загальмовувався. 14 червня 1921 р. Рада Народних Комісарів надала УАН новий Статут, яким визначила її назву: “Всеукраїнська Академія Наук” (ВУАН)². Однак, він лише частково міг бути здійснений, оскільки її структура мала тимчасовий характер і потрібно було працювати над її реорганізацією. За часів воєнного комунізму кількість публікацій з питання Правобережжя у складі Російської імперії була незначною.

Приблизно з 1923 р., з початком українізації, почалися дещо ліпші часи для української історичної науки. Радянська влада надіялася через українську інтелігенцію знайти доступ до широких мас населення та особливо до селянства³. В умовах незалежності України з’являється можливість аналізувати досвід українізації, досліджувати її переваги, недоліки та вплив на українську історичну науку. На думку сучасних дослідників, практика здійснення українізації “...розвінчала ілюзії про майже безмежні можливості розв’язання складних проблем шляхом директивного втручання”⁴. Однак, вона ж продемонструвала великі резерви й можливості впливу на духовну сферу життя та наукову працю. Те, що новий курс передбачав розширення видавничої і культурно-освітньої діяльності багатьма мовами, дало могутній поштовх розвитку національної самосвідомості народу⁵.

Головним центром українських історичних досліджень в цей час був Київ, зокрема ВУАН з її численними установами. Найбільш активно працював центр, очолюваний М. Грушевським, який у 1924 р. повернувся із закордону, щоб продовжити свою роботу в Українській академії наук (УАН)⁶. За його ініціативою, для поживлення дослідів над історією України (після їх занепаду в останніх бурхливих роках) та внесення до них

можливої систематичності і плановості, І відділ ВУАН ухвалив організувати комісії порайонного розроблення економічної, культурної і політичної історії України⁷. З них першою, уже з початком весни, свої заняття почала і найбільш енергійно повела Комісія Києва та Правобережжя. Це пояснюється як великим числом місцевих співробітників, які приймали в ній участь, так і багатством наукового матеріалу. Крім того, цій комісії пощастило одержати і матеріальні засоби. З більших праць і організаційних планів, обговорених на засіданнях, варто згадати кілька розвідок керівника Комісії В.Щербини (між інших – загальний начерк історії Києва від з'єднання України з Московією)⁸. Так, у своїй статі “Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914)”⁹ автор розглядав історію розвитку міста під впливом різних політичних перепитій. Він, зокрема відзначав, що після поділів Польщі цариця Катерина II прагнула об'єднати Україну з Великоросією та вороже ставилася до відмінних установ, які ще існували в Україні¹⁰. Крім того, в цей час багато польських магнатів, що не хотіли переходити під владу Австрії чи Прусії, оселялись саме в Києві. А за політики Олександра I, місто, як і вся Правобережна Україна, все більше ставало польським. Особливо це було відчутно в сфері освіти і культури, зокрема малося на увазі створення Віленського навчального округу на чолі з польським керівником¹¹.

Після тяжкого п'ятиліття занепаду культурного і наукового життя на Україні внаслідок громадянської війни, голоду, пошестей і т.д., сприятлива сільськогосподарська кон'юнктура 1925 р. призвела до раптового піднесення економічного, а з ним і культурного життя. З оптимістичною тенденцією було закладено бюджети на 1925–26 рр. Пленум Української Науки, перейнятий енергією руху, розробив схему і плани науково-навчальної і науково-дослідної праці на наступне п'ятиліття. Але хоч цей оптимізм не повністю виправдав себе, як і засоби наукової праці, та все ж динаміка розвою авансом надій виявила себе дуже сильно і 1926 р. яскраво відзначився та підніс її криву високо над рівнем попередніх літ¹².

В цей час спеціальним питанням господарства і колонізації, передусім XVIII ст., були присвячені праці М.Ткаченка, С.Шамрая, П.Клименка, О.Барановича, К.Лазаревської та інших. В своїх дослідженнях автори віддзеркалили господарську та колонізаційну ситуацію, зокрема Правобережної України¹³. Однак варто підкреслити, що в українській історичній літературі це були одні з перших відвертих спроб підкреслити ганебне становище населення краю. Так, Д.Соловей у своїй монографії “Україна в системі Советського колоніалізму” зазначає, що “в перші після революційні роки російська більшовицька література досить ясно й відверто говорила про

колоніалізм у Російській імперії”¹⁴. Що ж стосується українських істориків, то вони теж не заперечували колоніального становища України в колишній Російській імперії. Проте після покарання і заслання М.Волобуєва, який писав не лише про колоніальне становище на Україні в дореволюційний час, а й за радянської влади, про це почали писати “стримано та з великою обережністю”¹⁵. Особливе місце в українсько-радянській історіографії займає ХІХ ст. Українські історики виявили себе тут дуже плідно. Хоч великих синтетичних досліджень не було і не могло бути, однак опрацювання окремих проблем робило свій вплив і призвело до з’ясування українського історичного процесу в ХІХ ст. В цьому напрямку їм довелося починати буквально ні з чого, проте умови дослідження для цього були сприятливими¹⁶. Окрім нових сил, свіжого архівного матеріалу, чимале значення мали й певні загальні тенденції радянського режиму, які українському історикові залишали певну свободу не тільки в розшукуванні, але й опрацюванні відповідного матеріалу. Сюди належала боротьба проти “царизму”, що була основним програмним постулатом комуністичної доктрини Радянського Союзу в 20-х рр.¹⁷. В цей час нищилися усі прояви “царизму”, до яких зараховувалася, між іншим, і царська політика пригнічення чужонаціональних, неросійських народів, а отже – і українського.

Комісії порайонного розроблення історії України разом становили асоціацію історичного районознавства України, що мала на меті спільними силами розвивати дослідження тих історичних районів, з яких складалася Українська земля в минулому. За русійну силу науково-дослідної роботи мало служити видання порайонних збірників, які б стали початком більш систематичного і планового дослідження, щоб в майбутньому приступити до суцільного огляду історії. Щороку планувалося випускати два-три такі збірники. Цей проект був прийнятий Державним видавництвом України (ДВУ) восени 1925 р., а вже в 1925 р. мали вийти перші два збірники¹⁸. Однак зміни в ДВУ, гасла економії і самооплачування видаць, навіть чисто наукових, загальмували справу. В результаті збірники було знято з плану. Труднощі з виданням цих праць, замість піднесення динаміки праці, приносили лише розчарування, сіяли зневіру і апатію до будь-якої колективної роботи. Крім того, саме переписання старих робіт на нові фасони і “мащення” старих висновків новою фразеологією часто утворює тільки невірні або неточні уявлення. З великими труднощами вдалося ввести Київський Збірник до плану 1925–26 рр. Весною 1926 р., побачив світ порайонний збірник Комісії Києва і Правобережної України “Київ та його околиця” в історії і пам’ятках¹⁹. Не можна обійти увагою статтю К.Лазаревської “Київські цехи в другій половині ХVІІІ та на початку ХІХ віку”²⁰, розміщену в згаданому збірнику. В ній авторка детально простежила соціальне, господарське та

правове становище київських цехів на зламі століть.

Розгортала і поглиблювала свою роботу науково-дослідна кафедра історії України в Києві. Заснована в березні 1924 р. і завершена в своїй організації в жовтні того ж таки року, вона закінчила перший трьохрічний цикл своєї діяльності²¹. У сфері дослідницької роботи наукова колегія Катедри переглянула науковий план, і використовуючи свої досягнення, поставила завдання дослідження соціально-економічного розвитку України в останніх трьох століттях (1625–1925)²², аби крок за кроком, поглиблюючи дослідження і розширюючи його далі, по можливості охопити всю територію України. Окремо виділялось завдання дослідження економіки Правобережжя та вивчення становища українського міста в другій половині XVIII і в першій половині XIX ст.²³. Крім того, колективно велись заняття з різних проблем історії України. Однак, культурне відродження 20-х рр. об'єктивно викликало потребу в узагальнюючій праці з історії України. Влада чекала праці у відповідності з політичними вимогами, оскільки узагальнююча “Історія України-Руси” М.Грушевського оцінювалась однозначно негативно²⁴. Спочатку радянський уряд допускав участь у цій роботі тих істориків, які в тій чи іншій мірі орієнтувалися на політичне завдання щодо тематики, методу, джерел, вреспті-решт, хоча б відповідної фразеології²⁵. Серед таких істориків був і М.Слабченко, який розпочав готувати серію соціально-економічних досліджень з історії України. Серед них варто відзначити “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття”²⁶. Розглядаючи історію України в цілому, та зокрема Правобережжя, після другого та третього поділів Польщі, автор відзначав, що “...при всій нестабільності меж українських губерній і змін казенної мапи, Україна фактично перебувала під єдиним генерал-губернаторським режимом, по якому-б він не звався”²⁷. Саме генерал-губернаторства допомагали втілювати в життя “загально-російські” форми організації управління, а генерал-губернатор являвся “оком царським на місці, об'єднуючи в своїх руках політичні, адміністративні й військові функції відразу над кількома губерніями”²⁸. Крім того, генерал-губернатор, будучи начальником краю, здійснював на Правобережжі свою політику, наприклад, “підтримував національні антагонізми, провадив гостру русифікацію, боровся з католиками”²⁹ і т.д. М.Слабченко у цій праці висвітлював різні питання соціально-економічної історії України XIX ст.

Окрім об'єднання українських земель та їх інкорпорації в Росії, переливання чужоземних і російських капіталів, колоній на українських землях, скотарства та його розвитку, зернового господарства, млинарства, виноробства та інших промислів, він приділив увагу соціальному становищу селянства краю. Так, автор відзначав, що господарство XIX ст.,

опиралося на кріпацьку працю, але поміщик в цей час міг скористатися нею за умови, що був дворянином; саме це давало йому можливість "...тахітуп визискування селянства, яке виключно залежало від панів"³⁰. Теорія божественності поміщицької влади на Правобережній Україні досить яскраво показана на прикладі Мархоцького, поміщика с.Миньківці Новоушицького повіту³¹. Він визнавав своє село незалежною державою, а під час війни 1812 р., "оголосив свою дідизну нейтральною державою"³². Однак, це не єдиний приклад такої влади поміщика, є й інші, хоч і не такі яскраві. У дослідженні М.Слабченка розкрито й інші питання історичного минулого України, але вони заслуговують детальнішого дослідження.

Відповідно до поставлених завдань науково-дослідної Катедри історії України в Києві, професор Кам'янець-Подільського університету П.Клименко працював над проблемами соціально-економічної історії XVII–XIX ст.³³. Розробляючи дане питання, він подав серію досліджень і статей, серед яких "Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку"³⁴. Дослідження автор побудував на "Камерально-топографічних описах Подільської губернії", подаючи матеріал з "певною систематизацією і без глибокого аналізу"³⁵. Аналізуючи описи, він зазначав, що на заводах та фабриках переважно використовувалася сила найманих робітників, а праця кріпаків була менш поширеною. Використання найманої праці було пов'язане з тим, що мало не всі фабрики і заводи орендували підприємці, переважно євреї, міщани та німці, і в двох випадках шляхтичі. Автор підкреслює, що тут зустрічаємося із сполученням двох капіталів. З однієї сторони, це капітал панів-землевласників і кріпосників, які будували підприємства, з іншої – міщан та чужоземних підприємців, що орендували їх і витрачали капітал на саме виробництво³⁶. Крім того, влада в містах належала, хоч і менш численній, але заможній, культурнішій і організованішій торгівельно-промисловій частині населення. Зокрема, серед виборних магістратських урядовців тільки 2–3 було з українськими прізвищами, більше ж було росіян, євреїв, поляків³⁷.

Початок XIX ст. для Поділля був переломним. В цей час тут відбувалося змагання за майбутнє індустріально-промислового напрямку з аграрно-промисловим. Реміснича промисловість в містах і містечках занепадала. Крім того, на Поділлі не було великих ярмарків, а торги відбувалися переважно в дрібних містах та містечках³⁸. З цього приводу М.Карачківський у своїй розвідці "Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці XVIII віку" зауважив, що П.Клименко "помиляється, оскільки варто переглянути подані тут описи міст, щоб переконатися, що на подільські ярмарки приїздять кушці з цілої Степової України, Київщини, Волині, Польщі, тощо"³⁹. В результаті П.Клименко робить висновок про те, що індустрі-

ально-промисловий розвиток Поділля був підпорядкований чужонаціональним силам, звідки й несталість промисловості та колоніальний характер торгівлі, а українське населення не брало участі в торгівлі і займалося переважно ремісництвом та хліборобством⁴⁰. Проте, за словами М.Карачківського, П.Клименко у своїй розвідці “допустився низки неясностей та навіть помилок”⁴¹. На нашу думку, це могло привести до невірних висновків, однак лише цифрових, а не загальних, зроблених автором в результаті написання роботи.

Досліди над історією української цукрової промисловості першої половини ХІХ ст. зробив науковий співробітник УАН, О.Плевако у статті “З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні”⁴². Його інтерес проявився до цього питання в зв’язку із відсутністю праць з історії економіки цукроваріння на Україні⁴³. Автор, на основі попередніх досліджень, архівних матеріалів з’ясував питання початків зародження цукроваріння на Україні, його стану та розвитку. В результаті проведеного дослідження О.Плевако підсумовує, що цукрово-бурякова промисловість на Україні “має усі підстави відсвяткувати соту річницю свого існування”, оскільки цукроваріння на Україні розпочалося значно раніше; його зародження припадає не на 30-ті чи 40-ві, або принаймні на початок – середину 20-х р.⁴⁴. Причиною пізнішого зародження цього виду підприємницької діяльності на території України, за його словами, було гуральництво, а також “...зростання цін на збіжжя на Заході на початку ХІХ віку”⁴⁵. Що ж стосується Правобережжя, то причиною названо “політичний неспокій серед поміщичтва, “...гірше забезпечення паливом, зв’язаність наявного грошового капіталу поміщиків, вкладеного в інші промислові заклади тощо”⁴⁶. Таким чином, дослідження О.Плевако внесло в історичну науку ряд уточнень стосовно початків цукроваріння на Україні, що дало змогу переглянути доцільність святкування сторіччя промислу і на Україні, а не лише в Російській державі.

Ще одним дослідником соціально-економічної історії Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., зокрема цехової справи, був М.Карачківський. Так, заслуговує на увагу його стаття “Архівна спадщина Київських цехів”⁴⁷. Робота автора побудована на вивченні цехових скрипок, в яких цех зберігав свої документи та книги. Саме на їх аналізі побудовано дослідження науковця. Окрім вивчення цехових книг, з’ясування питань кількості цехів на Київщині, їх устрою, становища майстрів та учнів, М.Карачківський звертає увагу і на регламентацію роботи цехових робітників. Стосовно цехового устрою, автор відзначає, що цехи жили за своїми стародавніми статутами. Після 1785 року на Київ було поширено “городовое положение” і в своєму внутрішньому житті київські цехи

повинні були керуватися відповідними “ремесленними положеннями”⁴⁸. Проте більш точніше російський уряд регламентував цехове життя “установою о цехах” з 1799 р.⁴⁹. За словами дослідника, “підпорядковані цьому “установі” київські цехи вступили в нову, останню вже, добу свого існування”⁵⁰. На думку автора, хоч на початку ХІХ ст. Києву на деякий час було повернено його давні права та вольності, однак цехове життя не змогло повернутися до своїх старих форм⁵¹. Так, поставивши в складні умови роботу цехових майстрів, підмайстрів та їх учнів, російський уряд поступово знищив цехи на Україні, віддавши перевагу фабрикам та заводам.

Були в українській історичній науці і праці, присвячені українській фабриці. Серед них потрібно звернути увагу на монографію О.Оглоблина “Очерки истории Украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика”⁵². Розглядаючи дане питання, автор відзначає, що розвиток української промисловості в першій половині ХІХ ст. відбувався в “...складних умовах міжнародної економічної боротьби за український (правобережний) ринок”⁵³. Пояснюючи таке становище, він говорить про інтереси пруської індустрії, яка ще в ХVІІІ і на початку ХІХ ст. зайняла міцні позиції в Україні, що зіткнулися із спробами російської індустрії “...підкорити своєму промисловому впливу Правобережну Україну”⁵⁴. Імперський уряд намагався здійснити цей задум “...системою митних заходів”⁵⁵. Промислове оживлення Правобережжя в останній чверті ХVІІІ ст. породило й закріпило на Україні цілі колонії іноземців-ремесників, які не зникли і після другого і третього поділів Речі Посполитої. На початку ХІХ ст. промисловість Правобережної України виходить із кризи 90-х рр. ХVІІІ ст., пов’язаної з падінням старих мануфактур⁵⁶. Безпосередня близькість краю, особливо Волині і Поділля, до Польщі і Західної Європи, відкривала можливість проникнення сюди західноєвропейської промисловості. Всі ці фактори в першій половині ХІХ ст. сприяли проникненню на Правобережжя польського капіталу й заважали припливу сюди ж, через Лівобережжя, російського⁵⁷. Отже, як бачимо, російський капітал в цей час не мав такого сильного впливу на Правобережжі, як іноземний, що не могло позитивно вплинути на розвиток саме російської промисловості в регіоні. Що ж до українського капіталу, то він був незначним і не міг відіграти вирішальної ролі. Саме тому промисловість Правобережжя перебувала в руках росіян, німців і поляків, а не українців.

Проте, це далеко не всі дослідження з питань промислового розвитку Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. в складі Російської імперії, які виходили з-під пера дослідників ВУАН. Ряд праць було присвячено становищу селянства після приєднання краю до складу Російської імперії. Серед них варто відзначити роботу О.Войткова “З минулих часів

на Поділлі (селянство в 1830-х років)⁵⁸. У ній, автор досить відверто висловлюється про становище селян Правобережної України після входження її до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. Здійснилися бажання народу, який давно прагнув врятуватись від Речі Посполитої та стати “під захист могутньої “цариці Катерини” з її фантастичною, звичайно, “золотою грамотою”⁵⁹.

Однак, цитуючи М. Драгоманова, О. Войтков відзначає, що “...жорстока іронія долі! Нарід попав, що називається, з огня та в полум’я”⁶⁰. Проте, ці слова стосуються лише українського населення краю. В цій ситуації дуже швидко зорієнтувалися польські пани, більшість яких була, безумовно, задоволена змінами, оскільки виявилась “тверда державна влада, котра з уважністю охороняла всі їх прерогативи відносно кріпацтва”⁶¹. З самого початку “...наперекір народній надії” російський уряд проводив на Правобережній Україні “польську” політику⁶², внаслідок чого адміністративна влада, навіть “...офіційна мова – все було польське”⁶³. Польський вплив підтримувався Катериною II, Павлом I і, особливо, Олександром I. Лише за правління Миколи I державна політика відносно українського населення дещо змінилась. Він зрозумів, що в боротьбі з поляками зможе опертися на “...селянство, що ненавидить поляків”⁶⁴. Отже, як бачимо, автор досить відверто висловлює свої думки з приводу становища українського населення Подільського краю з часу його приєднання до Російської імперії.

Така відвертість, не лише О. Войткова, а й інших дослідників, була дозволена умовами часу та політикою українізації. Всупереч політичним інтригам більшовиків, національно культурне відродження 20-х рр. XX ст. супроводжувалось пробудженням національної свідомості, причому найвідчутнішим проявом українізації було піднесення гуманітарних наук і, насамперед, історіографії⁶⁵. Це і впливало в більшій чи меншій мірі на тематику наукових досліджень та історичну науку в цілому.

Незадоволення українського населення краю політикою Російської імперії виливалось у масові виступи та акти непокори, які відбувалися протягом всього XIX століття. Наведемо лише один з багатьох досліджених прикладів. Так, яскравим взірцем може бути праця С. Шамрая⁶⁶. В невеличкому нарисі автор подав історію сорокарічної боротьби міста Тульчина за свою економічну і соціальну незалежність. Він теж, як і О. Войтков, відзначає, що в XVIII ст. на Правобережній Україні умови життя селян і міщан “...були дуже важкі”⁶⁷. Однак, в останніх роках XVIII і на початку XIX ст., селянство і міщанство невеликих панських містечок Правобережжя намагається “вирватися з панщизняної системи, вирватися з замкненого кола панської промисловості”⁶⁸. Будуючи своє дослідження

на архівних матеріалах, С.Шамрай показує несправедливі, протизаконні дії Потоцького по відношенню до міщан краю, його спроби правдами і не правдами втримати їх як селян⁶⁹. Підводячи підсумки, автор виділяє три риси в цій боротьбі. По-перше, “...величезний авторитет і єдність в цілому міщанської, – колишньої селянської, громади”⁷⁰. По-друге, в цій боротьбі міщанство виступає під проводом найбільш заможних своїх груп⁷¹. І, по-третє, “...певний антагонізм між міщанською громадою християнською і єврейською”⁷².

Однак, це не єдине дослідження С.Шамрая, здійснене з даного питання. Цілу серію праць автор присвятив селянству Правобережної України. Серед його нарисів, які хоч і стосуються дещо пізніших часів, потрібно відзначити дослідження, в якому він з’ясовує роль духівництва в селянських рухах Правобережжя середини ХІХ ст.⁷³. Значні зміни у духовному житті Правобережної України відбулися наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХст., з переходом її до Російської імперії. Православне духівництво дістає усі політичні права, а також матеріальні прибутки, яких не мало за часів Речі Посполитої⁷⁴. Якщо за часів останньої воно було затуркане, часто не маючи навіть середньої освіти, то наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., воно “...опинилося раптом поміж привілейованими верствами людства”⁷⁵. Російський уряд покладав на нього великі надії та бачив опору у боротьбі з непокірним селянством. Однак, духівництво першої чверті ХІХ ст. “не могло збутися старих своїх поглядів і поволи зникає”, а на його місце поступово прийшло нове, що тяглося тепер “...більш до поміщицтва та бюрократії, аніж до селянства”⁷⁶. Отже, відповідно, становище простого селянина, кріпака, ставало дедалі гіршим, що призвело до масових рухів не лише на Правобережжі, а й по всій Україні.

За останні роки незалежності України відбулось значне кількісне зростання публікацій про історію Правобережжя на зламі ХVІІІ–ХІХст., зокрема про поділи Польщі та приєднання регіону до Російської імперії, соціально-економічні, політичні та культурні перетворення. Однак, в історіографічному відношенні ці питання не до кінця вивчені. Наука, як невід’ємна складова суспільства, перебуває під впливом оточуючих соціально-політичних реалій, які визначають закономірності її еволюції. Так, вирішальний вплив на розвиток історичних знань в Україні мав радянський режим 20-х рр. ХХ ст. Національна історіографія в цей час пережила небувалий зліт. Це, зокрема, було пов’язано з поступовою політикою українізації радянського режиму, який змусив більшість істориків-дослідників піти на співпрацю з владою. Все це і впливало на тематику історичних праць та концепцію історичного розвитку і відбилась на дослідженнях з історії Правобережної України на зламі століть.

Примітки

1. *Шандра В.С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С.3.
2. *Моргилевський І.* Хроніка. Всеукраїнська Академія Наук // Україна. – 1925. – Кн.4. – С.219.
3. *Крупницький Б.* Українська історична наука під советами. – Мюнхен, 1957. – С.4.
4. *Верменич Я., Даниленко В.* “Українізація” 20-х – 30-х рр. XX ст.: зміст та основні напрямки // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.7. – К., 2003. – С.11.
5. Там же. – С.11.
6. *Оглоблин О.* Українська історіографія. (1917–1956). – К., 2003. – С.21.
7. *Моргилевський І.* Назв. праця. – С.224.
8. Там же. – С.225.
9. *Щербина В.І.* Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) // Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С.8-24.
10. Там же. – С.11.
11. Там же. – С.15.
12. *Грушевський М.* Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.146.
13. *Крупницький Б.* Назв. праця. – С.17.
14. *Соловей Д.Ф.* Україна в системі Советського колоніалізму. – Мюнхен, 1959. – С.16.
15. Там же. – С.17.
16. *Крупницький Б.* Назв. праця. – С.17.
17. Там же. – С.18.
18. *Грушевський М.* Хроніка. Історичні установи Української академії наук // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.175.
19. Там же. – С.176.
20. *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.276-307.
21. *Грушевський М.* Хроніка. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.195.
22. Там же. – С.195.
23. Там же.
24. *Водотика С.Г.* “Соціальне замовлення” історичній науці УСРР (1920–1930і рр.)

// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.4. – К., 2001. – С.203.

25. Там же. – С.203.

26. *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – К., 1925. – Т.І – 386 с.

27. Там же. – С.4.

28. Там же.

29. Там же. – С.6.

30. Там же. – С.55.

31. Там же.

32. Там же.

33. *Оглоблин О.* Назв. праця. – С.25.

34. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХІХ віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.1032-1057.

35. Там же. – С.1032.

36. Там же. – С.1045.

37. Там же. – С.1055.

38. Там же. – С.1056.

39. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР Н). – Ф.Х. – Спр.11632: М.Карачківський. Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці ХVІІІ віку. – Арк.5.

40. *Клименко П.В.* Назв. праця. – С.1057.

41. ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.11632: М.Карачківський. Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці ХVІІІ віку. – Арк.5.

42. *Плевако О.А.* З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія... – С.1001-1028.

43. Там же. – С.1001.

44. Там же. – С.1024.

45. Там же. – С.1025.

46. Там же. – С.1026.

47. *Карачківський М.* Архівна спадщина Київських цехів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.ХІ. – С.262-286.

48. Там же. – С.271.

49. Там же.

50. Там же.

51. Там же.

52. *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – 278 с.

53. Там же. – С.19.

54. Там же.

55. Там же.

56. Там же. – С.93.

57. Там же. – С.93.

58. *Войтков О.М.* З минулих часів на Поділлі (Селянство в 1830-х роках) // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.97-108.

59. Там же. – С.97.

60. Там же.

61. Там же.

62. Там же.

63. Там же.

64. Там же. – С.98.

65. *Водотика С.Г.* Назв. праця. – С.197.

66. *Шамрай С.* Боротьба Тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797–1837) // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції ВУАН. – К., 1929. – Том XXXII. – С.115-135.

67. Там же. – С.115.

68. Там же.

69. Там же. – С.125.

70. Там же. – С.135.

71. Там же.

72. Там же.

73. *Його ж.* Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX століття // Україна. – 1928. – Кн.2. – С.95-110.

74. Там же. – С.97.

75. Там же.

76. Там же. – С.98.

Резюме

В статье рассматривается вклад ученых ВУАН в исследовании положения Правобережной Украины в составе Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Российская империя, интеграционные процессы, ВУАН.

Одержано 30 березня 2007 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСТВА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1921 РР. ЯК ПОЛІТИКО-СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті з'ясовуються основні підходи сучасних вітчизняних істориків щодо дослідження селянства як політичного та соціокультурного феномену в період революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: селянство, українська історіографія, влада, аграрна проблема.

Після проголошення незалежності України дослідження історичних процесів доби Української революції, зокрема й проблем селянознавства, набуло системного характеру, і в даний час новітня історіографія налічує декілька сотень праць. Метою даної статті є з'ясування основних підходів сучасних вітчизняних істориків щодо дослідження селянства як політичного та соціокультурного феномену в період революції 1917–1921 рр.

Першу монографічну спробу узагальнення історіографії Української революції зроблено Л. Радченко¹. Основні віхи в дослідженні громадських виконавчих комітетів та Рад в працях вітчизняних та закордонних науковців висвітлив М. Полівець². З'явилася низка дисертаційних робіт С. Грибоєдова³ та С. Гнатюка⁴, присвячених історіографії Української держави гетьмана П. Скоропадського та П. Біляна⁵, що аналізує історіографію періоду Центральної Ради. Особливо слід відзначити кандидатську дисертацію Н. Земзюліної⁶, єдиного історіографічного дослідження, яке стосується вивчення селянського питання в Україні 1917–1918 рр. З'ясовуючи тенденції розвитку історичних знань з селянської проблеми, автор зосередила увагу передусім на висвітленні стану аграрних відносин, причин селянських рухів в період Центральної Ради та гетьманату у працях, опублікованих в 1920–1990 рр. Підбиваючи підсумки, дисертантка констатує те спільне, що міститься у висновках дослідників стосовно причин поразки національних сил в Українській революції. Щодо Центральної Ради, то причину її падіння більшість науковців вбачає у хибній політиці радикальних соціалістичних перетворень. Далі зазначається, що затягування з вирішенням аграрного питання позбавило Центральну Раду підтримки провідної верстви – селянства. У цьому висновку закладено протиріччя, так як друга його частина суперечить першій. Наскільки нам відомо, радикальність соціалістичних перетворень для села передбачала проведення Центральною Радою соціалізації землі. Оскільки констатовано, що вона затягувала вирішення земельного питання, отже зазначених радикальних перетворень не проводила. Далі автор стверджує, що

гетьманська Держава намагалася перевести національну революцію на конструктивний шлях і в основу розбудови державності був покладений принцип недоторканості приватної власності. Яким шляхом втілювався цей принцип і як селяни поставилися до такого “конструктиву” видно на прикладах численних повстань.

Врешті, здобутки сучасної історіографії щодо дослідження української державності доби національно-визвольних змагань підсумував у своїй фундаментальній монографії В.Капелюшний⁷. Автор виокремлює 5 основних історіографічних періодів в розробці зазначеної проблеми. У четвертому розділі роботи він зупиняється на аналізі історичних праць, присвячених розгляду селянського питання та аграрно-продовольчої проблеми.

Якісно новий етап у дослідженнях селянської тематики, що стосується революційного періоду 1917–1921 рр., розпочався після здобуття Україною суверенітету в 1991 році. Велике значення для теоретичного осмислення сутності подій та процесів Української революції 1917–1921 рр., зокрема і в ракурсі взаємин селянства та влади, мають роботи В.Верстюка, О.Реєнта, Б.Андрусишина, В.Солдатенка, Я.Грицака, Ф.Турченко та Г.Кривоший, М.Юрія. В українській історіографії одну з перших спроб глибокого історіософського узагальнення досвіду Української революції, аналізу причин її поразки та перемоги більшовизму, зробив О.Реєнт. Визначаючи динаміку і характер соціальних процесів, що мали місце в 1917–1921 рр., він дійшов висновку, що більшовизм був спробою народних мас (селянства) подолати внутрішній розкол суспільства, “викликаний надмірною лібералізацією і монополізацією”, і повернутися “до ідеалів гармонії сільської общини...”⁸.

Своєрідним орієнтиром для дослідників стала стаття В.Верстюка “Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції”, у якій значна увага приділяється селянству в контексті націє- та державотворення. Автор стверджує, що гострота аграрного питання, селянське мало-земелля – з одного боку, та значні землеволодіння здебільшого іноетнічних поміщиків – з іншого, тісно поєднували український національний рух з соціальним. Зазначено, що селянство передусім переймалося розподілом поміщицької власності, а не національно-державним будівництвом. В.Верстюк показав тісний світоглядний зв’язок інтелігентів – провідників українського руху – з селянством, що орієнтувало їх на вирішення передусім соціальних проблем села. Ілюструючи детермінованість національного соціального в ході революції дослідник стверджує, що в період гетьманату соціальний радикалізм селянства вступив в конфлікт з державно-національними потребами, а українська ідея в результаті репресивних дій

гетьманської держави виявилась сильно дискредитованою в очах села. Аналізуючи соціальну структуру населення України, роль міст у революції автор констатує, що міста виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, що змушувало його тісніше прив'язуватися до села. Також, В.Верстюк зазначає, що найхарактернішою особливістю Української революції було поширення селянського повстанського руху. Підбиваючи підсумки, історик стверджує, що невдача у побудові власної Української Держави криється не так у помилках тогочасних політичних провідників, як органічних вадах української нації – деформованій соціальній структурі, культурно-освітній незрілості, слабкій присутності в містах, недостатній соціальній свідомості і змобілізованості⁹.

Протилежної точки зору дотримуються Ф.Турченко та Г.Кривошій у своїй дискусійній статті “Магістралі й глухі кути Української революції”. Розглядаючи питання ролі українського селянства в революції автори роблять висновок, що воно “мало величезний соціальний потенціал, було широкою й надійною базою українського державотворення”¹⁰. Відтак, дослідники вважають, що головною причиною фіаско державотворчих зусиль Центральної Ради була не так слабка національна свідомість селянського загалу, як помилки у аграрній та військовій політиці її провідників. Цю ж точку зору представлено в статті Г.Кривошій “Українське селянство в національно-демократичній революції 1917–початку 1918 років”¹¹.

Прослідковуючи процес формування української модерної нації Я.Грицак торкається проблеми ролі селянства в Українській революції 1917–1921 рр. Автор констатує вагому якісну трансформацію національно-соціальної свідомості хліборобів: “за дев’ять революційних місяців 1917 р. українське селянство пройшло шлях “зі селян у націю”¹². Визначаючи причини поразки українських визвольних змагань Я.Грицак зауважив, що окрім П.Скоропадського, українські провідники надавали дуже мало уваги будівництву державних структур. Цікавою є стаття цього автора “Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації”, у якій основна увага приділяється селянству, як основній рушійній силі та соціальній базі державотворення. Я.Грицак пропонує новий підхід щодо впровадження селянської теми у головне русло досліджень Української революції і наводить твердження історика Д.Лі про принципову нормальність українського революційного досвіду у порівнянні з досвідом інших держав, посталих у результаті політико-економічних кризових явищ, породжених першою світовою війною¹³.

Своєрідною та цікавою, на наш погляд, є праця М.Юрія, у якій соціокультурний підхід став головною методологічною засадою осмислення історії України. З’ясовуючи специфіку історичного шляху України з її

геополітичним розташуванням на межі Заходу та Сходу, цивілізаційних впливів різних державних утворень, в які вона входила, автор стверджує, що Україна стала “проміжною цивілізацією”, зазнавши соціокультурного впливу східно – та західноєвропейського світів. У третьому та четвертому розділах книги М.Юрій розглядає соціодинаміку української державності, а також проблему влади і українського суспільства, зокрема й періоду Української революції 1917–1921 рр. Автор дійшов висновку про безперспективність державотворчих зусиль провідників УНР за тих умов, оскільки соціалізм, сповідуемий ними, за своєю суттю був селянським і головне – слабкодержавним. Відтак український соціалізм був ще більш утопічним, ніж більшовизм¹⁴.

У своїх працях, присвячених історії Української революції, В.Солдатенко, характеризує головні події, намагався з’ясувати її руйнівні сили, розглядаючи при цьому і роль селянства, наголошуючи на значенні аграрного питання. Особливо критично автор ставиться до політики гетьманату, передусім до аграрної її складової, констатує, що вона призвела до відновлення поміщицького землеволодіння, а це супроводжувалося репресіями проти селянства. Також дослідник висвітлює ідеологічні засади, на яких будувалася система влади різних українських політичних режимів¹⁵.

Розглядаючи проблему соціальних конфліктів доби Української революції Б.Андрусишин констатував, що провідники національного визвольного руху ставили на порядок денний найбільш актуальні (в тому числі й для селянства) вимоги: децентралізація системи управління, націоналізація школи та церкви, тощо¹⁶. Вагомим внеском у розвиток нових напрямків дослідження революційних подій 1917–1921 рр. є спроба автора простежити трансформації соціальної психології народних мас під впливом кризових явищ¹⁷.

В останні часи, висвітлюючи селянську тематику, окремі українські дослідники, для адекватного відтворення складного комплексу політичних та соціально-економічних питань, звертаються до проблеми ментальності та національного характеру, соціальної психології українського народу і селянства зокрема. Оскільки в Радянській Україні на вивчення національних характеристик та ментальних якостей було накладено табу, зазначена тема певний час висвітлювалася лише науковцями діаспори (Н.Григорієв, О.Кульчицький, М.Шлемкевич, Б.Цимбалістий, В.Янів та ін). Останні зробили спроби проаналізувати умови формування, зміст та специфіку проявів ментальних рис, традиційної свідомості українців, передусім селян. Вони зробили важливий висновок про значення природно-кліматичних умов у формуванні національної ментальності, ролі зем-

леробства у становленні українського способу життя. Сучасна українська гуманітарна наука вже зробила перші кроки щодо з'ясування проблеми ментальності. Ментальність українського селянства ґрунтовно досліджує Ю.Присяжнюк¹⁸. Риси, притаманні господарському менталітету України, з'ясували В.М.Зибцев та В.Ю.Попов¹⁹. Питання національного характеру досліджувала А.Шевцова²⁰. Історичні умови формування українського менталітету та його основні властивості висвітлили у своїй праці О.Донченко та Ю.Романенко²¹. Досить активно тема селянської ментальності підіймається на шпальтах журналу "Український селянин". Безпосередньо теми стосуються статті Л.Дудка²², який визначив ментальні імперативи лівобережного селянства доби Української революції 1917–1920 рр. та О.Михайлюка²³, що дослідив загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом та особливості взаємин радянської влади та селянства у революційний період 1917–1920 рр.

У вітчизняній історіографії питання політичної культури та правосвідомості українського селянства у революційний період 1917–1921 рр. розроблені мало. Досліджуючи політичну культуру українців Л.Нагорна констатує, що вона формувалася на ґрунті самобутнього укладу народного життя під впливом двох вирішальних чинників: індивідуальних рис української ментальності та багатовікової бездержавності і розчленованості українських земель. А широко витлумачена ідея свободи, яку намагалися втілити українці, часто ставала на заваді утвердженню державотворчої традиції²⁴. У монографії О.Н.Атоян, народна правосвідомість досліджується крізь призму махновського руху. У зазначеній праці махновщина кваліфікується як селянський, напівпролетарський, маргінальний рух, у руслі якого з'ясовуються витоки та прояви правової свідомості народу²⁵.

Політико-правовий аналіз діяльності українських урядів зроблено в працях фахівців з історії держави і права О.Копиленка та М.Копиленка²⁶, О.Мироненка²⁷, у яких звернуто увагу на проблеми становлення центральних та місцевих владних структур, формування державного апарату, судової системи, вирішення аграрного питання та ін.

О.Мороз та С.Зулко у своїй книзі "Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм" висвітлюють роль селянства в національно-державному будівництві революційної доби 1917–1921 рр., викривають більшовицьку політику пограбування українського села²⁸.

Після проголошення незалежності з'явилося багато праць, присвячених різним аспектам діяльності Центральної Ради, гетьманату та Директорії, однак наголос зроблено передусім на відтворенні та аналізі державотворчих процесів, діяльності вищих органів влади. З новітніх досліджень про перший етап Української революції слід виокремити книгу

В.Верстюка “Українська Центральна Рада”, у якій системно викладено історію органу, який очолював національно-визвольний рух українського народу в 1917–1918 рр., ініціатора та організатора утворення національної державності у формі Української Народної Республіки. У своїй праці автор показав, що більшість у Центральній Раді мала партія українських есерів, яка репрезентувала інтереси селянства. Щодо побудови та функціонування владних структур УНР В.Верстюк зробив висновок, що “сама в недостатності організованості українського державного апарату полягає його слабкість”²⁹.

І.Хміль один з перших у вітчизняній пострадянській історіографії висвітлив хід і значення першого Всеукраїнського селянського з’їзду та Українського національного конгресу³⁰.

Проблеми теорії та практики народовладдя, як системи українського державотворення, ролі селянства в Українській революції, репрезентації його інтересів політичними партіями, передусім українськими есерами, досліджувала в своїх монографіях та статтях Т.Бевз. У книзі, присвяченій історії УПСР автор стверджує, що соціальною базою партії було селянство, а в основі всієї її діяльності стояло вирішення земельного питання, однак завдання партійної програми соціалізації землі не було втілено в життя³¹.

Певну увагу формуванню та діяльності виконавчих владних структур українських урядів, ставленню політичних партій до проблеми організації адміністративних органів приділили О.Бойко³², В.Стрілець³³ та О.Любовець³⁴. Окремі аспекти створення та функціонування містечкових органів влади в добу революції на Поділлі знаходять висвітлення в монографії О.Завальнюка та О.Комарницького³⁵.

Дослідженню участі населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради присвячено монографію Т.Вінчковського. Автор показує специфіку вирішення питання функціонування українських владних структур на півдні України, констатує проблеми з прийняттям їх легітимності багатонаціональним населенням краю. Але питання становлення та функціонування селянських органів влади автор не висвітлює³⁶.

В історичному нарисі про життя гетьмана П.Скоропадського О.Реєнт змальовує владну модель, запроваджену гетьманом в Україні, показує спроби здійснити аграрну реформу, піддає аналізу об’єктивні та суб’єктивні причини невдач. Автор відзначає недалекоглядність та консерватизм вищих суспільних верств, які намагалися взяти реванш у селянства за соціально-економічні трансформації доби Центральної Ради³⁷.

А.Гриценко у випуску “Історичних зошитів” Інституту історії України дала аналіз політичних таборів, що змагалися за владу в Україні в 1917–

1919 роках і в цьому контексті виклала окремі аспекти аграрної політики різних державних утворень³⁸.

І.Хміль простежив розвиток аграрної революції в Україні від лютого 1917 р. до квітня 1918 р. Автор аналізує земельну політику Центральної Ради та більшовиків, показує їх різницю. Особливу увагу звертає на виникнення перших сільськогосподарських колективних об'єднань селян³⁹. В окремих параграфах праці “Під гаслом комуни” І.Хміль розкриває аграрну політику гетьманату та Директорії УНР⁴⁰.

Одним з перших земельне питання в Українській гетьманській Державі з'ясував Я.Малик. Автор проаналізував основні засади майбутньої аграрної реформи, констатував саботаж її великими землевласниками і зазначив, що саме помилки щодо розв'язання аграрної проблеми зумовили крах гетьманської Держави⁴¹. Крізь призму аналізу положень земельних програм Української демократично-хліборобської партії та Української народної громади зробив спробу розглянути аграрну політику гетьманату у теоретичному аспекті С.Корновенко⁴². Реформаторська діяльність гетьмана П.Скоропадського в аграрній сфері стала темою ґрунтовної статті Р.Пирого. Автор з'ясовує соціально-економічні та політичні підстави проведення земельної реформи, висвітлює роботу над підготовкою аграрного законодавства, показує ставлення різних верств українського суспільства до земельної політики гетьмана, аналізує головні причини невдачі аграрних перетворень. Щодо аграрної та продовольчої політики гетьманату, яка здебільшого й визначила ставлення селянства до режиму, то загал дослідників розділилася на дві частини. Одні звертають увагу передусім на наміри і позитивно оцінюють декларації гетьманського уряду реформувати земельні відносини та створити соціальну базу режиму з селян-власників. Інші – акцентують увагу на реальній політиці, стверджуючи, що заходи, здійснені в аграрній та продовольчій сфері, призвели до відновлення поміщицької власності, що супроводжувалося насильством проти селян та наростанням опору гетьманській владі⁴³.

Досліджуючи розвиток селянської кооперації в Україні в 1861–1929 рр. В.Марочко розглянув аграрні відносини та деякі аспекти земельної політики українських державних утворень⁴⁴. Висвітлюючи новітню аграрну історію України, О.Завальнюк та І.Рибак торкнулися питання земельного реформування в добу революції 1917–1921 рр⁴⁵. В.Нечитайло проаналізував аграрні відносини України в період національно-визвольних змагань в контексті формування селянських господарств фермерського типу⁴⁶.

Вагомим здобутком вітчизняних вчених дослідників аграрних відносин стала монографія Н.Ковальнової, С.Корновенка, Б.Малиновського, О.Михайлюка та А.Морозова присвячена аналізу аграрного законодав-

ства, проведенню перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами періоду національно-демократичної революції⁴⁷.

Окремі аспекти ставлення селянства до політики різних політичних режимів висвітлено в історичній літературі, присвяченій повстанському руху революційного періоду. Одним з перших, застосовуючи нові методологічні засади, проблеми повсталого селянства торкнувся В.Верстюк, досліджуючи махновський рух⁴⁸. Автор спростовує радянську версію “воєнного комунізму” і показує махновщину масовим селянським повстанським рухом, стрижень якого складали: боротьба проти спроб реставрації поміщицького землеволодіння “білими” режимами та негативна реакція на ліворадикальний “воєнно-комуністичний” експеримент більшовиків. П.Захарченко характеризує події 1918 р. в Україні як “селянську війну” і зазначає, що реставрація консервативних суспільних відносин в період гетьманату дала додатковий імпульс соціальному екстремізму українського селянства⁴⁹. У змістовній монографії П.Захарченка, Н.Земзюліної та О.Нестерова зроблено висновок, що антибільшовицький селянський рух у 1919 р. мав ідеологічне забарвлення і чітку географічну локалізацію: на Лівобережжі та на Півдні боротьба йшла під анархо-комуністичними гаслами, на Правобережжі – під національно-державними прапорами. А основною причиною, що викликала масовий антибільшовицький селянський рух, була хибна аграрна політика Радянської влади⁵⁰. Тему селянських повстань розвинуто у монографіях В.Волковинського⁵¹, Р.Ковалю⁵², Ю.Котляра⁵³, Ю.Кульчицького⁵⁴, дисертаціях П.Ісакова⁵⁵, А.Лисенка⁵⁶, О.Несторова⁵⁷, А.Тимошука⁵⁸, Ю.Федоровського⁵⁹, В.Чопа⁶⁰. Питання становлення українського Вільного козацтва, зокрема і в сільській місцевості, з’ясував В.Лободаєв⁶¹.

Тему насадження радянського режиму в українському селі та боротьби з ним селянських мас в 1917–1920 рр. ґрунтовно дослідили С.Кульчицький⁶², О.Ганжа⁶³, Я.Малик⁶⁴.

Автори узагальнюючих праць з історії революції торкнулися певних питань становлення владних структур, тих аспектів політики українських урядів, що безпосередньо стосувалися селянства. У роботі Ю.Павленка та Ю.Храмова державотворча діяльність Центральної Ради та Директорії оцінюється різко негативно, критикується їх курс на соціалізацію землі, натомість політика гетьманату отримує більш схвальну оцінку. Однак, зазначається, що повільним вирішенням аграрного питання скористалися деструктивні сили, і це призвело до падіння Української Держави⁶⁵.

У книзі “Українська революція і державність” дано стислий, об’єктивний виклад основних подій періоду національно-визвольних змагань.

В контексті процесів державотворення автори торкаються питань створення адміністративних органів, аграрної та продовольчої політики різних українських урядів⁶⁶.

Відтворюючи визвольні змагання українського народу 1917–1920 рр. О.Рубльов та О.Реєнт стверджують, що Центральна рада не змогла впоратися із нагальним питанням створення владної вертикалі і констатують більші успіхи у цьому напрямі гетьманського режиму. Щодо ролі селянства у політичних подіях автори роблять висновок, що воно не виявляло особливої політичної активності в усіх питаннях, які не торкалися землі⁶⁷.

В.Литвин, змальовуючи державотворчі процеси в Україні в добу революції, побіжно торкається проблем аграрного реформування та створення українських владних структур⁶⁸.

У монографії Д.Яневського показано вплив геополітичних чинників на процеси внутрішньої політики українських урядів. Автор стверджує, що в Російській імперії об'єдналися рухи різних історичних епох: загальнодемократичний, який ставив за мету реформу політичної системи і державного устрою еволюційним, правовим шляхом, та селянський, який виступав за радикальну зміну відносин власності, передовсім в аграрному секторі, й тотальну зміну існуючого політичного режиму будь-якими засобами та методами, і, отже, за зміну форми та інститутів державного управління⁶⁹.

У ґрунтовній узагальнюючій праці “Політична історія України ХХ століття: Революція в Україні: політико – державні моделі та реалії (1917 – 1920). – Т.2”, розкриваючи події Української революції, автори В.Солдатенко та В.Верстюк, на основі сучасного рівня розвитку української історичної науки, дали об'єктивний та глибокий аналіз політичних процесів досліджуваного періоду, висвітлюючи окремі аспекти формування владних структур, ролі селянства в революції, аграрної політики українських урядів. Відтак, В.Верстюк зробив висновок, що малописьменне, з низьким рівнем національної свідомості селянство не мислило у той час категоріями нації, держави і сприймало національну ідею не як самостійну та самодостатню, а як один із можливих шляхів вирішення аграрного питання⁷⁰.

Нещодавно побачила світ фундаментальна узагальнююча праця “Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах”. У 1-му томі видання прослідковано становище селян та сільського господарства в українських губерніях Російської імперії, висвітлено селянську проблему в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр., з'ясовано роль селянства у теорії та політиці більшовизму і показано репресивні заходи комуністичного режиму проти селянства України⁷¹.

Важливість теми революції в українській історії зумовила появу навчальних посібників В.Кондратюк та С.Буравченкової “Українська револю-

ція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.)”⁷² і С.Корновенка, А.Морозова, О.Реєнта “Українська революція”⁷³, у яких автори торкнулися аграрних аспектів національно-визвольних змагань.

Окремі теоретичні положення та важливі фактичні дані, що так чи інакше стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційних роботах останнього періоду. Проблеми державотворення і формування системи виконавчої влади висвітлюються в працях І.Лебедевої, Т.Харченко та І.Верховцевої та ін. І.Лебедева, з’ясовуючи тему створення уряду Української Народної Республіки та формування системи виконавчої влади зазначає, що після проголошення УНР у листопаді 1917 р. продовжували існувати місцеві органи, які діяли в Росії після лютневої революції. Це пояснюється тим, що партії української урядової коаліції розглядали період після падіння Тимчасового уряду як продовження буржуазно-демократичної революції, а їх програми не передбачали зламу старого адміністративного апарату на цьому етапі⁷⁴. На нашу думку, справа дещо в іншому. Третім Універсалом Центральна Рада проголосила автономію України в складі Росії, більш того, її провідники декларували, що Україна повинна рятувати цілісність і єдність федеративної Росії. Вони сподівалися, що більшовицький режим незабаром впаде і буде відновлено демократичну владу Російської федеративної республіки. Відтак і структура влади залишиться загальноросійською. Дисертант робить висновок, що існуюча система виконавчої влади УНР місцевого рівня не дозволяла уряду проводити в життя свою політику в регіонах. А причини такого становища вбачалися у відсутності чіткої програми формування місцевої влади і контролю над нею, зазізнення з розробкою нормативної бази для діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, неоперативність при їх створенні. Зазначено, що втілення концепції перенесення центра ваги від урядових установ до органів місцевого самоврядування, демократизації місцевих самоврядних структур виявилось згубним в умовах дестабілізації суспільства і тільки поглиблювали останню. Автор констатує недостатне фінансування органів виконавчої влади місцевого рівня. Досліджуючи передусім адміністративні структури в особі губернських та повітових комісарів, земств та міських дум І.Лебедева фактично випустила з поля зору низові, сільські самоврядування, і не висвітлювала питання ставлення селянства до органів влади різного рівня.

Т.Харченко, з’ясовуючи проблему становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі, не обійшла стороною й питання функціонування сільських владних структур. Дисертантка стверджує, що гетьманський уряд врахував негативний досвід періоду Центральної Ради, який підтвердив несвоєчасність демократичної

виборчої системи, і система волосного самоврядування зазнала змін, що мали тимчасовий характер. Оскільки самоврядування волосного рівня на той час перебувало в хаотичному стані або взагалі не функціонувало – констатує автор – був посилений контроль за ним з боку виконавчої влади⁷⁵. Так обтічно Т.Харченко визначає комплекс заходів гетьманських адміністративних органів, які фактично вели до повернення дореволюційної моделі станової влади, оскільки волосні земства в наказовому порядку часто замінялися волосними старшинами. Додамо, що нове виборче законодавство гетьманату щодо земств мало куріально-становий характер, надавало значні преференції заможним верствам, які за задумом й мали домінувати у самоврядуваннях. Автор дисертації вважає, що це законодавство стало адекватним відображенням соціально-економічного та політичного стану в державі, тобто відповідало тогочасним історичним реаліям. Як селяни реагували на політико-адміністративні заходи гетьманських органів щодо їх самоврядувань і на перспективи трансформації владних структур на відверто антидемократичній основі у праці не зазначено.

Формування та діяльність селянських земських самоврядувань на Правобережжі в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. частково відтворила І.Верховцева⁷⁶. Автор прослідкувала зміну ставлення до самоврядних земських структур різних українських державних режимів: за Центральної Ради демократично обрані земства стали органами державної влади на місцях, за гетьманату було відновлено куріальну систему виборів до земств і обмежено їх компетенцію, за Директорії влада відновила демократичний принцип формування земських установ.

Радикалізацію селянського руху в Україні в період Тимчасового уряду і Центральної Ради дослідив у своїй кандидатській дисертації І.Куташев. Автор, йдучи загалом в руслі методології ще радянської історіографії, намагався простежити форми, методи і динаміку боротьби селянства за землю, здійснити порівняльний аналіз аграрних програм українських есерів та більшовиків, розкрити участь селянства у національно-визвольному русі, встановити масштаби організації колективного обробітку землі⁷⁷.

У дисертації Г.Кривоший визначено етносоціальну базу українського революційного руху. Зазначено, що його політичну лінію формувала інтелігенція, котра сповідувала народницько-соціалістичні погляди, які й визначили курс на радикальні соціально-економічні перетворення. Селянство підтримало національно-визвольний рух, надавши йому масовості, і стало головною опорою Центральної Ради⁷⁸.

Досліджуючи анархістський рух в Україні в добу революції 1917–1921 рр., М.Боровик дійшов висновку, що антидержавна політична про-

грама анархізму, що домінував у махновському русі, ґрунтувалася на визнанні пріоритетності місцевих самоврядних структур перед центральними і мала на меті максимально повно задовольнити соціально-економічні інтереси селянства⁷⁹.

Огляд існуючої історіографічної бази свідчить, що, незважаючи на численні звернення дослідників до проблем селянського фактора в революційних подіях 1917–1921 рр., тема ставлення селянства до влади українських урядів та їх політики так і не стала предметом спеціального наукового аналізу.

Примітки

1. *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. – Х., 1996. – 120 с.

2. *Полівець М.С.* Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень – липень 1917 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – 261с.

3. *Грибодов С.В.* Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – 19 с.

4. *Гнатюк С.А.* Внутрішня політика гетьмана П.Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 18 с.

5. *Білян П.Я.* Історіографія української революції 1917 – початку 1918 рр. (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 2001. – 18 с.

6. *Землюліна Н.І.* Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1998. – 17 с.

7. *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Монографія. – К., 2003. – 608 с.

8. *Ревент О.П.* Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. – К., 1994. – 38 с.

9. *Верстюк В.Ф.* Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI. – С.15-30; *Верстюк В.* Ще раз про селянську тему в Українській революції // Український гуманітарний огляд: Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 2. – С.75-91; *Верстюк В.Ф.* Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005. – С.89.

10. *Гурченко Ф., Кривошій Г.* Магістралі і кути Української революції // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С.3-51.

11. *Кривошій Г.* Українське селянство в національно-демократичній революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. IV. – С.51-64.

12. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – 360 с.

13. *Грицак Я.* Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна. – Львів, 1999. – С.265-266.

14. *Юрій М.Ф.* Соціокультурний світ України. – К., 2004. – 736 с.

15. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999. – 976 с.; Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 508 с.

16. *Андрусішин Б.* Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради // Центральна Рада на тлі Української революції: науково-теоретичні читання в інституті історії України НАН України 16 березня 1995 р. – К., 1996. – С.119.

17. *Андрусішин Б.* У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 1995. – 192 с.

18. *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. істор. журнал. – 1999. – №3; Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – 120 с.; Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. – Черкаси, 2006. – 122 с.

19. *Зибцев В.М., Попов В.Ю.* Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан. – Донецьк, 2005. – 176 с.

20. *Швецова А.В.* Національний характер як феномен культури. – Сімферополь, 1999. – 265 с.

21. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. – К., 2001. – 334 с.

22. *Дудка Л.Г.* Ментальні імперативи селянства Лівобережжя періоду Української революції 1917–1920 рр. // Український селянин. – 2002. – Вип.6. – С.38-39.

23. *Михайлюк О.В.* Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. – 2002. – Вип.3; Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр..) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.ХІІІ. – 2001. – С.102-123; Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали Четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.96-101.

24. *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – 278 с.

25. *Атоян О.Н.* Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганск, 2003. – 530 с.

26. *Копиленко О., Копиленко М.* Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник. – К., 1997. – 208 с.

27. *Мируненко О.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 328 с.; *Мируненко О.М.* Вітоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект. Монографія. – К., 2002. – 260 с.

28. *Мороз О., Злупко С.* Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм. – Л., 1997. – 165 с.

29. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997. – 344 с.

30. *Хміль І.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) // Історичні зошити. – 1992. – №4. – 36 с.; На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.) // Історичні зошити. – К., 1994. – 62 с.

31. *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999. – 271с.; *Бевз Т.А.* Народовладдя як система українського державотворення (за творчим спадком Н.Григорієва) // Події і особистості революційної доби. Збірник. – К., 2003. – С.167.

32. *Бойко О.* Політичні розбіжності між українськими партіями в Центральній Раді (березень–квітень 1918 р.) // Центральна Рада і український державотворчий процес. – К., 1997. – С.204-211.

33. *Стрілець В.* Державотворча діяльність українських есерів (квітень 1917 р. – січень 1918 р.) // Віче. – 1998. – №7.

34. *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К., 2005. – 311 с.

35. *Завальнюк О.М., Колмарніцький О.Б.* Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2005.– 320 с.

36. *Вінцовський Т.* Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень–квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – 172 с.

37. *Ревент О.* Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.

38. *Гриценко А.П.* Політичні сили у боротьбі за впаду в Україні: Рік 1919-й. – К., 1996. – 81 с.

39. *Хміль І.* Аграрна революція в Україні: березень 1917 р.– квітень 1918 р. – К., 2000. – 90 с.

40. *Хміль І.В.* Під гаслом комуни (аграрна політика РКП (б) у 1919 році). – К., 2002. – 118 с.

41. *Малик Я.* Земельне питання в Українській Гетьманській Державі // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С.97-106.

42. *Корновенко С.* Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. – 2004. – Вип.8.

43. *Пиріг Р.Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Укр. істор. журнал. – 2006. – №3. – С.68-83.

44. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект

(1861–1929). – К., 1995. – 224 с.

45. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 288 с.

46. *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 436 с.

47. *Ковальова Н.А., Корноненко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 280 с.

48. *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1992. – 368 с.

49. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.

50. *Захарченко П., Землюліна Н., Нестеров О.* У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К., 2000. – 176 с.

51. *Валковинський В.М.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – 256 с.

52. *Коваль Р.* Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – Фастів, 1998. – 616 с.

53. *Котляр Ю.В.* Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). – Одеса, 2000. – 118 с.

54. *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000. – 260 с.

55. *Ісаков П.М.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – 23 с.

56. *Лисенко А.А.* Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – 23 с.

57. *Нестеров О.В.* Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – 19 с.

58. *Тимощук О.В.* Анархо-комуністичні формування Н.Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2001. – 25 с.

59. *Федоровський Ю.Р.* Повстанський рух в Донбасі та Махно: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.

60. *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології суспільного та військового устрою: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.

61. *Лободаєв В.М.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – 20 с.

62. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.

63. *Ганжа О.* Українське селянство в період тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – 208 с.

64. *Малик Я.* Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження

(жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996. – 150 с.; Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920). – Львів, 1996. – 267 с.

65. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995. – 262 с.

66. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998. – 248 с.

67. *Рубльов О., Реєнт О.* Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. – К., 1999. – 320 с.

68. *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – 488 с.

69. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.

70. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т.2. революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф.Верстюк, В.Ф.Солдатенко. – К., 2003. – Т.2. – 488 с.

71. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т.1. – 632 с.

72. *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). – К., 1998. – 280 с.

73. *Корнюк С., Морозов А., Реєнт О.* Українська революція. – Вінниця, 2004. – 432 с.

74. *Лебедева І.М.* Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.

75. *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень-грудень 1918р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2000. – 20 с.

76. *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Черкаси, 2004. – 20 с.

77. *Куташев І. В.* Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2003. – 14 с.

78. *Кривошій Г.* Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1997. – 24 с.

79. *Боровик М.* Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 19 с.

Резюме

В статье рассмотрены основные подходы современных украинских историков по исследованию крестьянства как политического и социокультурного феномена в период 1917–1921 гг.

Ключевые слова: крестьянство, украинская историография, власть, аграрная проблема.

Одержано 22 березня 2007 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ ВЧЕНИМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1917–1990 рр.)

В статті аналізуються наукові праці істориків української діаспори ХХ століття, які досліджували історичне минуле волинського регіону, розглядаються діяльність наукових товариств в США, Канаді, ФРН та їх періодичні наукові видання, де публікувались результати волинезнавчих студій.

Ключові слова: Волинь, дослідження, історичне краєзнавство.

Після бурхливих політичних подій 1917–1920 та 1941–1945 рр. за межами нашої вітчизни опинилось багато українців, у тому числі й вихідців з Волині. Багато хто з них в еміграції продовжував займатися дослідженнями української історії, в тому числі й минулого її регіонів. На необхідність аналізу зарубіжної історичної літератури, залучення її до наукового обігу в Україні звернув увагу А.Санцевич¹.

Одним з перших повідомлень про наукову діяльність волинян за кордоном стала замітка житомирського краєзнавця Г.Мокрицького². Майже одночасно з нею з'явились і тези І.Онуфрійчука, який очолює Інститут дослідів Волині у Вінніпезі (Канада), та Н.Ардта з товариства “Волинь” у Німеччині про діяльність їх установ³. На видавничу діяльність волинських дослідницьких центрів Канади звернули увагу Л.А.Циганчук, А.С.Циганчук і луцький науковець В.С.Рожко⁴. Огляд діяльності наукових волинезнавчих осередків за кордоном міститься в праці М.Ю.Костриці “Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті” (Житомир, 2001). Однак ґрунтовний комплексний аналіз волинезнавчих студій учених діаспори іще попереду. В цій статті аналізуються наукові праці істориків української діаспори ХХ ст., які досліджували історичне минуле волинського регіону, розглядається діяльність наукових товариств в США, Канаді, ФРН та їх періодичні наукові видання.

У період між Першою та Другою світовими війнами діаспорна волиніана представлена доробком окремих дослідників, мемуарною літературою. Науковий доробок відомого українського історика Мирона Кордуби значною мірою присвячений дослідженням історії Галичини, Західного Поділля, топоніміці Західної України. Дослідникам Волині корисною буде праця, присвячена життєдіяльності останнього галицько-волинського князя Юрія II “Болеслав-Юрій II” (Краків, 1940). Особливий інтерес волинезнавців повинна викликати його книга “Північно-Західна Україна”⁵. До цієї частини України вчений відносить Холмську, Волинську, південну частину Гродненської та південно-західну – Мінської губерній (Волинь,

Підляшшя, Полісся, Розточчя). М.Кордуба висвітлює історичний розвиток цього регіону від розселення східнослов'янських племен (з VI ст. н.е.). Для праці характерний яскраво виражений державницький підхід до тлумачення подій у регіоні. Учений підкреслює, що цей регіон становить частину української географічно-морфологічної провінції, яка різко відрізняється від польської й інших східноєвропейських. Одночасно розвиток її проходив у тісному контакті з іншими українськими землями, зокрема з Галичиною. М.Кордуба в цій книзі простежив і інші сторони життя регіону: національні відносини, господарські заняття, торгівлю, освіту протягом віків до XX ст.

Тим, хто хоче займатися краєзнавством, слід познайомитись і з його методичною працею “Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело”⁶, в якій автор розглянув можливості використання географічних назв дослідниками при розробці давньої історії, говорить про необхідність створення українського географічного словника. Праця може служити методичним знаряддям у роботі історика-краєзнавця. Наприкінці книги друкує рекомендації досліднику як вивчати та використовувати географічні назви, так званий квестіонар.

У 1930-х рр. вийшла брошура Арсена Річинського “Старий город Волинь”⁷, присвячена давній історії града, який вважається першою столицею племені, від якого й пішла назва регіону. На основі писемних та археологічних джерел розглядає проблему локалізації міста, його розвиток в IX–XI ст., підкреслює незалежне становище Волині від Польщі та Київської Русі. Дискутує з приводу тверджень польських дослідників про пояснення назви Волинь як польської, підкреслює чисто слов'янський характер назви “Волинь” від кореня “овел” – овальний, випуклий, що вказує на характер місцевості, де знаходилась давня волинська столиця. Автор наголошує на важливості археологічних розкопок для вирішення питань давньої історії Волиня.

З мемуарної літератури того часу зверну увагу на спогади Івана Адриановича Фещенка-Чопівського, які охоплюють період від кінця XIX ст. до 1944 рр. І.Фещенко-Чопівський – видатний учений-металознавець, громадський діяч, політик. За доби УНР та Директорії входив до складу урядів, займав пост міністра торгу і промисловості, пізніше, в еміграції, брав участь у національно-визвольному русі. Його мемуари насичені багатим фактичним матеріалом, тут можна знайти детальні описи Чуднова, Житомира, де автор навчався в першій гімназії, розповіді про ті важливі державні події, учасником яких він був. Через це книга може бути цінним джерелом для сучасних дослідників. Мемуари вперше були видрукувані вже в умовах відродження української державності. Надіслані з Польщі дочкою автора

Іриною Богун письменнику Валерію Шевчуку, опубліковані в житомирському часописі “Авжеж”, пізніше вийшли окремою книгою⁸.

Дослідників зацікавить і книга І.Фещенка-Чопівського “Природні багатства України”⁹, яка вийшла у 1919 р. Вона насичена значним статистичним матеріалом про стан господарства України початку ХХ ст. та є цінним джерелом для вивчення історії господарства як української держави, так і Волині зокрема.

Невеличка книга спогадів Луки Мишуги “На Волині. Перші хвили української державності”¹⁰ розповідає про бурхливі події у м. Володимир-Волинському в листопаді 1918 р. Автор був головою міської управи, безпосереднім їх учасником. У своїй книзі розповідає про заходи місцевої влади “повернутись в лоно України”, для цього посілали делегацію в Житомир, з проханням “щоби вертали українські власті”, докоряє гетьманській владі за байдужість і відсутність підтримки.

Після 1945 р. за рубежем виникають історико-краєзнавчі товариства, які об’єднують зусилля науковців з метою вивчення і популяризації історії Волині. 26 листопада 1949 р. на зборах у будинку колегії св. Андрея у Вінніпезі створено товариство “Волинь”. Його філії діяли і в інших містах Американського континенту. А в 1951 р. було закладено науково-дослідчу та видавничу організацію – Інститут дослідів Волині (ІДВ)¹¹.

За понад 50-річне існування ці інституції провели значний обсяг науково-краєзнавчої роботи. На початку 50-х рр. Нью-Йоркське товариство “Волинь” видало два числа квартальника “Волинь”. У 1952 рр. у Вінніпезі побачив світ збірник “Волинь у боротьбі за волю України”¹², який присвячувався 25-літтю літературно-мистецької діяльності Уласа Самчука. На його сторінках опубліковано статтю Ярослава Пастернака “Найстаріші часи Волині”¹³, в якій простежено заселення волинської території з часів палеоліту до Київської Русі, звернуто увагу на торгові зв’язки місцевого населення початку 1 тисячоліття н.е.

У цьому ж збірнику поміщено важливу для розуміння назви Волинь статтю Я.Б.Рудницького “Назва Волинь”¹⁴, у якій автор дав пояснення подвійній назві Волинь/Велинь, що стояла на перешкоді при спробах дослідників подати її етимологію. Автор вказав на можливість існування одночасно цих форм, з яких пізніше перемогла і поширилась назва “Волинь”.

Надалі ІДВ та товариство “Волинь” видавали науково-популярний збірник “Літопис Волині” (ЛВ), перше число побачило світ у 1953 р. На сторінках цього часопису можна знайти багато як дослідницьких, так і мемуарних матеріалів з історії Волині та її мікрорегіонів. Ось основні розділи часопису: “Географія, природа й населення Волині”, “Історія Волині”, “Релігійне життя Волині”, “Культура і побут Волині”, “Літера-

тура Волині”, “Біографії видатних волинян”, “Молода Волинь”, “Документи і довідки”.

Крім “Літопису Волині”, було випущено низку монографій, історичних праць науковців, які співробітничали з цими установами, започатковано “Бібліотеку літопису Волині”. З цих видань у першу чергу слід згадати праці митрополита Української православної церкви Владика Іларіона – в миру Іван Іванович Огієнко, уродженця Житомирщини. Серед його багатой наукової спадщини є дослідження про м.Брусилів, де вчений детально дослідив історичне минуле свого рідного містечка, долю його культових споруд, діяльність благодійних установ¹⁵. Науковий інтерес становить його праця “Брусилоское церковное братство и его культурно-просветительная деятельность”. Тут міститься історичний нарис про Брусилів від часів Київської Русі, розповідається про власників містечка поміщиків Бутовичів, згадується про їх родинні зв’язки з літописцем Іоакимом Єрличем. Основну увагу приділяє діяльності братства при міській Воскресенській церкві. Нарис написаний на основі широкого кола джерел – літописних, документах АЮЗР. В основу покладено 4 рукописних книги XVII ст., які були знайдені І.Огієнком в архіві церкви. Значення цієї праці в тому, що життя православних братств таких невеликих містечок, як Брусилів у науковій літературі висвітлено недостатньо.

У праці “Історія українського друкарства”¹⁶ Іван Огієнко окрему частину присвячує огляду друкарства на Волині, розповідає про друкарні, які функціонували в регіоні. Досліджуючи життєвий шлях Івана Федорова (у І.Огієнка Хведорів, Хведорович), автор детально висвітлює волинський період діяльності першодрукаря, подає огляд історіографії про нього. Вчений аналізує наукові праці про розвиток друкарства й друкарень на Волині, критично аналізує статті А.Перлштейна, А.Хойнацького, С.Барановського та інших дослідників.

Окреме дослідження І.Огієнко присвятив Дерманській друкарні¹⁷ (с.Дермань Дубенського повіту). Простежив історію заснування монастиря в цьому селі в XV ст., його функціонування як культурно-освітнього закладу, меценатську місію князів Острозьких. Основну увагу приділив долі друкарні, видавничій діяльності І.Федорова. Праця містить біографічні довідки про І.Борецького, І.Борисковича, Д.Наливайка, І.Княгиницького. Історію друкарні в цьому дослідженні простежено до 1605 р.

Не втратила наукового значення і брошура І.Огієнка “Загублений Крем’янецький стародрук: “Синод Луцький” 1638 р.”¹⁸, де вчений охарактеризував політичну ситуацію на Волині в першій половині XVII ст., розповів про заснування Кременецького православного братства, проаналізував діяльність друкарні при ньому. В центрі уваги дослідника – доля книги

“Синод Луцький 1638 р.”, яка вважалась втраченою, і на цілу в’язанку (100 примірників) цих книг йому вдалось натрапити в Публічній бібліотеці Варшави. Аналізуючи книгу, вчений показав діяльність Православного Синоду Луцько-Острозької єпархії в 1638 році, простежив біографію єпископа луцького, активного діяча братського руху Олександра Пузини.

Крім проблем культури, І.Огієнко ряд праць присвятив вивченню життєвого шляху канонізованих українських святих політичних діячів. Серед них виділяються історико-біографічні нариси про Іова Почаївського та К.Острозького¹⁹. Монографія про Іова Почаївського є на сьогодні найповнішим життєписом про цього представника українського чернецтва кінця XVI – початку XVII ст.²⁰. Монографія “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця” вийшла до 75-ліття Івана Огієнка, розповідає про великого українського князя-патріота, будівничого й мецената української культури. Багато сторінок монографії присвячені національній зраді дітей Костянтина, які не захотіли продовжувати батькову справу, ополячилися, почали служити чужій вірі. І.Огієнко розмірковує над причинами цього і характеризує історію роду Острозьких як найтрагічнішу історію і порівнює її трагізм з болем всієї історії України²¹.

Ім’я І.Огієнка довгий час було заборонене на Батьківщині. Показово, що брусилівський краєзнавець Я.Галайчук одержав догану за те, що в місцевій газеті “Колгоспна правда” в 1957 р. в статті “Освіта в давньому і радянському Брусиліві” добрим словом згадав учителів І.Огієнка – І.Г.Сливку та Г.А.Стасиневича²². Лише в сучасних умовах національного відродження творчий доробок науковця стає доступним, виходять друком книги І.Огієнка, з’явилися монографічні дослідження його життя та наукової діяльності²³.

До помітних праць з історії Волині, що їх видав ІДВ належить дослідження І.Левковича “Нарис історії Волинської землі”²⁴. Його автор – волинянин, учень професора М.Кордуби. Книга насичена конкретними фактами, написана популярною мовою. Охоплює період від заселення території слов’янськими племенами до початку I світової війни. Автор не переступив рубежу 1914 р., на його думку, період після цього року історією не був. У книзі детально описуються події політичної історії і недостатньо приділяється уваги іншим сторонам волинського минулого.

Широко відомим є ім’я видатного письменника волинянина Уласа Олексійовича Самчука. В його художніх творах відображені бурхливі події XX ст. На початку 30-х рр. з’явилась перша книга трилогії “Волинь” – “Куди тече та річка”, яка принесла авторові визнання й славу. Протягом 1935–37 рр. написані два наступні томи – “Війна і революція” та “Батько і син”. Трилогія – твір багато в чому автобіографічний, він допоможе

глибше зрозуміти атмосферу життя краю на початку століття²⁵. Протягом багатьох років письменник працював над романом-епопеєю “Ost”, перша книга якого – “Морозів хутор” – вийшла в 1947 р. в німецькому місті Регенсбурзі, присвячена національно-визвольним змаганням початку ХХ ст. Другий том “Темнота” з’явився 1957 р. в Америці і розповідає про трагедію України в умовах комуністичного режиму. І третій том – “Втеча від себе”, де описані поневіряння українських емігрантів на Заході, вийшов у Канаді в 1982 р.²⁶

Особливу цінність для волинських краєзнавців становить мемуаристика У.Самчука. Він був активним учасником або очевидцем багатьох важливих політичних подій. Восени 1938 – весною 1939 рр., коли Закарпатська Україна зробила спробу побудови окремої держави, письменник брав участь у тій боротьбі, що знайшло відображення в творі “Гори говорять”. У серпні 1941 – березні 1942 рр. редагує у Рівному газету “Волинь”, однак за критику політики фашистів був арештований. Після виходу з тюрми багато подорожував Україною, знайомився з реаліями тогочасного життя. Враження письменника про той період описані в романі “Чого не гоїть огонь”, матеріалом для якого послужив збройний опір УПА спочатку німецьким, а потім радянським військам. Роман написаний на основі особистих вражень автора від перебування в той час на Волині. Особливе значення мають два томи його спогадів, які з’явилися у видавничих осередках товариства “Волинь” та ІДВ – “На білому коні. Спомини і враження” та “На коні вороному. Спомини і враження”, про події що розгортались на наших землях наприкінці 30-х – поч. 40-х рр.²⁷

Улас Самчук тісно співробітничав з товариством “Волинь” та ІДВ, протягом тривалого часу редагував “Літопис Волині”. На його сторінках опублікував ряд статей, зокрема “Волинь незабуття”, “Державна концепція С.Петлюри”²⁸.

Серед праць, виданих ІДВ, хочу виділити також працю Гаврила Гордієнка “Аграрна реформа на Волині в XVI ст.”²⁹, в якій висвітлено аграрні стосунки в регіоні, як частини Великого Князівства Литовського в XIV–XVI ст. Основна увага приділена дослідженню “Устави на волоки”. Г.Гордієнко підкреслює, що реформа була зорієнтована на активізацію господарського життя, на розвиток ринкових відносин у ВКЛ.

З Інститутом дослідів Волині та товариством “Волинь” підтримував наукові стосунки археолог, історик Олександр Цинкаловський, уродженець м.Володимира-Волинського³⁰. Працюючи після закінчення богословського факультету Варшавського університету, в Державному археологічному музеї у Варшаві, часто здійснював відрядження на Волинь і Полісся, де збирав відомості про пам’ятки старовини. З 1936 р. і до початку

П світової війни був директором Волинського музею при Кременецькому ліцеї. Активно займався археологічним дослідженням регіону, збирав топонімічний і етнографічний матеріал. Приділяв увагу дослідженням культового дерев'яного будівництва XVII–XVIII ст., багато публікувався в польських фахових журналах (після 1943 р. жив у Польщі, був секретарем Польського археологічного товариства), в українських виданнях США та Канади. Для закордонних публікацій використовував псевдоніми О.Волинець та О.Бужанський. Головною працею його стала книга “Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.”, над яким він працював понад 30 років і в якому зібрав значну кількість етнографічного, археологічного матеріалу, відомостей про села, міста, урочища, річки, озера, болота, пов'язані з волинською землею казки, легенди, повір'я. Використав документи з архівів Варшави, Кракова. До словника включено понад 5600 найменувань³¹.

У Вінніпезі вийшла іще одна велика праця вченого – “Старовинні пам'ятки Волині”. Вона була своєрідним предвісником згаданого історико-краєзнавчого словника. В книзі містяться фотографії церковної архітектури Волині. Поряд подано короткий історичний нарис про регіон, у якому автор основну увагу приділив висвітленню традицій храмового будівництва на Волині³². О.Цинкаловський часто виступав зі статтями та повідомленнями на сторінках “Літопису Волині”.

Крім канадських наукових осередків, історичне товариство “Волинь” з колишніх жителів краю створене у 1975 р. в Нюрнберзі (Баварія, ФРН). Згодом це товариство об'єднало волинян з інших країн – Швейцарії, Австралії. В штаб-квартирі його, що знаходиться в місті Візентхайд, нагромаджено значну кількість книг, статей рефератів, інших матеріалів, які стосуються Волині³³. Німецьке товариство видало понад 12 томів “Wolhynische Hefte” (надалі “WH”), у яких опубліковані спогади, документи, дослідження, які стосуються регіону. Окремі числа “WH” (зокрема Ч.8, 9, 10) вийшли в Житомирі у видавництві обласної спілки журналістів та в краєзнавчому видавництві “Волинь”. Активними авторами на сторінках “WH” є голова товариства “Волинь” Ніколаус Арнд, професор Едгар Гьош, Арнольд Джанс, пастор Гуго Карл Шмідт.

Матеріали “WH”, в основному, присвячені різним аспектам життя німецьких колоній на Волині. Прикладом може бути ґрунтовна розвідка Н.Арндта “Kolonie Korist” (с.Користь недалеко від м.Корець Рівненської обл.), яка є однією з перших німецьких колоній на Волині. Дослідник простежує різні сторони її історії від 1867 р. до 1940 р. (Ч.1). Зацікавлять і інші матеріали цього автора – про фарфоровий завод в м.Корець (Ч.2), про історичні раритети в Луцькому архіві (Ч.8), про волинське воеводство

1921–1939 рр. (Ч.7). Серед інших населених пунктів Волині – історії колоній Фасової Рудні під Житомиром Леонарда Кремрінга (Ч.8); Нова Земля під Луцьком В.Менджецького (Ч.8), Торчин А.Шепса (Ч.7) про німецькі поселення в Казахстані (Ч.2, 8).

На сторінках “ВН” можна знайти багато досліджень, де детально розглядаються господарські заняття, сільськогосподарське виробництво, промисли, торгівля німецьких поселенців на Волині. В кількох номерах (4, 9) друкуються вірші поетеси Ерни Вольц, дитинство і юність якої пройшли на Волині, в 6-му числі опубліковані її спогади.

З цим виданням співробітничать і волинські краєзнавці. Так, кандидат історичних наук Г.І.Бухало з м.Рівне помістив короткий хронологічний огляд Волині 981–1991 рр., основну увагу приділивши подіям Ровенщини (Ч.7, С.1-14.). Є тут публікації краєзнавця з Житомира Г.Мокрицького (Ч.8), київського науковця Б.Колоска (Ч.7), польського дослідника В.Менджецького (Ч.7, 8).

У одній з праць через хроніку своєї родини (“Die Shitomirer Arndts. Eine Familienchronick auf dem Hintergrund hundertfunzigjariger Geschichte der Westlichen Ukraine”³⁴) Н.Ардт розповів про важливі сторінки в історії німецьких колоністів у регіоні від початку ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст. Монографія Н.Ардта “Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick”³⁵ відображає, як зазначено в передмові (автором її є пастор Гуго Карл Шмідт), зростаючий інтерес в Німеччині до України. Автор детально знайомить з історією регіону від найдавніших часів до 1943 р., простежує культурні зв’язки Волині з Західною Європою протягом віків, зокрема розповідає про поширення протестантських ідей, архітектурні впливи, про вихідців із Німеччини, які стали відомими діячами в Україні (І.Гізель, А.Цернікау, Ф.Штейнгель). При цьому дослідник не відмежовує Волинь від інших земель України. Джерельною основою праці Н.Ардта послужили друквані праці про Волинь та Україну, які вийшли за кордоном, серед них і відомих українських істориків. Праця написана з симпатією до Волині і України, знайомство з нею розширить наші уявлення про минуле регіону. Книга багато ілюстрована фотографіями, які відображають господарську діяльність німецьких колоністів на Волині в ХХ ст.

Крім спеціалізованих інституцій, волинезнавчі праці є і в доробку науковців університетів США, Канади, Німеччини, інших країн. Спершу загадаємо доробок членів Українського історичного товариства (УІТ), яке організував у 1965 р. професор Кентського університету в Америці Л.Винар. Він видав працю про уродженця Волині видатного діяча українського козацтва Д.Вишневецького – “Князь Дмитро Вишневецький”. У цьому дослідженні вчений показав Д.Вишневецького як сміливого борця за дер-

жавність України, цю напівлегендарну постать він зробив живою, реальною. Л.Винар зробив огляд концепцій радянських істориків про козацтво, спростував погляд радянської історіографії, згідно з яким соціальною базою козацтва були лише селяни та міщанські низи, показав роль української аристократії у формуванні козацтва як військово-політичної сили. Для волинських краєзнавців цікавим буде дослідження родоvodu Д.Вишневецького. Представники цього роду займали видні господарсько-адміністративні посади в Житомирі, Луцьку, інших містах Волині.

УІТ видавало науковий журнал – “Український історик”, на сторінках якого можна знайти серед інших і волинезнавчі матеріали³⁶. Заслугує на увагу праця Мирослава Семчишина “Тисяча років української культури”. Вперше ця монографія була видана у 1985 р. в Нью-Йорку Науковим Товариством ім. Т.Шевченка у США, дійсним членом якого є автор. Вона є найповнішим посібником з української культури, написаним до того часу однією людиною. На її сторінках можна знайти детальні описи культурницьких процесів, які відбувались у волинському регіоні³⁷.

Важливим для волинезнавства є науковий доробок Петра Мірчука. У його монографії “Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768” ґрунтовно проаналізовано соціально-класові відносини в Речі Посполитій. П.Мірчук яскраво показав соціальні причини гайдамацьких рухів, в тому числі й події, що відбувались на теренах Волині, зокрема повстання під проводом С.Палія в 1702 р.; І.Верлана в 1734–1735 рр. Основну увагу приділив перебігу Коліївщини, відображені дії загонів Я.Швачки, А.Журби, І.Бондаренка на Волині. Окремий параграф присвячено аналізу “Коденської книги” та перебігу процесу покарань учасників Коліївщини в містечку Кодня. Учений розглядає дане повстання як національно-визвольний рух, спрямований проти Речі Посполитої³⁸.

Важливе значення мають праці П.Мірчука з такої важливої і разом з тим дискусійної проблеми, яка й зараз викликає бурхливі політичні і наукові дискусії, – історії ОУН, УПА. Це “Нарис історії ОУН”³⁹, в якому проаналізовано становище західноукраїнських земель в складі Польщі, зародження ОУН, її діяльність до війни. Ці ж проблеми відображаються в біографічних нарисах про проводирів ОУН – Є.Коновальця, М.Міхновського, С.Бандеру, Р.Шухевича⁴⁰.

У 1947–48 рр. осередок Української культури й освіти у Вінніпегу оголосив конкурс на написання спогадів про II світову війну. У 1949 р. комісія осередку присудила першу премію Ф.Пігідо-Правобережному за працю “Велика Вітчизняна війна” – спогади автора про 1941–45 рр., у 1953 р. книга була видрукувана у Вінніпезі. На її сторінках є розповіді про “Поліську Січ” Т.Боровця, змальовано картину подій в Україні, в т.ч. й на Волині.

Багато спогадів вояків, учасників цих організації за кордоном, не завжди повною мірою і об'єктивно відображають події, тому їх наукова цінність не однакова і вимагає зваженого використання⁴¹. Особливе місце серед цього комплексу мемуаристики займають спогади Тараса Бульби-Боровця “Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади”⁴², видані накладом товариства “Волинь”. Довгим був шлях цієї книжки до читача. Вперше подана до видавничих структур ІДВ в 1959 р., та через деякий час автор забрав рукопис з видавництва. Лише в 1980 р. до ІДВ подано остаточний варіант спогадів, який і був видрукований.

Мемуари змальовують широку картину минулого Волині 1920–1945 рр. Автор аналізує становище регіону між світовими війнами, початок II світової війни, показує фашистський терор на Волині, боротьбу УПА проти фашистських та радянських військ, стосунки з радянськими партизанами, польським підпіллям. Т.Боровець публікує й програмні документи УПА – політичну платформу “За що бореться Українська повстанська армія”, інструкцію “Як трактувати ворога”, “Закон українського партизана”.

У Торонто вийшли важливі для вивчення історії українського повстанського руху збірки документів – трьохтомник “УПА в світлі німецьких документів” та “УПА в світлі польських документів”⁴³. З 1994 р. “Український історичний журнал”, інші видання (“Військо України”) друкують добірки архівних матеріалів, які стосуються боротьби УПА.

Історики української діаспори, безперечно, зробили досить багато для вивчення минулого регіону, запровадили до наукового обігу чимало цінного джерельного матеріалу, в чому переконує навіть побіжний огляд їхніх праць. Варто зазначити, що українські історики за кордоном не протиставляли себе радянським історикам України, розглядали еміграційну історіографію як “галузь єдиної великої української історіографії”, яка “мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням і виправленням наукової діяльності в Україні”⁴⁴. Як одним із завдань сучасних краєзнавців слід розглядати роботу по популяризації цієї багатой волиніани, як діаспорської так і вітчизняної, зробити ці праці відомими й доступними широкому колу читачів, любителів місцевої історії.

Джерела та література

1. Санцевич А. Предмет та об'єкти досліджень історіографії // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1989. – №5. – С.32.

2. Мокрицький Г. Наші земляки – видатні діячі в діаспорі // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища, Житомир, 1993. – Житомир, 1993. – С.32-33.

3. Арндт Н. Дослідження Волині – в німецькому товаристві волиняків // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції,

Житомир, 1993. – Житомир, 1993. – С.19-20; Онуфрійчук І. Інститут Дослідів Волині у Вінніпезі // Там же. – С.17-18.

4. Рожко В. Науково-видавнича діяльність Інституту Дослідів Волині і Товариства “Волинь” у Канаді // Велика Волинь: Минуле й сучасне. (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994). – Хмельницький, Ізяслав, Шепетівка, [1994]. – С.29-31; Циганчук Л., Циганчук А. Нас повинна єднати спільна мета // Там же. – С.37-38.

5. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 92 с.

6. Кордуба М. Земля свідком минулого: географічні назви як історичне джерело. – Львів, 1924. – 14 с.

7. Річинський А. Старий город Волинь. – Львів, 1938. – 14 с.

8. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 124 с.

9. Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України. – Ч.2. – К., 1919. – 152 с.

10. Мишуга Л. На Волині. Перші хвили української державності. – Камінець, 1919. – 50 с.

11. Онуфрійчук І. Інститут Дослідів Волині у Вінніпезі // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції, Житомир, 1993. – Житомир, 1993. – С.17-18.

12. Волинь у боротьбі за волю України. – Вінніпег, 1952. – Ч.1. – 55 с.

13. Там же. – С.25-35.

14. Там же. – С.11-24.

15. Огиенко И. Брусиловская св.Воскресенская замковая церковь: исторический очерк. – К., 1914. – 16 с.; Огиенко И. Брусиловское церковное братство и его культурно-просветительная деятельность. – Екатеринбург, 1914. – 54 с.

16. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – 446 с.

17. Огієнко І. Дерманська друкарня. Історично-літературний нарис з культурного життя давньої Волині. – Варшава, 1925. – 16 с.

18. Огієнко І. Загублений Крем'янецький стародрук: “Синод Луцький” 1638 р. – Варшава, 1931. – 12 с.

19. [Огієнко І.І.] Митрополит Іларіон. Преподобний Іов Почаївський. – Вінніпег, 1957. – 64 с.; Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. ? Вінніпег, 1958. – 216 с.

20. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К., 1997. – С.188.

21. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – С.75.

22. Галайчук Я., Макаренко Л. Освіта в давньому і радянському Брусилові // Колгоспна правда. – 1957. – 1, 5, 8, 12, 15 вересня.

23. Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон), 1882–1972. Життєписно-

бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – 227 с.; Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К., 1997. – 231 с.

24. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). – Вінніпег, 1953. – 200 с.

25. Самчук У. Волинь: Роман у 3-х частинах. – Торонто, 1969. – Ч.1. Куди тече та річка. – 324 с.; Ч.П. Війна і революція. – 398 с.; Ч.Ш. Батько і син. – 396 с.

26. Безхутрий Ю. Коні Уласа Самчука // Березіль. – 1996. – №5-6. – С.164-179.

27. Самчук У. Чого не гоїть огонь. – Вінніпег, 1959.

28. Його ж. Волинь незабуття // Літопис Волині. – Ч.12. – Вінніпег, 1977. – С.15-25; Його ж. Державна концепція С.Петлюри // Літопис Волині. – Ч.13-14. – Вінніпег, 1982. – С.96-101.

29. Гордієнко Г. Аграрна реформа на Волині в XVI столітті. – Вінніпег, 1962. – 48 с.

30. С.К. Олександр Цинкаловський: життя присвячене Волині // Праці центру пам'яткознавства. – Вип.1. – К., 1992. – С.174-180.

31. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. – Т.1. – Вінніпег, 1984. – 600 с.; Т.2. – Вінніпег, 1986. – 578 с.

32. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто, 1975. – 124 с.

33. Арндт Н. Дослідження Волині – в німецькому товаристві волянців. – С.19-20.

34. Arndt N. Die Shitomirer Arndts. Die Familienchronik auf dem Hintergrundhundertfunfzigjahriger Geschichte der westlichen Ukraine. – Wurzburg, [1970]. – 151 s.

35. Arndt N. Die Deutschhen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick. – Wurzburg, 1994. – 96 s.

36. “Український історик” журнал українського історичного товариства: Покажчик змісту 1963–1992 (Ч.1-115). – Нью-Йорк, Київ, Мюнхен, 1993. – 116 с.

37. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. – К., 1993. – 550 с.

38. Мірчук П. Коліївщина.Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк, 1973. – 319 с.

39. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968.

40. Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті). – Торонто, 1958. – 107 с.; Мірчук П. Микола Міхновський. – Філадельфія, 1960; Мірчук П. Степан Бандера символ революційної безкомпромісовості. – Нью-Йорк, 1961; Мірчук П. Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка), командир армії безсмертних. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, 1970. – 269 с.

41. Грицяк Є.Короткий запис спогадів (для себе самого). – Балтимор, Торонто, 1980. – 117 с.; Грицько-Цяпка Д. Горить ліс. Спомини колишнього вояка УПА. – Лондон, 1975. – 392 с.; Волинь і Полісся: Німецька окупація. Спомини учасників. –

Торонто, 1978. – Кн.1. – 255 с.; Кн.2. – 1977. – 256 с.; Кн.3. – 1984. – 309 с.; Лебець М. Українська повстанська Армія. – Видання Пресового бюро УГВР, 1946. – 124 с.

42. Боровець-Бульба Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег, 1981. – 326 с.

43. УПА в світі німецьких документів. – Торонто: Видавництво Літопису УПА. – Кн.1. – 1983. – 255 с.; Кн.2. – 1983. – 265 с.; Кн.3. – 1991. – 271 с.; УПА в світі польських документів. – Торонто: Видавництво Літопису УПА, 1992. – Кн.1. – 632 с.

44. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – №4(60). – С.59-63.

Резюме

В статті аналізуються научні твори істориків української діаспори ХХ в., в яких досліджується історичне минуле Волині, розглядається діяльність наукових обществ в США, Канаді, ФРН і їх періодичні наукові видання, де публікувались результати досліджень Волині.

Ключові слова: Волинь, дослідження, історичне краєзнавство.

Одержано 29 березня 2007 р.

УДК 94(477)“1918–1920”

М.В. Стопчак

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР В НОВІТНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснена спроба проаналізувати стан наукової розробки проблеми “повстанство і військова політика Директорії УНР” у новітній вітчизняній історіографії, визначити пріоритетні напрями подальшого наукового пошуку.

Достовірне висвітлення воєнної історії України неможливе без глибокого вивчення вітчизняного військово-історичного досвіду у минулі історичні періоди, зокрема, в добу Директорії УНР. Одним з важливих і суперечливих аспектів цього досвіду є повстанський рух. Ряд сучасних дослідників вважають, що Директорія не зуміла повністю опанувати повстанський рух, використати його значний потенціал в боротьбі за державну незалежність, що було одним з факторів, який спричинив поразку Української революції 1917–1920 рр.

Врахування цього досвіду потребує ґрунтовного історіографічного аналізу наукового доробку з цієї проблеми попередніми поколіннями дослідників. Такий аналіз дасть можливість з'ясувати основні тенденції,

закономірності й особливості нагромадження знань щодо повстанського руху в період Директорії, вийти на нові концептуальні висновки щодо ролі повстанського чинника у здійсненні військової політики Директорії.

У своїй попередній статті¹ автор, аналізуючи довоєнну історіографію повстанського руху в контексті військової політики Директорії, здійснив детальний аналіз стану наукової розробки теми. Дана стаття присвячена оцінці здобутків у дослідженні цієї теми новітньої вітчизняної історіографії, з'ясуванню тих аспектів, які потребують подальшого наукового аналізу.

Слід зазначити, що з відновленням незалежності України розпочався якісно новий етап національної історіографії. Історики відмовляються від радянської парадигми військової історії періоду Української революції 1919–1920 рр., і, зокрема такого її аспекту як повстанський рух. Правда, в першій половині 90-х рр. ХХ ст. вивчення національного повстанського руху відбувалось досить повільно. В деяких працях з історії Української революції він замовчувався, були спроби безкритично повторювати радянські оцінки його суті. Так, Б.Савчук у праці “Збройні сили України: етапи вічного походу” характеризує повстанські загони, що брали участь у поваленні гетьманату, як пройняті неокозацьким анархізмом “партизанські банди”. Посилаючись на В.Винниченка, автор безпідставно стверджував, що отаманія – головна причина поразки Армії УНР у боротьбі за державність².

Термін “повстанчі банди” чомусь вживає у своїй цікавій праці “Збройні сили України” Б.Якимович³. Звісно, серед повстанських формувань були і такі, які складались переважно з людей з погромницькими, а то й кримінальними настроями та нахилами, але тоді їх ватажків потрібно називати поіменно, не накладаючи тавро погромників на всі повстанські утворення.

З-поміж багатьох проявів повстанства найбільшу увагу істориків в цей період привернула тема махновського руху, дослідженню якої присвятили свої праці В.Верстюк та В.Волковинський⁴. Залучивши до наукового обігу значний обсяг нової джерельної інформації, автори, поряд з іншими, торкаються проблем взаємовідносин махновців з Директорією УНР, причини, через які вона не змогла залучити на свій бік одну з найбільших селянських повстанських армій цієї доби. Так, В.Волковинський зазначає, що хоча Українська революція 1917–1920 рр. мала дві складові – соціальну і національну, для селян, які склали основу армії М.Махна, на першому місці стояли соціальні питання, в першу чергу, земельне. “Махновщина була яскраво вираженим соціальним рухом, який часто йшов врозріз національною революцією. Сам Н.Махно нерідко ставав за цих умов противником С.Петлюри та інших лідерів УНР”⁵. При цьому автор покладає головну вину за відсутність порозуміння з повстанцями на провідників Директорії, які відкладали вирішення земельної проблеми “на по-

тім". У праці на основі аналізу поодиноких контактів махновців з Директорією (грудень 1918 р., вересень 1919 р.), робиться висновок: серйозної перспективи співпраці Н.Махна з Директорією у її збройній боротьбі не було. Інтереси Н.Махна, наголошує В.Волковинський, були меркантильними: отримати від Директорії зброю і патрони, прилаштувати обоз з тисячами поранених, поставити під свій контроль її збройні формування, усунувши фізично С.Петлюру і його штаб, подібно тому, як він усунув самого Григор'єва, і тим самим забезпечити собі можливість продовження боротьби за незалежність Гуляйпільської республіки⁶.

На першу половину 90-х рр. припадає поява окремих розвідок про керівників повстанських збройних формувань доби Директорії, чії імена та бойовий шлях радянська історіографія або замовчувала, або ж подавала у перекрученому вигляді. Плідними у цьому плані були зусилля В.Горак та Ю.Дмитренка⁷. Зазначені автори вважали за необхідне повернути з історичного небуття імена таких ватажків повстанського руху як Григор'єв та Зелений, дати об'єктивну оцінку їх складній і суперечливій діяльності, показати, що виключно негативні ярлики, які наліплювала на них радянська історіографія, не відповідають об'єктивним реаліям. Відтворюючи портрети Григор'єва та Зеленого, автори звертають увагу на наявність у них безумовного організаторського військового хисту. Зокрема, В.Горак зазначає, що вже на початку грудня 1918 р. за дорученням Директорії Григор'єв на Херсонщині створив 117 партизанських загонів і груп загальною чисельністю 6 тис. чол.⁸. Значними за чисельністю були і загоони отамана Зеленого. Ці загоони допомогли Директорії повалити владу гетьмана, на певних етапах спільно з її регулярним військом боролись проти більшовиків і денікінців. Разом з тим, дослідники зазначають, що було б невірно зображувати повстанських отаманів послідовними прибічниками Директорії з чітко вираженими державницькими устремліннями. Вони були виразниками інтересів селянства, і їх ставлення до Директорії визначалось тим, наскільки успішно вона здатна вирішити головну проблему, яка цей клас турбувала – земельну. Директорія ж, підкреслюють дослідники, проголосивши в аграрному законі від 8 січні 1919 р. необхідність першочергового задоволення інтересів малоземельного селянства, реалізацію цього завдання відкладала аж на кінець весни 1919 р. "Природно, – підкреслює В.Горак, – що українські селяни, які вже відчули смак володіння власною землею, не могли і не хотіли чекати так довго. Підтримка селом Директорії за лічені тижні постулилася місцем недовір'ю та ворожому ставленню до неї"⁹. Спроби Директорії припинити самовільне захоплення селянам поміщицьких маєтків за допомогою каральних експедицій, які очолювали отамани Болбачан, Ангел, Ковенко та ін., призвели до того,

що частина отаманів, які раніше підтримували Директорію, повернули проти неї свою зброю. Серед них були і отамани Зелений і Григор'єв. Відмова у підтримці Директорії з боку багатьох повстанських загонів різко негативно відбилась на боездатності армії Директорії вже у січні 1919 р. “Збройні сили уряду Директорії танули буквально на очах, – зазначав В.Горак. – Якщо на початку боротьби проти гетьмана в її армії налічувалось близько 150 тис. солдатів, то в середині січня 1919 року залишалось близько 20 тисяч. За цих умов уряд був змушений звернутись по іноземну допомогу”¹⁰.

Дослідники не ідеалізують отаманів, підкреслюючи, що немає підстав приписувати їм такі якості як гуманізм та демократизм. В.Горак і Ю.Дмитренко наводять документальні дані, які свідчать про участь повстанців у грабежах, катуваннях червоноармійців, антисемітських погромах. Звертають вони увагу і на наявність у отаманів часто не виправданих амбіцій, а то й відвертої зарозумілості, що значно погіршувало їх відносини з Директорією. Так, Ю.Дмитренко у своєму нарисі-розвідці “Я, отаман Григор'єв” наводить текст телеграми штабу отамана Григор'єва до штабу корпусу і Генштабу, у якій відкидається звинувачення Директорії у грабунках та бешкетях. Натомість, Григор'єв виявляє безмірну хвалькуватість, заявляючи, зокрема, що “...чотири волості тільки в моїх загонах бачать порятунок від анархії і ждуть мене завжди, як бога...”, що “ми – перші війська на Херсонщині, в Таврії і, скажу, – найстійкіші і найсвідоміші”¹¹. Автор показує, що Григор'єв часто не бажав коритись дисципліні і на догоду своїм амбіціям був готовий до імпульсивних, непродуманих, відверто шкідливих для справи оборони УНР вчинків. На вимоги військового керівництва УНР припинити свавільні дії отаман зарозуміло відповів: “Ви мені особливо не наказуйте, бо ми військо, на чийх багнетах усе тримається, нас ніхто не мобілізував і не наймав: партизани-добровольці. Я не інвалід... І коли так далі піде, то вернусь додому і розпушу весь загін. Тоді наказуйте собі, скільки хочете...”¹².

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. інтерес до військово-історичних досліджень періоду Директорії поживавився. З'являються як узагальнюючі воєнно-історичні праці, так і окремі монографії та статті таких авторів, як Б.Савчук, В.Горак, С.Литвин, А.Пап'якян, В.Солдатенко, О.Реєнт, Б.Якимович, Б.Коваль, у яких повстанський рух, в т.ч. і його військовий аспект, починає осмислюватись з нових позицій. З багатьох проблем зав'язуються дискусії, іноді надзвичайно гострі. Серед таких – проблема отаманщини, яка безумовно була тісно пов'язана з повстанським рухом доби Директорії. Гостро полемізують з цієї проблеми, зокрема, В.Солдатенко, С.Литвин, Р.Коваль, Б.Андрусинин. Так, С.Литвин у своїй праці “Суд іс-

торії: Симон Петлюра і петлюріана” вважає, що В.Солдатенко, використовуючи лише праці провідних діячів УСДРП та УПСР – В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала, та мало послуговуючись новими джерелами, порушує баланс між об’єктивністю і суб’єктивізмом при висвітленні постаті С.Петлюри, неправомірно покладає виключно на Головного Отамана відповідальність за отаманщину¹³. С.Литвин вважає появу отаманщини у тогочасних обставинах закономірним явищем, наводячи на підтвердження свого висновку певні аргументи: “Селянська стихія і стислі строки формування армії, існування незаконних збройних формувань, самоуправство окремих місцевих політичних та отаманських авторитетів, слабкість державного місцевого адміністративного апарату й центральної влади, внутрішні суперечності між українськими політичними силами, вплив більшовицької пропаганди – ось “фундамент”, який підживлював некеровану силу отаманщини”¹⁴.

В свою чергу, В.Солдатенко вважає С.Петлюру безпосередньо причетним до появи отаманщини і її плекання. Автор вважає невірним зведення отаманщини до вузько військового чинника, визначає отаманщину як домінування військового начала над політичним, підкреслює, що отаманщина була найприкметнішою ознакою влади Директорії і одним з вирішальних чинників внутрішньої нестабільності в УНР¹⁵. В.Солдатенко вважає, що С.Литвин просто намагається зняти з С.Петлюри відповідальність за отаманщину, а в його працях немає достатніх доказів непричетності Головного Отамана до започаткованих ним тенденцій отаманії.

До полеміки прилучився Б.Андрусішин. Рецензуючи другий том праці В.Солдатенка “Українська революція: концепція та історіографія”, автор виклав своє бачення проблеми отаманії. Він не погоджується з точкою зору В.Солдатенка про фактичне ототожнення влади Директорії, після виходу з неї В.Винниченка, з отаманією, головною ознакою якої є “домінування військового начала над політичним”, вважає перенесення цього визначення на все соціально-політичне життя доби Директорії не зовсім об’єктивним. Аргументація автора щодо причин появи отаманії дуже близька до поглядів С.Литвина¹⁶. Фактично підтримав точку зору С.Литвина і молодий дослідник А.Лисенко у своїй кандидатській дисертації, додаючи при цьому і деякі нові штрихи щодо причин появи отаманщини¹⁷.

Деяку іншу позицію з проблем отаманщини займає київський вчений і громадський діяч Р.Коваль. Хоча шановний автор і немало зробив для вивчення широкого повстанського руху в Україні в 1918–1920 рр., повернення з історичного небуття імен багатьох повстанських отаманів, далеко не у всьому можна погодитись з його підходами у відтворенні такого складного і суперечливого явища як отаманія, з’ясуванні його витоків,

характерних рис, наслідків для долі визвольної боротьби. Важко погодитись із твердженням автора про те, що завдяки “порядкуючій у власній хаті отаманії” українці збереглися як нація, що отаманія повинна стати дієвим знаряддям побудови національної держави¹⁸.

Деякі висновки Р. Ковалю видаються надто категоричними, зокрема, твердження про те, що більшість отаманів були взірцем дисциплінованого вояка-повстанця¹⁹, а прояви анархізму в повстанському рухові є нічим іншим, як “боягузливим перекладанням власної відповідальності (керівників революції – С.М.) за поразку зі своїх млявих плеч на дужі рамена рядових революції”²⁰. Деякі з отаманів самі визнавали наявність проблем з дисципліною у повстанських формуваннях, наприклад, отаман Яків Гальчевський. “У своїй армії чи адміністрації майже кожному українцю здається, що він найрозумніший, а його зверхники – це дурні, злодії та зрадники, – писав отаман. – Не визнають авторитету свого, підривають його на кожному кроці. Чи не тому ми досі не маємо держави?”²¹

Але одним з головних недоліків розвідок автора про отаманів є їх надмірна ідеалізація, майже бронзування їх постатей. Для створення образу отаманів автор не лише вдається до вживання прикметників у найвищих ступенях, називаючи отаманів апостолами, харизматичними воєначальниками, доброзичливими і щедрими диктаторами, легендарними ватажками. Негативні моменти отаманщини – грабежі, розстріли без суду і слідства, антисемітські погроми тощо, залишаються за бортом розповіді, або про них лише скоромовкою згадується. Некритичне ставлення автора до мемуарів колишніх учасників повстанського руху іноді призводить його до невірних висновків. Так, автор вважає, що саме повстанські кадри винесли на своїх плечах основний тягар Української революції, погоджується з отаманом Я.Гальчевським, який стверджував у своїх спогадах, що “в повстанських відділах український елемент був, безсумнівно, ідейний”, а незначна частина малосвідомих під впливом “провідних одиниць” робилися ідеалістами і фанатиками боротьби за незалежну Україну²². Між тим, сучасні історики неодноразово доводили, що переважна частина селянства не мислила національно-державними категоріями, прагнучи в першу чергу справедливого розв’язання аграрної проблеми.

Такі підходи автора до висвітлення проблеми отаманщини значно знижують науковий рівень його праць, адже вони, як справедливо зазначає проф. В.Солдатенко, не лише ведуть до деформації відтворюваних реалій, а й є виявом “ретроспективної несправедливості щодо тих, хто не зміг реалізувати проектів державотворення через розгул отаманської стихії, а також тих, хто безпосередньо постраждав від погромів, якими, як правило, супроводжувалися бойові шляхи й здобутки більшості отаманів”²³.

Висвітлення певних аспектів повстанського руху в добу Директорії знаними фахівцями, започатковані ними дискусії навколо важливих концептуальних питань сприяли посиленню уваги до повстанства, в т.ч. і його військового аспекту, молодих дослідників. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – перші роки ХХІ ст. були захищені кандидатські дисертації, що в тій чи іншій мірі стосувались повстанського руху доби Директорії²⁴. Слід зазначити, що внесок молодих авторів у дослідження військового аспекту повстанського руху в добу Директорії був нерівноцінним. Деякі автори (Р.Васковський, В.Задунайський, Г.Гаврилюк) через обмеженість хронологічних рамок або інший предмет дослідження, обмежувались лише констатацією загальновідомих фактів з історії військової політики Директорії, зокрема, про повстанський характер її армії при поваленні влади гетьмана П.Скоропадського, невисокий військовий вишкіл повстанських загонів, відсутність в них сталої ідеології. При цьому автори вірно наголошували на тому, що головним завданням Директорії в сфері розбудови збройних сил УНР було подолання повстанської стихії, перехід від революційного експериментування до побудови військового організму на засадах законності і функціональної відповідальності. Але їх висновки щодо ефективності заходів Директорії у розбудові збройних сил не завжди були об'єктивні. Так, В.Задунайський, всебічно проаналізувавши процес розбудови Наддніпрянської Армії за доби Директорії, робить, на наш погляд, дещо категоричний висновок про те, що врешті-решт Директорії вдалось повністю подолати залишки проявів анархії і отаманщини²⁵. Адже відомо, що і в 1919 і в 1920 рр. Дієвій Армії доводилось нерідко потерпати від непростійності тих чи інших повстанських формувань.

Цікавим є дисертаційне дослідження М.Яцкока, присвячене військово-політичній діяльності Директорії у 1918–1920 рр. Автор побіжно торкається повстанського руху, але важливим моментом його праці є аналіз таких наріжних для розуміння військово-політичної діяльності Директорії понять, як оборонна політика, військова політика. Говорячи про військову політику Директорії, автор зазначає, що вона була одним із специфічних напрямків у системі загальнодержавної політики, і як наріжний елемент військово-політичного курсу УНР, до певної міри обумовлювала цей курс²⁶.

Дещо ближче до досліджуваної теми стоять дисертаційні дослідження О.Левченка та О.Чихрадзе. Перший автор, вивчаючи проблему бойової діяльності Армії УНР з кінця листопада 1918 р. по липень 1919 р., не лише нагадав про напіврегулярний, партизанський характер повстанської армії Директорії, а й зазначив, що виявлена невисока боєздатність ряду повстанських формувань під час невдалої спроби швидко захопити Київ і повалити владу гетьмана, змусила Директорію звернути увагу на якісну підго-

товку військ. Позитивним моментом праці автора є висвітлення конкретної участі повстанців у звільненні від гетьманських військ Київщини, Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини, Поділля, Волині, а також визначення хронологічних рамок відновлення республіканського ладу в її регіональних центрах²⁷. На відміну від ряду праць істориків першої половини 90-х рр. ХХ ст., у яких повстанський рух часто зображувався як виключно проуєнерівський, дослідник доводить, що були повстанські загони, які з самого початку боротьби Директорії проти гетьманщини були налаштовані пробільшовицьки. На їх основі більшовики згодом створили 1-шу і 2-гу українські радянські повстанські дивізії, що підпорядковувались Головному командуванню РСФРР, і які наприкінці грудня 1918 р. розпочали активні бойові дії проти Армії УНР. Її невдачі у боротьбі з більшовиками на Лівобережжі в січні 1919 р. автор пояснює не лише об'єктивними обставинами, а й політичними прорахунками Директорії, що спричинили невдоволення більшої частини українського суспільства і призвели до розгортання повстанського руху, спрямованого на повалення її влади. "... Сили армії УНР, – зазначає автор, – підривали виступи місцевих повстанців в її тилу. Їхні дії часто координувалися з діями радянських частин на фронті. Протягом місяця Дієва армія УНР програла кампанію на Лівобережжі і на початку лютого 1919 р. залишки її частин зосередилися на правому березі Дніпра"²⁸.

Автор не деталізує конкретних прорахунків Директорії, проте цим питанням приділив певну увагу у своїй дисертації О. Чихрадзе. Дослідник звертає увагу на те, що промахи уряду Директорії в галузі внутрішньої політики, зокрема її соціальних аспектів, негативний вплив пропаганди боротьбистів і незалежників викликали серію антиурядових виступів у тилкових районах України. Тому в умовах наступу більшовицького війська в січні 1919 р. "Армія УНР, окрім зовнішнього, мала ще й внутрішній фронт проти власних повстанців"²⁹. Серед причин, які породили отаманщину, прояви непослуху повстанських формувань, автор особливо виділяє не продуману кадрову політику лідерів Директорії щодо офіцерського корпусу. "На початку другого етапу війни кадрова політика керівництва Дієвої Армії УНР була поверхневою, – наголошує автор. – Отаманом могли призначити будь-кого, хто мав зброю і виявляв прихильність до Директорії. Лише в другій половині січня 1919 р. на формування отаманських загонів уряд Директорії витратив 1 мільярд гривень"³⁰. В той же час, зазначає дослідник, військове керівництво УНР не залучило до розбудови Збройних сил необхідну кількість військових фахівців, що призвело до погіршення якісного складу офіцерських кадрів: в лютому – квітні 1919 р. 75% офіцерів Дієвої Армії не відповідало своїм посадам, що не могло не відбитись на

рівні її боєздатності. “Лише ті частини, де залишилися кадрові офіцери, які свідомо служили українській справі, та зберігалась дисципліна, могли виконувати покладені на них завдання. Проте їх було замало для того, щоб чинити ефективний опір Червоній Армії”³¹, – робить висновок автор. Прорахунками Директорії в повній мірі скористались більшовики. У квітні 1919 р. вони залучили до служби 50 тис. колишніх кадрових офіцерів, що складало 90% всіх офіцерських кадрів в Україні, значно підвищивши професійність та бойові якості червоноармійського війська³².

Позитивно оцінюючи заходи Директорії, військового керівництва УНР по реорганізації Дієвої Армії з метою створення професійних дисциплінованих збройних сил, подоланню партизанщини, автор звертає увагу на той факт, що її поразки від Червоної Армії в липні 1919 р. були пов’язані не лише з об’єктивними причинами, а й з неспроможністю Директорії та Штабу Армії УНР налагодити зв’язок з антибільшовицьким повстанським рухом, який влітку 1919 р. охопив майже всю Україну, скористатись його значним потенціалом³³.

Значно глибше дослідили проблеми повстанського руху доби Директорії в контексті її військової політики в своїх дисертаціях, захищених наприкінці 2001 р., П.Ісаков та О.Нестеров. Зокрема, робота О.Нестерова, присвячена селянському повстанському руху на Правобережжі 1919 р., містить окремий розділ “Бойові дії повстанців”. У ньому автор висвітлює організацію, хід бойових дій або окремих епізодів селянського повстанського руху, характер взаємовідносин повстанського руху з Директорією, її військовими структурами. Автор зазначає, що на початку 1919 р. повстанський рух на Правобережжі не мав чітко окресленої ідеології і мети, у ній переважали соціальні чинники. Самі повстанські загони виникали стихійно, при цьому “абсолютна більшість отаманів повстанських загонів діяла у своїй волості чи повіті самостійно, без керівництва з боку Директорії, без спільної програми і тактики, без єдиного плану”³⁴. Згодом, переконавшись, що більшовицька влада не збирається розв’язувати аграрне питання, значна частина повстанських отаманів змінює свої політичні уподобання, сам повстанський рух під впливом боротьбистів і незалежників в умовах боротьби з більшовиками і денікінцями набирає поступово все більше національного змісту й оформлюється у виразну політичну вільну боротьбу українського народу.

Змальовуючи широку панораму цієї боротьби, дослідник наводить приклади встановлення багатьма отаманами Правобережжя (Д.Зеленим, І.Струком, Ю.Мордалевичем, О.Соколовським та ін.) зв’язків з штабом Армії УНР, зазначаючи, що Директорія давала їм відповідні інструкції щодо мети і спрямованості діяльності³⁵. Нагадує автор і про те, що успіш-

не проведення бойових операцій у першому Зимовому поході стало можливим насамперед завдяки місцевим повстанським загонам, з якими встановлювалися зв'язки і координувалися дії³⁶. Разом з тим, дослідник наголошує, що зв'язки повстанців з Директорією, військовим керівництвом Дієвої Армії були несталими, часто епізодичними, координаційний центр повстанського руху був відсутній, що спонукало повстанські загоони діяти на власний розсуд. Це значно знижувало ефективність збройної боротьби. Провину за неефективне використання потенціалу повстанського руху автор покладає на Директорію: “Уряд Директорії УНР недооцінював значення повстанського руху. Тому не прагнув стати на його чолі, не створив на Правобережній Україні єдиного керівного центру (підпілля)”³⁷. Така оцінка, на наш погляд, хоч і правдива, проте дещо однобічна. Факти свідчать, що уряди і Мартоса, і Мазепи добре розуміли значення повстанського руху, намагалися дійти з ними згоди. Інша справа, що цілий комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин не дозволили досягти міцних зв'язків, міцної взаємодії з повстанцями.

Повстанський рух на Лівобережній Україні протягом березня 1919 – листопада 1921 рр. дослідив у своїй дисертації П.Ісаков. За своєю структурою це дослідження в значній мірі перегукується з роботою О.Несторова: у ньому також висвітлюються причини появи масового повстанського руху, його організаційні форми, соціальний склад повстанських загонів, ідейно-політична палітра повстанства. Висновки, до яких прийшов автор, ідентичні з висновками О.Несторова. Разом з тим, дослідження П.Ісакова має і переваги. Вони полягають у тому, що охоплено майже увесь період знаходження Директорії при владі, в т.ч. і під час її вимушеного перебування в еміграції (1921 р.). Автор дав характеристику повстанських загонів на Лівобережжі відповідно до їх політичних уподобань. Беручи за критерій політичну орієнтацію цих загонів, автор поділив їх на три групи: “уенерівські”, “анархо-махновські”, а також ті, які не мали чітко визначеного політичного забарвлення³⁸. Поділ повстанських загонів на три групи (хоч і до певної міри умовний), їх кількісні характеристики дали можливість з'ясувати реальний вплив політичних противників більшовиків, в т.ч. і Директорії, на ці загоони. Наведені автором дані засвідчили, що у 1919 р. на Лівобережжі діяло 57 антикомуністичних повстанських загонів, в яких перебувало приблизно 21,7 тис. повстанців; у 1920 р. ці показники склали відповідно 214 та 74,7, у 1921 р. – 156 та 16,2³⁹. З 57 загонів, що діяли у 1919 р. до першої (уенерівської) групи відносилось 15 загонів (>26%), до другої – 9 загонів (16%), до третьої – 32 загоони (>56%). Для 1920 р. відповідні показники складають 27,6% – 12% – 59%, для 1921 р. – 21% – 13% – 65,4%⁴⁰. На основі наведених даних автор робить важливий висновок про те, що

жодна з політичних сил протягом 1919–1921 рр. не зайняла в повстанському антикомуністичному русі домінуючого становища. Що стосується унерівського руху, то хоча автор і зауважує, що в унерівських загонах національно-державні гасла і вимоги переважали соціально-економічні⁴¹, з його викладок випливає незаперечливий висновок: владу Директорії на Лівобережжі в 1919–1921 рр. підтримувало не більше чверті повстанських загонів, що свідчило про її недостатню організаторську роботу з опанування повстанського руху. Виходячи з того, що повстанський антикомуністичний рух на Правобережжі був викликаний приблизно однаковими факторами, цей висновок буде справедливим для території всієї УНР. Про послаблення впливу Директорії на повстанський рух свідчать й інші показники, які наводить автор, зокрема, зростання протягом 1919–1921 рр. чисельності загонів, які не мали чітко визначеного політичного відтінку – з 56% у 1919 р. до 59% у 1920 р., і до 65,4% у 1921 р., в т.ч. і за рахунок скорочення загонів проунерівської орієнтації⁴². Цей висновок підтверджує і зростання протягом 1919–1920 рр. серед унерівських загонів кількості таких, які діяли лише протягом одного року. З 15 унерівських формувань, що з'явились у 1919 р., 9 (60%) на початок 1920 р. припинили своє існування і лише 6 (40%) продовжували боротьбу⁴³.

Загальний висновок автора полягає у констатації факту невдачі проводу УНР в його розрахунках використати повстанство у боротьбі з більшовизмом⁴⁴. Нажаль автор, на відміну від О.Нестерова, не зупинився на з'ясуванні характеру взаємозв'язків і взаємовідносин Директорії, військового керівництва УНР з повстанськими загонами як проунерівської орієнтації, так і інших політичних уподобань, не навів конкретних прикладів взаємодії збройних сил Директорії з повстанцями.

Останньою роботою, що торкається досліджуваної проблеми, є дисертація С.Богана, присвячена вивченню антикомуністичного повстанського руху в Одеській губернії у 1920–1923 рр. Вона є досить важливою як для розуміння загальних підходів Директорії та її урядів до повстанського руху в Україні на завершальній стадії Української революції, так і з'ясування системи керівництва, координації та підтримки повстанського руху в конкретному регіоні – на Півдні України.

Спираючись на значну джерельну базу, дослідник доводить, що саме у 1920 р. повстанський рух на Одещині носив найбільш масовий та організований характер. Більшість повстанських формувань мали тісний зв'язок з військовим командуванням та урядом УНР, виконували поставлені ними завдання, взаємодіяли з регулярними військами Армії УНР. Наведені конкретні приклади такої взаємодії. Так, автор досить детально розповідає про повстання Чорноморського полку у Тирасполі 6 квітня 1920 р.,

яке було підтримане селянською організацією Ананьєвського повіту під проводом сотника Амінова і наголошує при цьому, що, встановивши в повіті владу УНР, об'єднані сили повстанців утримували територію до підходу військ Армії УНР М.Омеляновича-Павленка та Ю.Тютюнника, що перебували у Першому Зимовому поході⁴⁵.

Аналізуючи повстанський рух у 1921 р., автор визначає його, як складову частину загальнонаціонального антикомуністичного повстання, що готувалось цього року. При цьому автор підкреслює, що повстанський рух продовжував перебувати в полі зору керівництва УНР, наводить конкретні факти його організаторської роботи. Зокрема, 21 січні 1921 р. було утворено Повстансько-партизанський штаб при Головній команді Армії УНР. У своїй діяльності штаб, як і повстанці в цілому, повинні були керуватись законом від 25 червня 1920 р. “Про прифронтових цивільних комісарів”, та спеціальною інструкцією МВС. З метою підвищення соціального статусу повстанців, С.Петлюра підписав закон, згідно якого на них поширювались права військовослужбовців Армії УНР⁴⁶. Ці заходи, на думку дослідника, підвищили боєздатність українських повстанських військових формувань, в т.ч. і Бессарабської групи Української Повстанської армії, що брала участь у Другому Зимовому поході. Свідченням цього є повернення на територію Румунії після запеклих зіткнень з радянськими військами в районі Тирасполя в листопаді 1921 р. значної частини особового складу групи⁴⁷. Автор вважає, що ефективному протистоянню повстанців Одещини з більшовиками сприяв той факт, що командирами більшості з них були досвідчені офіцери і солдати армії УНР⁴⁸.

У праці також проаналізовано причини послаблення повстанського руху на території Одеської губернії у 1922–1923 рр., більш раннього припинення тут повстанської боротьби, порівняно з Волинню і Поділлям. Одно з них він вбачає у згортанні в цей час системи координації та підтримки повстанського руху, що функціонувала на території Румунії⁴⁹. Слід зазначити, що праці, подібні до дослідження С.Багана, є в сучасній вітчизняній історіографії поодинокими, що збіднює вітчизняний історіографічний процес.

В останні кілька років інтерес сучасних вітчизняних дослідників до проблеми повстанства, взагалі військової історії доби Директорії, знизився. Поодинокі монографічні дослідження та статті 2001–2006 рр., що дотично торкались досліджуваної теми, носять узагальнюючий характер, тому не можуть бути визнані за істотне прирощення наукових знань. Деякі публікації, висвітлюючи військову історію доби Директорії, заходи її урядів по зміцненню боєздатності Армії УНР, взагалі обходять проблему повстанства. Як приклад – колективна монографія “Військове будівництво

тво в Україні у XX столітті” (2001 р.). Збройним формуванням на території України у 1917–1921 рр. у монографії відведено 55 сторінок. Третій параграф цього розділу спеціально присвячений діяльності Директорії по зміцненню боездатності Армії УНР. Проте, про повстанський рух у монографії – жодного слова, окрім згадки, що “населення Слобожанщини пізнало жахи отаманщини”⁵⁰. Одночасно, монографія містить і певні недоречності. Це, зокрема, стосується параграфа 5, який носить назву “Боротьба Червоної Армії, військ Директорії проти окупації України”. В контексті другої українсько-більшовицької війни незрозуміло, проти якої окупації боролась Директорія, а проти якої – більшовицьке військо.

Підводячи підсумки, маємо всі підстави зазначити, що історики незалежної України значно глибше просунулись у вивченні військової історії доби Директорії, в т.ч. і такого її аспекту як повстанський рух, порівняно з радянськими і діаспорними дослідниками.

Разом з тим, нам видається, що не всі аспекти досліджуваної теми на сьогодні рівноцінно вивчені і науково інтерпретовані. З багатьох з них продовжуються гарячі дискусії. До сьогодні так і не уточнена чисельність повстанських формувань, які на заклик Директорії влились до Армії УНР. Ряд сучасних дослідників просто називають цифру у 100–400 тис. чол., без будь-яких спроб їх аналізу. Це не дає можливості з’ясувати ступінь реальної підтримки гасел Директорії на місцях, показати реальні труднощі, з якими зіткнулось військове керівництво УНР після напливу до регулярної армії повстанських формувань.

Вивчення ситуації на місцях, зокрема взаємовідносини регіональних місцевих органів влади з повстанцями, вплив місцевих партійних організацій на політичну орієнтацію повстанців, їх поведінку під час бойових дій Дієвої Армії, за незначними винятками⁵¹, залишається поза увагою дослідників. Існує нагальна потреба у дослідницьких працях, які б вивчали особливості повстанського руху в окремих частинах України.

Потребує подальшого, більш серйозного вивчення проблема отаманщини. Актуальним залишається завдання створення ґрунтовних, об’єктивних праць про ватажків повстанського руху, у яких постаті отаманів були б увільнені від надмірної героїзації, міфологічних рис. Однак, лише постать Н. Махна досліджена на монографічному рівні, діяльність інших повстанських отаманів розглядається переважно в журнально-газетному форматі, що не дозволяє отримати вичерпну відповідь на питання про генезу їх політичних поглядів, мотиви, які спонукали їх на певних етапах революції то до спільної з регулярним військом Директорії УНР діяльності по захисту її завоювань, то відкидали на ворожі щодо Директорії позиції.

Потребує подальшого вивчення питання взаємодії Армії Директорії УНР з повстанським рухом, чисельності повстанських сил, які координували з Дієвою Армією свої дії влітку 1919 р., впливу зовнішніх факторів на це співробітництво.

Кращому вивченню досліджуваної теми сприяло б подолання роз'єднаності комплексів вітчизняної і зарубіжної історіографії, не відмовляючись при цьому від науково-критичного підходу до оцінки надбань останньої. Значну користь надала б координація дослідницьких зусиль з фахівцями з колишніх республік СРСР, в першу чергу, з російськими істориками, певна частина яких з розумінням сприймає наукові пошуки з українських фахівців, готова до конструктивного діалогу. Хоча не слід забувати і про те, що серед російських істориків є й такі, хто не позбувся комплексів “старшого брата” не сприймає аргументів українських істориків щодо військової історії періоду Української революції, і у якості контраргументів нерідко використовує галасливу більшовицьку фразеологію. Приклад тому – видана у Москві праця С.Шумова та О.Андрєєва “Махновщина”⁵², у якій повстанський рух в Україні у 1918–1920 рр. у всіх його формах характеризується виключно як політичний бандитизм, а джерельною базою для таких висновків в основному слугують праці більшовицьких військових і політичних діячів – Р.Ейдемана, Х.Раковського, Д.Лебеда та ін.

Розв'язання вищезазначених проблем дозволить не лише більш глибоко з'ясувати роль повстанства, всі його “плюси” і “мінуси” у здійсненні військової політики Директорії, а й поглибити наше розуміння ряду важливих концептуальних питань Української революції.

Примітки

1. Див.: Стопчак М.В. Повстанський рух в контексті військової політики Директорії УНР (історіографія проблеми) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – Вип.12.

2. Див.: Савчук Б. Збройні сили України: етапи вічного походу. – Рівне, 1992. – С.30, 31.

3. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С.105.

4. Верстюк В. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921). – К., 1991; Його ж. Махновщина. – К., 1992; Волковинський В. Махно и его крах. – М., 1991; Його ж. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994 та ін.

5. Волковинський В. Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1996. – С.19.

6. Див.: Там само. – С.34-35, 40-41, 49-50.

7. Див.: Горак В. Повстанець чи бандит? Трагедія отамана Григор'єва // Віт-

чизна. – 1992. – №11. – С.124-135; Його ж. Таким куснем як я, ви подавитесь! // Віче. – 1993. – №2. – С.151-159; Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна. – 1993. – №11. – С.18-20; №12. – С.10-11.

8. Див.: Горак В. Повстанець чи бандит?.. – С.125.

9. Див.: Горак В. Таким куснем як я, ви подавитесь! – С.152.

10. Див.: Горак В. Повстанець чи бандит?.. – С.126.

11. Див.: Дмитренко Ю. Вказана праця. – №11. – С.19.

12. Там само.

13. Див.: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – С.32.

14. Там само. – С.290-291.

15. Див.: Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.908; Його ж. Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми // Укр. істор. журн. – 2004. – №6. – С.138; Див.: Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917 – 1920) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. 36. наук. праць, присвяченій пам'яті академіка НАН України Ю.Ю.Кондуфора: В 2-х т. – К., 2004. – Т.1. – С.272.

16. Андрусин Б. В.Ф. Солдатенко Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К., 1999 // Укр. істор. журн. – 2000. – №3. – С.137.

17. Див.: Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.9-10.

18. Див.: Там само. – С.28.

19. Див.: Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001. – С.52.

20. Там само. – С.31.

21. Там само. – С.51.

22. Там само. – С.31.

23. Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції. – С.274.

24. Див.: Задунайський В.В. Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995; Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917–1918 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Васковський Р. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999; Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000; Яцок М.В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2000; Пархоменко В.А. Українські національні військові формування на півдні України у 1917 – на початку 1919 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000; Лисенко А.А. Вказана праця; Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1917 – листопад

1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Левченко О.Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Чихрадзе О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2003; Баган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2004.

25. Див.: Задунайський В. Вказана праця. – С.19.
26. Див.: Яцюк М. Вказана праця. – С.14.
27. Див.: Левченко О. Вказана праця. – С.9.
28. Там само. – С.10.
29. Див.: Чихрадзе О. Вказана праця. – С.13.
30. Там само.
31. Там само. – С.11.
32. Там само. – С.13.
33. Там само. – С.14.
34. Нестеров О. Вказана праця. – С.10.
35. Див.: Там само.
36. Див.: Там само. – С.12.
37. Там само.
38. Див.: Ісаков П. Вказана праця. – С.8.
39. Там само. – С.14.
40. Там само. – С.8, 10, 12.
41. Там само. – С.8.
42. Там само. – С.8, 10, 12.
43. Там само. – С.8.
44. Там само. – С.15.
45. Баган С. Вказана праця. – С.13.
46. Там само. – С.12.
47. Там само. – С.14-15.
48. Там само. – С.16.
49. Там само. – С.15.
50. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. – С.75.
51. Див.: Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995; Ревегук В.Я. Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр. – Полтава, 1996; Баган С. Вказана праця.
52. Шумов С., Андеев О. Махновщина. – М., 2005.

Резюме

В статтє осуццествлена попытка проаналізироваць состояннє науочної работки проблемы “повстанчєство и военная политика Директорши УНР” в новєйшєй отечєственной исторіографшє, опрєдєлєть пріоритєтнєє направлєннє науочногò поїска.

Одержано 28 берєзнє 2007 р.

УДК 94(477)(058.237)“19”

О.А.Прохорєнко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 40-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 50-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розкрито висвітлєннє в історичній літературі повсякденного життєя науково-педагогічної інтелігенції Радянської України впродовж другої половини 40-х – першої половини 50-х років ХХ століттєя.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, повсякденнє життєя, історична література, історіографія.

Проблеми, пов’язані з повсякденним життєям науково-педагогічної інтелігенції другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст., знайшли певнє відображеннє в історичній літературі. В останній час великий інтерєс у суспільства і, перш за все, учєних-істориків викликає історія повсякденності. Історія повсякденного чи повсякденності – напрямок в історіографії, який має справу не з великими подіями і визначними поста-тями, а з тими реаліями життєя, які традиційні історики пропускали, як не варті уваги. Повсякденність впливає на різні сфєри життєя, вона є реальним контекстом економіки і політики, науки і техніки країни. Історія повсякденності – відносно нова для нас область історичних досліджень, яка лише останнім часом отримала розповсюдженнє в українській історіографії. Вона підтвердила, що повсякденнє життєя, умови праці, моральний стан, настрої та психологічні орієнтації людєя є важливим самостійним фактором політичного і економічного розвитку.

Протєягом радянського періоду більшість академічних видань, рясніли і в сучасних умовах продовжують бути перенасичєними, такими стандартними схемами: економічний розвиток; політичне життєя; культура; зовнішня політика. За цєєю схємою описували історію як в 1940-х роках, так і черєз 15 років після звільненнєя історичної науки від моноідеології марк-

сизму. Культурне життя, трактується занадто схематично, збіднено і традиційно – освіта, наука, література, мистецтво, церква. Жодного слова про соціальні настрої, конкретне побутове життя, психологічний стан пересічного українського громадянина. Повернення людини в центр історії дозволяє реалізувати сучасний і перспективний ціннісний пріоритет філософії політики, а саме: не людина для суспільства, а суспільство (і держава зокрема) для людини.

Повоєнний період виявився своєрідною “білою плямою” радянської історіографії. Певною мірою він не висвітлений і дотепер. Разом з тим, цілком очевидно, що 1945 та 1955 рр. стали епохальними подіями в розвитку всього українського. Питання повсякденного життя професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів висвітлювались декількома шляхами. По-перше, деякі аспекти проблеми з’ясували ті дослідники, які вивчали організаційні форми системи вищої освіти 40–50-х рр.; по-друге, воно потрапляло у поле зору професійних істориків академічної науки та фахівців історико-педагогічної галузі суспільствознавства.

У радянській історіографії багато уваги було приділено “соціалістичним перетворенням” в економіці, соціальній сфері, освіті, культурі, у яких тією чи іншою мірою відображались повсякденні реалії життя професорсько-викладацьких колективів. Однак ці складні питання подавалися схематично і спрощено, в апологетичній манері. Система цензури рішуче відкидала будь-яку оригінальну думку, яка критично розкривала б реальну дійсність. Історики, філософи і соціологи радянської України під тиском обставин змушені були дотримуватися принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, фактів і явищ.

Період 1940–1950-х рр. характеризувався посиленням ідеологічного контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Як і в інших галузях, у сфері вищої освіти утверджувалася офіційна однодумність, ліквідувався плюралізм думок. Тому в науковій літературі, що висвітлює аспекти повсякденного життя професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ України, нараховується велика кількість робіт, значна частина яких написана під впливом ідеологічних вимог того часу. Більшість дослідників радянського періоду розглядали питання, пов’язані з життєдіяльністю професорсько-викладацьких кадрів, лише в контексті діяльності вищої школи України. Автори найбільшу увагу звертали на “вирішальну роль комуністичної партії”, “успіхи науково-технічного прогресу” і “культурної революції”. До того ж, чимало наукових праць, присвячених питанням діяльності та розвитку вищої школи України, виходили з друку в Москві, тому багато принципів питань оцінювалось через призму “московських окулярів”¹.

Потрібно зазначити, що радянські дослідники не розглядали повсякденні реалії життя науково-педагогічної інтелігенції України як самостійну проблему. Тому в статті наводиться значна кількість праць загального характеру, що висвітлюють діяльність вищої школи та її викладацьких кадрів в Україні, в контексті яких дослідники подавали відомості про матеріально-побутове забезпечення, умови праці та життя педагогів, ставлення владних структур до науковців тощо. Зокрема, значний фактичний матеріал щодо даної теми міститься у книгах К.Т.Галкіна, Е.В.Чуткерашвілі, А.Я.Синецького та Б.Д.Лебіна².

І.К.Білодід, Ю.М.Даденков, В.П.Елютин, В.І.Пітов одними із перших аналізували діяльність колективів в вищій школи в післявоєнний період. Значна увага приділялась питанням кількісного зростання контингенту вищої школи, опосередковано зосереджувалась увага на соціально-побутових умовах викладачів і студентів. Однак ці праці не виходили за межі встановлених тогочасних доктрин, а тому були позбавлені критичності та об'єктивності³.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років офіційний розрив з політикою сталінізму дав поштовх до розширення тематики історіографічних досліджень. Поряд з цим, продовжувала діяти інерція “позитивності” у висвітленні політики партії і уряду, соціальних змін і перетворень досліджуваної доби. Праці цих років не містили в собі критичного аналізу повсякденних реалій життя викладачів. Так, питання формування інтелігенції з робітничо-селянського середовища через систему вищої школи, політичної позиції науковців України, методи їх залучення до співробітництва з радянською владою, підготовка нових кадрів проаналізовані у працях Ю.Курносова і А.Бондара⁴. Варто відзначити інформативність досліджень Н.Добровольського та А.Топчиева, в яких піднімався важливий аспект діяльності вузів – забезпечення їх професорсько-викладацьким складом, навантаження і перевантаження викладачів вищих навчальних закладів, що в подальшому впливало на умови праці і їх наукову діяльність⁵.

Наприкінці 60-х рр. вийшла книга І.О.Гуржія та В.С.Петренка про життя і діяльність радянських істориків, проте не всі дослідники, які працювали у 1940-х рр., потрапили до цієї монографії, тому що значна частина згаданих вчених була репресована, а їхні праці – вилучені з наукового обігу⁶.

З 70-х рр. ХХ ст. зріс інтерес радянської соціології до проблем повсякденного життя суспільства⁷. Однією з перших спроб описати соціальні аспекти побуту міських робітників, їх повсякденного життя і дозволя були дослідження відомих соціологів та істориків Л.А.Гордона, Е.В.Клопова і Л.А.Оникова⁸. Зокрема, автори аналізують соціальні проблеми побуту робітників великих міст, розглядають основні види повсякденної поведінки

та закономірності, характеризують особливості матеріально-побутового забезпечення різних груп городян. Хоча публікації, в основному, звертають увагу на повсякденність міських промислових робітників, що, зокрема, було вимогою марксизму-ленінізму про необхідність врахування класової структури суспільства, вони містять значний фактологічний та методологічний матеріал. Праця “Что это было? Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30–40-е годы” відверто аналізує соціально-економічний та політичний розвиток радянського суспільства в 30–40-і рр. ХХ ст.⁹ Зокрема, автори розглядають такі важливі аспекти повсякденного життя суспільства, як соціальні гарантії, охорона здоров'я, освіта, матеріальний стан і проблеми побуту, масова свідомість, поведінка та культура, існування бюрократії, політичні репресії. Зазначені праці характеризувалися вагомою джерельною базою, яку використовували для обґрунтування соціальних ознак радянської та соціалістичної інтелігенції.

В попередні роки певною мірою цю тему розробляли економісти, історики та соціологи. При цьому були і змістовні праці, які містили цікаві статистичні і фактологічні матеріали, але їх пронизувала надмірна заідеологізованість, перебільшення ролі комуністичної партії в житті суспільства, превалював загальносоюзний матеріал. Потрібно зауважити, що спеціальних монографічних праць, у яких би розглядалися кількісно-якісні, соціально-побутові, суспільно-політичні, науково-педагогічні питання життя та діяльності науково-педагогічної інтелігенції України в зазначений період, історико-педагогічна наука тоді не мала, тому що пріоритетними виявилися питання розвитку народного господарства та соціалістичного будівництва. В післявоєнний період правляча партія приділяла особливу увагу виключно кількісному аспекту в структурі професорсько-викладацьких кадрів, поза увагою залишались проблеми матеріально-побутового забезпечення, морально-психологічного стану науковців тощо.

Тільки з кінця вісімдесятих років у республіці стали можливими публікації про злочини тоталітарного режиму. Саме в цей період з'являються збірники статей, які розкривають трагічне минуле українського народу. Одним з перших був збірник “Про минуле заради майбутнього”¹⁰.

У тринадцятому томі 15-томного видання “Історія України” серії “Україна крізь віки”¹¹ В.Баран та В.Даниленко, аналізуючи значний фактичний матеріал, відзначили, що зрушення у сфері освіти, науки і культури відбувалися на фоні насильницької радянзації, масових репресій. Повоєнний період відзначався широкомасштабним ідеологічним наступом сталінізму, що мав на меті втримати під контролем духовне життя народу, розвиток суспільної думки, вплинути на виховання молодого покоління за допомогою радянського учительства.

На початку 1990-х рр. з'явилися перші фундаментальні дослідження, автори яких в загальних рисах намагалися об'єктивно розкрити складні сторінки вітчизняної історії післявоєнного періоду. Це, зокрема, монографії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала, що справили значний вплив на наукове розуміння суті тоталітаризму в Україні. Автори не ставили перед собою мету вивчити повсякденне життя суспільства, а швидше осмислювали механізми та процеси тоталітаризму, характеризували риси, притаманні репресивному режимові. Проте у них змальовується, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській системі – несумісність з нею особистості, висвітлюється скаліченість психології і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху “генеральної лінії”, будь-яке виявлення власної думки. Розглядаючи вплив сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах жорсткої централізації та унітарності тоталітарний режим набрав рис, особливостей, які були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на “регіональному рівні”.

Тема долі української інтелігенції та впливу на неї сталінського тоталітаризму висвітлена в працях Г.Касьянова. У 1992 р. ним була видана праця “Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля”¹². Автор аналізує інтелігенцію як специфічну соціально-професійну групу, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Він робить висновок, що вона акумулює в собі історично-культурний досвід народу, мораль, соціально-психологічні риси. Незважаючи на те, що праця присвячена 1920–1930-м рр., вона дає змогу визначити загальні механізми впливу тоталітаризму на інтелігенцію як одну з найважливіших складових народу. Потрібно також відмітити працю Г.Касьянова “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр.”, в якій автор аналізує наслідки репресивної практики держави щодо інтелігенції та робить висновок, що одним із найпринциповіших завдань системи було повне одержавлення інтелігенції, а 1946–1951-і рр. були “піковими” моментами репресивної політики держави щодо української інтелігенції. З допомогою фактичних матеріалів автор підтверджує те, що професорсько-викладацький склад за найменшою підозрою в “буржуазному українському націоналізмі” переслідували, звільняли з роботи та засуджували як “злочинців”¹³.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися змістовні наукові розвідки Ю.Шаповала, в яких висвітлено період сталінізму в Україні. У працях “Контраргумент-правда”, “У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні”, “Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії”, “Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні” –

автор показує історію України, переплітаючи її з долею визначних учених і політиків, творить на основі широкої джерельної бази образ “важкої історії”, відкриває невідоме обличчя тоталітарної доби в Україні¹⁴. Автор не просто розкриває схему становлення тоталітарного режиму в Україні, а й пов’язує його із долею національної еліти, політичних діячів, вчених України. У праці “Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)” науковець мовою документів намагається показати злочинний вплив сталінського тоталітаризму на долю людини в Україні. За його переконанням, хвиля боротьби проти інтелігенції в Україні в період з 1947 р. почалася, в основному, з вини українських прибічників тоталітаризму: саме з їхньої руки адептами “націоналізму” були оголошені представники інтелігенції. Значним доробком автора щодо відкриття сторінок історії сталінського тоталітаризму в Україні стала наукова розвідка “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії”¹⁵.

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядають Ю.Шаповал, В.Золотарьов, В.Пристайко у своїй праці “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи” та І.Білас в праці “Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953”¹⁶. Учені не тільки розглядають процес встановлення репресивно-каральної системи в Україні та контролю над усіма сторонами життя народу, а й визначають вплив тоталітаризму на долю представників інтелігенції. І.Білас у розділі “Репресивно-каральна система та масові депортації народів (1945–1947 рр.) вказує на моноідеологічну основу післявоєнного суспільства.

Першим підсумком великої роботи, здійсненої українськими істориками впродовж останніх років з пошуку нових архівних матеріалів, які проливають світло на проблему терору і тероризму в Україні, та їх осмислення, стала колективна робота “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. історичні нариси”¹⁷.

З початком 90-х років українська історіографія стала поступово відмовлятися від класової методології і з нових позицій об’єктивності та історизму підійшла до оцінки повоєнного періоду. Останнє десятиріччя відзначилося появою низки праць, які за проблемно-змістовним навантаженням є близькими до досліджуваної нами теми. У монографії В.П.Юрчука аналізуються здобутки і шкода, якої було завдано українській культурі сталінським тоталітаризмом¹⁸.

Важливі узагальнення містяться у працях Б.Кравченка та А.Русначенка. В них розкриваються важливі аспекти суспільно-політичного життя в умовах тоталітаризму¹⁹. Зокрема, Б.Кравченко звертає увагу на те, що українські професорсько-викладацькі кадри були в повній залежності від Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР: ВАК, який міг

або затвердити, або відхилити дисертаційні дослідження українських науковців, знаходився у Москві.

Після 1990-х рр. великий розвиток отримала так звана “регіональна історія”. На сьогодні велика кількість публікацій присвячена культурі та освіті західних областей України. На наш погляд, варто відзначити інформативність роботи Б.Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історичний аспект”²⁰. О.Рубльов і Ю.Черченко розглядають долю західноукраїнської інтелігенції, справедливо зазначаючи, що вороже ставлення до інтелігенції було органічно притаманне сталінській партійно-державній машині на всіх етапах її існування²¹. Для них характерні критичний підхід, який відображає суперечливість і болісність процесу інтегрування західних областей України в радянську суспільно-політичну систему, що корінним чином позначилося на долі місцевої інтелігенції. Але період 1944–1953 рр. не дістає тут достатньо повного комплексного розгляду: увага авторів концентрується лише на окремих аспектах радянзації або на інших відрізках ширших хронологічних рамок.

Серед узагальнюючих праць, які вийшли друком в останні роки, помітне місце посіла монографія С.Білоконя “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР”²², що представляє собою спробу кодифікувати злочини більшовицького режиму. Яскраво ілюструючи, до чого призводить аморальна “класова мораль”. Автор торкається ідеологічних засад, які було покладено в основу терористичної політики і які неодмінно передбачали знищення частини населення в ім’я формування “нової людини”, простежує, як засобами обліку, анкетування, паспортизації було створено інформаційну систему даних про підвладне населення.

З-поміж великого масиву науково-публіцистичних видань про репресії поступово виокремлювалися тема та напрямок з історії освітньо-культурних і педагогічних закладів. Так, у брошурі Я.В.Журецького та М.М.Шитюка знайшла віддзеркалення доля репресованих освітян Миколаївщини²³. У брошурі Л.В.Корж розповідається про трагічну сторінку в житті професорсько-викладацького складу Сумського педагогічного інституту²⁴. Помітним явищем у висвітленні характеру та наслідків репресивних заходів щодо професорсько-викладацьких кадрів України стала праця В.І.Марочка та Хілліг Гьотц “Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)”²⁵.

З’ясування важливих проблем повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції України післявоєнного періоду не було б повним без аналізу впливу Другої світової та Великої Вітчизняної воєн на долю викладацького загалу. Саме ці події були багаті в чому визначальними для

післявоєнного життя та морально-психологічної атмосфери. У ґрунтовних працях М.Ковалю “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)”, “Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” з позицій фахівця воєнної української історії вперше у вітчизняній історіографії окремо виділяється і розкривається таке поняття, як український військово-політичний фактор у Другій світовій війні, обґрунтовується теза про масовий народний характер національно-визвольного руху на заході України, характеризуються, як вкрай запекла громадянська війна, події 1944–1945 рр. на західноукраїнських землях, оцінюються міжнародні наслідки перемоги антигітлерівської коаліції для України і вирішення українського питання. У праці “Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)” вчений не лише аналізує події війни, а й у контексті розгляду українського фактора на широкій джерельній базі розглядає вплив війни на моральний стан, настрої населення. Аналізуючи окупаційну політику фашистських загарбників, автор змальовує настрої та реакцію населення на неї, а розглядаючи відновлення радянської влади на звільнених від окупантів землях, звертає увагу на відновлення разом з нею ідеологічних процесів, що були притаманні сталінському режиму²⁶. Значним доробком, який стосується заходів репресивної політики держави щодо науково-педагогічної інтелігенції, стала серія бібліографічних публікацій, присвячених педагогам-жертвам сталінського терору в різних регіонах України²⁷.

Помітним явищем у висвітленні багатьох аспектів повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції, яка є складовою населення країни, стала монографія Л.В.Ковпака “Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)”, в якій автор прагнув відійти від суто “економістського” погляду на зміни соціально-побутових умов життя населення України²⁸. В роботі вперше введено в науковий обіг матеріали багатьох архівів і установ, узагальнено великий обсяг матеріалів щодо соціальних проблем у країні. Автор звертає увагу на такі маловідомі аспекти життя, як нестатки перших повоєнних років, рівень життя населення, аналізує вплив війни на післявоєнні умови життя людей, розкриває страшні сторінки голоду 1946–1947 рр., висвітлює питання матеріального становища населення, відбудову житлового господарства тощо.

Умовам життя та побуту населення України під час Німецько-радянської війни присвячена колективна праця І.І.Дробота, В.І.Кучера, А.Г.Слюсаренка, П.М.Чернеги “Український народ у Другій світовій війні”²⁹. Помітним явищем у висвітленні низки аспектів повсякденного життя та матеріально-побутового забезпечення населення під час війни стали монографії П.М.Чернеги та Т.В.Вронської³⁰.

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку чимало праць, які стосуються певних процесів післявоєнного періоду сталінського тоталітаризму. Їх автори аналізують окремих комплекс подій цього періоду, що впливали на українську науково-педагогічну інтелігенцію, в тому числі на систему її морально-психологічних настанов. В. Баран та В. Даниленко у своїй праці “Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)” аналізують післявоєнний період української історії. На основі широкої джерельної бази автори не просто змальовують процес відновлення тоталітарної машини на звільнених від окупантів землях, відбудову економіки, а й звертають увагу на широкий український патріотизм і героїзм у перші повоєнні роки, що дало змогу у короткий період завершити відбудову економіки країни³¹. Науковці досліджують ідеологічні процеси повоєнного періоду, наслідком яких стало відновлення світогляду радянської людини в тоталітарних межах. Науковці також відзначають, що навіть погромні ідеологічні кампанії не могли зупинити поступальний духовний розвиток народу, однак вони суттєво гальмували його, зводячи українську культуру до рівня провінційності та відсталості. В. Баран у праці “Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр.” аналізує політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953–1985 рр.³².

Інтерес до історії повсякденності зростає в усій Європі, є перші роботи цього напрямку в Росії, українські історики також проявляють зацікавленість новою методологією. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем. Становлення та розквіт соціальної історії справедливо пов’язують з інтенсивним процесом оновлення методологічного арсеналу історичної науки, який формується останнім часом. Потрібно особливо наголосити про значний внесок російських істориків в розвиток “повсякденної історії” радянського суспільства. Особливий інтерес представляють монографії та статті кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту російської історії РАН О. Зубкової. Її монографія “Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякдення” присвячена вивченню радянського суспільства в кризовій ситуації переходу від війни до миру, його мобілізаційних можливостей, механізму взаємовпливу суспільства і влади³³. У дослідженні, побудованому на великій кількості архівних джерел, автор зосереджується на суспільних настроях, які відображають ставлення суспільства загалом і його окремих груп до політики влади (політичним кампаніям, зовнішньополітичним акціям). У монографії представлено механізм функціонування суспільної думки, розкрито механізм “судів честі” як нової форми “виховання” інтелігенції. Проблеми суспільної

атмосфери після війни дослідниця розглядає також в ряді статей, де аналізує 1945–1946 та 1948–1952 рр.³⁴. В цих працях О.Зубкова висвітлює вплив перемоги, суперечності між очікуваним і реальним життям, механізми боротьби з інакомисленням. Повоєнного періоду радянської історії стосується також праця “Суспільство і реформи: 1945–1964”, де автор розглядає цілий спектр питань повоєнної радянської історії, в тому числі порівнює реальні матеріально-побутові умови життя з соціальною політикою, яку проводила держава³⁵.

Слід зазначити, що в Росії “соціальна історія” або “історія повсякденності” викликала значний резонанс та зацікавлення. Чимало корисного у плані обраної теми подають узагальнюючі праці, що стосуються методології, особливостей підходів, завдань та структури повсякденної історії. На наш погляд, варто відзначити інформативність праць А.В.Курьятовича, С.П.Щавелева, Н.Л.Новикова, Н.Л.Пушкарьової, Н.Н.Козлової, М.В.Короткової та інші колективні дослідження³⁶.

У книзі Н.Романовського “Обличчя сталінізму”, яка вийшла в 1995 р., є розділ, в якому охарактеризовано процеси, які проходили після війни у радянському суспільстві³⁷. Були спроби історико-філософського осмислення феномену радянської людини і її відносин із владою. О.Зинов’єв ввів до обігу поняття “гомо советікус”, а М.Геллер розвиває ідею “машини і гвинтиків”³⁸. Питання впливу тоталітаризму на свідомість людини торкається О.Борисов³⁹.

З 1990-х рр. російські дослідники стали особливо активно розробляти тему життя та діяльності інтелігенції: кількісно-якісні аспекти, її матеріально-побутове забезпечення, морально-психологічний стан та розвиток відносин держави до цієї суспільної категорії⁴⁰. Основним недоліком аналізованих робіт для дослідження теми є те, що в них проблеми інтелігенції розглядаються в контексті загальної культурної політики, а також як історія інакомислення в СРСР, хоча в них зібрано важливий фактичний матеріал.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. з’явилась праця О.А.Осокіної, яка розкриває джерела соціальної політики держави⁴¹. Мета цієї книги – показати соціалістичну торгівлю, такою якою вона була за декоративним фасадом плакатів, реклами та іншої пропаганди, яка формулювала міф про благоустрій і навіть достаток, який ніби існував при Сталіні. Монографія має значний фактичний матеріал, оскільки написана переважно на раніш закритих архівних матеріалах, включаючи і документи архіву ОГПУ/НКВД. Помітним явищем у висвітленні ряду аспектів “повсякденної історії” є дослідження Л.П.Репіної, яка детально висвітлює традиції та нові методи дослідження повсякденності, зокрема автор звертає увагу на її ме-

таморфози, розкриває питання, що стосуються історіографії “соціальної історії” ХХ ст.⁴².

На духовні аспекти, які проникають в повсякденне життя суспільства, звертає увагу Н.І.Кондакова⁴³. Дослідниця відмічає, що історична відповідальність за світосприйняття народу перш за все лежить на плечах інтелігенції, а потім вже політиків. Останнім часом серед російських дослідників з’явилося чимало праць, які розкривають морально-психологічний стан суспільства та вплив війни на настрої населення. Серед них потрібно відмітити монографію О.С.Сенявскої⁴⁴.

Згадані праці російських дослідників далеко не вичерпують переліку публікацій, які стосуються різних аспектів досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і широкоплановою. В сучасних умовах, коли, з одного боку, доступними для аналізу в Україні стали праці зарубіжних дослідників, а з іншого – з’явилася можливість критичного аналізу публікацій радянських учених, створені сприятливі умови для своєрідної інтеграції концепцій і оцінок зарубіжної та російської історіографії досліджуваної проблеми, підтверджених значним масивом архівних джерел та вільним зіставленням світоглядних позицій окремих авторів. Вагомим результатом у з’ясуванні повсякденного життя та впливу сталінської тоталітарної епохи на українське населення досягла українська закордонна історична наука, яка намагається визначити великий спектр подій повоєнної історії.

Сучасна західна історична наука приділяє особливу увагу соціальній історії. Тема сталінізму для західних вчених виявилася пріоритетною, тому почали виходити одна за одною монографічні праці. Західна історична наука загалом зосередилась на пошуках сутності тоталітарного режиму та його впливу на радянське населення. З’явилися фундаментальні праці, серед яких виділяються ґрунтовні монографії Х.Арендт, К.Фрідріха, З.Бжезинського, що ввійшли до класичної немарксистської соціології та політології. Х.Арендт під терміном “тоталітаризм” вперше об’єднала прямо протилежні, як здавалося радянським історикам, системи – комунізм і фашизм. На думку дослідниці, найвиразнішою прикметою тоталітарного режиму є масовий терор, який набрав абсолютних форм і намагався змінити саму людську природу, тобто здійснити “фабрикацію людства”⁴⁵. К.Фрідріх і З.Бжезинський, за їх власними висловлюваннями, прагнули сконструювати “загальну модель тоталітаризму на основі критеріїв, котрі згодом дістали назву “тоталітарного синдрому”. Серед основних критеріїв вони виділяють офіційну унітарну ідеологію, що охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування; систему терористичного поліцейського контролю: терор, спрямований не тільки

проти “ворогів” режиму, а й проти довільно обраних груп, класів, населення; контроль партії над усіма засобами масової інформації, які безпосередньо впливають на свідомість людини⁴⁶.

Цікаві нотатки про тоталітаризм і його вплив на населення України знаходимо в праці югославського політика М. Джиласа “Обличчя тоталітаризму”⁴⁷. Мілован Джилас визначає, що війна змінила атмосферу радянського суспільства взагалі і інтелігенції зокрема. Помітним явищем у висвітленні аспектів повсякденного життя населення стала монографія Дж. Хоскінга, в якій автор неупереджено аналізує реальні умови життя та побуту населення, зокрема детально торкається “житлового питання”, побуту в комунальних квартирах. Широко висвітлено цінову політику держави і забезпечення населення необхідною продуктовою і промисловою продукцією. Значне місце в роботі займає тема тоталітаризму та його впливу на морально-психологічні настанови академічної спільноти, автор розкриває характер репресивних акцій щодо науково-педагогічної інтелігенції, відзначаючи, що атмосфера військового часу і кампанія у боротьбі з “космополітизмом” дала ідеальну можливість повністю розправитись з опонентами⁴⁸. Німецький соціолог Е. Ноель-Нойман в своїй праці “Суспільна думка: відкриті спіралі мовчання” визначає, що будь-який режим, навіть тоталітарний, не може існувати без підтримки суспільної думки. Сталінський режим за допомогою пропаганди і терору формував у суспільстві відповідні настрої, які працювали на підтримку авторитету тоталітарної системи⁴⁹.

В 1995 р. вийшла монографія Дж. Кіпа “Остання з імперій. Історія Радянського Союзу. 1945–1991”, яка на великому фактичному матеріалі висвітлює радянський період історії, відкриваючи чимало “білих плям” повсякденного життя суспільства в зазначений період⁵⁰. Помітний внесок у вивчення вітчизняної історії досліджуваного періоду зробив І. Лисяк-Рудницький⁵¹. Він намагався дослідити природу інтелігенції як соціального явища, місце і роль її в житті суспільства, а також особливості історичного розвитку західноукраїнської інтелігенції.

Із поширенням ідей історії повсякденності відбувається конкретизація її предмету. Спостерігаємо унікальне, але цілком зрозуміле і пояснюване явище – зарубіжні дослідники, які володіють методологією історії повсякденності, творять цілі серії книг. Значний внесок у висвітлення ряду питань повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції зробила монографія “Повсякденний сталінізм: ординарне життя в екстраординарний час” Шейли Фіцпатрік, де розкрито основні аспекти повсякденного життя суспільства в післявоєнний період⁵². У 2001 р. в Москві у серії “Радянська історія в зарубіжній історіографії” вийшли дві монографії Шейли Фіц-

патрік – “Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто” і “Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: село”. Автор аналізує основні групи підходів до визначення предмету історії повсякденності, відзначає наявність великої кількості теорій стосовно того, як треба писати історію повсякденності. На її думку, мають рацію ті історики, які вважають предметом історії повсякденності “сферу приватного життя”, питання сім’ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, дружніх зв’язків і кола спілкування. Не помиляються й ті, хто вважає, що до кола проблем повсякденної історії має відноситися “життя трудове”, “моделі поведінки і відносин, які виникають на робочому місці”. Сама ж Ш.Фіцпатрік більше схильна до розуміння історії повсякденності як “обіходної практики – тобто форм поведінки і стратегії виживання та просування, якими користуються люди в специфічних соціально-політичних умовах”. Значний розвиток отримала “повсякденна історія” в Німеччині, зокрема потрібно відмітити дослідження А.Людке, який аналізує різні підходи до визначення “історії повсякденності”⁵³.

Як показав аналіз, закордонні дослідники у кожному явищі прагнули виокремити те, про що не говорили їх радянські колеги, і тим самим демонстрували зворотній бік тієї картини повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції, яку створювали радянські історики. Позбавлені ідеологічних заборон, вони давали можливість об’єктивно розглянути проблему. Праці західних авторів, як правило, відзначаються глибоким аналітизмом і скрупульозним вивченням опублікованих джерел. Проте з відомих причин вони значною мірою позбавлені архівних документів, що, безумовно, звужує їх науковий потенціал.

Отже, невеликий екскурс у історіографію нашого дослідження дає змогу зробити наступні висновки: по-перше, проблема повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. знайшла відображення в історичній літературі та узагальнюючих працях лише в контексті інших проблем, присвячених якійсь одній темі, або обмежена територіальними й хронологічними рамками. По-друге, історіографія радянського періоду характеризується тенденційністю в підході до висвітлення проблем повсякденного життя науковців. В роботах тих років відсутній критичний підхід до висвітлення побутових проблем, а тому подавалися сюжети лише позитивного характеру, а використання архівних джерел відбувалося по лінії прикрашування дійсності та замовчування негативних явищ. По-третє, з проголошенням України незалежною державою та відкриттям доступу до архівних матеріалів, які тривалий час були недоступними, історики отримали можливість створити об’єктивну характеристику та зробити

неупереджений аналіз стану науково-педагогічної інтелігенції. У 90-ті роки ХХ ст. зріс інтерес до проблем науково-педагогічної інтелігенції, намітилися нові аспекти її вивчення, розширилися можливості використання нових документів, з'явилася низка серйозних публікацій. Загалом, проблема повсякденного життя професорсько-викладацьких кадрів вузів України ще не досліджувалася окремо, а висвітлювалася в контексті розвитку освіти взагалі.

Примітки

1. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х част. – Ч.1. (1917–1945 рр.). – К., 1967. – 396 с.; Высшая школа СРСР за 50 лет (1917–1967). / Под ред. Елютина В.П. – М., 1967. – 272 с.; Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х част. (1917–1967 рр.) / Кер. авт. кол. В.І.Пітов. – К., 1968. – Ч.2. (1945–1967 рр.). – 1968. – 539 с.

2. *Галкин К.Т.* Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – М., 1958. – 176 с.; *Чуткефашвили Е.В.* Кадры для науки (Специалисты высшей квалификации в СССР и капиталистических странах). – М., 1968. – 358 с.; *Синицкий А.А.* Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – С.103.

3. *Блодід І.К.* 40 років радянської освіти на Україні. – К., 1957. – 31 с.; Його ж. Питання культури мови в світлі рішень ХХІІ з'їзду і нової програми КПРС // Про культуру мови. – К., 1968. – 215 с.; *Даденков Ю.М.* Вища і середня спеціальна освіта на Україні // Українська радянська культура. – К., 1960. – 112 с.; Вища школа Української РСР за 50 років / Під ред. Пітова В.І. – Ч.2. – К., 1968. – 539 с.; Вища школа на новому етапі / З досвіду перебудови вищої школи на Україні // В.І.Пітов, В.М.Попов, І.С.Дзюбко / Під ред. М.М.Артинова. – К., 1961. – 230 с.

4. *Курносов Ю.О.* Роль інтелігенції Української РСР в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965 рр.). – К., 1968. – 183 с.; *Курносов Ю.О.* Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959–1970 рр.). – К., 1975. – 208 с.; *Курносов Ю., Боднар А.* У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР. – К., 1964. – 343 с.; *Курносов Ю.* Інтелігенція УРСР та науково-технічний прогрес (1959–1970 рр.). – К., 1975. – 208 с.; *Боднар А.Г.* Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967. – К., 1967. – 483 с.

5. *Добровольський Н.С.* Высшая школа на новом этапе. – Свердловск, 1963. – 107 с.; *Топчиев А.В.* Научные кадры в СССР. Сборник документов и справочных материалов. – М., 1959. – 303 с.

6. *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. – К., 1969. – 247 с.

7. Социальное развитие рабочего класса СССР. Рост численности, квалификации, благосостояния рабочих в развитом социалистическом обществе. Историко-социологические очерки. – М., 1977. – 288 с.; Население, трудовые ресурсы СССР. (проблемы размещения и пути их решения). – М., 1971. – 300 с.

8. *Гордон Л.А., Клопов Э.В.* Человек после работы. Социальные проблемы быта и вне рабочего времени. – М., 1972. – 368 с.; *Гордон Л.А., Клопов Э.В., Оников Л.А.* Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра.

– М., 1977. – 160 с.

9. *Гордон Л.А., Клопов Э.В.* Что это было? Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30–40-е годы. – М., 1989. – 319 с.

10. Про минуле заради майбутнього / Упоряд. Ю.І.Шаповал. – К., 1989. – 408 с.

11. *Баран В., Даниленко В.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті роки). – К., 1999. – 302 с. / Серія “Україна крізь віки”. В 15 т. – Т.13.

12. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.

13. *Його ж.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995. – 224 с.

14. *Шаповал Ю.И.* Контрагумент – правда. – К., 1989. – 115 с.; *Його ж.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; *Його ж.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 141 с.

15. *Його ж.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

16. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 480 с.; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн.1. – К., 1994. – 432 с.

17. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – 950 с.

18. *Юрчук В.І.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки. – К., 1995. – 80 с.

19. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – 423 с.; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х-поч. – 90-х років. – К., 1998. – 720 с.

20. *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. – Луцьк, 1995. – 171 с.

21. *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / Інститут історії України АН Української РСР. – К., 1990. – 58 с.; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – 350 с.

22. *Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

23. *Журецький Я.І., Шитюк М.М.* Освітняни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994. – 69 с.

24. *Корж А.В.* Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. – Суми, 1999. – 86 с.

25. *Марочко В.І., Хілліг Гьотц.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003. – 302 с.

26. *Коваль М.В.* Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. істор. журнал. – 2002. – №1. – С.3–26;

Його ж. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – 336 с. / Серія “Україна крізь віки”. В 15 т. –Т.12; Його ж. Українська культура та її діячі в політиці німецьких колонізаторів // Укр. істор. журнал. – 1993. – №9. – С.13-28; Його ж. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.

27. *Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В., Чемерис Ю.С.* Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій. – Хм., 2005. – 288 с.; *Журецький Я.І., Шитюк М.М.* Назв. праця.

28. *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – 249 с.

29. *Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.Г., Чернега П.М.* Український народ у другій світовій війні: Навч. посібник. – К., 1998. – 238 с.

30. *Чернега П.М.* Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2004. – 428 с.; *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.

31. *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.

32. *Баран В.К.* Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Л., 1992. – 124 с.

33. *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 2000. – 229 с.

34. Ее же. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – №6. – С.4-14; Ее же. Общественная атмосфера после войны (1948–1952) // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С.79-88; Ее же. Мир мнений советского человека, 1945–1948 годы: По материалам ЦК ВКП(б) // Отечественная история. – М., 1998. – №3. – С.25-39.

35. Ее же. Общество и реформы. 1945–1964. – М., 1993. – 198 с.

36. *Курьятович А.В.* История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI веке: историко-антропологический подходов преподавании и изучении истории человечества: Материалы международной интернет-конференции. – М., 2001. – С.35-44; *Щавелев С.П.* “Синяя птица” повседневности: (эпюды антропологии обыденного сознания). – Курск, 2002. – 123 с.; *Новикова Н.А.* Культура повседневности: теоретический аспект: Учебник. – Саранск, 2004. – 164 с.; *Пушкарева Н.А.* “История повседневности” и “История частной жизни”: содержание и соотношение понятий // Социальная история. Ежегодник. – 2004. – М., 2005. – С.93-112.; *Ценности повседневной деятельности горожан / РАН. Ин-т социологии; отв. ред. Т.М.Караханова.* – М., 2004. – 136 с.; *Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России, 1920–1930-е годы.* – СПб., 2000. – 478 с.; *Проблемы повседневности в истории: образ жизни, сознание и методология изучения.* – Ставрополь, 2001. – 253 с.; *Козлова Н.Н.* Горизонты повседневности советской эпохи: голоса из хора. – М., 1996. – 215 с.; *Короткова М.В.* Культура

повседневности: История костюма. – М., 2002. – 300 с.

37. *Романовский Н.В.* Лики сталинизма. 1945–1953 pp. – М., 1995. – 227 с.

38. *Зиновьев А.* Гомо советикус. – М., 1991. – 412 с.; *Геллер М.* Машина и винтики. История формирования советского человека. – М., 1994. – 335 с.

39. *Борисов А.Г.* “Новый человек” – гомо советикус: и миф, и реальность / А.Г.Борисов. – Саратов, 1994. – 25 с.

40. *Антипина В.А.* Повседневная жизнь советских писателей 1930–1950-е годы. – М., 2005. – 408 с.; *Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма.* – М., 1989. – 512 с.; *Есаков В.Д., Левина Е.С.* Дело КР. Суды чести в идеологии и практике послевоенного сталинизма. – М., 2001, – 454 с.; *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс, Москва, 1992. – 348 с., *Бабиченко Д.А.* Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – М., 1994. – 172 с.

41. *Осокина Е.А.* За фасадом “сталинского изобилия”. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941. – М., 1999. – 272 с.

42. *Ретина Л.П.* Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // *Одиссей. Человек в истории.* – М., 1990. – С.167-181.; Её же. Социальная история и историография XX века: научные традиции и новые подходы. – М., 1998. – 230 с.; Её же. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории // *Социальная история. Ежегодник.* – №5. – 1997. – С.56-64.

43. *Кондакова Н.И.* Духовная жизнь России и Великая Отечественная война. 1941–1945гг. – М., 1995. – 229 с.

44. *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России / РАН; Институт российской истории. – М., 1999. – 383 с.

45. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма. – М., 1996. – 672 с.; Её же. Начала тоталитаризма // *Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II: Зарубежная политическая мысль. XX век.* – М., 1997. – 830 с.

46. *Fridrih C.J., Brzezinsky Z.K.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, Mass., 1956. – 324 p.

47. *Джмилс Милован.* Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – 93 с.

48. *Хоскинс Дж.* История Советского Союза. 1917–1991. – Смоленск, 2001. – 496 с.

49. *Нозль-Нойман Э.* Общественное мнение: открытые спирали молчания. – М., 1996 – 351 с.

50. *Keep J.* Last of the Empires. A History of the Soviet Union. 1945–1991. – Oxford, 1995, VIII. – 477 p.

51. *Лусяк-Рудницький І.* Виродження та відродження інтелігенції // *Історичні есе в 2-х т. / Упор. Я.Грицак.* – Т.2. – К., 1994. – С.361-380.

52. *Fitzpatrick Sh.* Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary time. – New York, 1999. – 220 p.

53. Людже А. Что такое история повседневности?: Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник. – 1998/99. – М., 1999. – С.77-100.

Резюме

В статье раскрыто освещение в исторической литературе повседневной жизни научно-педагогической интеллигенции Советской Украины в течение второй половины 40-х – первой половины 50-х годов XX века.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, повседневная жизнь, историческая литература, историография.

Одержано 29 березня 2007 р.

УДК 327(477+438)“16”

В.В.Станіславський

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО ЗА ПРАВОБЕРЕЖНЕ ПОДНІПРОВ'Я В КІНЦІ XVII ст. В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА МАЗЕПИ

В статті розкриваються обставини українсько-польського протистояння за володіння правобережним Подніпров'ям, яке, згідно Вічного миру 1686 р., мало нейтральний характер.

Ключові слова: правобережне Подніпров'я, прикордонні староства, Батурина, Іван Мазепа.

Одним з найважливіших питань, якому приділялася увага верхівки Війська Запорозького часів гетьманування Івана Мазепи, було питання про владу над Правобережною Україною. Досліджуючи цю проблему, нам здалося доречним розглянути окремо заходи Батурина щодо правобережного Подніпров'я – земель, вирішення долі яких відкладалося на майбутнє, згідно з російсько-польською угодою 1686 р. Йшлося про те, що з плином часу вони мали перейти під зверхність однієї зі сторін. Претендуючи на ці терени, керівники Війська Запорозького мали на увазі поширення на них своєї, залежної від Москви, влади, як на споконвічні українські землі, до того ж терени держави, створеної за Богдана Хмельницького. Розгляд цього питання став можливим завдяки дослідженню епістолярної, значною мірою ще не друкованої, спадщини Івана Мазепи, в якій помітне місце приділяється саме долі правобережного Подніпров'я.

Для того, аби окреслити терени, про які йде мова, потрібно звернутися до офіційного документу, який зафіксував їх невизначений статус у

1686 р. Отже, в 7-й статті Договору про вічний мир, укладеному між Російською державою та Річчю Посполитою, говорилося, що порожніми мають залишатися розорені міста Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Вороньків, Крилов і Чигирин¹. Оскільки таке рішення було не на руку українській стороні, то вона одразу ж почала шукати шляхи для повернення згаданого регіону під гетьманську булаву, хоча успіхом можна вважати й те, що саме завдяки позиції Івана Самойловича при укладенні договору було відкладено питання про підпорядкування правобережного Подніпров'я². Та на цьому Самойлович не зупинився. Документи свідчать, що московські посланці до Яна III Собеського, які в 1686 р. поїхали з питання ратифікації договору до короля, отримали царську грамоту, в якій згадувалося, що, за клопотаннями гетьмана, потрібно домагатися в сенаторів переходу навечно під владу Росії земель біля "пустих" задніпровських міст, аби ці землі не були відділені від Війська Запорозького³. Самойлович звертався безпосередньо й до короля, стверджуючи, що землі на чигиринській стороні здавна належали Українській державі⁴. Не бажаючи виконувати умов миру, він здійснював акції, спрямовані на утримання Правобережжя під своєю владою, й лише скарги з польського боку царям стримали гетьмана від продовження таких дій⁵.

Врешті, і в старшинському доносі на Самойловича, після подання якого він був зміщений з посади, йшлося про те, що гетьман звертався до Собеського, аби король не тримав на правому березі козаків, а натомість пропонував свої послуги. Самойлович просив дозволити йому володіти землями до тих меж, до яких володів Богдан Хмельницький, де мав намір заселити міста. Гетьману також закидали, що він посилав на Правобережжя своїх людей у пасіки, які були на підвладних Польщі землях, вибирати бджолину десятину, а про правобережні землі заявляв: "не так те буде, як Москва з ляхами в мирних своїх договорах постановила, вчинимо ми так, як нам треба"⁶.

Як слушно зауважив український історик Т. Чухліб⁷, політика Самойловича щодо російсько-польського договору, зумовила появу в Коломацьких статтях, прийнятих при обранні Мазеви, запису про те, що гетьман з усім Військом Запорозьким має дотримуватися умов угоди 1686 р. Стосовно ж поступок польській стороні, то в статтях наголошувалось, щоб "в ті місця не вступати, і до порушення договорів ніякої причини не давати"⁸.

Але як українська, так і польська сторона діяли у власних інтересах, що призвело до виникнення ускладнень між ними. Суть протиріч у свій час вірно виклав ще М. Костомаров. За його словами, поляки намагалися заселити правобережне Подніпров'я і закріпити його під своєю владою.

Знаючи про бажання багатьох людей з Гетьманщини оселитися на Правобережжі, вони призначали осадників, які закликали людей у новозасновані слободи, оголошуючи пільги при поселенні. У той же час, деякі з мешканців Лівобережжя заводили на правому березі пасіки та хутори, тримаючи там своїх людей. Причому вони вважали ці землі своїми, що призводило до конфліктів з осадниками з польського боку⁹. У такому представленні подій не вистачає лише визначення позиції Батурина. А вона і при новому гетьмані залишилася практично незмінною. У прагненні повернути під свою владу правобережне Подніпров'я, Мазепа став продовжувачем справи свого попередника, хоча змушений був діяти мав обережно, зважаючи на долю Самойловича. Варто зазначити, що виступаючи проти поширення польської влади на ці землі, Батурин мав враховувати імовірність нової війни з Річчю Посполитою. Як слушно відзначено в літературі, правобережне Подніпров'я було перешкодою в намірах польських магнатів знову розпочати боротьбу за Лівобережжя¹⁰.

З офіційного боку все відповідало договору. Так, наприкінці грудня 1687 р., відповідаючи коронному гетьману Станіславу Яблоновському на привітання з обранням на гетьманську посаду, Мазепа зазначав, що дотримується добросусідських відносин, до чого зобов'язаний мирними угодами. Що ж до певних земель, належних Яблоновському, то на його клопотання, аби зі сторони гетьманського регіменту в цьому не було перепони, Мазепа запевнив, що оберегає встановлені рубежі та не буде мати справи до того, що уступлено в польську сторону¹¹. Зауважимо, що клопотання Яблоновського про дотримання мирних угод Мазепою, вочевидь, також пояснюється його особистою зацікавленістю. У 1687 р. коронний гетьман отримав у володіння Корсунське і Білоцерківське, а за десять років і Чигиринське староства¹².

Все ж, вже незадовго – в травні 1688 р. гетьман повідомляв російським царям, що козаки Миргородського полку розгромили татарський загін, посланий ханом під Білу Церкву. При поверненні вони залишили на правому березі в пасіках двох поранених полонених¹³. Згадка про цю подію дозволяє припустити, що пасіки, на той час безумовно заселені, належали мешканцям Лівобережжя. А за два роки – наприкінці червня 1690 р., даючи інструкцію охотницькому полковнику Іллі Новицькому щодо спільного з Палієм походу на Кизикермен, однією з причин цієї акції гетьман називав дії супротивника, який брав у полон людей, котрі були на пасіках і займалися рибальством на правому березі Дніпра¹⁴. Отже, маємо пряме свідчення того, що Правобережжя вважалось гетьманською владою своєю землею, де українці мали право на той час займатися принаймні господарською діяльністю.

Врешті, дійшло до з'ясування цього питання між українським правителем та коронним гетьманом Речі Посполитої. Про це дізнаємося з листа від 11 липня 1691 р., адресованого царям, в якому повідомлялося, що від Станіслава Яблоновського надійшов лист зі скаргами на те, що люди Мазепа насильно збирали бджолину десятину в польських землях, зокрема в Корсунському і в Богуславському староствах, які належали коронному гетьману. Відкидаючи ці претензії, Мазепа зазначив, що своїх людей в ті староства він не посилав, а лише в ліс Лебедин, як минулого й позаминулого року. Цим Мазепа підтримував давній звичай. Але справа була в іншому. Ні коронний гетьман, ні лівобережний не робили таємниці з того, що йдеться не про прибутки з десятини, а про володіння землями. Мазепа був переконаний, що йому належить відстоювати ті землі, якими володіли всі гетьмани перед ним, і він досі володів. При цьому Мазепа посилався на те, що розмежування на місцевості не проведено. Втім, справа мала вирішитися в Москві¹⁵.

В листі ж до Станіслава Яблоновського, теж датованому 11 липня 1691 р., Мазепа писав, що в зазначених староствах його людей не було, а в Лебедині здавна хто хотів, той тримав пасіки. Його ж люди були послані брати десятину з тих пасічників, які мешкають на Лівобережжі. А коли буде проведено розмежування, то всі труднощі щодо володіння землями будуть вирішені¹⁶.

Надалі питання про Подніпров'я загострилося в зв'язку з заходами польської верхівки, спрямованими на заселення під своєю зверхністю цієї території. Дані про такі наміри відносяться до лютого 1690 р. Тоді до київського митрополита Гедеона звернувся листом королівський ротмістр Данило Федорович. Він повідомляв, що за гетьманським наказом збирається на проживання зі своїми людьми до Корсуня та має з собою священика. Ротмістр просив благословити священика, щоб останній міг посвятити місце для церкви в Корсуні, та обіцяв старатися, щоб після зведення церква була під зверхністю Київської митрополії, а не Шумлянського. Гедеон, однак, сприйняв це звернення як наміри противників нашкодити йому та відіслав присланий лист до царів¹⁷.

Як свідчать наступні документи, цей осадник, званий Данилом Федоровим, налагодив взаємини з українським гетьманом і навіть навідувався до Батурина. Про нього Мазепа писав царям 15 липня 1691 р. У документі зазначено, що, як він інформував раніше, корсунський осадник, королівський ротмістр Данило Федоров писав до гетьмана, маючи намір приїхати в Батурин і передати на словах певну інформацію. 11 липня він прибув до гетьманської столиці, а 12 і 13 бачився з Мазепою. Федоров повідав, що він є вихідцем з Мени Чернігівського полку, а на королівську сторону

перейшов при Івані Самойловичі, через утиски від Леонтія Полуботка. Ротмістр просив дозволу повернутися в Мену, де мав свою землю, що планував зробити восени, забравши урожай хліба, пожитки з пасік та взявши нагороду за свої заслуги. А до того часу обіцяв надавати відомості щодо дій та намірів польської сторони. Тепер же розповідав, що низка представників польської верхівки зверталася до короля, схиляючи його до укладення спільно з цісарем миру з Туреччиною та до війни з Російською державою. Вони були невдоволені малоефективними заходами Москви проти Криму. Але противником такого політичного повороту виступив римський папа, до якого поляки послали своїх представників для обговорення цього питання. Тому вони були вимушені відкласти ці плани. На клопотання Федорова, Мазепа відповів, що дозвіл на повернення не може дати без царського указу. 15 липня ротмістр поїхав з Батурина, отримавши певну матеріальну підтримку з військового скарбу¹⁸.

У грудні 1691 р. Мазепа писав до Лева Нарішкіна, зазначаючи, що звертається до нього, аби справа не стала відома комусь, на кого не належить в Малоросійському приказі. Йшлося про звернення осадника містечка Драбівки, яке було розташоване на правому березі за 4 милі від Дніпра. Нещодавно до гетьмана писав корсунський полковник Данило Федорович, запитуючи, чи можна йому перейти на лівий берег, а саме до свого давнього місця проживання в Менську сотню Чернігівського полку, чи ще побути в Драбівці. А в разі, якби царі указали залишатися в Драбівці, просив дозволу укріпити це містечко і набрати більше людей. Поки там було близько сотні мешканців. Сам Мазепа написав осаднику, аби він до царського указу залишався на місці, а Нарішкіна просив щодо термінового монаршого розпорядження в цій справі. Далі гетьман відмітив, що йшлося вже про другий царський указ. Згідно з першим, Данило мав повернутися на Лівобережжя, однак Мазепа зазначав, що вважає важливішим перебування його в Драбівці, бо через нього можна було отримувати інформацію про тамтешні події¹⁹. Вочевидь, український правитель керувався бажанням мати прихильну людину саме на правому березі. Тому він і не підтримував прагнення осадника перейти на лівий берег. А вже 10 січня 1692 р. Мазепа писав царям, що від корсунського осадника Федорова надійшов лист про польські наміри, який гетьман пересилав до Малоросійського приказу²⁰.

Як стає зрозуміло з наступного послання, Федоров таки покинув правий берег. Наприкінці року – 28 грудня 1692 р. – в посланні до царів Мазепа відповідав на їхню грамоту, в якій йшлося про повідомлення російського резидента в Польщі Бориса Михайлова щодо закидів польських сенаторів, а також про заяву польського резидента в Москві про те,

що люди з Переяславського полку чинять збитки в прикордонних староствах Речі Посполитої: Білоцерківському, Корсунському та Богуславському. Також поляки скаржилися на колишнього корсунського осадника Данила Федорова, який, перейшовши на Лівобережжя, нібито забрав гроші, призначені для військових людей Корсуня, і вчинив там багато шкоди.

Мазепа дав аргументовану відповідь на ці закиди. Стосовно першої проблеми він заявив, що козаки Переяславського полку в зазначені староства і в містечко Драбівку не ходили, нікого з тамтешніх людей на Лівобережжя не перекликали, образ нікому не чинили і селитися там не думали. За гетьманським наказом, переяславські козаки були на Правобережжі в Чорному лісі, в районі Лебедина, Чигирини та інших запустілих поселень, де збирали бджолину десятину. Мазепа зазначав, що це робилося і в минулі роки. Було зібрано й привезено до гетьмана 40 діжок меду. Натомість на коронного гетьмана в 3-х згаданих староствах було зібрано 800 діжок і відвезено до Львова, що бачили посланці з Батурина, які були в цьому місті. Що ж до Данила Федорова, то він, як і Палій, пішов на польську сторону з Лівобережжя тимчасово. Коли ж вони не хочуть служити під владою Польської держави, то краще хай будуть прийняті під царську руку, бо інакше можуть перейти до неприятеля. Тут же гетьман нагадував і про прийняття поляками багатьох запорожців. Федоров, на думку гетьмана, говорив правду, що ніяких грошей не брав та мешканців Драбівки не ображав. Підтвердженням цього було те, що під час його переходу мешканці містечка, яким Мазепа відмовив у прийнятті на Лівобережжі, приїжджаючи до Батурина, на Федорова не скаржилися. Коли ж челядь Федорова відвідала Драбівку в жовтні, в справах щодо його позосталого майна, місцеві люди впросили залишитися там одного челядника для підтримки порядку. Але цього челядника невдовзі заарештував комендант Білої Церкви. Комендантом Драбівки став якийсь хорунжий з цього міста.

Далі гетьман нагадав про початок цієї історії, що теж мало сприяти виправданню колишнього осадника. За словами Мазепа, біля трьох років тому Федоров, найменований корсунським осадником, поселив у Драбівці кілька сотень людей, які раніше перейшли на Лівобережжя, а потім повернулись. Поселенці вважали, в чому їх обнадіював і Федоров, що будуть під царською владою. Та як почули, що ними будуть володіти поляки, то знову захотіли йти на лівий берег. У цьому ж листі згадано, що комендант Білої Церкви писав до Мазепа скаргу на те, що Федоров хотів вивести Драбівку з-під польської влади, для чого й прислав своїх людей. У зв'язку з цим, Мазепа розпорядився, аби наказний переяславський полковник

писав до коменданта у Білу Церкву, що Військо Запорозьке не чинило і не буде чинити Речі Посполитій перешкод у володінні Дратовкою, а заарештованого челядника краще було прислати до Батурина і просити на нього управи. Крім того, одразу ж після від'їзду Федорова на Драбівку вчинив наїзд з польського боку ротмістр Василь Дросенко. Взагалі, Мазепа вважав, що поляки скаржаться тому, що жалкують за Федоровим²¹.

Дане питання порушувалося ще раз під час візиту до Батурина посланця короля Кир'яка Ісаровича. У грудні 1692 р. він прибув до козацької столиці, де затримався до весни наступного року, а після повернення подав звіт Яну III, у якому зустрічаємо цікавий матеріал про зустріч Ісаровича з Федоровим. Згідно зі звітом, останній заселив село Драбівку, яке належало коронному гетьману, а потім, забравши “все із села і провіант на зиму”, втік на Лівобережжя до Мазепи. Під час перебування в Батурині, Федоров прийшов до Ісаровича і заявив, що за допомогою військ Мазепи помститься коронному гетьману, який наказав забрати з села людей осадника та його родича, пограбує Драбівку. Федоров говорив, що село розмістилося “не на польських, але на московських місцях і кордоні”. І він заселив собі село, бо читав мирний договір²².

Далі маємо перерву у свідченнях документів щодо політичних заходів стосовно правобережного Подніпров'я, за винятком інформації про те, що в лютому 1696 р. корсунським комендантом був волоський ротмістр Синиця²³. Отже, на даний час осередок контролювався польською верхівкою.

Нові дані до цієї теми знаходимо в листі від 9 січня 1699 р. до Петра I. Нагадуючи 7-му статтю “Вічного миру”, Мазепа писав, що минулого року “через декого в польській стороні” засновано слободу в Мошнах, у яку осадники підмовляли і переманювали людей з Лівобережжя. А звідти люди переходили й хотіли переходити й надалі, маючи труднощі з утриманням військ. Перед Мошнами в такий же спосіб було засновано слободи в Драбівці, Корсуні й Богуславі, за п'ять миль від Дніпра, що призвело до значних втрат лівобережного населення. Гетьман наказав старшині при дніпрових берегах не пропускати втікачів, але це було важко виконати. Взимку Дніпро можна було перейти по льоду в будь-якому місці, а влітку люди переправлялися на заздалегідь таємно приготованих човнах.

Слобода в Мошнах чинила значні збитки й тим, що тамтешні мешканці не дозволяли людям з Лівобережжя брати на правому березі ліс на дрова та для будівництва. Коли люди з Гетьманщини переправлялися на правий берег по дерево, то їх місцеві осадники грабували: забирали коней з возами, одяг. Щоб зупинити все це, Мазепа, припускаючи, що слобода заведена без королівського указу, всупереч мирним договорам, про-

сив царського розпорядження, за яким можна було б те поселення розорити, а втікачів повернути назад під свій регімент²⁴.

У наступному посланні до царя від 17 березня 1699 р. Мазепа писав, що заходи по колонізації подніпровських земель чиняться з відома короля. Переяславський полковник Іван Мирович доніс українському правителю, що Собеський надав коронному гетьману Станіславу Яблоновському Чигирин з усіма містами, які належали до Чигиринського староства. В цих запустілих містах Яблоновський мав заснувати слободи, всупереч мирним домовленостям. У зв'язку з цим, Мазепа звертався до царя з питанням, чи допускати осаджувати ці слободи, чи ні. Далі гетьман зазначав, що багато мешканців Лівобережжя бажають переселитися на правий берег Дніпра через те, що там більше лісів та через труднощі від розміщення військ і їх переходів на місцях теперішнього проживання. Крім того, люди чули про мир, який поляки уклали з турками²⁵. Зрозуміло, що Мазепа схиляв царя до вирішення проблеми шляхом протидії польським планам, що є очевидним як із самої постановки питання, так і з необхідності запобігання негативним наслідкам від діяльності польської сторони. Питання було лише в тому, яким чином мала втілюватися ця протидія.

Врешті, після неодноразових донесень Мазепа, в березні 1699 р. цар звернувся до польського короля з клопотанням про заборону коронному гетьману та іншим представникам польської верхівки заселяти нейтральні землі, а Мазепі доручав суворіше стежити за тим, щоб мешканці лівого берега Дніпра не переходили в слободи на Правобережжя²⁶. Десь наприкінці 1699 р. лівобережний гетьман отримував нові накази з Москви щодо дотримання умов вічного миру²⁷.

Відомо, що питання про дії Яблоновського щодо подніпровських земель піднімалися також російським резидентом у Варшаві Любимом Судейкіним. Але польські сенатори, заявляючи, що дії коронного гетьмана не суперечать мирним угодам, висували контробвинувачення, говорили, що настав час вирішити проблему приналежності незаселених земель²⁸.

Між тим, український гетьман вирішив надалі не зволікати й діяти рішуче, навіть з використанням збройних сил, аби не допустити загрозливого збільшення польської присутності. Так, маючи намір не допустити появи в Чигирині нового поселення, 15 квітня 1699 р. Мазепа повідомляв Петру I про свій "намір і рішення" послати туди охотницькі полки під приводом необхідності виводу цих частин з міст і сіл після зимівлі, аби не перешкоджати населенню в обробітку землі. На Лівобережжі, за словами гетьмана, ці частини не можна було розмістити, не завдавши збитків населенню, бо військам потрібні корми для коней та дрова. А цього було достатньо біля Чигирина. Далі ж Мазепа звернувся до другої, вочевидь,

основної причини прийняття такого рішення. Він зазначив, що не можна допустити заселення Чигирин з польського боку, від чого вчинилася б “тіснота” мешканцям Лівобережжя. До гетьмана донеслася чутка, що Яблоновський хотів цього року заснувати там слободу, про що Мазепа недавно вже писав і просив царського указу. Бо коли до вже заселених городищ додасться й Чигирин, то через це люди з Гетьманщини втратять пасіки та лісові займища, з яких брали дерево на будівництво і дрова, а на лівому боці таких угідь не мали. Через свої потреби вони були б вимушені перейти в ці слободи, як багато вже й вчинило. Мазепа знову писав, що перешкодити таким переходам важко і що потрібно не допустити заснування поселення в Чигирині, бо був свіжий приклад, коли він звертався до Петра I з приводу поселення в Мошнах. Поки цар писав до свого резидента в Польщі, аби той добивався королівської заборони щодо появи цього поселення, про що від резидента до цього часу не було відомостей, слобода в Мошнах розрослася до кількох сотень дворів. Там з’явилися захисні укріплення – “фортеця чи городок для оборони”. Тому, коли б довелося цю слободу “зводити”, то це було б не без труднощів²⁹. І український гетьман таки реалізував свій намір. Висновок про це можна зробити з листа від 30 березня 1700 р., адресованого Федору Головіну, в якому знаходимо інформацію про те, що в цей час в Чигирині “на військовій службі” знаходився кінний полковник гетьманського регіменту³⁰.

Польський дослідник Я.Перденя писав, що одразу ж після сеймової ухвали 1699 р., яка датується червнем, з царського боку почалося осаджування Чигирин для запобігання можливому наїзду магнатів, а ці дії викликало протест Речі Посполитої³¹. Як бачимо, представлені факти свідчать, що активні заходи Батурина в цьому напрямку почалися дещо раніше, але, вочевидь, варто звернути увагу на зв’язок між укладенням мирних договорів з Османською імперією та загостренням питання щодо володіння правобережним Подніпров’ям. Адже існувала можливість, що з завершенням протистояння з турками Річ Посполита розпочне війну за українські землі³².

7 квітня 1700 р. Мазепа повідомляв Головіну, що за його проханням пересилає тигули Яблоновського, з метою написання листа до останнього. При цьому український правитель висловлював готовність писати до коронного гетьмана й сам, при відправленні листа від Головіна. В цих посланнях мало йтися про заснування поляками поселень на правобережному Подніпров’ї. Це стає зрозумілим з того, що Мазепа висловлював сумнів щодо успіху справи, бо шляхта, яка селилася біля Дніпра, не слухала Яблоновського, крім жовнірів, бо й він почав було заводити слободу в Чигирині. Тут же ми маємо змогу дізнатися про силові заходи Батурина

з метою недопущення появи таких осередків. Мазепа зазначав, що якби туди не були послані охотницькі кінні та піхотні полки, то до цього часу в Чигирині було би вже побудовано місто³³.

Через місяць – 7 травня 1700 р. в листі до Станіслава Яблоновського – Мазепа повідомляв, що до коронного гетьмана писав Головін, зокрема про те, що шляхта з королівського боку наважується засновувати слободи й закликати на поселення людей в тих місцях, які за договорами вічного миру мають залишатися пустими. Йшлося про поселення в Мошнах та інших порожніх городищах в сторону Чигирини. Звертаючись до каштеляна як найвищого сенатора, Мазепа додавав своє прохання, аби ці слободи були розорені³⁴.

Всі ці заходи, ініційовані Батурином, все ж призвели до певної позитивної реакції з польського боку. На звернення Головіна та Мазепа Яблоновський відповідав листом від 10 липня 1700 р., адресованим українському правителю. Коронний гетьман зробив вигляд, що нічого не знає про осаджування слобід, та ще й висловлював побажання, аби Мазепа повідомив йому про те, хто і які місця осаджує. Разом з тим, він інформував, що відсилає в Україну універсали з застереженням, щоб ніхто не наважувався осаджуватися в заборонених місцях, а також висловлював сподівання, що і з царського боку такі слободи не будуть засновуватися. До його листа було додано універсал, яким Яблоновський звертався до власників земель на Подніпров'ї, щоб вони не осаджували там слобід, а ті, котрі вже осаджені, були полишені, а люди звідти розселені. Це було необхідно для того, щоб не було okazji для порушення перемир'я³⁵.

В одному з листів Мазепа до переяславського полковника Івана Мировича, датованому при публікації 1699 р., гетьман зазначав, що до нього прислав універсал Яблоновський, в якому говорилося, щоб ніхто з посполитої шляхти й панів не наважувався осаджувати міст і сіл на відстані п'яти миль від Дніпра. Український правитель зазначав, що порушники вже незабаром будуть змушені покинути Мошни та інші новозасновані слободи³⁶. Якщо цей лист було дійсно написано в 1699 р., то це означає, що заборонні універсали було видано і в 1699, і в 1700 рр. А, можливо, тут згадується універсал 1700 р. Додатковим підтвердженням цього може слугувати той факт, що і в листі коронного гетьмана до Мазепа, і в посланні українського правителя до Мировича, і в записах Самійла Величка йдеться про поїздку до Яблоновського одного й того ж посланця. А коли так, то лист до переяславського полковника був написаний не раніше липня 1700 р. Залишається неузгодженість лише в тому, що в листі до Мировича чітко вказано розмір смуги землі, де заборонено селитися, а в універсали, поміщеному в літописі Величка, таке визначення відсутнє.

У зв'язку з розглядом в цій розвідці питання про заходи української влади щодо визначеної смуги земель, характерною виглядає позиція Москви, яка дозволяє припустити, що без ініціативи Батурина це питання не було б поставлено на такий високий рівень міждержавних взаємин. У грудні 1700 р. готувалася поїздка російського посла Василя Поснікова до Польщі. Посол мав докласти зусиль до того, аби схилити Річ Посполиту до союзу з Російською державою проти Швеції. В обмін на допомогу польських і литовських військ, цар був готовий віддати українські землі, які за “Вічним миром” залишалися незаселеними – від містечка Стайок до річки Тясмина. Ці землі передбачалося передати у “вічне володіння”, без права заснування тут нових поселень³⁷. Зауважимо, що остання вимога виглядає досить формальною, зважаючи на колонізаційні заходи поляків, здійснені після 1686 р. В випадку ж впертості сейму, Посніков був уповноважений піти й на подальші поступки: погодитися на заснування Річчо Посполитою на Правобережному Подніпров'ї своїх населених пунктів, в тому числі й “городових фортець”, а також уступити Великому князівству Литовському прикордонні псковські поселення³⁸. Як бачимо, в ім'я своїх балтійських планів цар був готовий пожертвувати інтересами Війська Запорозького.

Таким чином, розгляд задекларованої теми, значною мірою на епістоляріях Івана Мазепи, дозволяє говорити про досить напружене суперництво української та польської сторін за володіння формально нейтральним правобережним Подніпров'ям. З українського боку це було частиною заходів, спрямованих на поширення своєї влади над Правобережною Україною, а в тактичному плані – намаганням зберегти вплив на територію, яка була потенційним плацдармом Речі Посполитої для початку нової війни за Лівобережжя. З польського боку це було прагнення повернути під свою владу втрачені українські землі. Але для розгортання війни з Російською державою й лівобережним Військом Запорозьким спочатку було необхідно надійно укріпитися на Правобережжі.

Примітки

1. Договор о вечном мире // *Traktaty pokojowe pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S.55; *Величко С.В.* Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.316.

2. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., Нью-Йорк, 2003. – С.300.

3. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранных. – СПб., 1862. – Т.6: Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (с 1682 по 1685 год). – С.1311–1312.

4. *Чухліб Т.* Назв. праця. – С.300–301.

5. *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. – S.53, 54, 55, 57; *Чухліб Т.* Назв. праця. – С.301.

6. *Яковлева Т.* Донос старшины на И.Самойловича: анализ першоджерела // Укр. істор. журнал. – 2006. – №4. – С.195-196.

7. *Чухліб Т.* Назв. праця. – С.302.

8. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. І.Бутич. – К., Львів, 2002. – С.54-55.

9. *Костомаров Н.* Мазепа и Мазепинцы // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.16. – СПб., 1885. – С.162-163.

10. *Perdenia J.* Op. cit. – S.119.

11. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – К., 2002. – С.87-88.

12. *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski. Kasztelan krakowski hetman wielki koronny. – Warszawa, 2000. – S.128, 184.

13. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – К., 1996. – С.30-31.

14. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1853. – Т.5: 1633–1699. – С.233.

15. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1, 1691. – Спр.32. – Арк.2-7.

16. Там же. – Ф.124. – Оп.1, 1691. – Спр.32. – Арк.12-15.

17. Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч.1. – Т.10: Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423–1714 гг.). – С.762-764.

18. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1, 1691. – Спр.67. – Арк.29-35.

19. *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. – Т.1. – Владимир, 1903. – С.331-332.

20. РДАДА. – Ф.229. – Оп.4. – Спр.215. – Ч.2. – Арк.312-315.

21. Там же. – Ф.79. – Оп.1, 1692. – Спр.5. – Арк.38-53.

22. *Мицик Ю.* Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – №49-50. – С.32.

23. Його ж. Нові дані до історії повстання С.Палія // Семен Палій та Фастівщина в історії України: матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. – К., Фастів, 1997. – С.10.

24. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1, 1699. – Спр.4. – Арк.1-4 зв.

25. Там же. – Ф.124. – Оп.1, 1699. – Спр.14. – Арк.11-13.

26. *Костомаров Н.* Указ. соч. – С.164.

27. *Корольок В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т.IV. – С.229.

28. Там же.

29. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1, 1699. – Спр.41. – Арк.9-14.
30. Там же. – Ф.124. – Оп.1, 1700. – Спр.6. – Арк.10-14.
31. Perdenia J. Op. cit. – S.127.
32. *Королюк В.Д.* Указ. соч. – С.231-232.
33. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1, 1700. – Спр.6. – Арк.19-24 зв.
34. Там же. – Ф.79. – Оп.1, 1700. – Спр.14. – Арк.1 зв.-2 зв.
35. *Величко С.В.* Назв. праця. – С.603-606.
36. *А.А.* Письмо Мазепы о заселении правобережного Приднепровья в к. XVII в. // *Киевская Старина.* – 1898. – Т.LXI. – №5. – С.52.
37. *Королюк В.* Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе // *Вопросы истории.* – М., 1948. – №4. – С.44.
38. Там же. – С.45-46.

Резюме

В статье раскрываются обстоятельства украинско-польских противоречий за владение правобережным Поднепровьем, которое, согласно Вечному миру 1686 г., имело нейтральный характер.

Ключевые слова: правобережное Поднепровье, Батулин, Иван Мазепа, приграничные староства.

Одержано 6 березня 2007 р.

РЕЦЕНЗІЇ

ПЕРВЫЙ ЛИТОВСКИЙ СТАТУТ (1529 г.) / С.Лазутка, И.Валиконите, Э.Гудавичюс. – Вильнюс: Margi raštai, 2004. – 522 с. – Библиография в сносках и в конце книги, 77 иллюстр.

У 2009 році Литва відзначатиме 1000-літній ювілей. Саме цій даті, а також 450-літтю Першого Литовського Статуту (ПАС), авторський колектив (Станісловас Лазутка, Ірена Валіконіте та Едвардас Гудавічюс) присвятив у 2004 р. вказане видання. На сьогоднішній день ця публікація “симбіозу дворянської конституції та збірника законів основних галузей права Великого князівства Литовського (ВКЛ)” є однією з найкращим, у порівнянні з попередніми 13-ма. Головне тому, що в ній міститься академічний список ПАС на мові оригіналу (складений на основі відомих 7 списків пам’ятки) та його переклад на сучасну російську мову.

Зміст книги складають передмова, сім розділів, висновки, анотації на англійській та литовській мові, перелік ілюстрацій, список джерел та літератури, іменний покажчик.

У передмові автори визначають сучасні умови, які стали поштовхом для підготовки видання ПАС на російській мові. Вони пов’язані з тим, що після 1991 р., коли Литва, Білорусь, Україна та Росія стали повністю суверенними державами, почалося відродження національної історичної науки, а тому і зріс інтерес до історії права ВКЛ, яке в далекому минулому було об’єднуючою державою для населення цих країн.

У Першому розділі – “Історія дослідження Першого Литовського Статуту” (С.11-44) – ґрунтовно висвітлено історіографію, яка прямо чи опосередковано стосується вивчення Литовських Статутів. За хронологічним принципом (з поч. ХІХ ст. і до поч. ХХІ ст.) автори розглянули праці литовських, білоруських, українських, російських та польських вчених. Особливу увагу звернуто на дослідження останніх двох-трьох десятиліть, вказано на основні завдання перед історичною наукою у майбутньому в галузі “статутознавства”.

Причини видання ПАС, історичні умови його виникнення та процес кодифікації розглядаються в другому розділі – “Історичні умови і при-

чини появи Першого Литовського Статуту, його кодифікація та прийняття” (С.45-68). Найважливішими передумовами виникнення ПЛС автори вважали “глибокі соціально-економічні зміни внутрішнього і зовнішнього становища феодального суспільства ВКЛ” (С.50). Далі з’ясовано процес написання тексту Статуту та його прийняття на віленському сеймі 1529 р. Висловлено думку, що перша редакція ПЛС підготовлена під керівництвом канцлера ВКЛ Миколая Радзівіла та його брата Яна, а після смерті першого у 1522 р., роботу по удосконаленню й завершенню здійснив новий канцлер – Альбрехт Гапгольд. Щодо мови, на якій написана пам’ятка, то автори запропонували називати її старобілоруською (С.65).

Аналіз семи списків ПЛС здійснено у третьому розділі – “Списки, видання та переклади Першого Литовського Статуту” (С.69-125). Автори поділили їх на групи та охарактеризували. До першої відносяться “Списки Первинної редакції”: Дзялинський, Замоїський, Фірлейський. Другу групу складають “Списки Латинської редакції”: Лаврентіївський, Пулавський. До третьої – “Списки Пространної редакції” – Ольшевський та Слуцький. Важливим є те, що, поряд з науковим аналізом списків, у праці поміщені найбільш цікаві кольорові ілюстрації кожного видання. Окремо розглянуто публікації та переклади ПЛС: 1) видання Т.Чацького 1800–1801 рр.; 2) Познанське видання 1841 р.; 3) видання ПЛС Імператорським московським товариством історії та старожитностей російських 1854 р.; 4) Мінське видання Статуту 1560 р.; 5) Академічне видання ПЛС литовськими вченими.

У четвертому розділі – “Академічний текст Першого Литовського Статуту” (С.127-248) – поміщено текст Статуту на оригінальній мові. У ньому важливими є посиланнях, де вказані різночитання з інших списків, а вкінці кожного розділу поміщено порівняльну таблицю всіх повторювальних різночитань.

П’ятий розділ – “Переклад Першого Литовського Статуту” (С.249-317) – містить переклад тексту на сучасну російську мову. В передмові до цього розділу автори вказали основний принцип, який застосовувався при перекладі: “дотримуватись правил правопису мови, на яку перекладається текст, зберігати всі текстологічні і, по можливості, стилістичні особливості оригіналу” (С.251). Водночас, деякі терміни ПЛС в силу своїх особливостей подані мовою оригіналу: виж, головщина, господар, децький, привілей, протівень, стація та ін. Також у посиланнях автори вказували різночитання.

Шостий розділ – “Коментарі розділів Першого Литовського Статуту” (С.319-451) – є, на наш погляд, одним із найважливіших у книзі. Передусім тому, що на сьогоднішній день це є перша, максимально повна публікація

коментарів до кожного розділу ПЛС (всього 13, поділених на 282 статті). Важливе значення, при цьому, має авторське тлумачення назви Статуту та вступу до його розділів. Зокрема, особлива увага наголошувалось на тому, що початок всіх списків Статуту (за виключенням латинських) починався назвою “Письмові закони”. У свою чергу, це означало, “по-перше, що, на відміну від звичаєвого права, це письмові закони; по-друге, вони надавались державі – ВКЛ – та його частинам Литві, Русі й Жемайтії і, по-третє, цей збірник законів надавався єдино по волі великого князя – глави держави” (С.321).

Якісним нововведенням цього видання є публікація в сьомому розділі старобілорусько-русько-латинського словника (С.453-496), упорядником якого стала Лірія Степонавічене. У ньому вміщено понад 2000 слів, які зустрічаються в різних текстах Статуту, що значно полегшить роботу молодим дослідникам.

Завершують книгу висновки та анотації на англійській і литовській мовах, в яких підсумовано вищевикладений матеріал. Змістовним доповненням є списки ілюстрацій (77 позицій), джерел і літератури, а також іменний покажчик.

Таким чином, ця публікація завершує багаторічну працю авторського колективу по вивченню й публікації Першого Литовського Статуту, який був створений при Віленському університеті в кінці 60-х рр. ХХ ст. під керівництвом тоді ще доцента С.Лазутки. Від свого імені щиро вітаю всіх, хто приймав у цьому процесі активну участь і сподіваюсь, що учні іменитого професора продовжать дослідницьку працю вже над Другим і Третім Статутами Великого князівства Литовського.

Д.П.Ващук

НОВА КНИГА МЕТРИКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Книга 46. 1562–1565. Книга запісаў 46 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С.Мянжынскі. – Мінськ.: БелЭн, 2006. – 280 с.: 9 іл.

Вихід у 2006 р. в науковий обіг книги записів № 46 Литовської Метрики став важливою подією для всіх литуаністів і метрикантів, дослідників Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Ця книга стала й певним ювілеем для білоруських колег, адже це вже п'ята підготовлена ними книга із серії Литовської Метрики, що вийшла друком в Білорусі. Вагомий внесок в підготовці і публікації такого важливого історичного джерела належить відомому білоруському історико-метриканту Валерію Менжинському, укладачу і публікатору даної книги та ще двох інших книг записів: №28 (2000 р.) і №43 (2003 р.).

В.Менжинський у вступі, поданого білоруською, російською, литовською та англійською мовами (який за своїм змістом можна вважати окремим ґрунтовним історико-археографічним дослідженням), представив власне історичну розвідку про час, умови та характер створення книги записів №46, охарактеризував зовнішні прикмети рукопису, філіграні даної книги, пояснив принципи передачі тексту та науково-довідкового апарату.

У книзі №46 Метрики ВКЛ записані копії документів, виданих протягом 1562–1565 рр. із канцелярії великого князя литовського Сигізмунда II Августа. Оригінал книги створювався, коли канцлером ВКЛ був Микола Янович Радзівіл. Вона була переписана в кінці XVI ст. за розпорядженням на той час канцлера ВКЛ Лева Івановича Сапіги. Оригінал її, як і багатьох інших книг Метрики, не зберігся. Рукопис книги записів №46 В.Менжинський описав і підготував у відповідності до методичних рекомендацій А.Л.Хорошкевич і С.М.Каштанова, а також використав нові методичні рекомендації А.І.Груші.

Реєстр книги №46 Метрики ВКЛ складає 12 документів, проте в документах №1, 5, 10, 11 знаходиться ще 9 документів, включених до них. Основні 12 документів мають наступні заголовки:

1. Справа старосты жытомирского князя Романа Федоровича Санькушковича с паном Михайломъ Мышькою Варьковскимъ о невыданье з двора его Валенътого Желеха, в забитью князя Ярослава Санькушковича обвиненного и припоруч оного.

2. Справа подчасшого господарьского пана Миколая Петровича Техоновьского Кишпки с паны Юремъ и Григоремъ Юревичи Остиками о найстье квалтовъное и выбите з ыменья Вижунь, о шкоды и речи в нем побранье.

3. Постановенє межи паномъ Миколаемъ Кишькою Техоновскимъ, подчасимъ, а межи паномъ Юремъ Юревичомъ Остикомъ, [...], о верненєе стада свирепьего и жеребьцовъ въ Вижунахъ от пановъ Остиковъ побпанныхъ, пану подчасому в ыйменю Ованге передъ дворениномъ господарьскимъ до права.

4. Прывилей подчасому пану Миколаю Техоновскому Кишьце на вшелякие доходы, пожитки и платы фолварку и замьку Дорогицкого.

5. Оповеданье и записане выписовъ врьдовъ господарьскихъ киевского и овруцкого и листу Ганы Монтовтовны, Олизару Волчковичу даного, от князя Василя Солтановича Соколского черезъ Кузму Лвовича, слугу его, покладанныхъ.

6. Прывилей Шимону Витунскому на село в старостве Жомойтскомъ въ волости Тондякголской, названое Тондякголу, и петнадцатъ волокъ лесныхъ, леньнымъ правомъ.

7. Прывилей Яну Одаховскому на тридцатъ и чотыры волоки земли з людьми в земли Жомойтской у волости Медикянъской и Жоранъской, леньнымъ правомъ.

8. Прывилей старосте пиньскому, Кобринскому [...] пану Станиславу Довойну на село Турейское у волости Мостовьской, вечностью.

9. Потверженье пану Миколаю Станькевичу Белевича на село Монкуны у волости Двора Росейнъского войговства Промядевьского.

10. Листъ Аньдрею Дягилевичу, вижу, на корчму волную у волости замьку Кобрынъскомъ в селе Залескохъ.

11. Сознанье пана Миколая Третьяка записанья двухъ частей именей отчизныхъ и матерыстныхъ малъжоньце его пани Альжбете Ердановне в суме пенязей.

12. Оповеданье вызнанье пани Миколаевое Попушвенское, марьшалковое, Ядвиги Чижевича, воли своей, то есть записанья всее маегъности свое, лежачое и рухомое, пану Якубу Сецьксневьскому, себе за сына взятому, передъ послы за прозбою ее от короля его милости до нее зсыланными.

Хронологічні межі книги – записи з 5 квітня 1562 р. по 3 вересня 1565 р., причому по 10 документів відносяться до 1564 і 1565 рр. і лише один – до 1562 р.

Особливістю книги є те, що її дані презентабельні свідченнями з антропоніміки (165 найменувань), які, за словами В.Менжинського, дають можливість порівняти антропоніми різних регіонів ВКЛ. В документах книги фігурують люди різних соціальних груп, роду діяльності, національності – священики, Пани Ради, пани, князі, дворяни, бояри, зем'яни, міщани, служебники, слуги, селяни. Дані книги багаті матеріалом з земельного забезпечення шляхти в різних регіонах ВКЛ, відображають майно-

вий стан різних прошарків шляхти, дозволяють досліджувати земельну власність шляхетських родів.

Загалом в книзі знаходиться чимало інформації з історії білоруських, українських та етнічних литовських земель, що входили до складу ВКЛ. В документах з історії Білорусі відображені різні аспекти життя і діяльності представників різних прошарків білоруської шляхти. Особливу цінність в документах з історії Литви становлять дані про селян з литовських земель. Відмітимо, що історичні джерела, як правило, дуже бідні даними такого характеру. А в книзі №46 Метрики ВКЛ (документи №6 і 7) зустрічається багато імен селян (навіть цілі їхні групи) з вказівкою їх приналежності конкретним господарям і географічними прив'язками.

У документах №1 та 5 міститься багато інформації про шляхту з українських земель, особливо в документі №1, найбільшому за змістом в книзі. Зокрема в них згадуються: суддя Луцького повіту Гаврило Васильович Бокій, зем'янин великокнязівський, пан Ясько Романович Білостоцький, князь Дмитро Олександрович Буремський, ротмістр великокнязівський, пан Михайло Варковський, зем'янин великокнязівський, пан Федір Воютинський, ключник і городничий луцький, пан Олександр Маркович Жоравницький, маршалок великокнязівський, пан Петро Загоровський, староста луцький, князь Корецький, підстароста луцький Андрій Іванович Русин, зем'янин великокнязівський, пан Ян Собекорський, староста житомирський, князь Роман Федорович Сангушкович і його брат Ярослав Федорович Сангушкович, хорунжий Волинської землі Микита Сербин (№1); зем'янин Київського повіту, пан Олізар Волчкович, староста і державця овруцький, князь Андрій Тимофійович Капуста, ротмістр королівський в Києві, пан Андрій Лащ, князь Богущ Любецький, князь Єсиф Іванович Немирич, справця Київського воєводства Іван Федорович Чорторійський (№5).

Документи книги містять чимало відомостей про жінок-шляхтянок як суб'єктів права і землевласницьких відносин. Вони фігурують як у зв'язку з справами своїх чоловіків, так і самостійно. Серед них, зокрема, княгиня Матвієва Четвертенська, княгиня Авдотья Федорівна Вогановська, пані Немиричова, Ганна Монтонтовна – Богушова Любецька, дружина князя Богуна Любецького.

Ґрунтовно розроблений і науково-довідковий апарат книги. Він включає іменний, географічний, предметний покажчики, словник термінів руської мови, таблиці (Хронологічний список документів, співвідношення нових і старих шифрів рукопису, формат і зміст написів ярликів на звороті книги-копії, перелік публікації документів), список ілюстрацій, перелік різновидностей документів, хронологічний перелік документів.

Таким чином, публікація книги записів №46 Метрики ВКЛ ще на один крок спрощує роботу історикам і дає можливості досліджувати різні аспекти з історії ВКЛ. Частина документів безпосередньо проливає світло на сторінки історії українських земель і шляхетських родин. Насамкінець, хотілося б привітати колегу Валерія Менжинського з його вагомим внеском на ниві публікації джерел ВКЛ та побажати подальшої наснаги в непростій роботі.

А.В.Блануца

ЯКУБОВСЬКИЙ В.І. МУЗЕЄЗНАВСТВО. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК-ПРАКТИКУМ. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 272 с.

Із здобуттям Україною суверенітету постала проблема переходу на якісно новий теоретико-методологічний рівень забезпечення навчального процесу з предметів гуманітарного циклу у вищій школі. Відтак, очікуваним та актуальним є вихід у світ навчального посібника-практикуму В.І.Якубовського “Музеєзнавство”.

Запропоноване видання має на меті покращити стан забезпечення студентів історичних факультетів українською навчально-методичною літературою з музеєзнавства. Критерієм для включення у посібник певної інформації є прагнення тісно наблизити музеєзнавчі знання до концепції, закладеної у навчальній програмі. Слід відзначити логічно обґрунтовану архітектоніку посібника, який складається з шести розділів. У першому розділі – навчальна програма з курсу “Музеєзнавство”, де автор подає чіткі визначення основних понять та термінів, наводить список джерел та літератури. Про високий методичний рівень навчального посібника-практикуму свідчать укладені переліки питань для самоконтролю, що мають сприяти закріпленню та засвоєнню студентами викладеного у лекціях матеріалу. Важливим є авторський підхід до викладання музеєзнавства, яке конкретно націлено на отримання студентами практичних навичок роботи в історичних та краєзнавчих музеях.

Другий розділ книги складають плани та методичні рекомендації до семінарських занять, які спрямовують студентів на глибоке та всебічне засвоєння матеріалу.

Основою видання є курс лекцій, які читаються В.І.Якубовським на

історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного університету. Вони й складають третій розділ посібника.

У ході першої лекції автор подає визначення терміну “музеєзнавство”, з'ясовує об'єкт та предмет дисципліни. Тут же розглядаються теоретико-методологічні засади музеєзнавства. Важливими у даній лекції є тлумачення понять методу та структури зазначеної дисципліни. Чітке визначення цих понять створює для студентів сприятливі умови щодо засвоєння термінологічного апарату та повноцінного оволодіння інструментарієм музеєзнавчої науки.

У другій лекції В.І.Якубовський розглядає стислу історію створення музеїв, висвітлює їх роль і соціальні функції, подає класифікацію музеїв. Автор прослідковує процеси виникнення та розвитку музеїв у Західній Європі, Росії та Україні. Відрадно, що значну увагу В.І.Якубовський приділяє діяльності Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Особливу увагу у низці лекцій В.І.Якубовський звертає на науково-фондову роботу музеїв. Автор з'ясовує зміст терміну “фонди музею”, веде мову про склад та структуру музейних фондів, розповідає про основні напрямки фондової роботи. При висвітленні теми про інвентаризацію та методикку наукового обліку і опису музейних фондів В.І.Якубовський наводить зразки обліку музейних предметів, з якими студенти зможуть ознайомитися під час проходження музейної практики. Також автор подає інформацію про систему зберігання музейних фондів.

Окреме місце в курсі лекцій В.І.Якубовський відводить методам побудови експозицій та організації експозиційної роботи в музеях. Автор стверджує, що експозиційна робота складає основу ідейно-виховної, просвітницької роботи музею, основне її завдання – здійснення музейно-комунікативної функції. Зазначивши, що наукове проектування експозиції є одним із найважливіших експозиційних напрямків у плануванні і роботі музеїв, автор детально зупиняється на висвітленні терміну “експозиційний комплекс”.

У лекції, присвяченій екскурсії як основній формі науково-просвітницької роботи в музеї, В.І.Якубовський дає визначення, класифікацію та з'ясовує методикку її проведення. Позитивним моментом викладу вважаємо залучення матеріалу про екскурсії, присвячені історичним подіям та об'єктам Кам'янця-Подільського, як важливого музейно-екскурсійного центру України.

У заключній лекції В.І.Якубовський торкнувся проблеми музейного будівництва, виклавши загальні вимоги до музейних будівель, охарактеризувавши склад і топографію функціональних комплексів. У контексті викладу питання історії музейного будівництва автор висвітлив історію

відомого далеко за межами України Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

У четвертому розділі книги В.І.Якубовський навів перелік тем для самостійного вивчення курсу “Музеезнавство”, зазначив плани їх опрацювання, літературу, якою можуть скористатися студенти, ключові терміни для запам'ятовування, ґрунтовні методичні настанови щодо вивчення.

Для студентів II курсу історичного факультету, які проходять практику у музеях області, стануть у пригоді програми і зразки оформлення документації музейної практики, які складають матеріали п'ятого розділу рецензованої книги. Автор детально розповідає про мету, завдання, зміст практики і, що особливо важливо, подає зразки оформлення документації за підсумками музейної практики.

Врешті, в останньому, шостому розділі, посібника наведено закони та постанови, зазначено правове поле, в якому функціонують музеї України.

Отже, в змістовому навчальному посібнику-практикумі В.І.Якубовський вдало висвітлив засади та основні тенденції розвитку сучасного вітчизняного музеезнавства.

Книга написана доброю літературною мовою, містить значний фактичний та методичний матеріал, який допоможе студентам при вивченні музейної справи. До того ж, високий рівень поліграфії, наявність ілюстрацій та науково-довідкового апарату сприяє засвоєнню поданого матеріалу. Це видання, безумовно, збагачує палітру сучасної навчальної літератури і репрезентує нову генерацію університетських посібників з музеезнавства.

В.С.Лозовий

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. Алещенко Михайло Іванович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету.

2. Ачканазі Борис Олександрович (м.Кіровоград), доктор історичних наук, професор Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.Винниченка.

3. Баженов Лев Васильович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

4. Безносюк Олег Петрович (м.Івано-Франківськ), магістр права, викладач кафедри адміністративного права і процесу та адміністративної діяльності ОВС Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ, майор міліції.

5. Блажевич Юрій Іванович (м.Хмельницький), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

6. Блануца Андрій Васильович (м.Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України Середніх віків Інституту історії України НАН України.

7. Богачик Тамара Степанівна (м.Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

8. Борисевич Сергій Олександрович (м.Київ), кандидат історичних наук, доцент кафедри управління суспільним розвитком Національної академії державного управління при Президентові України.

9. Боровець Іван Іванович (м.Київ), аспірант відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

10. Ботушанський Василь Мефодійович (м.Чернівці), академік УАІН, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

11. Вавринчук Микола Пророкович (м.Хмельницький), кандидат політичних наук, доцент, проректор Хмельницького університету управління та права.

12. Ващук Дмитро Петрович (м.Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України Середніх віків Інституту історії України НАН України.

13. Войналович Віктор Анатолійович (м.Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

14. Глушковецький Анатолій Леонідович (м.Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

15. Гончарова Наталія Олександрівна (м.Ізмаїл), старший викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

16. Завальнюк Олександр Михайлович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

17. Кабачинський Михайло Ілліч (м.Хмельницький), доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

18. Каюн Вікторія Олександрівна (м.Полтава), старший викладач Полтавського інституту економіки і права.

19. Кенц Олена Анатоліївна (м.Хмельницький), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

20. Ковалик Володимир Васильович (м.Івано-Франківськ), магістр права, заступник начальника Прикарпатського юридичного інституту ЛьвДУВС по службі, полковник міліції.

21. Комарницький Олександр Борисович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

22. Копилов Сергій Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету.

23. Косяк Світлана Михайлівна (м.Київ), здобувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

24. Коцюк Володимир Дмитрович (м.Хмельницький), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, методист Хмельницького університету управління і права.

25. Кошель Олексій Михайлович (м.Київ), кандидат історичних наук, доцент Національного університету "Києво-Могилянська академія".

26. Лозовий Віталій Станіславович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

27. Мельничук Олег Анатолійович (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

28. Михайлик Артур Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, викладач Подільського державного аграрно-технічного університету.

29. Нестеренко Валерій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

30. Нетреба Юрій Борисович (м. Київ), аспірант Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського.

31. Нечитайло Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету.

32. Олійник Олена Степанівна (м. Тернопіль), аспірант Кам'янець-Подільського державного університету.

33. Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області.

34. Охрімчук Леонід Анатолійович (м. Київ), аспірант відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

35. Петров Микола Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

36. Прохоренко Оксана Анатоліївна (м. Київ), викладач Київського Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

37. Радіоненко Василь Андрійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач Кам'янець-Подільського державного університету.

38. Рекрут Валерій Пилипович (м. Вінниця), здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

39. Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

40. Станіславський В'ячеслав Володимирович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

41. Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету.

42. Стопчак Микола Володимирович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

43. Суровий Анатолій Феодосійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

44. Троян Сергій Станіславович (м. Рівне), доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету, професор кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

45. Трубчанінов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

46. Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету.

47. Чайка Галина Василівна (м. Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

48. Шевчук Андрій Володимирович (м. Житомир), асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

49. Ярмошик Іван Іванович (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 17

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №9195 від 28.09.2004 р.*

Підписано до друку 30.04.2007. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 25,5. Ум. друк. арк. 28,4. Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32301 м.Кам'янець-Подільський, пров.Михайлівський, 8/4.
тел. (03849) 9-08-14 oium@kr.rel.com.ua

Віддруковано в друкарні ПП Мошака М.І.